

ERDÉLYI TÁRSADALOM

Társadalomtudományi szakfolyóirat

XIV. évfolyam 1. szám

Kolozsvár

2016

ERDÉLYI TÁRSADALOM

Társadalomtudományi szakfolyóirat

XIV. évfolyam 1. szám

Kolozsvár
2016

Erdélyi Társadalom

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézet és a Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány lektorált folyóirata.
Megjelenik évente két alkalommal.

Alapítók

Horváth István, Magyarai Tivadar, Péter László, Veres Valér

Főszerkesztő

Veres Valér

Lapszámfelelős szerkesztők

Kiss Dénes, Megyesi Boldizsár, Szabó Árpád Töhötöm

Szerkesztőbizottság

Benedek József, Berszán Lídia, Csata Zsombor, Geambaşu Réka, Horváth István,
Kiss Dénes, Magyarai Tivadar, Pásztor Gyöngyi, Péter László,
Dániel Botond (szerkesztőségi titkár)

Szerkesztőtanács

Bárdi Nándor, Csepeli György, Kuczi Tibor, Ladányi János, Lengyel György,
Lőrincz D. József, Mezei Elemér, Pászka Imre, Szabó Béla, Tamás Pál

Olvasszerkesztés, korrektúra

András Zselyke

Fordítás

Bogdán Andrea

Borítóterv

Módi István-Hunor

DTP

Virág Péter

A szerkesztőség postacíme

Revista „Erdélyi Társadalom”

Str. Dostoievski/Plugarilor nr. 34, RO–400075 Cluj-Napoca/Kolozsvár
Telefón +40 264 599 461, fax: +40 264 430 611. E-mail: et@socasis.ubbcluj.ro

A folyóirat online elérhető a CEEOL (www.ceeol.com), GESIS és ProQuest nemzetközi adatbázisokban.

A tanulmányok beküldésével kapcsolatos információk és a régebbi számok elérhetők a www.erdelyitarsadalom.ro honlapon.

A kiadványhoz érkezett kéziratok megjelentetéséről két külső szaklektor anonim bírálata (*double-blind peer review*) alapján a szerkesztőség dönt.

Kiadó: Presa Universitară Clujeană

Nyomda: Incitato

ISSN: 1583–6347

A lap kiadását támogatja:

Proiect realizat cu sprijinul Primăriei și Consiliului Local Cluj-Napoca

Tartalom

1. Vidékfejlesztés

- KISS Márta: Helyi termék mint továbblépés? A helyitermék-előállítás szerepe és típusai a hátrányos helyzetű térségekben 9
- BALOGH Péter: Az EU-s vidékfejlesztési politika egyenlőtlenségei.
A LEADER-projektek együttműködési hálózatának empirikus vizsgálata 31

2. Mezőgazdaság alul- és felülnézetből

- KISS Dénes–CSÁK László: Gazdaságtípusok és folyamatok Hargita megye mezőgazdaságában 59
- VIGVÁRI András: A napszámtól a bérmunkáig: a mezőgazdasági idénymunka változó formái egy kelet-magyarországi példán keresztül 73

3. Város-vidék kontextusok

- SZABÓ Árpád Töhötöm: *Kihalt vidék*: a vidékiség értelmezései az állami és piaci rezsimek kontextusában 91
- FARKAS Judit: „Mindenki, aki idejön, meg akarja változtatni a falut.”
Migráció, közösség és vidékfejlesztés egy tolnai faluban 113
- LAJOS Veronika–UJHELYI Nelli: Vidék és város: kölcsönösen összetartozó színterek?
Térbeélési gyakorlatok a 21. század elején – egy szatmári példa 133

4. Határhelyzetek

- CZIBERE Ibolya–MOLNÁR Éva: Mélyszegénységben élő fiatal nők munkaerőpiaci és párválasztási perspektívái elzáródott vidéki térben. Egy magyar–román határ menti zsákfalú esete 165
- BORBÉLY Sándor: Kompenzációs mechanizmusok és egyensúlyteremtő stratégiák egy vegyes (magyar–roma) etnikai összetételű határvidéki településen 191

5. Maszkulin alakzatok figurációs megközelítésben

- HADAS Miklós: A vulkán megszeliődése. Adalékok a nyugati férfibeállítódások hosszú távú átalakulásának vizsgálatához 217

6. Recenzió

- SÁROSI-BLÁGA Ágnes – LEADER: eredmények és problémák helyi szinten.
Leo Granberg, Kjell Anderson és Kovách Imre (szerk.) *Evaluating the European Approach to Rural Development: Grass-Roots Experiences of the LEADER Programme* 241
- A szerzőkről 245

ET

VIDÉKFEJLESZTÉS

1

Kiss Márta

Helyi termék mint továbblépés? A helyitermék-előállítás szerepe és típusai a hátrányos helyzetű térségekben

Kivonat

A tanulmányban a LEADER-program, ezen belül a helyitermék-előállítás szerepét vizsgáljuk a vidéki szereplők megélhetése szempontjából. Kevésbé hangsúlyosan ugyan, de a tanulmányban megjelennek a támogatási forma jellemzői, problémái is (amennyiben ezek kihatnak a szereplők szelekciójára és gazdasági viselkedésére), és rámutatunk a helyi termékek térségimázsra gyakorolt hatásaira is. A vizsgálat két hátrányos helyzetű magyarországi térségben, az északkeleti Szatmár LEADER és a dunántúli Zala Termálvölgye LEADER településein zajlott alapvetően interjú módszerrel, valamint a csoportok webfelületeinek, fejlesztési dokumentumainak elemzésével.

Az elemzés során a helyitermék-előállításnak két fajtáját: a „szükségletellátó” és a „márkateremtő” típusát azonosítottuk, amelyek között a különbség – eredményeink szerint – a termékek piacának, valamint fogyasztóinak meghatározásában rejlik. A dolgozat első felében bemutatjuk e két típus jellemzőit, majd megvizsgáljuk a helyitermék-előállításra irányuló – LEADER-terminológia szerint – „közösségi” és „vállalkozói” típusú projekteket, bizonyítván, hogy ezek sem alkotnak homogén csoportokat. Végül pedig térségi szinten vizsgáljuk a helyi termékek szerepét az imázs megteremtésében, elemezvén a két térség márkásítás során elért eredményeit és nehézségeit.

Kulcsszavak: helyi termék, LEADER, gazdasági szereplők, helyi piac, térségimázs

Abstract. Local Products as Instruments of Development? The Role and Types of Local Products in Disadvantaged Areas of Hungary

In this study we investigate the LEADER program, specifically the role of local products in the livelihood of economic actors. We also investigate the characteristics and problems of this supporting form (if these affect the operators' selection and economic behaviour), and we point out the impact of local products on the image of regions. Fieldwork was carried out in two disadvantaged areas of Hungary: in the settlements of the Eastern-Northern Szatmár LEADER and the Western Zala Termálvölgye LEADER, basically by means of interviews. Besides these, we analysed the web sites and developmental documents of local action groups. In this study we refer to two kinds of local product producing: the “need-supplying” and the “brand-creating” types. The difference between them – according to our results – lies in the definition of consumers and product markets. In the first part of our study we present the characteristics of these two types and then we investigate – according to the LEADER terminology – “communal” and “entrepreneurial” local product producers, demonstrating that these actors' groups are not coherent. Finally, we investigate the role of local products in image creation at regional level, analysing the results and difficulties of the branding process in these two regions.

Keywords: local products, LEADER, economic actors, local market, image of the region

Jelen tanulmányban¹ a LEADER-programok, ezenbelül a helyitermék-előállítására irányuló projektek² szerepét vizsgáljuk és tipizáljuk a vidéki szereplők megélhetése szempontjából. Kevésbé hangsúlyosan ugyan, de a tanulmányban megjelennek a közösségi tervezésen alapuló támogatási forma megvalósulásának jellemzői, problémái is, amennyiben ezek kihatnak a szereplők gazdasági viselkedésére és szelekciójára. A gazdasági szereplők vizsgálata mellett rámutatunk továbbá a helyi termékek térségimázsra gyakorolt hatásaira, röviden elemezzük, mely stratégiák mentén működnek, és milyen fázisban vannak a térségek a kollektív arculatteremtés vonatkozásában.

Az OTKA³-projekt keretében megvalósuló kutatás két hátrányos helyzetű térségben (LEADER-célterületen) zajlott: a Magyarország északkeleti részén fekvő szatmári és a nyugati Zalaszentgróti kistérségben. Az összehasonlítás alapja, hogy a helyitermék-előállítás mindkét térségben a vidékfejlesztési stratégia fontos részét képezi, a döntéshozók, akciócsoportok kitörési pontként tekintenek rá. A két LEADER-térségben 2015 során összesen 20 tematikus interjú készült,⁴ emellett a korábbi, szatmári térségben végzett tízéves kutatómunka eredményeit is felhasználtuk,⁵ valamint a LEADER-csoportok internetes portáljainak (nyertes listák és projektleírások) szisztematikus vizsgálatával is fontos információkhoz jutottunk.

A helyi termékek közül – amelyek alapvetően élelmiszerekre és kézművestechnikával előállított használati tárgyakra bontható – elemzésünkben főként a feldolgozott, kisebb súllyal a feldolgozás nélkül árusított élelmiszereket vizsgáltuk. A szűkítést elsősorban a kutatás agrárjellege, és az élelmiszerekből előállított termékek helyi gazdaságban betöltött, egyre jelentősebb szerepe indokolta.

I. A LEADER MAGYARORSZÁGI SZEREPÉRŐL RÖVIDEN

A LEADER egy sajátos vidékfejlesztési koncepció, amely egy pilotjellegű „közösségi kezdeményezésből” meghatározó fejlesztési szemléletté nőtte ki magát az EU vidékfejlesztési politikájában (Fact Sheet 2006). Az alapdokumentum szerint a LEADER-megközelítés lényege az, hogy

- 1 A kutatás a Kovács Katalin által vezetett „Földből élők: agrárszereplők, vidéki fejlődési pályák és vidékpolitikák Magyarországon” című OTKA-212 (3 300 100) pályázat keretein belül készült. Jelen írás „A Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken” című kötetben megjelenő tanulmány (Kiss 2016) átdolgozott (néhol rövidített, néhol kiegészített változata).
- 2 A „projekt” kifejezést a LEADER által támogatott helyitermék-előállításra irányuló programokra használom, melyek a közösségi célú szervezetektől a magánvállalkozásokig széles kört és különböző jellegű programokat jelenthetnek – mint az majd később a tanulmányból kiderül.
- 3 A LEADER (=Liaison Entre Actions de Développement de l’Economie Rurale) magyarul: Közösségi kezdeményezés a vidék gazdasági fejlesztése érdekében „... a vidékfejlesztés speciális eszköze, amely a vidék gazdaságfejlesztési tevékenységei között hivatott kapcsolatot teremteni” (Káposzta–Tóth: Regionális és vidékfejlesztési ismeretek. Elméleti jegyzet. Debrecen, 2013: 63)
- 4 A kutatócsoportból Megyesi Boldizsár, aki a zalai terepen korábban hosszabb teremtőmunkát végzett, rendelkezésemre bocsátott néhány legépelt interjút, melyeket felkészülési anyagként használtam a terepmunkát megelőzően. Köszönettel tartozom ezért a lehetőségért neki!
- 5 A szerző eredményeiről PhD-dolgozatában számol be (Lásd Kiss 2014).

a fejlesztést az adott térségben élők együttműködésére építi, azokra, akik leginkább képesek „integratív és innovatív helyi megoldásokat” találni, és akiknek reakcióképessége is nagyobb lehet. Emellett az érintettek bevonása erősebb elkötelezettséget is jelent, amely által a helyi vidékfejlesztés minősége javul és fenntarthatóbbá válik, a közösségi részvétel hatásaként lehet számítani továbbá a helyi humán fejlesztési kapacitások fejlődésére is. (Számvevőszéki jelentés 2010)

Magyarországon a LEADER először 2001 és 2004 között egy úgynevezett „kísérleti program” keretében futott, amelynek célja a csatlakozásra való felkészülés keretében dokumentumok, eljárásrendek kidolgozása, szervezetek bevonása volt. Ennek keretében 12 vidékfejlesztési programot hajtottak végre, 270 projekt részesült támogatásban. A 2004–2006 közötti LEADER+-források megvalósítása AVOP (Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program) keretében zajlott, az intézkedések célja a foglalkoztatottság növelése, a jövedelemszerzési lehetőségek bővítése, a lakókönyezet és az infrastrukturális ellátottság részleges javítása volt (Varga 2010: 611). Az AVOP LEADER révén 70 vidéki közösségbe szerveződött 960 település kapott 25 millió euró támogatást, amelynek 75%-át az EU állta. Az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program (ÚMVP) keretében 96 akciócsoport vált jogosulttá LEADER-támogatásra, amelyre az ÚMVP mintegy 70 milliárd forintot különített el: a korábbiakhoz képest számottevően megnövekedett, mintegy megtízszereződött támogatási összegen a vidéki kategóriába sorolt települések⁶ osztoztak (3020 település) és a program megvalósításának futamideje is bő kétszerese nőtt. A megnövekedett akciócsoportok és a vidéki települések teljes lefedettsége nyomán keletkezett menedzselhetőségi problémákat azonban a központi adminisztráció olyan megoldásokkal igyekezett kiküszöbölni, amelyek oltárán áldozatul estek a program olyan lényegi elemei, mint az alulról építkezés és az érintettek bevonásán alapuló programozási folyamat (Lásd Varga 2010, Csurgó–Kovács 2015). A pályázók informálására és támogatására fordítható idő szükségének negatív következményei még az olyan tapasztalt akciócsoportoknál is megmutatkozott, mint a tanulmányban szereplő szatmári akciócsoport, amelynek kárát elsősorban a tapasztalatlan, tőkehiánnyal küzdő és a megfelelő sűrűségű kapcsolati hálót nélkülöző pályázók látták. (Erről példa a 3.2. fejezetben található.)

2. A „SZÜKSÉGLETELLÁTÓ” ÉS A „MÁRKATEREMTŐ” HELYITERMÉK-ELŐÁLLÍTÁS JELLEMZŐI⁷

A „helyi termék” fogalmát egy FVM-rendelet⁸ a következőképpen határozza meg: „helyben előállított, helyben honos vagy helyben megtermelt alapanyagból hagyományosan, nem nagyüzemi vagy gyáripari technológiával, eljárással, illetve az adott térségre jellemző technológiával, eljárással készült, mikro- vagy kisvállalkozás által előállított termék.” Ez a definíció tehát az alapanyag

6 A vidékinek minősülő települések körébe nem tartoznak bele a budapesti agglomeráció települései és a tízezer főnél népesebb városok.

7 A fejezetben tárgyalt fogalmak értelmezése egy továbbgondolt, kibővített változata a cikk alapjául szolgáló szövegben (Kiss 2016) alkalmazottaknak. Opponenseim véleményét ezúton is szeretném megköszönni, akik tanácsokkal segítettek ebben.

8 A módosított és kiegészített 123/2009 FVM-rendelet meghatározása.

eredetére, az előállítás módjára és az előállítóra vonatkozóan tartalmaz előírásokat. Ennél bővebb meghatározást ad G. Fekete Éva (2009), aki az értékesítés helyszínét is definiálja. A szerző szerint kétféle megközelítés lehetséges: az egyik a termék egyediségét (tájjellegét), a másik a helyi ellátást (50 km-en belüli körzetben) hangsúlyozza. G. Fekete szerint mindkét értelmezésben a globalizációval szemben a helyi termelés és értékesítés koncepciója szerepel, véleménye szerint a két megközelítés egymással ki is egészíthető. Eszerint helyi terméknek tekinthető a „helyben megtermelt vagy összegyűjtött alapanyagokból, helyben kialakult eljárások (receptek) alkalmazásával, többnyire kisüzemi keretek között előállított, esetleg csomagolásukban is helyi anyagokat, helyi kulturális elemeket felhasználó – ily módon a hely sajátosságait megjelenítő – termékek”, amely kiegészíthető a távolságra vonatkozó kritériummal is. (G. Fekete 2009:5)

A két térségben végzett, LEADER-projektek vizsgáló kutatásunk alapján igazolódni látszik, hogy a helyi termék-fogalomnak (és ehhez kapcsolódóan az előállításnak) kétféle értelmezése létezik, ugyanakkor a kettő közötti különbség meglátásunk szerint a termékek piacának, valamint fogyasztóinak meghatározásában rejlik, míg a két megközelítés megegyezik abban, hogy a termékek tájjellegét kiemeli, igaz, eltérő hangsúllyal (lásd alább kifejtve).

Terminusaink szerint 1.) a helyi termékek, azaz a helyben megtermelt, helyi alapanyagokból lokális tradíciók mentén kisüzemi technológiával készült produktumok egy részét közösségi célra állítják elő általában a helyi konyhára és/vagy a helyiek, környékbeliek fogyasztására (lásd később például a „tisztán közösségi típusú projektek” működtetőit). Ezt a típust „szükségletellátó” helyi termék-előállításnak, illetve az ilyen típusú termék-előállítókat „szükségletellátóknak” nevezem. Ebben a megközelítésben a helyi termék fogalma elsősorban a helyi lakosság fogyasztási igényeinek kielégítésével, a megtermő alapanyagok hasznosításával (egyben a porták rendben tartásával), valamint társadalmi célokkal: munkahelyteremtéssel, a lakosság szemléletformálásával kapcsolódik össze, mint ahogyan az alábbi példák is mutatják:

– Hogy jött az ötlet?

„Adott volt a terület, egy hektáros területen gazdálkodunk. Bele lehetett vinni [a pályázatba] azokat a dolgokat, hogy ne hagyjuk parlagon a földet, hanem inkább próbáljuk úgy művelni, hogy azt utána a közkonyhára be tudjuk vinni. Annak a termékeit fel tudjuk dolgozni. A közmunkásokat is foglalkoztatva egy olyan rendszert alakítsunk ki, ami értelmes elfoglaltságot nyújt az embereknek.” (támogatást nyert egyesület elnöke, Zala)

– Mi volt a cél?

„Az, hogy a saját termékeinket tudjuk feldolgozni. Illetve a településen élőknek egyáltalán bemutatni. Az alapvető, eredeti cél az volt, hogy a már elfelejtett tartósítási módszereket bemutatni, újra megtanítani rá az embereket. A savanyításokra, a lekvár-főzésre, az aszalásra.” (támogatást nyert önkormányzat vezetője, Zala)

2.) Ezzel szemben a második értelmezés szerint a helyi termék a helyi alapanyagokból hagyományos technológiával kisüzemi méretekben előállított piaci termék, amelynek különlegességét eredetisége adja. A „márkateremtő” helyi termék-előállítók olyan piacorientált gazdasági szereplők, akik a hagyományos alapanyagokból készült termékek szélesebb körű megismertetését és elterjesztését célozzák, produktumaikat elsősorban a fizetőképes városi célközönség és/vagy a turisták számára pozicionálják.

„[...] mi nem is helyi szinten akarunk igazából értékesíteni, mert nem az a célközönségünk teljesen. [...] Budapesten vagyunk bent két boltban. [...] Hát ide inkább ilyen trendi emberek járnak vásárolgatni, mi igazából ezt a réteget céloztuk meg.”
(szatmári gyümölcsfeldolgozó szövetkezet vezetője)

Az általunk definiált két típus közötti különbség a célcsoporton és az előállítás célján kívül az értékesítés csatornáiban és a termékek kiszerezésében, csomagolásában és dizájnában is megmutatkozik. A „szükségletellátó” típusba tartozó, alapvetően a helybeliek fogyasztását kiszolgáló – gyakran közkonyhák számára előállított – termékek forgalmazhatók nagyobb kiszerezésben a termelő nevének és címének feltüntetésével.⁹

Ezzel szemben a „márkateremtők”, kifejezetten a városi és/vagy idelátogató turista célközönség számára előállított termékei esetében nagyon fontos a jól felépített dizájn, azaz a kisebb kiszerezés, a „városiak igényeihez igazított” címkék, üvegek és a marketing.

„[...] Bemész egy Hungexpóra, bármilyen vásárra, egy ekkora asztal eltűnik. Oda egy akkora bódé kell, mint ennek a szobának a negyede, hogy lassanak is, megálljanak melletted. Igényesen, szépen legalább 10-15 termék kell.” (támogatást nyert gyümölcsfeldolgozó kisüzem tulajdonosa, Szatmár)

E termékek bár megvásárolhatóak a helyi kisüzemekben is, az értékesítés nagyobb része városi helyi termék- vagy bioboltokban, vásárokon zajlik, többen webshopot is működtetnek és/vagy interneten keresztül csomagküldéssel juttatják el árujukat a vásárlókhöz, állandó partnerekhez.

„[...] Simán postai csomagként küldöm most is. Berakjuk pukkanzófóliába. E-mailben rendelnek. Csak még nincs kész a webshop... [...] A személyes marketingben hiszek csak 2015-ben. [...] Most van 5-10 [nagyvárosi] cégünk, akik aktívan vásárolnak. Meg 10 olyan, aki csak néha. Felkerestük az első 100-at, de az még kevés. Most megint fel kellene keresni a következő 150-et. Jövőre meg a még következő 150-et.” (támogatást nyert gyümölcsfeldolgozó kisüzem tulajdonosa, Szatmár)

Mivel nagyon nagy verseny van a helyi jellegű termékek között (is), a lokális piacról való kilépéssel első számú kérdéssé válik a minőséggarancia, a védjegyek szükségessége. Ezért a „befutott” helyi termékeket gyakran országos szintű (mint például a szatmári szilvalekvár által elnyert hungarikumminősítés) vagy térségi védjegyekkel látják el, mint például az „Élő Tisza” vagy a – későbbiekben tárgyalt – „Éltető Balaton-felvidék” védjegy. Az „újfajta kézművestermékek” (neo artisanal products), az egyre erőteljesebben növekvő „kreatív gazdaság” (creative industry) ágazatába tartoznak (lásd Power és Scott 2004), amelyek vonzerejét a tájjelleg, a tömegtermeléssel szemben az egyediség és a kézművesség, a „hagyományos termelési és előállítási mód” jelenti, amely összekapcsolódik az „egészséges”, „természetes” (időnként a „bio”) jelzőkkel. E jellemzők ugyan mindkét típus esetében vonzerőt jelentenek, a szűkebb értelemben vett

⁹ Természetesen ezeket is megvásárolhatja az ideérkező városi turista, mint ahogyan meg is teszi, de ez a lehetőség főként helyi információs csatornák útján terjed, például a helyi szállásadók ajánlásával.

helyi piacra előállított termékekkel kapcsolatban azonban a szükségletek fedezése, a helyi alapanyagok felhasználása és a munkahelyteremtés mellett meglátásunk szerint másodlagos szerepet kapnak egyelőre. A szükségletek ellátását célzó termék előállítás esetében a produktumok nem jelentenek (még) turisztikai vonzerőt, a brand kialakítása legfeljebb másodlagos, távoli célként lebeg a termelők előtt.

A fentebb bevezetett két fogalom nem feltétlenül fedi a LEADER által megkülönböztetett „közösségi és vállalkozás célú” helyitermék-előállításra irányuló projektek kategóriáit. A kutatási eredmények ugyanis azt mutatják, hogy míg a „vállalkozásalapú” projektek keretében létrehozott helyi termékek sem mindig piacorientáltak (lásd később a szatmári bemutató üzemek példáját, melyek egy része elsősorban szolgáltatásbővítés céljából létrehozott látványosság a turisták számára), addig a „közösségi” célú projektek között is vannak olyanok, amelyek társadalmi céllal ugyan, de a piaci vállalkozáshoz hasonlóan működnek. (Lásd később a zalaszentlászlói vagy szalapai szövetkezet példáját, melyek termékeiket szélesebb körben értékesítik, céljuk saját márka létrehozása és meghonosítása). Ez utóbbi szervezetek a szociális gazdaság (Frey Mária 2007) szektorába sorolható társadalmi innovációk,¹⁰ melyek alapvetően a társadalmi szerepvállalásuk miatt különböznek a piaci vállalkozásoktól (lásd Bock 2012, G. Fekete 2013).

Ugyanakkor hangsúlyozzuk: a két kategória nem statikus, hanem könnyen átjárható, mint ahogyan ezt később a példák alapján látni fogjuk. A közösségi célú helyitermék-előállítók közül többen már most nyitottak a piac felé (lásd a 3.1. fejezetben a „piacra nyitó” altípust), és vannak, akik saját márka létrehozását is tervezik vagy már meg is valósították („profitorientált” altípus, akik a helyiek szükségletellátása mellett piacra is termelnek). (Lásd 1. számú ábra)

„Persze, mindig az a cél, hogy valamiféle profitot is, bevételt is tudjunk képezni. Sok mindent kell még tenni annak érdekében. Ezek, amiket elmondtam, hogy legyen olyan helyünk – mert az eszközeink már nagyjából rendelkezésre állnak –, ahol be tudjuk tárolni ezeket a dolgainkat. Meg fel tudunk dolgozni lehetőleg minél nagyobb színvonalon.” (támogatást nyert közösségi feldolgozó vezetője, Zala)

„Mindenképpen az a jövő, hogy ennek [megtermelt helyi termékek értékesítésének] a rendszerét ki tudjuk alakítani. Ha összességében gondolkodunk, hogy lehetne nekünk egy kis vendéglátást csinálni. [...] A vendégek igényt tartanának rá, hogy itt előállítjuk, megsütjük a kemencében, a kertből ki tudjuk hozni [az alapanyagot]...” (támogatást nyert egyesületi elnök, Zala)

Jelen tanulmányban a helyi termék fogalmát saját értelmezésünk szerint használjuk, amely egyfajta keretet is nyújt majd a meghatározott termelői csoportok egymáshoz való viszonyának meghatározásához és összehasonlításához. A termelők ugyanis ugyanazon a skálán helyezhetők el, mint a termékeik, ahol a skála egyik végpontját a helyi szükségletek kielégítése, a másikat a

10 A társadalmi innovációk olyan újfajta megoldásokat jelentenek bizonyos problémákra – mint például a munkanélküliség vagy a mélyszegénység –, „amelyek hatékonyabbak, fenntarthatóbbak vagy igazságosabbak a meglévőknél és közhasznúak, azaz elsősorban a helyi közösségek számára teremtenek értéket.” (James et al 2008)

piacorientált, városi közönséget célzó, távolabbi piacokra szánt termékeket (márka teremtését, meghonosítását célzó) előállítók csoportja jelenti (lásd 1. számú ábra).

3. A HELYITERMÉK-PROJEKTEK JELLEMZŐI ÉS TANÚSÁGAI

A helyi termékek előállításához és értékesítéséhez kapcsolódó LEADER-projektek leválogatásához nem voltak egyértelmű támpontok, így valószínűleg a lista nem teljes körű. Összességében a két helyszínen 40 körülire (térsegenként 20-20) tehető azon projektek száma a 2007–2013-as LEADER-időszakban, akik esetében a támogatás egyértelműen a helyi termék előállítását vagy értékesítését célozta.¹¹

A leválogatott szereplőket több szempont alapján lehet csoportosítani, ezek közül az egyik legkézenfekvőbb a pályázati szisztéma, amely „közösségi” vagy „vállalkozási” célú projekteket különböztet meg. E szempont alapján máris markáns eltérés mutatkozik: míg a szatmári helyi-termék-előállításra irányuló projektek között nem találunk közösségi célút, (csupán közösségi értékesítési helyszínt), addig a zalai helyszínen többel is találkoztunk. Ez azonban nem azt jelenti, hogy Szatmárban nincsenek ilyen típusú kezdeményezések, hiszen korábbi kutatásaink alapján elmondható, hogy e térség is bővelkedik az olyan gondoskodó önkormányzatokban, amelyek minden lehetőséget igyekeznek kihasználni, hogy településük és az ott élők helyzetén javítsanak,¹² ám az ezekhez szükséges finanszírozást más (hazai) támogatási forrásból igyekeznek előteremteni (Lásd erről Kiss 2008, Rác 2008, Keller–Rác–Váradi 2016). Az, hogy Szatmárban a LEADER keretében többnyire vállalkozási tevékenységekre pályáztak, meglátásunk szerint – az eltérő múlt mellett – a helyi akciócsoport (HACS) stratégiájának, és a közösségi projektek finanszírozását szolgáló egyéb források elérhetőségének köszönhető. Itt ugyanis a *gazdaságfejlesztés* célkitűzés kifejezetten az „innovatív termékek előállítására”,¹³ valamint a „helyi élelmiszertermékek létrejöttére” és azok helyben történő értékesítésére irányult, ami elsősorban vállalkozási célú pályázatokat eredményezett. Csupán két olyan közösségi típusú komplex

11 A Zala Termálvölgye LEADER-akciócsoport honlapján könnyebb volt az eligazodás, mert a projektekről és a megvalósítókról rövid ismertetés is szerepelt, míg a szatmári LEADER honlapján a támogatások megnevezése és előzetes kutatási tapasztalataink alapján igyekeztünk tájékozódni. Nem válogattuk ki azon támogatásokat, melyek komplex turisztikai csomag részeként valósítottak meg helyi-termék-előállítást vagy -bemutatást, de nem e címszó alatt pályáztak. (Ezt ugyanis nem mindig lehetett a pályázati anyagból kikövetkeztetni.) A megvalósítók közül 15 fővel készült interjú (továbbá 5 interjú készült LEADER-vezetőkkel és -szakértőkkel).

12 Kovács Katalin (2008) egyenesen „heroikusnak és túlméretezettnek” nevezte – egy 2006–2008 közötti, magyarországi aprófalvas térségekben zajló vizsgálat eredményeire alapozva – a Fehérgyarmati kistérség önkormányzatainak szerepvállalását, amely a megélhetési lehetőségek javítására, bővítésére irányult. A kutató szerint országos szinten is kivételes az a vezetői aktivitás, amely a térségre jellemző. Így például jelentős azoknak az önkormányzatoknak a száma, amelyek az elmúlt tíz év során szociális földprogrammal, szövetekezettel próbálkoztak, majd ezekre az előzményekre és a közfoglalkoztatásra elnyerhető, számottevő támogatásra építve az elmúlt években gazdálkodni kezdtek.

13 „A klasszikus vállalkozásfejlesztésen túlmenően innovatív termékek előállítását, a helyi élelmiszer termékek létrejöttét, a helyben történő értékesítésük segítségét teszik lehetővé.” Szatmár Leader HVS (2013:2).

projektet találtunk, amely helyi termék előállítását és értékesítését célozza: a turistavándi és szatmárcsekei helyi piac, amelyek azonban az adatfelvétel időszakáig nem kezdték meg működésüket.

Zalában hangsúlyosabban és célzottabban szerepelnek a helyi termékek előállítását segítő intézkedések (HVS:18), amelyek közül öt kifejezetten a helyi termék előállítását és értékesítését célozza, egy pedig kifejezetten a „gazdálkodó települési közösségeknek” szól.¹⁴ Így nem csoda, hogy ebben a térségben több – helyitermék-előállítást célzó – közösségi kezdeményezés jött létre LEADER-forrásból, melyek közül jelen kutatás során ötöt azonosítottunk. A szatmáriak között pedig több olyan szereplővel találkoztunk, akik a tudatos imázst építő és/vagy felhasználó, városi piacokra termelők közé tartoztak.

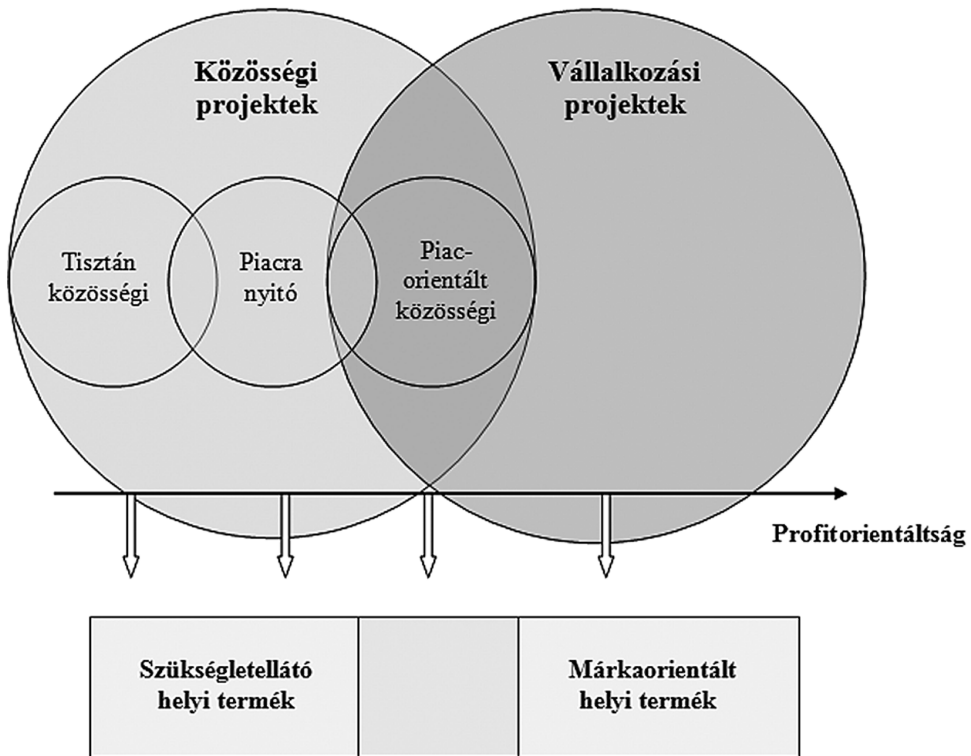
Az alábbiakban a kezdeményezések típusait (szerepüket és működési sajátosságaikat) elemezzük röviden, bemutatván,¹⁵ hogy a „közösségi” és a „vállalkozói” típusnak többféle variációja létezik a kis volumenű termék-előállítók körében. (A kategóriák között nincs éles határ, néhány pályázó esetében nem könnyű eldönteni, hova tartozik. Lásd 1. számú ábra.)

3.1. A közösségi célú projektek három típusa

A helyi termék előállítását/bemutatását vagy értékesítését célzó közösségi célú projektek (is) nagyon különbözőnek bizonyultak céljaikat, piacorientáltságukat tekintve (lásd 1. sz. ábra). E szempontok alapján csoportokat lehet alkotni a „tiszta közösségi” célokkal létesülő, alapvetően szükségletfedező típustól, a skála másik végén elhelyezkedő, „piacorientált” projektekig, szemléltetvén ezzel a közösségi célú projektek sokszínűségét. Mint a pályázati rendszer diszfunkciója érdemes megemlíteni azokat a projekteket is, amelyek ugyan „közösségi célú” támogatottak közé tartoznak, és mint ilyen 100%-os támogatást kaptak, de gyakorlatilag teljesen profitorientált módon működnek. Az egyszerűség kedvéért őket potyautasoknak (vö. Olson [1987] 2006) hívjuk, akik úgy jártak jól a pályázati támogatással, hogy ezért nem kellett „áldozatot hozniuk”. Tapasztalataink szerint azonban a megvizsgált 40 támogatott közül csak egy vállalkozás sorolható egyértelműen ebbe a körbe, de ezt nem tárgyaljuk jelen tanulmány keretein belül, míg a másik három típust rövid példákkal jellemezzük. A leírásokban a hangsúlyt a működési sajátosságokra (közösségi szerepvállalásukra), valamint e formákkal járó előnyökre és problémákra helyezzük.

14 Zalában a gazdaságfejlesztés célkitűzésén belül öt intézkedés célozza kifejezetten a helyi termék előállítását és értékesítését: helyitermék-előállításhoz, -értékesítéshez kapcsolódó nagyprojektek támogatása; helyitermék-előállításhoz kapcsolódó kisprojektek támogatása; helyi termékértékesítő létesítmények fejlesztése; gazdálkodó települési közösségek; hagyományos gyümölcsösök telepítésének ösztönzése; (HVS:18).

15 A típusokról bővebben lehet olvasni a „*A Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*” című kötetben megjelenő tanulmányban (Kiss 2016).

1. ábra. A LEADER-program által támogatott helyi termék-előállító projektek és termékek csoportosítása (profitorientáltság alapján). Saját szerkesztés

1. A „tisztán közösségi” típus mintapéldája a tilaji közösségi aszaló és savanyító, amelynek célja elsődlegesen nem a profitszerzés, hanem a lakosok számára történő segítségnyújtás a saját maguk által megtermelt javak feldolgozásához, másodsorban az önkormányzati költségek csökkentése. A helyiek egy meghatározott ütemterv szerint vihetik be a gyümölcsöt, zöldséget a szárító- és savanyítóüzembe. A szakmunkát betanított közmunkások végzik el, a koordináció és felügyeletet pedig a falugazdász látja el, amely szolgáltatásokat az önkormányzat ingyenesen nyújtja. A kezdeményezés nem titkolt célja a lakosság „szemléletformálása” az elhanyagolt területek hasznosítása és a megtermelt javak feldolgozása érdekében. E típus legfőbb nehézségét az externális hatások jelentik: a drága gépeket csak megbízható, arra alkalmas emberek működtethetik, ugyanakkor a betanított közmunkások megszerzett tudásukkal és tapasztalatukkal könnyebben helyezkednek el az elsődleges munkaerőpiacon. „Ha már úgy érzi, hogy ő megállná a helyét máshol is, akkor elmegy.” A kompetencianövekedés következtében javuló munkaerőpiaci esély a lakosság szempontjából kedvező hatásként értékelhető, ugyanakkor a magas fluktuáció az önkormányzat és a LEADER-projekt működése szempontjából jelentős kockázatokat hordoz. Összességében a tilaji helyi termék-előállítás megtestesíti a szükségletellátó modellt, ahol a cél a közösségi igények kielégítése és a társadalmi szemléletformálás, míg a termékek külső piacra juttatása, esetleg márkásítása távoli célként lebeg a vezető szeme előtt.

2. A skála közepén helyeztük el azokat a közösségi típusokat, amelyek terveik szerint nyitnak a piac felé, illetve már lépéseket is tettek ez irányban. Idesorolható a rezi közösségi kert és aszaló, amely – egy ifjúsági szálláshellyel összekapcsolódva – egyelőre a közösség számára termel, jelenleg azonban a termékek értékesítése és vendéglátásban történő felhasználása irányába szeretnének elmozdulni. A tilajhoz hasonlóan itt is elsődleges cél a lakosok szemléletformálása és „kiszolgálása”, azonban a szolgáltatás nem ingyenes, és nem közmunkások végzik. A lakosok önköltségi árat fizetnek, és mindenki magának darálja, passzírozza a gyümölcsöt.

Piaci értékesítés tekintetében előrébb tart a szalpai önkormányzat által létrehozott (széles körű tagságból álló) szövetkezet, amely szociális boltot és fatermékgyártó kisüzemet is működtet, ez utóbbi már most is jelentős bevételt hoz a település számára alapvetően méhészeti kellek hazai és nemzetközi piacon való értékesítésével. Az elsődleges cél azonban mindkét esetben az önkormányzati bevételek növelése és a lakosság számára munkahely biztosítása a közösség termelői tevékenysége révén. Ugyanakkor a fenntarthatóság (és a lakosok foglalkoztatása) érdekében ezek a támogatottak kénytelenek a piac felé nyitni, és minél nagyobb bevételt képezni.

3. A skála végén elhelyezkedő „*piacorientált közösségi típusra*” példa a zalaszentlászlói szövetkezet gyümölcsfeldolgozó és illóolaj-lepárló üzeme, amely céljait tekintve annyiban különbözik a piaci vállalkozásoktól, hogy társadalmi „missziót” is felvállal. Ez egyrészt gyógynövénygyűjtési és -feldolgozási ismeretek terjesztését (és népszerűsítését), hátrányos helyzetű lakosok foglalkoztatását jelenti. Továbbá a közösségi gyümölcsfeldolgozóba a környékbeli lakosok közül bárki beviheti a gyümölcsöt vagy lepárolni való gyógynövényét, és a beosztott rend szerint az alkalmazottak végzik el a feldolgozást. A közösségi feldolgozókra érvényes szabály szerint a szolgáltatást önköltségi áron kell elvégezni, de a termelők választhatják azt az opciót is, hogy a feldolgozott termék felét otthagyják ellenértékként, amelyet a szövetkezet saját csatornáin keresztül értékesít, saját márkánév alatt. A társadalmi célok mellett erőteljesen megjelenik a termelési volumen növelésének és a piaci csatornák bővítésének szándéka. Ez a feldolgozó ugyan a közösségi célú LEADER-projektek közé tartozik, és az is, amennyiben valóban helyi szükségleteket elégít ki, ugyanakkor már most (a működés kezdetén is) nagy mennyiségben értékesít távolabbi piacokra saját márkánév alatt. Ebben az értelemben tehát márkateremtő helyitermék-előállításról beszélhetünk, ahol egy társadalmi vállalkozás, innováció keretében a helyi terméket nem csupán szükséglet kielégítési céllal állítják elő, hanem piaci céllal márkát (is) teremtenek (lásd 1. sz. ábra metszet).

A közösségi termékfeldolgozók helyet és eszközöket szolgáltatnak arra, hogy a környék lakosai feldolgozzák, tartósítsák a felesleges gyümölcsöt, zöldséget, azaz gondoskodjanak önmagukról. Amellett, hogy a támogatás következtében megvalósuló projektek ilyen módon hozzájárulnak a szegénység mérsékléséhez,¹⁶ fontos kiemelni azok közösség- és szemléletformáló, valamint ismeretterjesztő hatását. A közösségi projektek eredményeként ugyanis elhagyatott kertek kerülnek művelés alá, új technológiákkal ismertetik meg a lakosokat, és nem utolsósorban öngondoskodásra és a munkakultúra (újra)tanulására ösztönözik őket.

16 Az önellátásnak főként a hátrányos helyzetű családok esetében van nagy jelentősége: a háztartás-gazdaságtan eredményei ugyanis azt mutatják, hogy minél szegényebb egy család, annál kevésbé játszik szerepet a megélhetésében a gyümölcsök, zöldségek házi konzerválása, a húsfélék tartósítása. (Lásd Spéder 1997)

A zalaszentlászlói és szalapai projektek megmutatták ugyanakkor, hogy a közösségi célú LEADER-támogatásokat fel lehet használni oly módon is, hogy az alapvető társadalmi szerepvállalásnak eleget téve, a közösségi kisüzem a „piaci viszonyokhoz igazítva” rentábilisan működjön. Ehhez azonban – többek között – a források megfelelő kombinációja, jó szellemi háttér, kapcsolati tőke és kapacitás szükséges. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy mindez nem elegendő, hanem megfelelő mennyiségű kezdőtőkének is rendelkezésre kell állni az utófinanszírozású projekteket megvalósításához (lásd alább a problémáknál).

A közösségi típusú projektekkel kapcsolatos *dilemmákat, problémákat* alapvetően két csoportra oszthatjuk. Egyrészt megvizsgálhatjuk a pályázati konstrukciók célját és hatásait illetően „felülről”, valamint a projektek lebonyolítását, megvalósítását a pályázók szemszögéből is. *Stratégiai szinten a legfőbb dilemmát a közösségi támogatások piaci versenyt befolyásoló hatásai okozzák.* A Zala Termálvölgye Egyesület munkaszervezet vezetője elmondta, hogy tisztában vannak a problémával: *„Ez kérdés volt, hogy mi adjunk-e egy nonprofit szervezetnek 100%-os támogatási aránnyal ugyanúgy egy gyümölcsfeldolgozóra, mint ahogy 60%-ra adunk egy vállalkozónak, akinek a 40%-ot is ki kell mellé termelni. [...]”* A szakember elmondta, tisztában vannak a projektekkel járó egyéb hatásokkal is: *„A feketekereskedelme is a helyi termékeknek fellendült. [...] Azok az emberek, akik nem tehetik meg, hogy boltban veszik meg, azok megveszik kéz alatt. Ebből egy idő után ki fognak lépni. [...]”*

A térségfejlesztő szakemberek tehát azt várják, hogy a közösségi kezdeményezések hatására egyre több kis- és őstermelő kezdi el bővíteni a termékpalettáját, ezeket egy ideig saját fogyasztásra állítja elő, vagy cserélgeti. Később lesznek, akik kinövik magukat, és nagyban csinálják, tehát a saját vagy helyi szükségletek kielégítését célzó termék-előállítókból „nagyobb volumenben termelő vállalkozók” válhatnak (átkerülvén ezzel a piacra termelők csoportjába). Eljutotunk tehát a *„közösségi típusú projektek paradoxonához”* (ahogyan a tilaji példánál is utaltunk rá): a közösségi típusú projektek támogatásának „társadalmi hasznát” hosszú távon éppen azok a nem szándékolt externális hatások jelentik, amelyek rövidtávon megnehezítik a projektek lebonyolítását.

A közösségi jellegű támogatások céljával és jogosultságával kapcsolatban azonban nemcsak a térségek fejlesztési koncepciójának szintjén jelentkeznék ellentmondások; a program egészének szintjén sem tisztázottak a fejlesztői szándékok. Erre utalnak legalábbis a *törvényi szabályozás és a pályázati konstrukciók közötti „rések”*. Ezek közül az első a szervezeti formák és jogosultságok kérdése: míg a fennálló szabályozások például egy egyesület számára megengedik a „mintagazdaság” üzemeltetését, addig a termények feldolgozását, helyi termékként való értékesítését vagy vendéglátásban való felhasználását nem, mint a Reziben létrehozott mintagazdaság példája mutatja.¹⁷

Egyik szatmári interjúalanyunk a szövetkezeti formában való értékesítés útvesztőjében hasonló problémákkal találta szembe magát, mint az előbbieken tárgyalt rezi megvalósító:

17 Helyi terméket őstermelők, kistermelők, családi gazdaságok, kézművesek, egyéni vállalkozók, vállalkozások, szövetkezetek állíthatnak elő és értékesíthetnek. (Helyi termék kézikönyv 2014:9)

„A törvényi háttere az egésznek nagyon zavaros, végtelenül zavaros. Olyannyira zavaros, hogy még az ezzel foglalkozó szervek sem értik saját magukat. [...] A kistermelő az nem ugyanaz, mint az őstermelő. Mert az őstermelő termel, a kistermelő meg árusít. Az őstermelő elsődleges terméket hoz létre, adójogi fogalom, hogy őstermelő valaki. A kistermelő meg másodlagos terméket hoz létre, vagy elsődlegest is, azt hiszem, de ez nem adójogi fogalom, hanem ez egy élelmiszer-higiéniai fogalom. [...] De hogy ezt megtudjuk, hogy ezt hogy kell elintézni, [...] már nem emlékszem az útvonalára ennek a történetnek, de nagyon magasról jutottam el Budapest, Nyíregyháza, satöbbi, ahol senki nem tudta, azt sem, hogy mit jelent ez a fogalom ezekben a hivatalokban, ahol hivatalosan ilyesmivel is foglalkoznak. [...]” – mesélte egy támogatást nyert, közösségi célú helyitermék-előállító kisüzem vezetője.

Ezek a problémák tehát arra utalnak, hogy ugyan van egy kormányzati törekvés a „gazdálkodó önkormányzatok” támogatására – többek között közösségi célú projektek révén –, ugyanakkor ennek lehetőségei, a törvényi, finanszírozási háttér továbbra sem eléggé kidolgozott (Lásd még Varga 2010). Emellett a közösségi gazdálkodás LEADER-forrásból való támogatása komoly *finanszírozási/likviditási problémákat* vet fel a kistelepülések esetében: a komplex településfejlesztésben gondolkodó szalapai önkormányzat, például, több más forrás mellett LEADER-támogatásra is pályázott egy major felújítására, amelyet olajsajtolás és állattartás célra hasznosított volna. Az elnyert 20 millió forintos LEADER-forrást azonban végül nem tudta felhasználni, mert az utófinanszírozás pályázathoz elő kellett volna teremteni 4 millió forintos biztosítékot ahhoz, hogy hitelt kaphassanak a banktól. Végül más, kisebb forrásból valósították meg a projektet több lépésben. Egy szatmári interjúalanyunk hasonló problémákról számolt be:

„Sokkal lassabban haladtunk mindennel, mint egyébként. Aminek elsősorban akár önkormányzatot vizsgáljuk, akár a magán beruházásokat, [az az oka, hogy] a beruházás megelégedése iszonyatos teher. Hiába van ez a banki hitelkonstrukció, olyan mértékű többletfedezetet kérnek, amit meggondol az ember. [...] Ez nem maga a LEADER problémája, hanem általában véve a szabályozás problémája.”

Ez tehát azt mutatja, hogy a kisebb/szegényebb önkormányzatok az utófinanszírozás miatt nem képesek nagyobb LEADER-forrásokat igénybe venni, amelyekből jelentősebb fejlesztéseket lehetne kivitelezni. Ezek az anomáliák a LEADER-támogatások céljának, a jogosultak körének, a támogatás felhasználási módjainak és konstrukcióinak átgondolását is előrevetítik.

Ugyanakkor mindkét térségben hangsúlyozták: „a LEADER-hez hasonló, komplex térségfejlesztési forrás az elmúlt néhány évben nem volt”. Bár ezzel a támogatási rendszerrel is vannak problémák, de még mindig ez az, amely leginkább támogatja a közösség irányából érkező fejlesztési javaslatokat. „Nagyon sok hiányosság volt itt a településen, amit be kellett, hogy töltsünk. Pályázati források nem voltak. Ez egy annyira jó konstrukció volt. A vidéknek nagyon sokat jelentett ez a rendszer” – mondta az egyik zalai elnökségi tag, projektvezető.

3.2. Vállalkozástípusú projektek

A vállalkozáscélú támogatásokat leginkább a tevékenység típusa vagy a vállalkozás/birtok nagysága alapján lehet csoportosítani. Elmondható, a helyitermék-előállítást a pályázók a több lábon állás stratégiájának részeként, általában a mezőgazdaságból és turizmusból származó jöve-

delmi formákkal kombinálják (illetve néhány esetben egyéb, például kereskedelmi tevékenység is megjelenik mellette). A továbbiakban a megélhetési stratégiák alapján különböztetünk meg 3 típust, melyeket rövid példákkal szemléltetünk. További típust jelenthetnének a helyi termékek eladására irányuló beruházások (helyi piacok és helyi terméket értékesítő boltok), ezeket azonban nem tárgyaljuk külön, mert a kutatás során nem talákoztunk olyan, LEADER-támogatásból létrejött projekttel, amelyik működőképes lett volna.

1. „*Továbblépők*”, azaz termelőből termékfeldolgozó: e csoportba olyan őstermelőket, kisebb gazdákat soroltunk, akik egyfajta „továbblépésként” pályáztak meglévő birtokukon termő gyümölcs (és egyéb termés) vagy állatállományuk által biztosított hús, tej feldolgozására. Ide soroltuk továbbá azokat, akik már eleve helyitermék-előállítás céljából kezdtek gazdálkodni kisebb területeken, és a LEADER-támogatásból termékkínálatukat, vagy vállalkozásukat bővítik. E csoportba a hús zalai helyi termék-előállító közül körülbelül négy-öt pályázó sorolható (és bár a szatmári térségben nem álltak rendelkezésünkre a pályázókról általános információk, a kutatási tapasztalok alapján ott is körülbelül ilyen arányról lehet szó). E csoport tagjai jellemzően nagyobb birtokkal vagy állatállománnyal rendelkeznek – mint az a nagyszámú LEADER-pályázó, akik például a „hagyományos gyümölcskert” programban 1-1,5 hektáros területek művelésére pályáztak Zalában –, de így is többnyire az őstermelők, kisbirtokosok kategóriájába tartoznak. Összességében elmondható, hogy míg a nagyobb birtokkal rendelkező mezőgazdasági termelők többnyire a rosszul értékesíthető gyümölcs feldolgozása (azaz az ebből eredő veszteség minimalizálása) miatt fognak bele a helyi termék előállításába, addig a kisebb birtokkal rendelkező őstermelők a helyi termék előállításához szükséges alapanyag biztosítása miatt kezdenek bele, vagy újítják fel a gazdálkodói hagyományokat (ők jellemzően több terméket állítanak elő, vagy turizmussal kombinálják bevételi forrásaikat).

2. „*Komplex turisztikai szolgáltatók*”: Szatmárban a hús helyitermék-előállításra pályázó közül hat, Zalában kettő olyan LEADER-pályázóról van tudomásunk,¹⁸ akik a helyi terméket valamilyen turisztikai csomag részeként állítják elő. Ezekről a vállalkozásokról elmondható, hogy a fő tevékenység a vendégfogadás, és a helyitermék-előállítás olyan pluszszolgáltatást jelent, amellyel a falusi portán megtermő gyümölcsök felhasználását is megoldják. A LEADER keretében megvalósított bemutatóhely néven futó vállalkozásoknak tapasztalataink szerint két célja van: egyrészt a „turisztikai élmény”¹⁹ megteremtése, a helyi hagyományok bemutatása (a támogatottak szerződésben vállalják, hogy „24 napot a szezonban rendelkezésre állnak”). Másrészt céljuk, hogy hosszú távon saját terméket állítsanak elő, de a mennyiséget illetően ez több-

18 Valószínűleg mindkét térségben számuk ennél valamivel több lehet. Nem számoltuk ide azt a vállalkozót például, aki Zalában szintén komplex turisztikai csomagban gondolkodva, LEADER-pályázatból egy nagyon magas minőséget képviselő szállást épített, a helyi termékeket egyelőre azonban nem maga kívánja előállítani, hanem tervei szerint megvásárolja majd a környező őstermelőktől.

19 A helyi termék tehát hozzájárul a falusi turizmus „autentikusságához” – közvetve pedig a térség imázsához – azzal, hogy helyi ételeket, termékeket fogyaszthatnak a látogatók. Még akkor is így van ez, ha tudjuk, hogy sokszor ez az autenticitás „teremtett”, hiszen már homályba veszett vagy soha nem létező hagyományok felújításán, megteremtésén alapszik (Lásd többek között Bali 2007, Pusztai 2007, Bódi 2008, Kiss 2014).

nyire a vendégkör ellátására korlátozódik. A turisztikai vállalkozók esetében tehát egyértelműen körvonalazódik, hogy a vendégfogadást tekintik a fontosabb megélhetési forrásnak, a helyitermék-előállítás pedig a turisztikai „programcsomag részeként” attrakcióvá válik. Ebben a tekintetben tehát egyelőre leginkább szükségletellátó helyitermék-előállítás zajlik, hiszen ezek a vállalkozók termékeikkel leginkább saját, „szűk” vendégkörük igényeinek helyi kielégítését célozzák (később természetesen ezek a kisüzemek akár ki is nőhetnek magukat, és beléphetnek a szélesebb piacra termelők körébe).

3. „Innovatív vállalkozók”: Ebbe a kategóriába az általunk vizsgált pályázók közül térségenként csupán 1-1 megvalósítót sorolunk. Ők – meglátásunk szerint – a LEADER egyik fontos célkitűzéseként innovatív technológiát honosítanak meg a helyitermék-előállítás során. Mindkét vizsgált térségben egy-egy olyan fiatalembert találtunk, aki Magyarországon még nem létező/elterjedt technológiát kísérletezett ki vagy ültetett át külföldi modell alapján a magyar viszonyok közé.²⁰ A zalai fiatalember egy mobil gyümölcslegyártót üzemeltet, amely helyben (a gyümölcsösben) állítja elő a gyümölcsöt a gazdák számára, miközben saját márka kidolgozását is célul tűzte ki. A szatmári fiatalember kikísérletezte a „fagyaszta szárított” gyümölcsök előállítását, termékeit saját márkanév alatt dizájnos csomagolásban városi célközönség számára pozicionálja (hagyományos helyi termékekkel együtt csomagban is értékesíti). A helyitermék-előállítók közül saját kategóriáink alapján mindketten a márkateremtők körébe tartoznak, azokhoz, akiknek a piacra való termelés/szolgáltatás és a brandépítés alapvető cél. Ehhez – a megvalósítók elmondása alapján – komoly marketingtevékenységre és állandó, kiterjedt üzleti partneri kör kialakítására lesz szükség (emellett megjegyezzük, hogy a minőség biztosítása is elengedhetetlen lesz). Ha ez sikerül, akkor – az előző két típussal szemben – ők terveik szerint kizárólag a helyitermék-előállításból fognak megélni.

Az előbbieken bemutatott típusok alapján elmondható, hogy a pályázók a több lábbon állás jegyében komplex stratégiákban gondolkodnak, többségük kisméretű/törpe birtokokkal rendelkezik, östermelő vagy kisvállalkozó. Jellemzően olyanokról van szó, akiknek már egyéb működő – önfoglalkoztató vagy szezonálisan foglalkoztató – vállalkozásaik vannak, vagy éppen több LEADER-pályázat beadásával teremtették meg maguk számára a több lábbon állás lehetőségét. A kutatás során az is kiderült, hogy nagyobb gazdák, vállalkozók jellemzően nem pályáznak LEADER-forrásra. Ennek okait többen, köztük egy 320 méhcsaládot kezelő, főállású méhészs is megfogalmazta:

„A LEADER-be így már nem érdemes bekapcsolódni. Mert nekem minden évben nem kell 5-6-féle nagyobb beruházás. Ha tönkremegy a fűkaszám, akkor kell vennem egy 200 ezer forintosat. [...] Ezt az OMMÉ²¹ biztosítja. Ugyanúgy a pergetőre, a kaptárakra, a teherautóra, az utánfutóra, hogyha az ember vásárolni akar. [...] Fix keret van. Meg van határozva, hogy mondjuk: 50 méhcsaládra van szükség, és hány éve méhészkedik az illető. Telephelyengedély, OMMÉ-szám stb. Mindent bele kell írni. De egy délután megvan az egész. Két oldalt kitöltök, annyi az egész. Igaz, hogy utófinanszírozott, de ez nem jelent semmit. De biztos.”

20 Mindkét eset schumpeteri értelemben innovatív vállalkozásnak minősül (Schumpeter [1980] 2006) a helyi termékek piacán.

21 Országos Magyar Méhészeti Egyesület

Szintén a LEADER-pályázat nehézségére, bürokratikus jellegére utalt az egyik zalai borász:

„Itt [a borszőlőültetvények kapcsán] 2008 körül eljutottak arra a szintre, hogy egységesítették ezt a támogatást és ezért nem kell számlákat bemutatni. Attól függetlenül az APEH jöhet ellenőrizni, hogy azok a számlák megvannak-e. [...] Így akár egy 10 hektáros szőlőt is egy 10-15 oldalas dokumentációval át lehet adni ellenőrzésre. Míg egy LEADER-es pályázat óriási papírtömeget igényel. Ezek a szőlőültetvények nagyon hasonlítanak egymásra. A LEADER-ben a falusi vendéglátóhelytől a hagyományos gyümölcsöség minden van. Ott nem lehetett egységesíteni a támogatásokat.”

Ez tehát azt jelenti, hogy azok számára, akik már régebben ráálltak egy helyi termék előállítására és nagyobb mennyiségben termelnek, megvannak azok a bejáratott ágazati pályázati források, amelyek sokkal egyszerűbb formában, speciálisan nyújtják azt a támogatást, amely szükséges a fejlesztéshez. Ez tehát magyarázatot szolgáltat, hogy miért nem pályáznak azok, akik – bár nem tartoznak a nagyok közé – a helyi termékek előállításában már előrébb járnak, és esetleg bővítenék, fejlesztenék meglévő vállalkozásukat. A LEADER – a tapasztalatok szerint – leginkább azoknak az őstermelőknek és kistermelőknek nyújt segítséget, akik még most kezdenek bele a helyitermék-előállításba esetleg más, már működő tevékenységekkel kombinálva. Ők a diverzifikáció, továbblépés eszközeként tekintenek e tevékenységre.

Ugyanakkor az is bebizonyosodott, amit a szakirodalom is alátámaszt, hogy a LEADER-forrás nem a „legszegényebbeken” segít, hiszen még a 100%-os támogatások is utófinanszírozásúak, ami komoly kezdőtőkét feltételez (Varga 2010). A vállalkozói pályázatok azonban általában 60%-ban támogatottak, amihez további 40%-ot hozzá kell tenni. Találkoztunk olyan szatmári pályázóval is, aki földjei, gépei értékesítésével teremtette meg a szükséges önrészt, majd hitelspirálba került az utófinanszírozás és a csúszások miatt:

„Banki hitel 2,5 millió forint, amit felvettünk. A többit úgy adtuk össze. A megmaradt kis pénzünk az uborkából, amit termeltünk. Eladtam a gépeket. Mindent, ami olyan volt. Mezőgazdasági gépeket, a géphez tartozó berendezéseket. Mert már nem tudtam használni. Beforgattuk ebbe. Számoltuk, hogy decemberre megtörténik az átutalás. Ez nem volt meg. A bank tudomásul vette, voltam bent, tárgyaltam velük, hogy fizetjük. Csak az ő pénzügyi szabályzata alapján már rossz hitelminősítésre tett bennünket.”

A csúszás abból adódott, hogy a pályázó számára nem volt világos, hogy az üzem átadásakor be kell mutatni a termelés teljes folyamatát, nemcsak a gépek működését ellenőrzik. Az üzem átadásakor azonban nem volt aszalnivaló gyümölcs, ehhez vásárolni kellett volna, ami – a pályázó szerint – „nem túl életszerű”, de megtette volna, ha tud erről a szabályról.

„Az van az egész pályázatban, hogy kész kell lenni az egész épületnek komplett formában, illetve a gépeknek, amiket veszünk vagy vásárolunk, azoknak üzemképeseknek kell lenni. De az, hogy működés közben nézik meg, az nem. Van Gyarmaton az ismerősöm, gumiszerelő. Vett egy gumiszerelőgépet. Ő se szerel rajta állandóan...”

Az üzem átadása körüli félreértés több dologra is rávilágít: egyrészt a pályázati rendszer rugalmatlanságára, ami nem is okozott volna fennakadást, ha a pályázónak nincs hitele, azaz ha elegendő kezdőtőkéje lett volna. Másrészt az is kiderül, hogy a pályázati folyamat gördülékenységében nemcsak az anyagi, hanem a társadalmi tőke (Coleman [1988] 2006), azaz a megfelelő kapcsolatok, információs források megléte is alapvető. Egy másik, szatmári pályázó beszámolt róla, miszerint azért nem voltak problémái az elszámolással, mert „megvolt a megfelelő kapcsolata”, akin keresztül tökéletesen informált volt, így felkészült rá, hogy az üzemet gyártás közben kell bemutatni: vásárolt feldolgozandó gyümölcsöt, és mire jöttek ellenőrizni a teljes termékskálát, előállította, és a pénzt is időben le tudta hívni. Egy zalai pályázó szintén alátámasztotta a kapcsolatok fontosságát, de ő a helyi, önkormányzati segítség fontosságára hívta fel a figyelmet: *„Mert amilyen az MVH-s pályázatoknak a rendszere, ahhoz mindenképpen fontos az önkormányzatokkal az összefonódás. Fontos a jó kapcsolat. Az önkormányzatnak kötelessége segítséget nyújtani egy civil szervezetnek ilyen szempontból. Ott van a hivatali apparátusban az a gárda, aki ehhez napi szinten ért és foglalkozik vele. Így lehet csinálni. Olyan útvesztői vannak az egésznek pl. az elszámolásban is, hogy képtelenség nullára kiharozni.”*

4. HELYITERMÉK-ELŐÁLLÍTÁS ÉS TÉRSÉGIMÁZS

A helyitermék-előállítás a gazdasági szereplők szintjén vizsgálva megélhetési forrás, térségi szinten ugyanakkor imázsteremtő eszköz, turisztikai vonzerő.²² Az általunk vizsgált LEADER-térségek közül a szatmári előrébb jár a különböző hagyományok és termékek megteremtésében, tájjal való azonosításában és ismertté tételében. Ennek oka, hogy itt a 2000-es évek elején megkezdődött egy több települést érintő gasztronómiai fesztiválsorozat, amely együtt járt egy 15 éves hagyományteremtő folyamattal. Ennek köszönhetően a térségnek mára kialakult markerei (MacCannell 1976) vannak: ilyen például a szatmárcsekei és penyigei szilvalekvár, a milotai dió vagy a panyolai pálinka. Ugyanakkor a Szatmári Fesztivál – amelynek a térség kialakult markereit köszönheti – mára szétesett, azóta pedig nincs újabb hasonló együttműködés, és egyelőre nincs általános elfogadottsággal bíró, térségi koordinációra alkalmas személy (Kiss 2014). Ugyan a turizmusban érdekelt szereplők: vendéglátók, polgármesterek és térségi szakemberek, vezetők már jó ideje hangoztatják a térségi együttműködés és az „egységes arculat” megjelenésének fontosságát (lásd pl. Szatmár LEADER HVS 2013), még sincs térségi szintű együttműködés a gazdasági szereplők között. Részben ennek következtében nem sikerül „megugrani” az olyannyira fontos minőségellenőrzés és -garancia kérdését (Renard 2005) sem a helyi termékek, sem a turisztikai szolgáltatások terén.²³ A térségi/regionális szintű védjegyek kialakí-

22 Az imázsteremtési folyamat a vidéki térségek funkcióinak átalakulása következtében indult meg (többek között Mormont 1987, Bessiére 1998, Csité 1999, Kovách 2012) és magával hozta a falusi térségek saját identitásának újraértelmezését, ami új hagyományok (városiak igényei szerinti) megalkotását és szélesebb társadalmi érdeklődést jelentett a vidék iránt.

23 Mivel a helyi termékek esetében nincsenek minőségi sztenderdek, belső szabályozások szükségesek (Kuczi-Tóth 2012). A minőségbiztosítás hiányában azonban a közös márkák védelme is a koordinátorokra hárul, akik az általunk vizsgált hátrányos helyzetű térségekben sokszor maguk a polgármeste-

tásához pedig a térségi identitás és együttműködés erősítése és az elfogadott, autoritással rendelkező vezetés alapvető fontosságú. Az egyéni vagy településszintű cselekvéseket ugyanis megkönnyítheti, ha van egy olyan térségi szintű együttműködés, amely megadja a kereteket, és amelybe be tudnak kapcsolódni a termelők, önkormányzatok. Ez az, ami nélkül nehéz elképzelni a sikeres hagyományteremtést és imázsépítést térségi szinten, és amelyre a LEADER HACS alkalmas lehet (ez egyébként a prioritások között is megtalálható). A vizsgálatok azt mutatják, hogy e tekintetben nagy különbség van az általunk vizsgált két célterület között.

Míg Szatmárban a hagyományok felújításával és a termékek megalkotásával kezdődött az imázssteremtés, és ehhez keresték/keresik a vállalkozókat, addig Zalában a folyamatok fordítva zajlottak. Első lépésben az erős koncepcióval bíró, elkötelezett szakembergárda (Zala Termálvölgye Egyesület vezetője és a LEADER HACS) a vállalkozók megerősítését – a meglévő helyi termelők felkutatását és segítését, valamint az újak támogatással történő „megteremtését” – tűzte ki célul. A LEADER keretében megfogalmazott és megvalósított intézkedések részét képezik egy, az 1990-es évek elején megkezdődött tudatos, felépített fejlesztési koncepciónak, amely a Zala-KAR Kistérségi Innovációs Társulás,²⁴ és elkötelezett szakmai stábjá nevéhez fűződik. (Erről részletesebben lásd: Váradi 2008.) A társulás számos gazdaságfejlesztési, képzési projektet készített elő és valósított meg, továbbá több civil szervezet létrejöttét egyengette, melyek a mai napig együttműködnek.

„[...] A LEADER-nek itt van a folytatása. Egy gyökérből indult a Zala-KAR-ból. De a Zala-KAR-ból indult számtalan olyan civil szervezet, amelyik az itteni életet szervezi és programot. [...] A Zala-KAR olyan, mint egy inkubátorház. Minden innét indult el. Az ottani dolgozóknak az első munkahelye vagy a tapasztalata a Zala-KAR-hoz kötődik. Onnét vált le, válik önálló szervezetté és működik ma is önálló szervezetként. De ezek között a szervezetek között több-kevesebb kapcsolat van. Ha egy projektet tervezünk, együtt dolgozunk... [...]” (egyesületi elnök, Zala)

A helyitermék-előállítását már 2013 előtt (a HVS felülvizsgálatát megelőzően) a stratégia szerves részét képező célzott intézkedések támogatták (míg Szatmárban inkább a turizmus „fejleményeként” tekinthetünk rá).²⁵ Az intézkedések célzottságára példa az alábbi, zalai pályázótól származó idézet:

„Úgy kezdődött, hogy a helyi munkaszervezet vezetője meg néhány termelő, kitálalták, hogy hagyományos gyümölcsösök telepítésére irjanak ki pályázati jogcímet. Ezt azért találták ki, mert Zalaszentgrót környékén rengeteg gyümölcsös volt. Most is ren-

rek. A piacok bizonytalan jellege, valamint a térségi márkákat veszélyeztető opportunisták magatartás együttes megjelenése a centralizált irányítási formák megjelenését predesztinálja (Ménard 2008). A minőség kontrollálása persze hatalmat is jelent az illető számára, aki ezáltal a piacra való belépést és kizárását is felügyelet alatt tartja (Renard 2005).

24 A társulást Váradi Mónika (2008) tanulmányában a hazai vidékfejlesztő szervezetek élvonalához sorolja.

25 Szatmárban egészen 2013-ig a különböző gasztronómiai rendezvények támogatása kapott nagy teret, és csak ezután vált hangsúlyosabbá a helyi termékek előállítása (a IV. tengely részeként).

geteg gyümölcsfa van a hegyekben. De rengeteg parlagterület van, amikben még fellelhetők régi gyümölcsfák. Viszont új telepítések alig történtek. Igény lenne rá. Mindenki beszél rá, hogy kellene a helyi termék. Tenni nem tett érte senki. Egy pályázati kiírással próbáltak ennek egy lökést adni. [...]

A zalai szakemberek a helyi termékek marketingjére nagy hangsúlyt fektetnek (Megyesi 2016): a LEADER keretein belül különböző térségi kiadványokat és internetes portálokat hoztak létre, ahol leírásokkal, elérhetőségekkel, névjegykártyákkal reklámozzák a termelőket, akiket egyébként folyamatosan információkkal és pályázati lehetőségekkel is ellátnak. Ugyanakkor az alábbi idézetből az is kiderül, hogy a cél elsősorban a termékek helyi szintű elterjesztése és nem a turistákkal/városiakkal történő megismertetése:

„[...] A fő célunk az ismeretterjesztés volt elsősorban, nem turisztikai kiadvány. Ahogy az üzenetekből is látszik, hogy minél több helyi lakos ismerje meg a termelőket. Vásároljanak helyi terméket. Tudják, hogy hol lehet hozzájutni. Minél több kicsi gazdálkodó gondolja azt, hogy ebben van fantázia, ráció, ha ő nekiáll termelni, kaphat segítséget, forduljon hozzánk.” (vezetőség tagja, Zala Termálvölgye Egyesület)

A Zala Termálvölgye LEADER-csoport tevékenységéről a megkérdezett pályázók egyértelműen és egybehangzóan jó véleménnyel voltak, ami azt jelenti, hogy sikerült egy olyan szakembergárdának „kinőni”, amely általános elfogadottságnak örvend. Ez pedig alapvető feltétele a szereplők sikeres koordinációjának. Kutatási eredményeink szerint továbbá – részben – e tevékenységek következtében a gazdasági szereplők egymásról is szereznek információkat. Egyik interjúalanyunk elmondta például, hogy vendégfogadójában helyi termékeket szeretne kóstoltatni a vendégeivel, amelyeket a környékbeli termelőktől vásárolna, és ha sikerül a megállapodás, a vendégek megnézhetnék az előállítás folyamatát is:

„Meg lehet nézni ezt a hidegen sajtolást, a tökmagolást. Viszünk oda kirándulókat, ha van ilyen kérés. Azt még össze akarom hozni azzal, hogy például egy sonkakóstolót a Fülöpéssel megcsinálni, és megnézni ott a műhelyt. Ugyanígy sajtókóstolót lehet itt az Ancsáékánál. Tibiékkel még csak most beszéljük meg, hogy akarják-e egyáltalán, hogy embereket cibáljak a tejfeldolgozójukba. Ők joghurtokat, ilyeneket készítenek.”

Megkezdődött tehát egy tudatos koncepciók mentén történő építkezés, a helyi termékek előállításának, értékesítésének támogatása, hálózatba tömörítése alapvetően helyi/térségi szinten. A Zalaszentgróti kistérség ugyanakkor hiába rendelkezik erős lokális identitással, és lépett előre a hálózatosodás útján, nincsenek kialakult, a térség/települések nevével összefonódó helyi termékei, markerei (lásd részletesebben Csurgó–Megyesi 2015). A térség arculatának formálása, márkásítása – talán – egy következő lépcső lesz. Erre utaló jel, hogy a helyitermék-előállítás folyamata során eljutottak a minőséggarancia szükségességéhez, amelynek megoldását a közös védjegy megalkotásában látják.²⁶ Bár a védjegyrendszer egyértelműen eszközt jelenthetne a tér-

²⁶ Ehhez a mintát a szomszédos Sümeg központú LEADER munkacsoport szolgáltatja, akik megalkották az „Éltető Balaton felvidékért” védjegyet. Ez a védjegy azokra a termékekre kerül rá, amelyek megfelel-

ségi brand és markerek megteremtéséhez (amely a helyi termékek ismertségéhez, hosszú távon pedig a távoli, szélesebb piacok megszerzéséhez vezethet), a munkaszervezet vezetője a megjelenő gazdasági hasznot elsősorban a termelők oldaláról hangsúlyozta, a térségimázs szempontjából nem.

5. ÖSSZEGRZÉS

Kutatási eredményeink alapján a helyitermék-elállításnak két típusa körvonalazódott: míg a „szükségletellátó” típus a helyi alapanyagokból, helyben megtermelt javakkal alapvetően a szűkebb környezet szükségleteinek fedezését célozza, addig a „márkateremtő” helyitermék-elállítás esetében a piacorientált gazdasági szereplők termékeiket elsősorban a fizetőképes városi célközönség és a turisták számára pozicionálják. Eredményeink azt mutatják, hogy e két ideáltípus mellett számottevő azok keveredése. A megvizsgált LEADER-projektek alapján elmondható, hogy jelenleg a szatmári térségre inkább jellemzőbb a „márkateremtő” helyitermék-elállítás, míg a zalai térségben a szatmárinál több, „szükségletellátásra irányuló” kezdeményezést támogattak. E különbség legfőbb okait (a térségek eltérő természeti és kulturális adottságaiban és múltbeli sajátosságai mellett) a helyi szakembergárdák különböző fejlesztési elképzeléseiben és helyi termék szerepének értelmezésében látjuk.

A térségi imázsépítés és márkásítás mindkét térségben megkezdődött, ám az eltérő múlt és fejlesztési koncepciók miatt más-más fázisban tart. A tét meglátásunk szerint az, hogy sikerül-e versenylőnyhöz juttatni a helyitermék-elállítókat, azaz valóban „továbblépést” jelent-e majd az itt élők számára ez a megélhetési forrás? A helyi termékek köre jelenleg is igen széles, és egyre tágul mindkét térség esetében. A kérdés az, hogy sikerül-e ezekkel a produktumokkal megtalálni és kiaknázni a piaci rést, elérni és megtartani az egyedi és minőségi árukat előnyben részesítő vásárlói csoportokat?

A jelenlegi állapotok szerint az általunk vizsgált hátrányos helyzetű térségekről elmondható, hogy felismerték a helyi termékekben rejlő potenciált, és támogatják azok létrehozását, létrehozóit legyen szó akár egyéni vállalkozókról, akár önkormányzatokról vagy szövetkezetekről. Elismerik továbbá a helyi termékek, a helyi gasztronómia szerepét és fontosságát a térségimázs kialakításában is, ugyanakkor egyik vizsgált célterületen sem ment teljesen végbe a márkásítás folyamata. Véleményünk szerint azt, hogy valóban a továbblépés eszköze (azaz, hogy egy újabb/kiegészítő megélhetési forrás) lesz-e a helyitermék-elállítás, alapvetően befolyásolja Zalában, hogy sikerül-e párosítani a jó szakmai minőségeket és az erős térségi identitást vonzó imázssal, illetve markerekkel. Szatmárban pedig az a kérdés, hogy a meglévő erős markerek és befutott termékek mellett sikerül-e egy szakmailag is erős, és a közösség által elfogadott szakembergárdát találni a térség szereplőinek és gazdasági cselekvéseinek összehangolására?

nek a követelményeknek, és akik teljesítik a hálózathoz tartozás meghatározott feltételeit (Pl. tagdíj befizetése, többiek ajánlása saját vendéglátóhelyen, helyi termékek megjelenítése az étlapon stb.).

FELHASZNÁLT IRODALOM
REFERENCES

1. Bali János (2007). A lokális tradíció és a helyi közösségszerveződés a falusi főzőfesztiválok tükrében. In: Kovács Teréz (szerk.) *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás után*: VII. Fálukonferencia. MTA RKK, Pécs, 376–384.
2. Bessiére, Jean (1988). Local Development and Heritage: Traditional Food and Cuisine as Tourist Attractions in Rural Areas. *Sociologia Ruralis*, 38. (1) 21–34.
3. Bock, B. Bettina (2012). Social Innovation and Sustainability. How to Dizenangle the Buzzword and its Application in the Field of Agriculture and Rural Development. *Studies in Agriculture Economics*, 114, 27–63.
4. Bódi Jenő (2008). „Gasztropuccs”. Egy aprófalusi turisztikai fesztivál kulturális politikájáról. In: Fejős Zoltán–Pusztai Bertalan (szerk.): *Az egzotikum*. Tabula könyvek 9. Néprajzi Múzeum–Szegedi Tudományegyetem, Budapest–Szeged, 124–142.
5. Coleman, James Samuel [1988] (2006). A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In: Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.) *Gazdaságpszichológia Szöveggyűjtemény*, Aula Kiadó, Budapest, 109–132.
6. Csurgó Bernadett (2014). A vidék nosztalgiája. *Socio.hu*, 2. 1, 1–20.
7. Csurgó Bernadett–Kovács Imre (2015). The LEADER Programme in Hungary – Bottom-Up Development with Top-Down Control? In: Leo Granberg, Kjell Andersson, Imre Kovács (szerk.) *Evaluating the European Approach to Rural Development: Grass-Roots Experiences of the LEADER Programme*. Surrey: Ashgate, 53–77.
8. Csurgó Bernadett–Megyesi Boldizsár (2015). Local Food Production and Local Identity: Interdependency of Development Tools and Results. *Socio. hu*, 1, 167–182.
9. Frey Mária (szerk.) (2007). *A szociális gazdaság kézikönyve*. Pátria Print Nyomda, Budapest.
10. G. Fekete Éva (2009). *Helyi termékek előállítása és értékesítése a Zala Termálvölgyében*. Kutatási zárótanulmány. Zala Termálvölgye Egyesület, Zalaszentgrót.
11. G. Fekete Éva (2013). *Társadalmi innováció és szociális szövetkezetek a vidéki térségekben*. Kaposvár (konferenciaanyag).
12. Phillips, James A.–Deiglmeier, Kriss–Miller, Dale T. (2008). Rediscovering Social Innovation. *Stanford Social Innovation Review*, Fall 2008. https://ssir.org/articles/entry/rediscovering_social_innovation
13. Káposzta József–Tóth Tamás (2013). *Regionális és vidékfejlesztési ismeretek*. Elméleti jegyzet. Debrecen (www.tankonyvtar.hu)
14. Keller Judit–Rácz Katalin–Váradai Mónika Mária (2016). Községi gazdaságfejlesztés a vidéki Magyarországon. In: Kovács Katalin (szerk.) *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 197–218.
15. Kiss Márta (2014). *A turisztikai táj kollektív létrehozása és fönntartása*. PhD-értekezés. Corvinus Egyetem, Budapest.
16. Kiss Márta (2016). A helyitermék-előállítás szerepe és típusai szatmári és zalai LEADER-programok példája alapján. In: Kovács Katalin (szerk.) *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, 243–268.
17. Kovács Imre (2012). A vidék az ezredfordulón. Argumentum Kiadó, Budapest.

18. Kovács Katalin (2008). Kistelepülések lépéskényszerben. Kistelepülések lépéskényszerben. In: Váradi Mónika (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum, 7–27.
19. Kuczi Tibor–Tóth Lilla (2012). A piac szabályozási környezete – a kapcsolatok dinamikája, *Pro Publico Bono. Magyar Közigazgatás*, 14. www.propublicobono.hu
20. MacCannell, Dean (1973). Staged Authenticity: Arrangements of Social Space in Tourist Settings. *American Journal of Sociology*, 79. 3, 589–603.
21. Megyesi Boldizsár (2016). A zalaszentgróti kistérség agrárszereplői. Nyertesek és vesztesek. In: Kovács Katalin (szerk.) *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, 268–292.
22. Ménard, Claude (2008). A New Institutional Approach to Organization, In: Ménard, Claude–Shirley, Mary, M. (Szerk.) *Handbook of New Institutional Economics*. Springer, Heidelberg, 281–319.
23. Mormont, Marc (1987). Rural Nature and Urban Natures, In: *Sociologia Ruralis*, 27. 1, 3–20.
24. Olson, Mancur [1987] (2006). A kollektív cselekvés logikája. In: Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.) *Gazdaságpszichológia*. Aula Kiadó, Budapest, 100–107.
25. Ostrom, Elinor (1990). *Governing the Commons*. The Evolution of Institutions for Collective Action. Cambridge University Press, Cambridge
26. Power, Dominic–Scott, Allen, J. (2004). *Cultural Industries and the Production of Culture*. Routledge, London&NewYork
27. Pusztai Bertalan (2007). „Bajászlé”. Identitás, kanonizáció és márkázás a bajai népünnepélyen. In: Pusztai Bertalan–Neill, Martin (szerk.) *Fesztiválok, turizmus és helyi identitás*. University of Edinburgh, Edinburgh, 7–25.
28. Rácz, Katalin (2008). Hátrányos helyzetű térség rejtett erőforrásokkal. Megélhetési stratégiák a Tiszaháton. In: Váradi Mónika (szerk.): *Aprófalvak lépéskényszerben*. Új Mandátum Kiadó–Jelenkutató Alapítvány, Budapest, 292–333.
29. Renard, Marie Christine (2005). Quality Certification, Regulation and Power in Fair Trade. *Journal of Rural Studies*, 21, 419–431.
30. Schumpeter, Joseph, A. [1980] (2006). A gazdasági fejlődés alapjelensége. In: Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaságpszichológia*. Aula Kiadó, Budapest, 57–63.
31. Spéder Zsolt (1997). Háztartások egy kistérségben. *Szociológiai Szemle*, 1, 6–37.
32. Varga Eszter (2010). A LEADER Program hazai gyakorlatáról. *Gazdálkodás*, 54. 6, 609–619.
33. Váradi Mónika Mária (2008). „Mi itt csak kis dolgokat tudunk egymás mellé rakni”. In: Váradi Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum, 490–530.

Egyéb felhasznált dokumentumok, website-ok

- A LEADER-megközelítés a vidékfejlesztés gyakorlatában. Számvevőszéki jelentés 2010.
- Közösségi Vidékfejlesztés 2007–2013; www.umvp.eu
- Fact Sheet. The LEADER Approach. A Basic Guide. 2006.
- Helyi termék kézikönyv. Somogy Megyei Vállalkozói Központ Közalapítvány. 2014.
- „Szatmárért, ahol unokáink is szívesen élnek” című Helyi vidékfejlesztési stratégia, 2013. évi felülvizsgálatának dokumentuma
- Stratégia a Zala Termálvölgye térség sikeres közösségeiért és vállalkozásaiért. Felülvizsgált Helyi vidékfejlesztési stratégia 2013.
- <http://izekhaza.hu/>
- <http://www.panyolium.hu/>
- <http://www.szatmarleader.hu/>
- <http://zalatermalvolgye.hu/>

Balogh Péter

Az EU-s vidékfejlesztési politika egyenlőtlenségei A LEADER-projektek együttműködési hálózatának empirikus vizsgálata

Kivonat

Tanulmányunkban azon önálló kutatásból származó elemzési eredményeinket mutatjuk be, melynek keretében a 2007–2013-as tervezési időszak – lényegében az utolsó – LEADER-projektjeit vizsgáljuk, s – egyebek mellett – arra keresünk választ, hogy (1) milyen mértékű egyenlőtlenségek jellemzők – az aktivitás, illetve a forrásabszorpció tekintetében – ezen sajátos, alulról szerveződő vidékfejlesztési politika megvalósításában; (2) az európai közösség tagállamai között milyen együttműködési hálózatok alakultak ki a LEADER-kezdeményezések keretében. Adatelemzésünket egyrészt az EU-nyilvántartás hivatalos statisztikai adatainak, kimutatásainak másodlagos felhasználására alapozzuk, másrészt pedig az elemzési technikáknak megfelelően létrehoztunk egy, a projekt-szintű információk összegyűjtése révén kialakított külön adatbázist. Az alkalmazott módszerek között az egyváltozós számításokon túl komplex egyenlőtlenségi mutatószámokat (pl. Hoover-index) is használunk a pályázati támogatások eltéréseinek számszerűsítésére, továbbá az együttműködési projektek által életre hívott struktúra feltáráshoz és jellemzéséhez a kapcsolatháló-elemzés grafikus és matematikai módszereit is segítségül hívjuk. Eredményeink alapján mind a projektek, mind pedig a támogatások terén jelentős eltérések mutatkoznak a vizsgált országok között, s a projektek keretében kialakuló együttműködési hálózatban is lényeges különbségek rajzolódnak ki a tagállamok között.

Kulcsszavak: vidékfejlesztés, kooperáció, társadalmi beágyazottság, kapcsolatháló-elemzés

Abstract. Inequalities of EU Rural Development Policy. Empirical Investigation of the LEADER Cooperation Network

The aim of this paper is to investigate the role and position of Hungary in LEADER transnational cooperation projects of the rural development policy in the European Union between 2007 and 2013. On one hand we study – on a basis of official data – the main characteristics of the distribution of rural development projects among EU member states applying basic descriptive methods supplemented by certain concentration measures to quantify the inequalities of projects and funds and thus exploring the role of Hungary in the process of project generation and fund absorption. On the other hand, we apply basic network analysis techniques and network measures to illustrate and describe the transnational cooperation network among countries in the European Union and the position of Hungary in this cooperation network. According to the results, the distribution of both projects and financial resources allocated through these projects prove to be rather concentrated and Hungary seems to have a kind of comparative advantage as for possibilities of initiating transnational cooperation projects.

Keywords: rural development, cooperation, social embeddedness, social network analysis

PROBLÉMAFELVETÉS

Az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy feltáró jellegű kutatómunkánk tematikus értelmezési keretét felvázoljuk. Ennek keretében kitérünk a helyi fejlesztés mibenlétére, amit annak közösségi jellege miatt a társadalmi beágyazottság és a társadalmi tőke koncepciójával kötünk össze. Vizsgálatunk tárgyából fakadóan kitérünk arra is, hogy a társadalmi tőke megléte miként válhat jelentős tényezővé országok, térségek, közösségek fejlődése szempontjából, illetve hogy általánosabban a fejlesztéspolitika működésére miként vonatkoztatható a társadalmi tőke. Ezt követően kutatásunk konkrét területét, az uniós vidékfejlesztési politikát járjuk körül; bemutatva annak főbb jellegzetességeit, implementációjának értelmezéséhez segítségül híva Chanan (1999) fejtegetéseit a közösségek fejlesztési tevékenységének kibontakozásáról. A LEADER kapcsán felvázoljuk Ray (2001) koncepcionális keretének fontosabb aspektusait és korábbi kutatási eredményeit arról, hogy az uniós vidékfejlesztési politika a nemzetek feletti együttműködési projekteken keresztül miként ad teret a szereplők közötti hierarchia kialakulásának. Utóbbi munkák tanulságaira feltáró kutatásunk alapgondolataiként, kiindulópontjaiként tekintünk.

HELYI FEJLESZTÉS ÉS TÁRSADALMI BEÁGYAZOTTSÁG

A helyi fejlesztések kérdésköre a területfejlesztés általános nézőpontjából egy meglehetősen összetett, többszereplős tevékenységegyüttesként határozható meg, melyben egyszerre vállalnak részt, egymást kiegészítve, erősítve társadalmi és gazdasági szereplők. A közös tevékenységek ezen folyamata sajátosan lokális szinten zajlik, melynek eredményeképpen a helyben meglévő erőforrások hasznosításának legmegfelelőbb formája érhető el, elősegítve az érintett terület fejlődését. A helyi fejlesztés középpontjában az érintett *cselekvők* helyi fejlesztési aktivitása és ahhoz kapcsolódó tevékenységeik vannak, akik előbbieik révén erőfeszítéseket, illetve lépéseket tesznek a környezetük fejlődéséért, s az érintettek, valamint a fejlesztési folyamat eme sajátos lokális-társadalmi *beágyazottsága* (Granovetter 2006) kiemelt jelentőségű (Reisinger 2010: 12). A helyi fejlesztés társadalmi háttere, környezete, a folyamatok ezen beágyazottsági aspektusa a társadalmi tőke koncepciójára építve értelmezhető.

A társadalmi tőke a társadalmak, közösségek fejlődésében betöltött fontos szerepét Putnam (2006) jól ismert koncepciója fogalmazza meg általánosságban. Témánk szempontjából azonban még lényegesebb, hogy ezen sajátos erőforrás jelentőségét a területfejlesztési politika is hangsúlyozza. Hiszen az egyes társadalmi tőke koncepciók esetében kisebb vagy nagyobb mértékben megjelenik a jelenségnek a civil szerveződéssel való kapcsolata (Orbán–Szántó 2006: 139; Füzér–Gerő–Sik–Zongor 2006: 340, 343), amennyiben a társadalmi tőke mechanizmusai között található – egyebek mellett – a társadalmi kapcsolathálókon alapuló *közösségi fejlődés és versenyképesség*, illetve a kollektív cselekvés és társadalmi együttműködés (Orbán–Szántó 2006: 142). A társadalmi tőke legfontosabb politikai funkciója éppen a civil társadalom kiterjesztésében és megerősítésében jelölhető meg. A bőséges társadalmi tőke feltétele az aktív civil társada-

lomnak, ami viszont nélkülözhetetlen a demokratikus politikai rendszer hatékony működéséhez (Orbán-Szántó 2006: 144).¹

Putnam (2006: 208) azt is megfogalmazza, hogy *a megfelelő társadalmi tőke-készlettel rendelkező közösségek élvezik a magasabb gazdasági növekedés, az alacsonyabb szintű bűnözés, a kiterjedt szocializáció, jobb lelki/egészségi állapot vagy a jobb iskolai teljesítmény előnyeit* (Orbán-Szántó 2006: 143).

Ezen újfajta tőke megérintette a gyakorlati szakembereket is: az 1990-es évektől a tudományos érdeklődés mellett az alkalmazott, *közpolitikai figyelem* erősödött ezen erőforrás iránt². Ennek megfelelően a különféle fejlesztési intézmények (pl. Világbank, Európai Bizottság) egyre jelentősebb mértékben kezdtek építeni a gazdasági növekedést, illetve a fenntartható társadalmi fejlődés célzó tevékenységük során a társadalmi tőkére (Orbán-Szántó 2006: 139; Füzér-Gerő-Sik-Zongor 2006: 336, 343). A *regionális fejlődés* kutatása terén is jellemző az érdeklődés, mely egyrészt kifejezetten a társadalmi tőke kifejllesztésének lehetőségeit vizsgálja (Birch-Whittam 2008). Egyfajta sajátos egymásra hatás látszik ugyanis működni: a társadalmi tőke fejleszhető a harmadik szektor által, ami – cserébe – előremozdítja és megszilárdítja a fenntartható regionális fejlődést (Birch-Whittam 2008: 438). (Másképpen) ugyanis a civil szervezetek a helyi és regionális szintű területfejlesztési programok *implementációjában és az ezzel kapcsolatos döntésekben az EU-s fejlesztéspolitika átalakulásával* (Kovách 2000: 185; Kovách 2010: 26; 184), a kooperáció és partnerség elveinek előtérbe helyeződésével (Horváth 2003: 147–151; Berky-Kullmann 2011: 9–10) egyre jelentősebb gazdasági, társadalmi, politikai szerephez kerülnek. A gazdasági élet és a környezeti változások gyors globalizálódásával, az individualizáció erősödésével, a nagypolitikai erőter változásával – a szocializmus összeomlása, az európai közösség átalakulása – párhuzamosan előálló problémák megoldásában ugyanis új együttműködési formák alkalmazása vált szükségessé. A civilek ennek kapcsán a területfejlesztésben a szubnacionális (helyi, regionális) szintek fejlesztéseinek humán és gazdasági erőforrásai integrálásával, a szintek közötti felelősségmegosztás, a kooperáció és a hálózatosodás elősegítésével vesznek részt – teret biztosítva az alulról szerveződő, részvételen alapuló fejlesztési gyakorlatnak (Kovách-Kučerová-Megyesi 2005: 109–110).

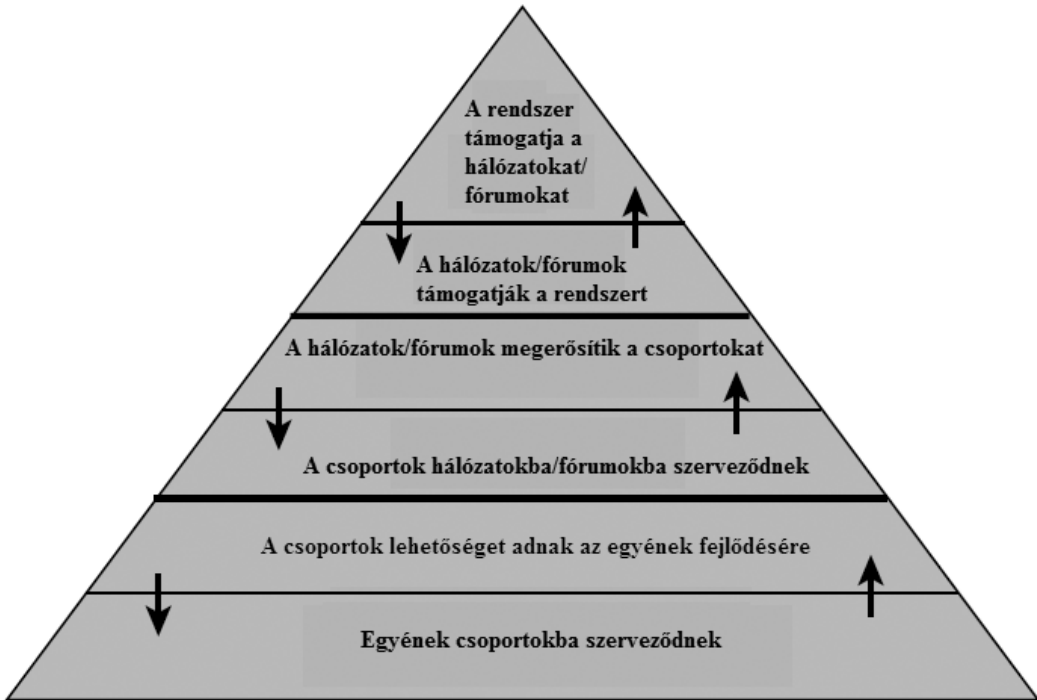
- 1 A regionális fejlődés tekintetében ugyanilyen körkörös viszonyt ír le Birch-Whittam (2008), amire alább röviden utalunk is.
- 2 Hiszen a társadalmi tőke a fejlesztéspolitika tekintetében két szempontból is érdekes lehet: (1.) hogyan ragadható meg a (meglévő) társadalmi tőke hatása a rendszer működésére. Illetve (2.) – a módszertani individualizmus gondolatmentének értelmében – a társadalmi tőke kialakulása általában nem szándékolt mellékterméke, következménye a hagyományoknak, a történelmi együttélésnek, a közös történelmi tapasztalatoknak, a vallásnak és hasonló társadalmi tényezőknek – s mint ilyen a kormánynak csak korlátozott a közvetlen ráhatása a társadalmi tőke képződésére (Orbán-Szántó 2006: 150).

EURÓPAI UNIÓS VIDÉKFEJLESZTÉSI POLITIKA

Az EU-beli vidékfejlesztési politika célkitűzéseinek mikroszintű megvalósítása és kivitelezése – különösen a potenciális helyi szereplők és érintettek bátorítása, támogatása meglévő erőforrásaik mozgósítására –, valamint az általánosan kitűzött, makroszintű célok elérése tekintetében érdemes figyelembe venni bizonyos megközelítésbeli elemeket és tényezőket. Mindenek előtt lényeges dimenzió a vidékpolitika *projektesített* jellege (Kovách–Kučerová 2006, Kovách 2007), vagyis hogy a fejlesztési folyamat megvalósítása tulajdonképpen egyéni kezdeményezések; projektek köré szerveződik, melyek egyéni szándékokat, motivációkat jelenítenek meg, illetve a résztvevők erőforrásait adják hozzá a fejlesztési folyamathoz. Ezen projektek a vidékfejlesztési politika kulcselemeiként jelennek meg – hangsúlyozva a *közösségek* és a *partnerség* elvének szerepét (Kovách–Kučerová–Megyesi 2005) – a vidéki javak és szolgáltatások kommercializálásában (Kovách–Kristóf 2007). A projektesített fejlesztéspolitika további fontos aspektusaként emelhető ki az endogén fejlődés hangsúlyossága, valamint a *decentralizáció* (Csíste–Kovách 2002, Davey 2003) és a *lokalitás* (Barca 2009) kiemelt szerepe egy együttműködésen és hálózatalapon szerveződő folyamatban. Ezen szempontokhoz kapcsolódóan Chanan (1999) mutat be általánosságban egy, a helyi szereplőknek a fejlesztési folyamatba való bekapcsolódási, részvételi módjainak evolúcióját szemléltető modellt (Chanan 1999: 38). Ezen piramisként felépülő séma alapján a lakókörnyezetük helyzetének javítását, a terület prosperálásának elősegítését szándékozó helyi szereplők lehetőségeinek első fázisát az jelenti, amikor ezen közös célokban osztozó egyének közösségi csoportosulásokat alkotnak vagy bekapcsolódnak, részt vállalnak ilyen, már létező csoportok munkájában. Miután adott szereplő egy efféle csoport tagjává – akár kezdeményezőjévé, vezetőjévé – válik, a következő lépés a tagsági viszony aktivizálása, konkrét tevékenységekre váltása. Ebben a fázisban a csoportformálódáshoz, alapvető, a szervezeti viselkedéshez szükséges készségek és képességek kifejlesztéséhez, a bizalom és magabiztonság kialakításához, illetve a csoport céljainak kikristályosításához kapcsolódó tevékenységek kerülnek előtérbe. Miután a helyi csoport stabilan megalapozódott a néhány lelkes tag szervezési munkája és esetlegesen külső, már működő csoportoktól vagy ernyőszervezetektől kapott segítségnyújtás révén, a soron következő feladat további tagok, cselekvő partnerek keresése és bevonása a csoport tevékenységeibe és/vagy kapcsolatépítés más, a közös érdekekben osztozó csoportokkal a célkitűzések elérésére. A csoport kinyílásának eme kooperatív időszakában a *csoportok közötti együttműködés* általi közös munka stratégiai tervezése szükséges, a csoporttagok, a személyzet és az önkéntesek megfelelő kompetenciái kulcselemmé válnak, és sor kerülhet a szerveződés bázisának kiszélesítésére szociális – újabb társadalmi szegmensek bevonásával – és/vagy földrajzi – az elért célcsoport nagyobb térbeli lefedése – tekintetben. Amennyiben az előbbi együttműködések megszilárdulnak és hatékonyvá válnak, kialakulhatnak bizonyos ernyőszervezetek, *fórumok és hálózatok*, amikor már lehetővé válik a szervezetekben az is, hogy tagjaik számára bizonyos szolgáltatásokat nyújtsanak, közösségeik kohéziós szintje és az önkéntes szektor jelentősége növekedjen, továbbá a más ágazatokkal ápolt kapcsolatok gyakoribbá, intenzívebbé váljanak. Jelen folyamatok betetőződéseként végül ezen csoportokba szervezett egyéni kezdeményezők és cselekvők agglomerátumai a nyilvánosság elé lépnek egyrészt képviselve mind a tagokat, mind pedig a szélesebb érintetteket, célcsoportokat, másrészt kifejezve, artikulálva az együttműködés célkitűzéseit és stratégiáját. Az érdekérvényesítés hivatalos szférá-

iba kerülve a hálózatot képviselő tagok számára elengedhetelenné válik, hogy felkészültek legyenek – vagy segítséget kapjanak – a hatóságokkal, illetve különféle érdekcsoportokkal folytatott tárgyalások tekintetében. Ilyen körülmények mellett megnyílik a lehetőség a lokalitás egészének, illetve annak lakosságának együttes fejlődése előtt, a helyileg kitűzött célok megvalósíthatóvá válnak (Chanan 1999: 38–39).

Amennyiben a részvételi folyamatok fenti evolúciója sikeresen lezajlik, az érdekeltek bevonódása, részvétele kölcsönösen gyümölcsözővé válik a fejlődés különböző szintjein. A koncepció kidolgozója ezt egy másik piramisstruktúrán keresztül szemlélteti (1. ábra): a szervezettség egy bizonyos szintjétől a létrejövő hálózatok struktúrája nem csupán a benne foglalt csoportokat segíti, hanem *olyan rendszerként* kezd el működni, mely – a struktúra legfelső szintjéről kiindulva – *a hálózat egészének működését támogatja*. Ezen kedvező hatás elsődlegesen a rendszer alkotta hálózatokat érinti, illetve a hálózatokon keresztül az azokban lévő csoportok szintjén egyaránt érvényesül, majd a csoportok közvetítésével végezetül eljut a legalsó szintig; a lokalitás szintjéig – azokhoz a résztvevőkhöz, egyéni kezdeményezőkhöz, akik eredetileg a csoportokat és a szervezeteket a kezdeti időszakban megformálták, s az egész folyamatot elindították (Chanan 1999: 39–40).

1. ábra. *A bevonódási piramis*
 Forrás: Chanan 1999: 40 alapján

Kutatásunk keretében a részvétel és bevonódás evolúciójának fenti modelljei és folyamatai – megglátásunk szerint – hasznosan alkalmazhatók az Európai Unió vidékfejlesztési politikája struktúrájának és implementációjának értelmezésére. Amennyiben ebben a tekintetben az uni-

ós fejlesztéspolitika ezen szelete – részben legalábbis – utóbbi piramismodellhez meglehetősen hasonló struktúráján alapul (v.ö. Ray 2001: 280–281): a tagállamokban a vidéki térségek, lokalitások mint közösségek formálisan is megszervez(öd)ésre kerülnek – az úgynevezett helyi akciócsoportok (HACS) keretében, illetve által. A HACS-ok ugyanis – ebben az értelemben – a lokális viszonyok fellendítésében érdekelt, a térség fejlődését fontosnak tekintő helyi közösség és/vagy helyi csoportok, szervezetek mentén alakulnak ki. Miután ezen helyi cselekvők – vagy azok csoportjai – megszerezték a hivatalos felhatalmazást, a képviselői lehetőséget; azaz az EU-vidékfejlesztéspolitika szabályozásának megfelelően helyiakciócsoport-státust kaptak, a részévé válhatnak egy specifikus, erre a célra szerveződött hálózatnak (European Network for Rural Development; ENRD). Az ENRD jelmondata az európai vidék térségeinek összekapcsolását hirdeti (*‘Connecting Rural Europe’*), és ezen ernyőszervezethez való csatlakozással a fejlődésben érdekelt helyi szereplők (csoportjainak, hálózatának) lehetőségei jelentősen kiszélesednek. Mivel e vidékfejlesztési hálózat támogatja és technikai segítséget nyújt a hasonló érdeklődésű lokális szereplők potenciális együttműködéséhez, összekapcsolódásához elengedhetetlen információcseré koordinálásában, valamint a valós együttműködések megvalósításához specifikus kooperációs projekteken keresztül. Ehhez például a honlapján egy interaktív partnerkeresőt, illetve adatbázist üzemeltet, melynek tagjai az EU HACS-jai, illetve az általuk meghirdetett projektötletek, tematikus együttműködési felhívások, melyek böngészésével a hasonló érdeklődésű, hasonló problémákkal szembesülő helyi akciócsoportok Európa bármely pontjáról megtalálhatják egymást, s akár – sikeres projekt esetén – összefogva valósíthatják meg közös érdekeiket uniós pénzügyi források támogatásával. Ebben a – tartalmilag már feltöltődött, működőben lévő – fázisban a csoportok hálózatoként felépülő rendszer támogatni kezdi a benne lévő szervezeteket és (helyi akció)csoportokat, illetve utóbbiakon keresztül magukat az adott vidéki közösség tagjait lokálisan meghatározott és beágyazott céljaik elérésében, vagyis a rendszer egészében egy támogató struktúrává válik.

Annak vizsgálatához, hogy ezen együttműködésen alapuló uniós vidékfejlesztési politika mennyiben integrálja egy kiegyensúlyozott közösségi rendszerbe az EU tagállamait, Ray 2001-es tanulmánya szolgáltat felvetéseket. A LEADER-kezdemenyezés – mint az uniós vidékfejlesztés újraterritorializált rendszere (Ray 2001: 280) – háttérének, felépítésének értelmezése során a kutató elkülönít két működési módot: egyrészt utal arra, hogy a rendszer működése során kialakuló, alulról szerveződő nemzeti feletti együttműködések hierarchikus struktúrához vezetnek, melyben bizonyos területek kedvezőbb pozícióba kerülnek. Ezen előbbi, horizontális működési mód mellett másrészt a rendszer redisztributív üzemmódja központosítottság nyomain viseli magán, mely mintázatban a források, támogatások mellett hatalom, projektgenerálási ötletek, tapasztalatok, valamint részvételi formák és érdekérvényesítési lehetőségek is megjelennek (Ray 2001: 292–293).

Az uniós vidékfejlesztés nemzeti feletti együttműködési rendszerének empirikus vizsgálata során Ray a LEADER II. 1997 és 2000 közötti TCP³-projekteket elemzi, arra keresve választ,

3 „*Transnational Co-operation Project (TCP)*” (Ray 2001: 281). A tanulmányban használt kifejezést vesszük át a szakirodalmi részben, s az elemzések során a projektek ugyanezen formájára a nyilvántartás megjelölése alapján TNC-ként hivatkozunk.

hogy az együttműködések keretében létesített kapcsolatok milyen jellegzetességeket mutatnak. Eredményei alapján megfogalmazható, hogy általánosságban a projektek egy kis része kap kiemelkedő szerepet a nemzetek közötti összeköthetőség terén. A projektek szintjét elhagyva az együttműködési rendszerben részt vevő területek vonatkozásában szintén egy hierarchikus struktúra kialakulásáról számol be, amennyiben néhány térség jóval sikeresebben volt képes központi pozíciót kialakítani magának másokhoz képest. Az országok és régiók ezen különbségei mögött feltételezett tényezőként a politikai-adminisztratív kultúra milyenségére, az európai fejlesztési politika iránti attitűdökre utal, ami a TCP-kben való részvételt és az azok keretében kialakított kapcsolatok kiterjedtségét egyaránt befolyásolja. Elemzései jelentős mértékű koncentrációról tanúskodnak: a vezető kezdeményezők közel fele öt országból kerül ki, s különösen jelentősnek bizonyul ebben a tekintetben az Ír Köztársaság, továbbá Ausztria, Franciaország, Olaszország, Spanyolország és Anglia szerepe, más megközelítésben – a TCP-aktivitás terén – pedig Spanyolország foglal el vezető pozíciót. A TCP-projektgenerálás tekintetében olyan összefüggést tár fel, mely szerint az adott nemzet által kialakított helyi szerveződések magasabb száma magasabb TCP-aktivitással jár együtt (Ray 2001: 285–289). Összességében azonban legfőbb következtetése, hogy – bármely nézőpontból vizsgáljuk is – az európai uniós vidékfejlesztés eme sajátos rendszere képes lehet hierarchia kialakítására (Ray 2001: 289). A kutató tanulmánya végén kérdésként azt fogalmazza meg, hogy az általa feltárt hierarchia tartósnak bizonyul-e, a rendszer sajátosságaként marad-e meg – ezzel nehezítve például a későbbi belépők részvételi lehetőségeit (Ray 2001: 293).

MÓDSZERTANI HÁTTÉR

Annak érdekében, hogy az európai uniós vidékfejlesztési politika empirikusan elemezhetővé váljon, első lépésként egy projektszintű adatbázist állítottunk össze, melyhez a European Network for Rural Development hivatalos LEADER TNC (TransNational Cooperation)-projektlistája nyilvántartásának 2007–2013-as tervezési időszakra vonatkozó információit használtuk fel⁴. A hozzáférhető projektlista információi alapján a projektek néhány fontosabb jellemzőit rendeztük adatbázisba megfelelő változók kialakításával⁵, mindösszesen 448 megfigyelési egységre – projektekre – vonatkozóan. Az ily módon kialakított, elemzésre alkalmas adatbázis az összes, a döntéshozók által hivatalosan – 2014. 06. 13-i dátummal – elismert projektet magában foglalja, vagyis a megfigyelési egységek körének kialakítása során mintavételre nem került sor; a TNC-projektek teljes sokaságát lefedi a vizsgálat⁶. Az adatorganizáció második

4 A nyilvántartás sajnos a szervezet honlapján pdf-formátumban állt rendelkezésre, így az abban szereplő bejegyzéseket egyenként kellett Ms. Excel-munkafüzetbe újrarögzíteni, így – az utólagos ellenőrzés ellenére sem kizárt, hogy – az adatbázisban kisebb hibák előfordulhatnak.

5 A változók leírását a mellékletben közöljük.

6 Ennek tükrében az adatelemzések során – azon kevés statisztikai eljárás esetében, melyeket alkalmazunk – nem vizsgáljuk a tesztek szignifikanciaértékeit, mivel az eredmények – mintavétel nem lévén – nem kerülnek általánosításra valamilyen szélesebb körben.

fázisában a fenti alapvető projektszintű adatbázist országok szintjén aggregáltuk⁷ – kizárólag az EU-tagállamokat szerepeltetve a megfigyelési egységek között. Ily módon egy olyan adatbázist hoztunk létre⁸, mely tartalmazza a transznacionális, kooperációs LEADER-projektek keretében a tagállamok között létesült országközi kötések, kapcsolatok (együtműködések) összesített számát.

Az adatbázis(ok) jellegének megfelelően adatelemző munkánk szempontjából a megfigyelési egységeknek két eltérő típusa különböztethető meg: a vidékfejlesztési, együttműködési projektek és támogatások eloszlási mintázatainak *feltáró* elemzése során a megfigyelési egységek maguk a kooperációs projektek. Emellett a tagállamok szintjén aggregált kapcsolathálózati adatmátrix esetében a megfigyelési egységek másik formájáról beszélhetünk; itt az országok közötti – egyszeri⁹ – kapcsolatok képezik ezen alapegységeket.

Az adatelemzés során egyrészt leíró statisztikákat alkalmazunk a projektek és pénzügyi források országok közötti eltéréseinek vizsgálatára, amit a területi elemzések módszertanában (TE 2005) használatos koncentrációs mérőszámok (pl. Hoover-index, Robin Hood-index), illetve korrelációs együtthatók kiszámításával egészítünk ki az eloszlások egyenlőtlenségeinek, illetve a változók közötti kapcsolatok erősségének számszerűsítésére. Előbbiekén túl alapszintű kapcsolatháló-elemzési technikákat és hálózati mutatószámokat (pl. Freeman-féle fókuszalközpontiság) használunk az EU-tagállamok transznacionális, kooperációs projektjeinek keretében kialakuló együttműködési hálózat illusztrálására és leírására.

7 Nyilvánvalóan részletgazdagabb képet kaphatunk az együttműködés jellemzőiről, ha nem tagállami szinten, hanem az azokon belül működő helyi akciócsoportok szintjén végezzük el elemzésünket. Erre azonban sajnos nem nyílt lehetőségünk, mivel a kutatás adatgyűjtési és adatorganizációs szakaszában a TNC-projektek teljes, Ms. Excel formátumban böngészhető, illetve letölthető adatbázisa nem volt elérhető; a honlap üzemeltetői megszüntették ezt a korábban rendelkezésre álló funkciót. A ENRD illetékes(nek feltüntetett) kollégájának írt hivatalos adatkérelmező levelünkre pedig nem érkezett semmilyen válasz. Így adatgyűjtésünket kénytelenek voltunk a pdf-formátumban nyilvánosságra hozott, áttekintő kimutatás információira alapozni, s az adatbázis összeállítását manuálisan elvégezni az összes projektre vonatkozóan. Ebben a helyzetben – figyelembe véve, hogy a vonatkozó tervezési időszakban a rendszer összesen 2451 HACSt tartott számon – adódott, hogy a projektszintű adatokat tagállami szinten kódoljuk le. A HACSt-ek külön azonosítása és adatbázisba rendezése még jobban megnövelte volna az így is rendkívül hosszú adatbázis-összeállítási munkát, emellett pedig az adatok interpretációja szempontjából beszédesebb és könnyebben értelmezhető az országok szerinti összevetés. A kutatás egy későbbi, de nem eme *feltáró* szakaszában felmerülhet egy részleges vagy – a rendelkezésre álló erőforrások fényében akár teljes – HACSt-szintű adatbázis felépítése, ahogyan arra a tanulmány záró gondolatai keretében munkánk lehetséges továbbfejlesztési irányai kapcsán utalunk is.

8 Az eredeti nyilvántartás négy LEADER TNC-projekt esetében nem közli a kezdeményező (vezető) partnert, ezért a végleges adatbázis mindösszesen 444 megfigyelési egységet tartalmaz.

9 A kutatómunka jelen fázisában a pdf-nyilvántartás újrakódolása során az országok közötti együttműködésre vonatkozó adatokat dummy változó formájában tüntettük fel. Ami lényegében azt jelenti, hogy adott transznacionális együttműködési projekt esetében mindössze azt regisztráltuk, hogy adott kezdeményező partner ország mely más partnerország(ka)t vont be az együttműködésbe, azt azonban nem, hogy hányszor (hiszen az aggregáció országok szintjén valósult meg, bár a kapcsolatokat országokban működő helyi akciócsoportok alakították ki, vagyis az adatbázisban nem szerepel, ha egy adott partnerországból több HACSt is bekapcsolódott az együttműködési projektbe).

ADATELEMZÉSEK

Feltáró jellegű kutatásunk alábbi adatelemző részében arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk: a Chanan (1999) által a helyi fejlesztések nagyobb struktúrákká növekedését leíró, bevonódási modelljeként értelmezett uniós vidékfejlesztés együttműködési rendszere milyen makroszintű mintázatokkal jellemezhető, illetve Ray (2001) vizsgálatait alapul véve annak feltérképezésére vállalkozunk, hogy az EU-tagállamok szintjén kimutatható-e¹⁰ a vizsgált időszakban, az időközben kibővülő uniós közösségben (is) a nemzetek feletti együttműködési hálózatban hierarchia¹¹.

A LEADER TNC-PROJEKTEK ELOSZLÁSA

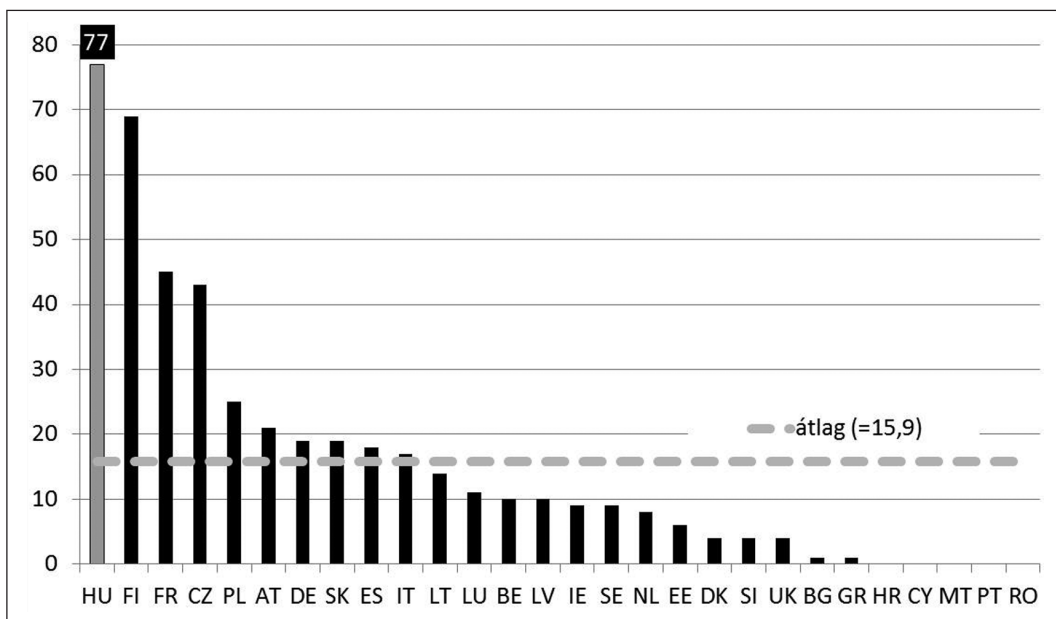
Az Európai Unió vidékfejlesztési politikájának az államközi együttműködés előmozdítását szolgáló együttműködési projekteinek eloszlása meglehetősen egyenetlen képet mutat. A tagállamok némelyike (Horvátország, Ciprus, Málta, Portugália, Románia) a vizsgált időszakban (2007–2013) kezdeményező félként nem vállalt – sikeresen¹² – szerepet az uniós szintű vidékfejlesztési hálózat felépítésében, ugyanakkor a fennmaradó országok körében is jelentős különbségek mutathatók ki a projektgenerálási aktivitás terén (2. ábra). A fennmaradó tagországok közül tizenhárom esetében a vezető partnerként jegyzett projektek száma átlag (=15,9) alatti értéket vesz fel, vagyis a vidékpolitika ezen dimenziója által megcélzott potenciális érintettek többségének körében a TNC-projektek kezdeményezése átlagon aluli aktivitást mutat. Az országok további csoportját a relatíve magas, a teljes vizsgálati körre jellemző átlagos szintnél magasabb projektszámmal jellemezhető tagállamok adják (pl. Lengyelország, Ausztria, Német-

10 Kutatómunkánk jelenlegi *feltáró* szakaszában célunk tehát mindössze az, hogy Ray (2001) tapasztalatai alapján empirikusan megkíséreljük megvizsgálni: vajon a kibővített EU szintjén is felfedezhető-e hierarchikus struktúra kialakulása a vidékfejlesztés nemzetek feletti együttműködésekben alapuló formájában. Adatok szintjén maga Ray (2001) nem elemzi illetve indokolja részletesen, hogy az általa feltárt hierarchikus jelleg milyen konkrét empirikus hatások, mechanizmusok következtében alakul ki – sokkal inkább „*munkahipotéziseket*” (Ray 2001: 287) állít fel adatok és elméleti koncepciók alapján, kiegészítve egy „*egészséges mértékű spekulációval*” (Ray 2001: 280) –, és munkánk jelen szakaszában magunk sem törekszünk a tapasztalt tendenciák okainak bemutatására, az eredmények magyarázatára. Magyarázó jellegű megállapítások megtételére kutatásunk egy későbbi állomásában nyíltat majd lehetőségünk kibővítve adatokat illetve további – jellemzően kvalitatív – kutatási technikákat alkalmazva, amint erre a tanulmány záró gondolati kapcsán a továbbfejlesztési lehetőségek között is utalunk.

11 Ray kutatásával ellentétben – melynek keretében szándékosan nem fordít figyelmet az együttműködés földrajzi sajátosságaira (Ray 2001: 286) – nem pusztán a hierarchia megjelenését, hanem az egyes országok abban elfoglalt pozícióját vesszük górcső alá. Az adathiány mellett részben ez is indokolja, hogy elemzéseinket országok, nem pedig helyi akciócsoportok szintjén végezzük.

12 Amennyiben elképzelhető, hogy ezek az országok is rendelkeztek vidékfejlesztési együttműködési projekt ötlettel vagy javaslattal, azonban vagy nem találtak partnert kezdeményezésükhöz más országokból, vagy projekt javaslataik nem kerültek támogatásra az elbírálási folyamatban, mindenesetre a hivatalos statisztikai kimutatás adatai alapján nem szerepelnek LEADER TNC-projektekben kezdeményezőként.

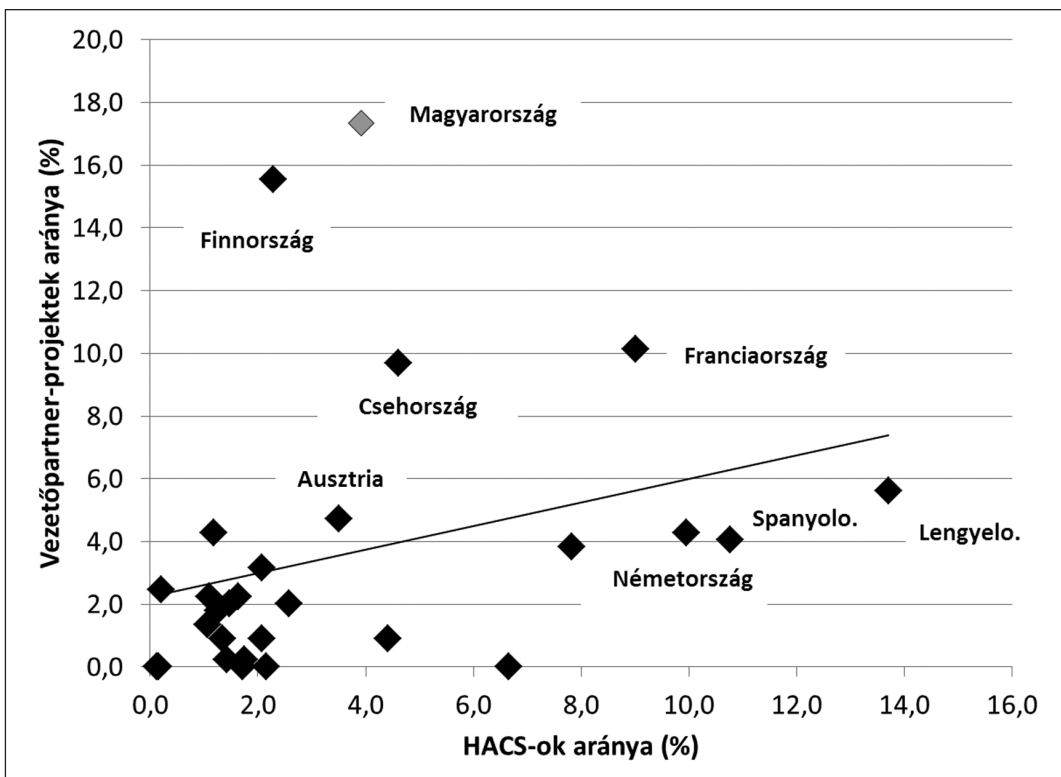
ország, Szlovákia, Spanyolország, Olaszország). Jóllehet ezen kedvezőbb helyzetben lévő csoporton belül is megfigyelhető az országok egy szűkebb alcsoportja, melyek körében kiemelkedően magas az EU-s szintű vidékfejlesztési együttműködési projektekben való kezdeményező szerep, beleértve – Finnország, Franciaország és Csehország mellett – Magyarországot is a legmagasabb értékkel (77 LEADER-projekt, az összes együttműködési kezdeményezés 17,3%-a). Az uniós vidékfejlesztési együttműködési projektek tagállamok közötti eloszlása általánosságban tehát markáns különbségeket mutat; amit a projektek magas koncentrációja is alátámaszt: a támogatott programok több mint fele (52,7%) mindössze a potenciálisan részt vevő 28 tagállam közül négy által realizálódik, melyek közül kettő hosszabb ideje tagja a közösségnek (Franciaország mint az EU – intézményi előzményének – alapító tagja és Finnország mint 1995 óta tagállam) és a fennmaradó két ország a relatíve újonnan csatlakozó tagállamok közül kerül ki. A projektek koncentrátságának – amellet, hogy azok több mint fele mindössze négy ország kezdeményezési készségének tudható be – további fontos mutatójaként értelmezhető, hogy az érintett tagállami „négyesfogat” – országszinten – az uniós vidékfejlesztés eme pillére szempontjából kiemelt jelentőséggel bíró, – amennyiben ezen helyi közösségi szerveződések hivatottak és jogosultak uniós támogatással vidékfejlesztési projekteket tervezni, szervezni és megvalósítani – helyi akciócsoportoknak (HACS) mindössze kevesebb mint egyötödét (19,8%) foglalja magában (az elemzés programozási időszakában a HACS-ok teljes száma 2451).

2. ábra. LEADER TNC-projektek eloszlása kezdeményező országok szerint

Ezen utóbbi szempontból vizsgálva, a LEADER-projektek országok közötti eloszlása mindössze gyenge összefüggést mutat (3. ábra) a helyi akciócsoportok tagállamok szerinti elterjedtségével. Jóllehet összességében pozitív trend ($R=0,30$) rajzolódik ki eme vidékfejlesztési együttműködési projektek tagállami aránya és a HACS-ok tagállami aránya között, azaz

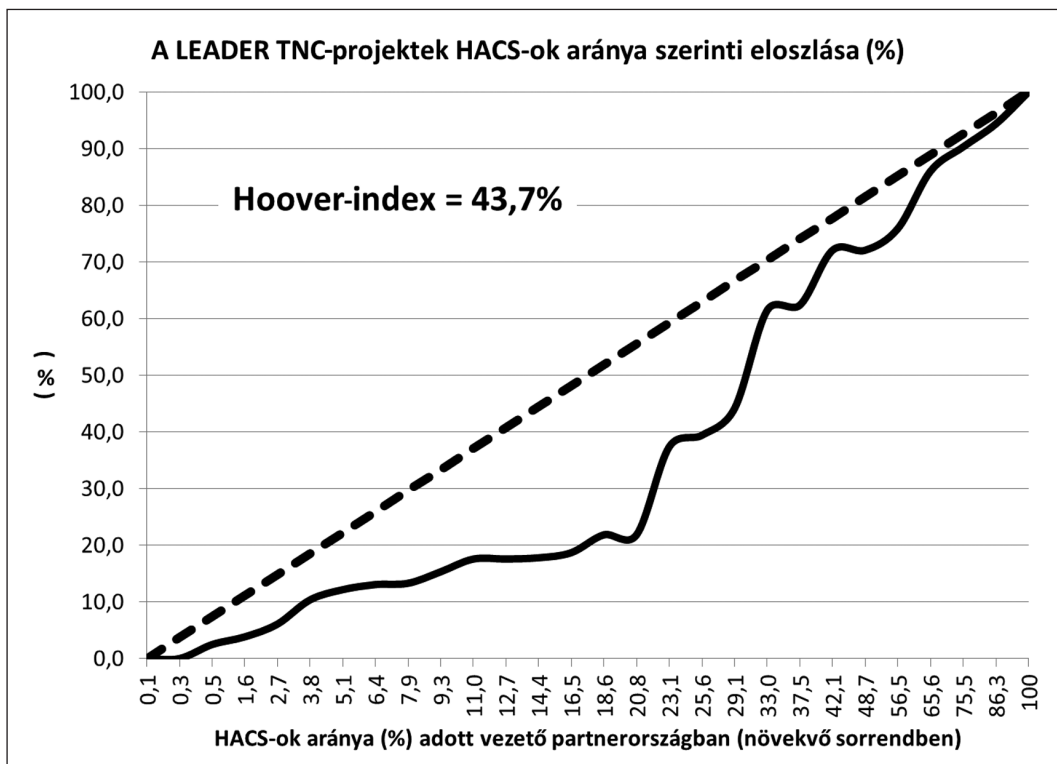
általánosságban minél magasabb a helyi vidékfejlesztési potenciál (a helyi akciócsoportok arányával közelítve) egy országban, annál magasabb a vidékfejlesztési együttműködési céllal beadott (sikeres) projektek aránya¹³, azonban több kivétel is megállapítható, ami magyarázhatja a korrelációs együttható alacsony értékét. Azon EU-tagállamok esetében például, melyekben a legmagasabb számban kerültek megszervezésre helyi akciócsoportok s így az összes HACs relatíve nagy(obb) része található ezen országokban (Lengyelország, Spanyolország, Németország), arányaiban alacsonyabb projektkezdemenyezési aktivitás mutatható ki. Ugyanakkor éppen elentétes kép rajzolódik ki pl. Magyarország, Finnország, Csehország és Szlovákia esetében, mely tagállamok körében az országokban működő HACs-ok relatív számához képest jóval magasabb a TNC-projektek aránya, vagyis ezen országok ebben a dimenzióban felülreprezentáltak a transznacionális vidékfejlesztési együttműködési projektekben relatív fontosságukhoz, illetve az európai uniós vidéki térben elfoglalt jelenlétükhöz, pozíciójukhoz képest.

3. ábra. TNC-projektek és HACs-ok vezetőpartner-országok szerinti együttes eloszlása

13 Ezen empirikus tapasztalat összhangban van Ray (2001) azon kutatási eredményeivel, melynek értelmében a nagyobb számú HACs-csal rendelkező országokban magasabb a TCP-aktivitás (Ray 2001: 289).

A Hoover-index kiszámításával számszerűsíthetjük a LEADER TNC-projektek koncentrátságának mértékét (TE 2005: 8), illetve a projektek és helyi akciócsoportok aránya közötti eltérést (4. ábra), melynek értéke (43,7%) arról tanúskodik, hogy az együttműködési projektek több mint kétötöd részének más tagállam kezdeményezésében kellett volna megvalósulni ahhoz, hogy a projektek eloszlása összhangban legyen; visszatükrözze a HACS-ok országok szerinti arányait, eloszlását.

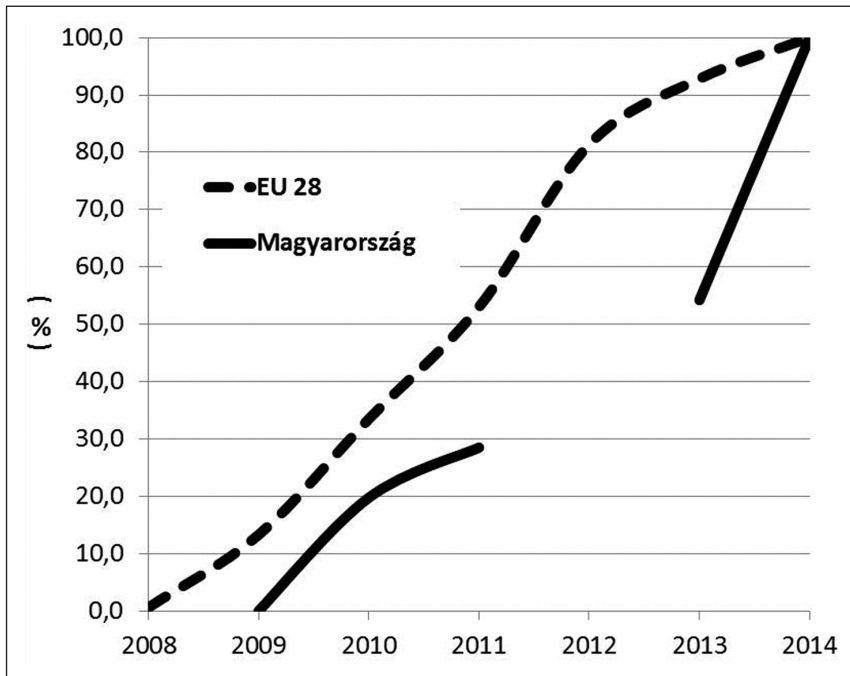

4. ábra. A LEADER TNC-projektek HACS-ok aránya szerinti eloszlása (%)

A 2007¹⁴–2013-as tervezési időszak során mindösszesen 68 535 086,1 euró támogatás került kiosztásra az Európai Unió tagállamai között transznacionális vidékfejlesztési együttműködések finanszírozására. A támogatások időbeli eloszlása összességében egyfajta természetes telítődési, szaturációs folyamat képét mutatja a vizsgált programozási időszakban, míg ezzel ellentétesen Magyarország esetében a forrásallokációs folyamat megszakítotttsága jellemző (5. ábra). Az ország számára ezen fejlesztési prioritás mentén megnyíló 3 596 355,5 euró

14 A valós forráslelvási folyamat – a kifizetések elindítása, folyósítása transznacionális együttműködési projektek megvalósításának támogatására – 2008-ban indul valószínűsíthetően azért (is), mert a tervezési időszak első évében a projektgenerálás, a partnerkeresés, a projektek benyújtása, a bírálati folyamat, illetve a támogatási döntések meghozatala zajlott.

össztámogatás (az időszak teljes vonatkozó költségvetésének 5,2%-a) felhasználása ugyanis meglehetősen felemás képet mutat, amennyiben 2008-ban, 2009-ben és 2012-ben nem regisztrálható forráslehívás ilyen projektfinanszírozási célra.

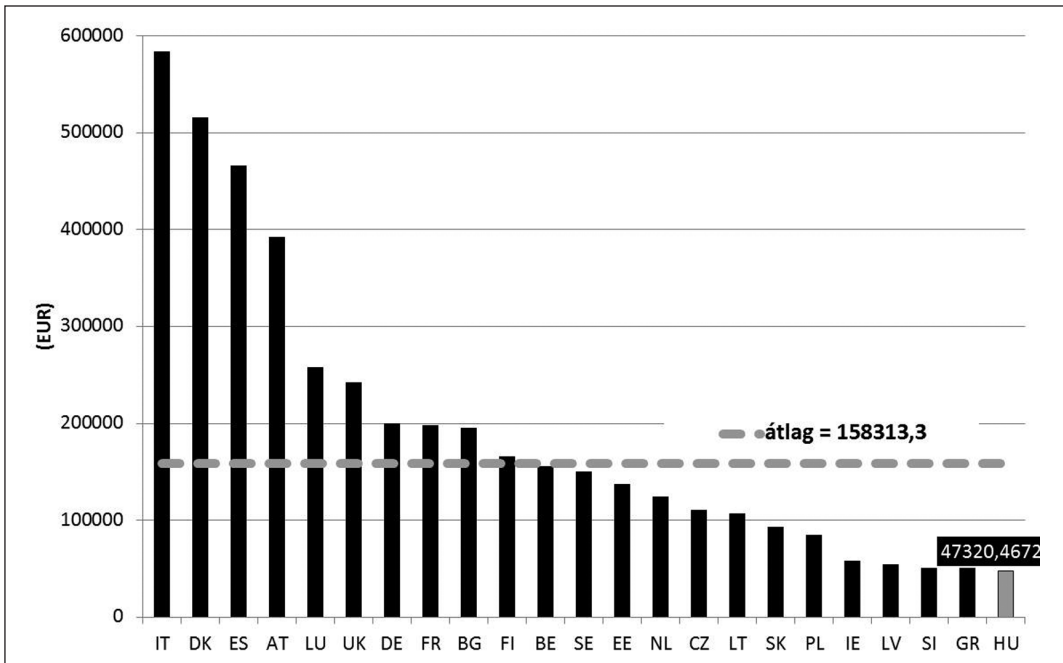

5. ábra. A LEADER TNC-projektek időbeli eloszlása (%)

A vidékfejlesztési együttműködési program összes költségvetéséből való alacsony részesedés a (leg)magas(abb) projektszámmal párosulva természetesen vezet ahhoz, hogy Magyarország az Európai Unió tagországai sorrendjében – azon tagországai közül, melyek rendelkeznek kezdeményezett kooperációs projekttel – az utolsó helyre került az egy projektre jutó átlagos támogatás tekintetében (6. ábra). A legalacsonyabb átlagos értékkel¹⁵ jellemezhető államok csoportját (Magyarország mellett idesorolható Írország, Lettország, Szlovénia, Görögország) egy, alapvetően szintén kedvezőtlen, a teljes körre számított átlagérték (=158 313,3 euró) alatti

¹⁵ Amint arra elemzésünk kapcsán a lektori kritika is rámutat, az átlag mint mutatószám használata torzított képet adhat az összevetések során, amennyiben a megfigyelési egységek szintjén összemehetja az egymással, jellegükből fakadóan, akár markánsan eltérő projektek adatait. Tekintve, hogy a TCP-együttműködéseknek több dimenziója is elkülöníthető, és az egyes projektek eltérő motívumokkal és célokkal valósulhatnak meg (Ray 2001: 282), az átlagolás során ezek a különbségek eltűnnek, illetve egy számban kerülnek kifejezésre. Az adatokban lévő ezen esetleges torzítást azonban sem becsléni, sem kiszűrni nincs módunk, mivel a TCP-adatbázis részletes verziója nem állt rendelkezésünkre, mindössze egy vázlatos, pdf-formátumban közzétett projektszintű összefoglaló táblázat információiból dolgozhattunk, mely nem tartalmazza a TCP-együttműködés jellegét, típusát vagy célját.

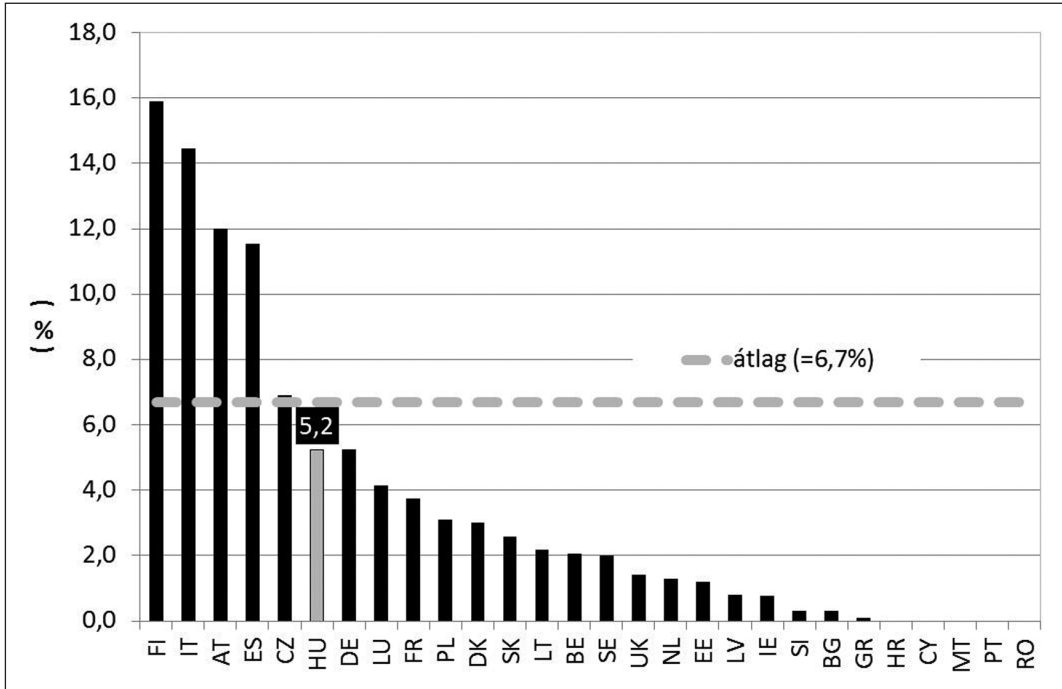
mutatókkal bíró csoport (Svédország, Észtország, Hollandia, Csehország, Litvánia, Szlovákia és Lengyelország) követi, továbbá átlag körüli Belgium pozíciója, s – az egyébként szintén magas projektgenerálási aktivitással jellemezhető – Finnország esetében is csak kevéssel haladja meg az átlagos támogatás a többségre jellemző értéket. Németország, Franciaország és Bulgária a többséghez – a többségre jellemző átlagértékhez – képest kedvezőbb helyzetben van, relatív előnye azonban Luxemburnak és az Egyesült Királyságnak még jelentősebb. A (messze) legmagasabb projektszinten számított, átlagos támogatási összeggel Olaszország rendelkezik, de a legfelső értékekkel jellemezhető tagállami csoportban található még Dánia, Spanyolország és Ausztria is – melyek közül egyik sem található meg a projektgenerálási rangsor legmagasabb helyezettjei között.

6. ábra. A LEADER TNC-projektek vezető partner országok szerinti átlagos támogatás összege

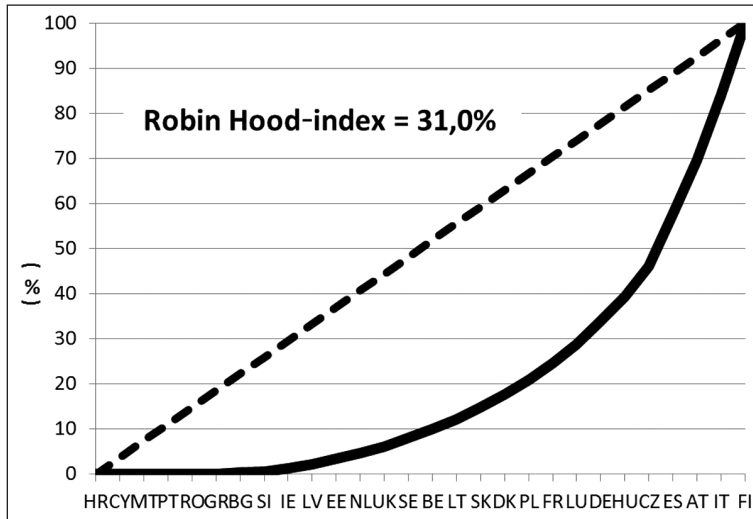
A vidékfejlesztési kooperációs program összes pénzügyi forrásának tagállamok közötti eloszlását vizsgálva egy alapvetően hasonló kép rajzolódik ki (7. ábra) – legalábbis ami a legkedvezőbb helyzetben lévő, legmagasabb részesedéssel bíró országok csoportját illeti. Olaszország, Ausztria és Spanyolország – kiegészülve Finnországgal az élen – ebben a dimenzióban is beletartoznak a legjobb pozícióval jellemezhető országok csoportjába a legmagasabb részt szerevezve a programozási időszak vonatkozó pénzügyi keretéből. Az egységnyi támogatási összegek értékeihez képest Magyarország – Németországgal megegyező – részesedési aránya alapján relatíve kedvezőbb pozíciót foglal el kevéssel az összes tagállamra számított – Csehország esetében is mérhető – átlagos érték (=6,7%) alatt. A országok egy további köre kevéssel (Luxemburg, Franciaország) vagy jelentősebb mértékben (Lengyelország, Dánia és Szlovákia) elmarad az átlagos értéktől, a többi tagállam esetében pedig legfeljebb kétszázalékos részesedési arány mérhető –

eltekintve a projektekben vezető partnerként részt nem vevő országoktól. Mindezek fényében ebben az esetben is számottevő egyenlőtlenségek mutathatók ki a tagállamok között; a vidékfejlesztési együttműködések finanszírozására felhasznált pályázati támogatásoknak több mint felét (53,9%) mindössze ezen négy ország tudhatja megáéni. Alapvetően tehát erős forráskoncentráció mutatható ki, amit tovább árnyal, hogy a támogatások ezen magas hányada – országok szintjén – mindössze a helyi akciócsoporthoz egyötödét (24,4%) fedi le, az összes projektnek pedig kevesebb mint egyharmadát (28,8%) teszi ki.

7. ábra. Az összes támogatás vezetőpartner-országok szerinti eloszlása (%)

A projektekből való országok szerinti részesedés és a támogatási összegek tagállami szintű eloszlása közötti egyenlőtlenség mértékéről (8. ábra) ebben az esetben (is) grafikusan a Lorenz-görbe (TE 2005: 11–12), számszerűen pedig a Hoover-index – illetve annak módosított; a jövedelmek eloszlásának egyenlőtlenségei esetén alkalmazott változata, a Robin Hood-index (TE 2005: 8–10) – informálhat, melynek értéke alapján (=31%) megfogalmazható, hogy összességében a forrásoknak közel egyharmadának kellene más országhoz tartoznia ahhoz, hogy a projektek tagállamok közötti eloszlásának mintázatával harmonizáljon.

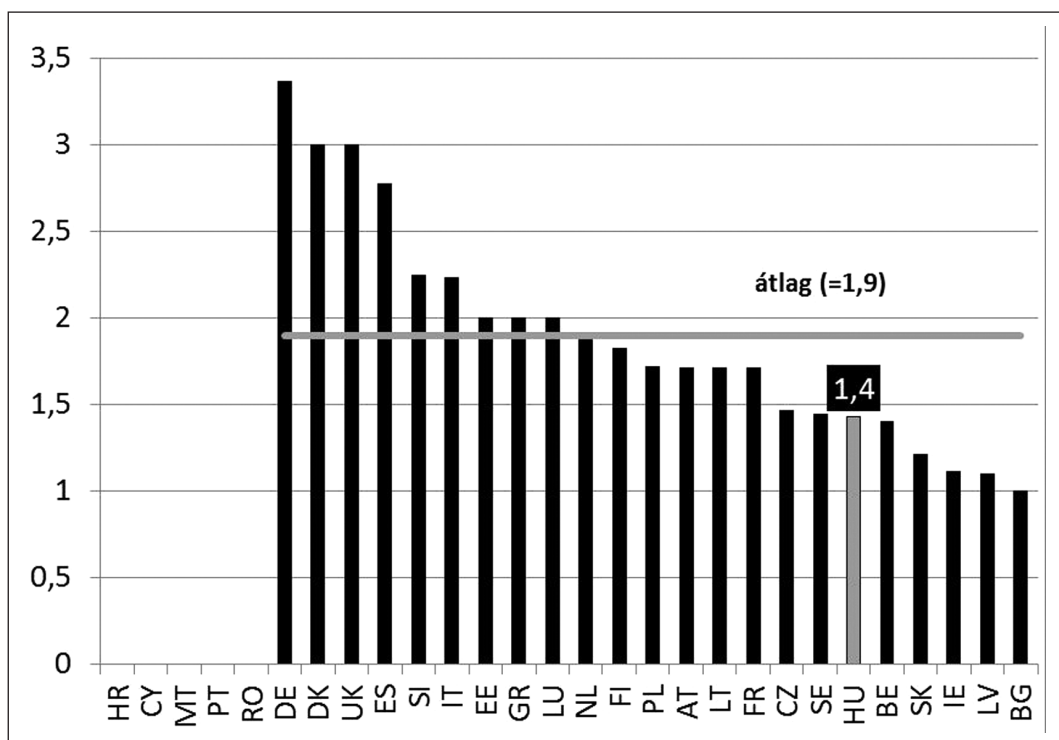

8. ábra. A LEADER-projektek és támogatási összegek Lorenz-görbéje

Vidékfejlesztési együttműködési hálózat

A transznacionális vidékfejlesztési kooperációs projektek keretében, országos szinten aggregálva, a legmagasabb számú partner(ország) elérésére Németország esetében került sor: a mindösszesen 19, az ország – valamely helyi akciócsoportja(i) – kezdeményezésében megvalósult együttműködési projekt keretében mindösszesen 64 más országbeli HACS vett részt partnerként, ami egy projektre számítva átlagosan 3,4-es partnert jelent (9. ábra). Dánia, az Egyesült Királyság és Spanyolország alkotják az összes tagállamra számított átlagos értéket (=1,9 partner/projekt) jelentősen meghaladó partnerszámmal jellemezhető országcsoportot, továbbá Szlovénia és Olaszország tartoznak még azon tagállamok közé, melyek esetében az átlagos értéket meghaladó partnerszám mérhető. Az átlagos értékhez képest számottevően alacsonyabb fajlagos partnerségi mutatószám jellemzi Csehországot, Svédországot, Belgiumot, illetve Magyarországot (átlagosan 1,4 partner/projekt), végezetül Írország, Lettország és Bulgária projektjei esetében a partnerek átlagos száma egy körül (~1,1 partner/projekt) mozog.

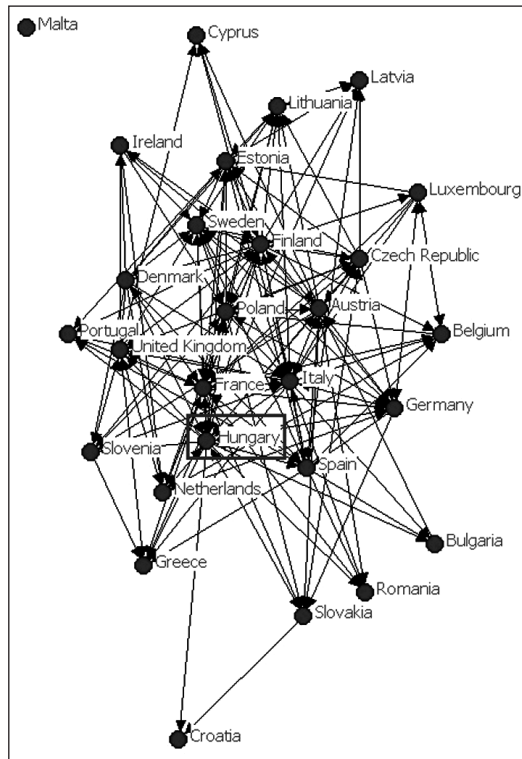
Az előbbieken áttekintett adatok ugyancsak azt a képet erősítik, hogy a transznacionális, vidékfejlesztési kooperációs projektek köréből Horvátország, Ciprus, Málta, Portugália és Románia kimaradnak, mivel esetükben természetesen projekt-partnerszágokkal – illetve azok átlagos számával – sem lehet számolni. Ehhez képest azonban az uniós vidékfejlesztési együttműködések tagállami szintű partnerségi hálózatának mintázata arról tanúskodik, hogy mindössze egy ország (Málta) marad kívül ezen az EU-szintű vidéki közösségen, a többi tagállam mindegyike integrálódik valamilyen formában és mértékben ebbe a hálózatba – az önállóan, vezető partnereként kezdeményezett LEADER TNC-projekttel nem rendelkező országok más tagállamok partnereiként, azok közvetítésével szintén beágyazódnak az együttműködés eme struktúrájába.

9. ábra. Partnerországok átlagos száma a vezetőpartner-projektekben (db)

Az így kialakult európai uniós vidékfejlesztési kooperációs hálózatról ugyanakkor korántsem mondható el, hogy egységes volna (1. gráf); sokkal inkább egyfajta hierarchia mutatható ki a hálózat itt vizsgált szereplői; az EU-tagállamok között (a hálózat központosítottsága = 11,15%), amennyiben bizonyos országok a kooperációs struktúra központibb pozícióiban találhatóak, míg más tagállamok periférikusabb helyzetet foglalnak el a rendszerben. Előbbi, centrális szereplők kapcsán külön figyelmet érdemel Magyarország elhelyezkedése, ugyanis a kapcsolatháló felettébb erőteljesen beágyazott elemének bizonyul. Olyannyira igaz ez, hogy – a hálózatot szimmetrikus struktúraként tekintve – a három legmagasabb kapcsolatszámúval rendelkező dobogós országok – Finnország (107 kapcsolat) és Franciaország (87 kapcsolat) – élén található Magyarország (141 kapcsolat).

Elteltekintve az együttműködési hálózat elemei közötti kapcsolatok irányítottságától és szám-beli értékeitől – vagyis mindössze az országok közötti projektszintű együttműködési összekötés létét vagy hiányát figyelembe véve –, a teljes kapcsolathálózaton belül kisebb, egymással szoros, kölcsönös összefüggésben lévő elemek alkotta hálózati alcsoportok elkülönítésére nyílik mód. Efféle magas belső integráltságú alcsoportokból, *klikkekből* mindösszesen 15 tárható fel a vizsgált kapcsolati struktúrában (10. ábra), melyek közül hét alcsoport három országból áll, nyolc alcsoport pedig négy tagállamból. Magyarország négy klikk megalkotásában játszik szerepet, melyek mindegyike négyelemű alcsoportot képez.

1. gráf. A LEADER TNC-projektek EU-tagállamok közötti együttműködési hálózata

- 15 cliques found.
- 1: Finland France Hungary Spain
 - 2: Estonia Finland France
 - 3: Finland France Italy Sweden
 - 4: Finland France United Kingdom
 - 5: Austria Finland Germany Hungary
 - 6: Austria Finland Germany Italy
 - 7: Austria Finland Hungary Spain
 - 8: Czech Republic Finland United Kingdom
 - 9: Finland Germany Hungary Poland
 - 10: Finland Germany Poland Sweden
 - 11: Finland Germany Italy Sweden
 - 12: Finland Germany Luxembourg
 - 13: Belgium France Netherlands
 - 14: Denmark France Sweden
 - 15: France Netherlands United Kingdom

10. ábra. A LEADER TNC-projektek együttműködési hálózatának alcsoportjai

Clique-by-Clique Actor Co-membership matrix

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
4	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
5	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
6	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
7	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
8	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
9	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
10	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
11	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
12	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
13	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
14	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
15	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

11. ábra. A hálózati alcsoportok alkotóelemeinek kapcsolódásai

A vidékfejlesztési együttműködési hálózat egymással belsőleg szorosan összefüggő alcsoportjairól továbbá az is megfogalmazható, hogy nem csak alkotóelemeikben integráltak, hanem egymás között is beágyazottak – olyan szereplőkön keresztül, melyek egyszerre több alcsoportban is alkotóelemek, így közvetítenek az alhálózatok között, elősegítve a teljes kapcsolathálózat integráltságát. A klikkek közötti kapcsolódás meglehetősen sűrű; mindössze nyolc olyan alhá-

lázat (5., 6., 7., 8., 9., 10., 11. és 12. sorszámú) fedezhető fel, amelyre részleges elszigeteltség jellemző (11. ábra); amennyiben legalább egy másik alcsoporttal nincs kapcsolatban.

Abban az esetben, ha – nézőpontot váltva – különbséget teszünk az országok között aszerint, hogy egy adott kapcsolatot kezdeményező (vezető partner) országról, szereplőről van szó, illetve *adott relációban*¹⁶ egy olyan tagállamról, mely más, projektet kezdeményező ország partnere – vagyis a kötések irányítottságát is figyelembe vesszük, s ennek nyomán a fókuszakon belül külön vizsgáljuk a ki- és befokokat –, Magyarország pozíciója ugyancsak központinak bizonyul az uniós vidékfejlesztési hálózatban (12. ábra). Amennyiben ezen – jelen esetben tehát aszimmetrikusként kezelt – kapcsolathálóban előbbi EU-tagállam esetében mérhető a legmagasabb kifokszám (=105 kötés) és – Szlovákia után – a második legmagasabb befokszám (=53 kötés), akkor a tagállami szinten vizsgált EU-s vidékfejlesztési együttműködési hálózat legaktívabb kezdeményezőjének és második legnépszerűbb partnerének Magyarország bizonyul.

FREEMAN'S DEGREE CENTRALITY MEASURES

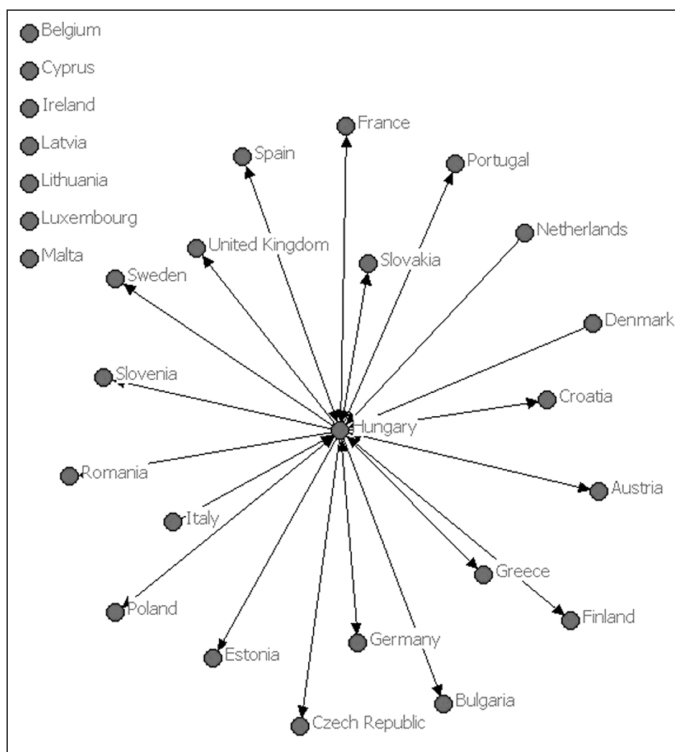
Diagonal valid? NO
 Model: ASYMMETRIC
 Input dataset: C:\Documents and Settings\Balogh Péter\Asztal\L\L_28

		1	2	3	4
		OutDegree	InDegree	NrmOutDeg	NrmInDeg
13	Hungary	105.000	53.000	10.511	5.305
9	Finland	100.000	41.000	10.010	4.104
10	France	70.000	42.000	7.007	4.204
11	Germany	58.000	42.000	5.806	4.204
6	Czech Republic	44.000	22.000	4.404	2.202
26	Spain	37.000	17.000	3.704	1.702
21	Poland	33.000	39.000	3.303	3.904
1	Austria	30.000	25.000	3.003	2.503
15	Italy	25.000	23.000	2.503	2.302
18	Luxembourg	19.000	7.000	1.902	0.701
24	Slovakia	19.000	61.000	1.902	6.106
17	Lithuania	18.000	39.000	1.802	3.904
27	Sweden	12.000	35.000	1.201	3.504
7	Denmark	12.000	3.000	1.201	0.300
20	Netherlands	12.000	12.000	1.201	1.201
2	Belgium	11.000	14.000	1.101	1.401
16	Latvia	10.000	12.000	1.001	1.201
8	Estonia	9.000	39.000	0.901	3.904
14	Ireland	9.000	5.000	0.901	0.501
28	United Kingdom	9.000	27.000	0.901	2.703
25	Slovenia	8.000	9.000	0.801	0.901
12	Greece	2.000	9.000	0.200	0.901
3	Bulgaria	1.000	6.000	0.100	0.601
5	Cyprus	0.000	5.000	0.000	0.501
23	Romania	0.000	39.000	0.000	3.904
22	Portugal	0.000	21.000	0.000	2.102
19	Malta	0.000	0.000	0.000	0.000
4	Croatia	0.000	6.000	0.000	0.601

12. ábra. A LEADER-együttműködési hálózat aszimmetrikus fokszámai

Jelen feltáró elemzés – az előbbi tapasztalatok fényében – leszűkítése a kizárólag Magyarország körül felépülő alhálózatra (2. gráf) további belátásokkal szolgálhat ezen ország sajátos – sajátosan aktívnak bizonyuló – szerepe tekintetében. A teljes hálózati struktúra ezen alrendszerre esetében nyilvánvalóan fellép a kapcsolatok – Magyarország mint centrális szereplő általi – központosság (=14,11%), azonban ebben az esetben a kötések, illetve a kötésekben szereplő tagállamok összetétele bizonyos értelemben indikatívnak tekinthető.

¹⁶ Hiszen természetesen adott projektet kezdeményező ország más projekt – kapcsolatai – viszonylatában megszólított, partnerország (is) lehet.

2. gráf. A Magyarországhoz kapcsolódó LEADER együttműködési alhálózat

Azon országoknak, melyek magyarországi vezető partner által kezdeményezett együttműködési projektek keretében – is – kerülnek be az európai uniós vidékfejlesztési kooperációs hálózatba, egy relatíve nagy része (65 kötés, az összes kifok 61,9%-a) határ menti, szomszédos ország (12. ábra), vagyis a magyar LEADER-projektek keretében kialakított vidékfejlesztési együttműködések keretében az ország által létesített kapcsolatok döntő része – közel kétharmada – szomszédos országok felé mutat. Az előbbinek a másik oldalon megfeleltethető, – azaz azon kapcsolatok, melyek esetében szomszédos országok választották partnerként Magyarországot transznacionális vidékfejlesztési együttműködési projektjeikben – mutató értéke 9,4%, vagyis Magyarország befokainak ekkora hányadát teszik ki a határ menti országok felől érkező partnerségi kötések. A fentiekben bemutatott eredmények alapján Magyarországnak az uniós vidékfejlesztési együttműködési projektek, illetve az azok révén létrejövő hálózati rendszerben betöltött meghatározó szerepe egyfajta erős, helyi-regionális beágyazottságként értelmezhető, és elképzelhetőnek tűnik, hogy bizonyos – a vizsgált, 2007–2013-as állapotokra vonatkozó jelenséghez képest – korábbról származtatható, történeti tényezőknek mint a társadalmi tőke és az együttműködési potenciál erőforrásainak nagy jelentőség tulajdonítható. Ami összhangban van a szakirodalom azon megállapításával, mely szerint a társadalmi tőke kialakulása, létrejötté általában a hagyományok, a történelmi együttélés, a közösen megélt történeti tapasztalatok, a vallás, illetve egyéb társadalmi tényezők nem szándékolt mellékterméke (Orbán–Szántó 2006: 150). Figyelembe véve például, hogy a Magyarországhoz kötődő, kifelé irányuló partnerkap-

csolatok legnagyobb részben szomszédos országok felé, potenciális magyar nyelvű helyi akciócsoportok vagy magyarul (is) beszélő HACS-tagok, -tagszervezetek felé mutatnak¹⁷.

FREEMAN'S DEGREE CENTRALITY MEASURES					
Diagonal valid?		NO			
Modél:		ASYMMETRIC			
Input dataset:		C:\Documents and Settings\Balogh Péter\Aszta1\L\L28HUN			
		1	2	3	4
		outDegree	InDegree	NrmOutDeg	NrmInDeg
13	Hungary	105.000	53.000	10.511	5.305
11	Germany	37.000	5.000	3.704	0.501
9	Finland	3.000	2.000	0.300	0.200
1	Austria	3.000	5.000	0.300	0.501
26	Spain	2.000	6.000	0.200	0.601
24	Slovakia	2.000	27.000	0.200	2.703
21	Poland	2.000	7.000	0.200	0.701
15	Italy	1.000	0.000	0.100	0.000
10	France	1.000	6.000	0.100	0.601
7	Denmark	1.000	0.000	0.100	0.000
20	Netherlands	1.000	0.000	0.100	0.000
2	Belgium	0.000	0.000	0.000	0.000
5	Cyprus	0.000	0.000	0.000	0.000
4	Croatia	0.000	4.000	0.000	0.400
8	Estonia	0.000	1.000	0.000	0.100
16	Latvia	0.000	0.000	0.000	0.000
3	Bulgaria	0.000	2.000	0.000	0.200
18	Luxembourg	0.000	0.000	0.000	0.000
19	Malta	0.000	0.000	0.000	0.000
6	Czech Republic	0.000	1.000	0.000	0.100
14	Ireland	0.000	0.000	0.000	0.000
22	Portugal	0.000	1.000	0.000	0.100
23	Romania	0.000	25.000	0.000	2.503
17	Lithuania	0.000	0.000	0.000	0.000
25	Slovenia	0.000	4.000	0.000	0.400
12	Greece	0.000	2.000	0.000	0.200
27	Sweden	0.000	2.000	0.000	0.200
28	United Kingdom	0.000	5.000	0.000	0.501

12. ábra. A Magyarországhoz kapcsolódó LEADER-együttműködési alhálózat aszimmetrikus fokszámai

ÖSSZEFOGLALÓ KÖVETKEZTETÉSEK ÉS TOVÁBBI LEHETSÉGES KUTATÁSI IRÁNYOK

A fenti, alapvetően feltáró jellegű adatelemzések eredményei alapján az Európai Unió vidékfejlesztési kooperációs projektjeiről tagállami szinten megfogalmazható, hogy (1) jelentős eltérések mutathatók ki a kezdeményező, vezető partnerként jegyzett projektek országok közötti eloszlásában: a megvalósított programok több mint felét (52,7%) négy tagállam tudhatja magáénak. Továbbá (2) a projektek ezen meglehetősen koncentrált mintázata nem mutat erős összefüggést ($R=0,30$) a potenciális projektgenerálási lehetőséggel; a helyi akciócsoportok országok szerinti eloszlásával (Hoover-index= 43,7%). A projektek keretében allokkált támogatási összegek tekintetében hasonló tendenciák jelennek meg: ugyancsak (3) jelentős különbség van országok között az egy projektre jutó fajlagos támogatási összegekben, ami (4) a források szín-

¹⁷ Jóllehet az adatelemzés ezen fázisában ez mindössze egy empirikus feltételezésként fogalmazható meg, mivel a rendelkezésre álló adatok országszinten értelmezhetők, s annak tesztelésére, hogy az országok mögött mely helyi akciócsoportok nevezhetők meg mint az együttműködések szereplői, alacsonyabb szinten – HACS-okra vonatkozóan – rendelkezésre álló adatokra volna szükség. Így ezen feltételezés megnyugtató empirikus vizsgálata, verifikálása vagy elvetése a kutatómunka egy következő fázisát jelentheti.

tén figyelemre méltó koncentrátságával (a pénzügyi források 54%-a négy országhoz került), valamint a projektek eloszlásának tükrében a finanszírozási tételek jelentős egyenlőtlenségével (Robin Hood-index=31%) párosul.

A projektek és támogatások egyenetlen eloszlási mintázatai mellett az EU-országok szintjén vizsgálható, vidékfejlesztési együttműködési hálózat szintén (5) heterogénnek mutatkozik az egy projekt keretében létrejövő partnerségek átlagos számában megmutatkozó eltérések tekintetében, továbbá megfogalmazható, hogy (6) a kapcsolathálózat struktúrájának kialakulásában bizonyos szereplők, illetve – egymással kölcsönös kapcsolatban lévő – szereplők (al)csoportjai is eltérő hangsúllyal jelennek meg. A tagállamok közötti kapcsolatok terén (7) Magyarország – projektgenerálás és kapcsolatok szintjén egyaránt – központi pozícióban, illetve szerepben jelenik meg; egyrészt a legaktívabb vezető partnernek, projektkezdeményezőnek bizonyul (141 hálózati kötéssel), másrészt a második leggyakrabban választott együttműködési partner (53 kapcsolat). Utóbbi eredményeket (részben) magyarázhatja az országnak egyfajta (8) pozicionális előnye, amennyiben a kezdeményezőként létrehozott tagállami szintű kapcsolatok jelentős arányban (61,9%) szomszédos országok felé mutatnak.

Az adatelemzések eredményeinek fenti összefoglalása empirikusan illusztrálja a Chanan (1999) helyi fejlesztésben való részvétel és bevonódási modelljei alapján értelmezett lokális vidéki terek makroszintű struktúráját, valamint megerősíteni látszik a Ray (2001) által a LEADER korábbi periódusára vonatkozóan tett megállapításokat az időközben kibővült Európai Unióban: feltáró kutatásunk fenti tapasztalatai alátámasztani látszanak egy *hierarchia létrejöttét* az uniós vidékfejlesztési rendszer 2007–2013-as időszakában (is). Eredményeink arra utalnak, hogy az EU-s vidékfejlesztés nemzetek feletti együttműködésen alapuló működési módja (Ray 2001: 285–289), valamint annak redisztribúciós működési módja (Ray 2001: 290–292) esetében egyaránt kimutatható a hierarchia kialakulásának lehetősége, hiszen mind a kapcsolatok eloszlása alapján eltérő pozíciók fedezhetők fel a tagállamok között, mind pedig a támogatások eloszlásában jelentős mértékű egyenlőtlenségeket tártunk fel.

A lehetséges további kutatási irányok között szerepelhet egyrészt (1) az uniós vidékfejlesztési politika ezen szegmense projektgenerálási folyamatának mélyebb, alaposabb tagállami szintű összehasonlító elemzése. Annak feltárása is fontos és gyümölcsöző lehetne, hogy milyen főbb makrostrukturális, demográfiai, társadalmi és gazdasági tényezők határozzák meg a pályázatok létrejöttét, illetve sikerességét, a projektek eloszlásának egyenlőtlenségeit, illetve a forrásabszorpció mintázatait. Másrészt jelen kutatás továbbvitelének lehetséges irányát jelentheti az európai vidékfejlesztési együttműködési hálózat jóval részletesebb elemzése alacsonyabb területi aggregáltsági szinten. Amennyiben a kutatómunka jelenlegi, feltáró fázisában a kooperációs kapcsolatok az EU-tagországok szintjén kerültek kiszámításra, holott az eredeti kezdeményezők – másként fogalmazva az uniós fejlesztéspolitika ezen aspektusának alapvető szereplői, célcsoportja (projektek szintjén legalábbis) – az országokban működő helyi akciócsoportok. A további kutatás ezen iránya azt tenné szükségessé, hogy a hivatalosan – nem statisztikai elemzésre kész formában – rendelkezésre álló információk alapján HACS-szintű adatbázis kerüljön felépítésre ország szintű bontás helyett. Szintén lehetséges folytatása ezen vizsgálatnak (3) olyan – helyi akciócsoportok tagjai, illetve vezetői körében végzett – kiegészítő jellegű, kvalitatív kutatómunka, mely személyes és/vagy szervezeti interjúk, fókuszcsoportos beszélgetések alkalmá-

zásával feltárhatóvá tenné a vidékfejlesztési együttműködési kezdeményezések helyi tényezőit, szereplőit, viszonyait és az ilyen céllal folyó projektgenerálás folyamatát és mechanizmusait.

MELLÉKLET

MI: AZ ADATELEMZÉSEK VÁLTOZÓINAK LEÍRÁSA

Változó	Forrás	Aggregációs szint
TNC-projektek száma (aránya)	a European Network for Rural Development hivatalos információi (TNC-projektek archivált adatai)	országos (EU-tagállamok)
Helyi akcióscsoportok száma (aránya)	a European Network for Rural Development interaktív adatbázisa	országos (EU-tagállamok)
TNC-projektek támogatási összegei (arányai)	a European Network for Rural Development hivatalos információi (TNC-projektek archivált adatai)	országos (EU-tagállamok)
Együttműködési (partner-) kapcsolatok száma TNC-projektekben	a European Network for Rural Development hivatalos információi (TNC-projektek archivált adatai)	egyedi projektek
Partnerkapcsolatok száma országok között	saját adatbázisa a European Network for Rural Development hivatalos információi alapján	országos (EU-tagállamok)

FELHASZNÁLT IRODALOM

REFERENCES

- Barca, Fabrizio (2009). *An Agenda for a Reformed Cohesion Policy. A Place-Based Approach to Meeting European Union Challenges and Expectations. Independent Report.* http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/regi/dv/barca_report_/barca_report_en.pdf (letöltve: 2015. 12. 9-én)
- Berky Tamás–Kullmann Ádám (2011). Institutional Aspects of the Development of Peripheral Micro-regions. *What Future for Cohesion Policy? An Academic and Policy Debate. Regional Studies Association Conference 2011. (papers)* <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.226.2882&rep=rep1&type=pdf> (letöltve 2015. 12. 9-én)
- Birch, Kean–Whittam, Geoff (2008). The Third Sector and the Regional Development of Social Capital. *Regional Studies* 3. (42): 437-450.
- Chanan, Gabriel (1999). *Local Community Involvement. A Handbook for Good Practice. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.* <http://www.eurofound.europa.eu/publications/report/1999/other/local-community-involvement-a-handbook-for-good-practice> (letöltve 2015. 12. 9-én)

5. Csíte András–Kovács Imre (2002). Vidéki történet. In: Kovács Imre (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége. Szociológiai tanulmányok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 219–308.
6. Davey, Kenneth (2003). Decentralization and Regional Development: The Rationale. In: Davey, Kenneth (ed): *Investing in Regional Development: Policies and Practices in EU Candidate Countries*. Budapest: Local Government and Public Service Reform Initiative. Open Society Institute, 3–12.
7. Füzér Katalin–Gerő Márton–Sik Endre–Zongor Gábor (2006). Társadalmi tőke és fejlesztés. In: Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2006*. TÁRKI, Budapest, 335–350.
8. Granovetter, Mark (2006). A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In: Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaság szociológia*. Aula Kiadó, Budapest, 32–47.
9. Horváth Gyula (2003). *Regionális támogatások az Európai Unióban*. Osiris Kiadó, Budapest.
10. Kelemen Eszter (2005). A civil szektor Magyarországon. In: Kovács Imre (szerk.): *A civil szervezetek és a területfejlesztési politika*. MTA PTI, Műhelytanulmányok, Digitális Archívum, 4–8., Budapest. <http://www.mtapti.hu/pdf/mtcivil.pdf> (letöltve 2012. 03. 22-én)
11. Kovács Imre (2000). LEADER, a New Social Order, and the Central- and East-European Countries. *Sociologia Ruralis* 2. (40) 181–189.
12. Kovács Imre (2007). A fejlesztéspolitika projektésítése és a projektosztály. Hozzászólás a projektésítés következményei vitához. *Szociológiai Szemle* 3–4. (17) 214–222.
13. Kovács Imre (2010). *A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. MTA doktori értekezés. MTA PTI. Budapest. http://real-d.mtak.hu/296/4/kovachimre_5_Mu.pdf (letöltve 2012. 01. 27-én)
14. Kovács Imre–Kristóf Luca (2007). Közvetítő szereplők a vidéki javak és szolgáltatások piacán. In: Kovács Imre (szerk.): *Vidékiek és városiak. A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. L'Harmattan–MTA PTI, Budapest, 105–119.
15. Kovács Imre–Kučerová, Eva (2006). The Project Class in Central Europe: The Czech and Hungarian Cases. *Sociologia Ruralis* 1. (46) 3–21.
16. Kovács Imre–Kučerová, Eva–Megyesi Boldizsár (2005). Civil szervezetek az európai területfejlesztésben. Európai tendenciák, példák. In: Kovács Imre (szerk.): *A civil szervezetek és a területfejlesztési politika*. MTA PTI, Műhelytanulmányok, digitális archívum, Budapest, 109–135. <http://www.mtapti.hu/pdf/mtcivil.pdf> (letöltve 2012. 03. 22-én)
17. Kovács Imre–Megyesi Boldizsár–Nagy Luca (2005). Értékelés és összehasonlítás. In: Kovács Imre (szerk.): *A civil szervezetek és a területfejlesztési politika*. MTA PTI, Műhelytanulmányok, digitális archívum, Budapest, 109–135. <http://www.mtapti.hu/pdf/mtcivil.pdf> (letöltve 2012. 03. 22-én)
18. Nagy Ildikó (2005). A területfejlesztésben működő civil szervezetek jogi és működési keretei. In: Kovács Imre (szerk.): *A civil szervezetek és a területfejlesztési politika*. MTA PTI, Műhelytanulmányok, digitális archívum, Budapest, 109–135. <http://www.mtapti.hu/pdf/mtcivil.pdf> (letöltve 2012. 03. 22-én)

19. Orbán Annamária–Szántó Zoltán (2006). A társadalmi tőke koncepciója. In: Szántó Zoltán: *Analitikus szemléletmódok a modern társadalomtudományban. Tanulmányok a gazdaság-szociológia és a politikai gazdaságtan néhány kortárs elméleti irányzatáról*. Helikon Kiadó, Budapest, 137–155.
20. Putnam, Robert D. (2006). Egyedül tekézni: Amerika csökkenő társadalmi tőkéje. In: Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaság-szociológia*. Szöveggyűjtemény. Aula Kiadó, Budapest, 207–219.
21. Ray, Christopher (2001). Transnational Co-operation between Rural Areas: Elements of a Political Economy of EU Rural Development. *Sociologia Ruralis* 3. (41) 279–295.
22. Reisinger Adrienn (2010). Társadalmi részvétel a helyi fejlesztéspolitikában – különös tekintettel a civil/nonprofit szervezetek szerepére. Doktori értekezés. Széchenyi István Egyetem, Győr. http://rgdi.sze.hu/files/Ertekezések,%20tezisek/Dolgozat_Reisinger%20Adrienn_vedes.pdf (letöltve 2015. 12. 9-én)
23. TE [Területi egyenlőtlenségek] (2005). Területi egyenlőtlenségek. In: *Regionális elemzési módszerek*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék Regionális Tudományi Tanulmányok 11. kötet. http://geogr.elte.hu/REF/REF_Kiadvanyok/REF_RTT_11/RTT-11-03-teregyenlotlenseg.pdf (letöltve 2016. 09. 10-én)

ET

MEZŐGAZDASÁG ALUL-
ÉS FELÜLNÉZETBŐL

2

Kiss Dénes–Csák László

Gazdaságtípusok és folyamatok Hargita megye mezőgazdaságában¹

Kivonat

Tanulmányunkban Hargita megye, azaz egy romániai hegyvidéki térség mezőgazdaságát elemezzük. A rendszerváltás utáni mezőgazdasági átalakulás szakirodalmának áttekintése után a jelenlegi mezőgazdasági szereplők egy kvantitatív módszerekkel kialakított tipológiáját mutatjuk be, ezt követően amellel érvelünk, hogy az EU-csatlakozás óta a családi gazdaságok által dominált hegyvidéken a gazdaságok polarizálódása ment végbe. Bemutatjuk, hogy a gazdálkodói tevékenységüket csökkentő vagy azzal teljesen felhagyó családok mellett a gazdaságok egy része növekedett, ez azonban sajátos, erősen az agrártámogatástól függ. A gazdaságok miközben vállalkozásjellegük erősödik, megőrzik félig önellátó jellegüket és pluriaktivitásukat is.

Kulcsszavak: gazdaságtípusok, gazdasági stratégiák, Románia mezőgazdasága, mezőgazdasági vállalkozás, paraszti gazdálkodás, agrárszektor polarizálódása

Abstract. Farming Types and Processes in the Agriculture of Harghita County

In our study we analyse the agriculture of Harghita county, i.e. a mountain area of Romania. Upon reviewing the literature regarding agricultural changes after the regime change, we shall present a typology of current agricultural actors developed with quantitative methods. Then, we shall argue that since the accession to the European Union we can witness a polarisation of farms in the mountain areas dominated by family farms. We will present that besides families decreasing or completely giving up their farming activities, some farms have increased, but this is a very specific situation and it heavily depends on agricultural subventions. While their entrepreneurial character increases, farms preserve their partly self-sufficient character and pluriactivity.

Keywords: farm types, economic strategies, the agriculture of Romania, agricultural enterprise, peasant farming, polarisation of the agricultural sector

BEVEZETŐ

Románia mezőgazdasága számos problémával küzd, többek között az agrárszektor túlzott polarizáltságával, azaz a relatív kisszámú, de a termőföld jelentős részét megdolgozó nagyüzemek és a nagyszámú, félig vagy teljesen önellátó kisgazdaság mellett a vállalkozás-szerű családi farmok hiányával. A rendszerváltás utáni agrárgazdasági és agrárszociológiai elemzések a családi farmok kialakulásának több akadályára is felhívták a figyelmet, így például a felaprózott birtokstruktú-

¹ Az elemzés alapjául szolgáló kutatásra a „Társadalmi és gazdasági tanácsadás a Hargita megyei agrár-népesség számára” (<http://www.makis.ro/>) projekt keretében került sor, a Country Development Consulting Kft. megbízásából.

rára (Merfea 1995, Socol 1999), a bérleti rendszerek fogyatékoságaira (Voiculescu 2005), a pénzüciak és a hitel problémájára, a szegénység és a mezőgazdaság összefonódására (Petrovici–Gorton 2005). Az elemzések témái között kiemelkedő helyen található a gazdálkodási stratégiák kérdése és ezzel szoros kapcsolatban a gazdaságok típusainak vizsgálata is, rendszerint összekapcsolva a vállalkozásszerű gazdálkodás feltételeinek elemzésével is (Mihăilescu 1996, Sandu 1999, Peti 2004). Közös eleme ezeknek az elemzéseknek, hogy az EU-csatlakozás hatásaként a vállalkozásszerű családi farmok kialakulását, megerősödését remélik. Bár az EU-csatlakozást követően Románia mezőgazdaságába beáramló tőke jelentősen megnövekedett, makroelemzések alapján úgy tűnik, hogy a támogatáspolitikai változása nem vezetett az ország farmszerkezetének megváltozásához, a családi farmok megerősödéséhez (Hubbard et al. 2014). Ezekkel az eredményekkel szemben, a kérdést egy kisebb térségben vizsgálva, adataink azt jelzik, hogy az új agrárpolitika hatása ennél összetettebb, kismértékben birtokpolarizációt eredményezett, ám a megerősödő családi gazdaságok sok korábbi jellemzőjüket megőrizték.

GAZDASÁGTÍPUSOK ÉS A GAZDÁLKODÁS VÁLTOZÁSA A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI ROMÁNIÁBAN

Mint közismert, Romániában a szinte teljesen kollektivizált szocialista mezőgazdaságot egy spontán reprivatizációs folyamat eredményeként gyakorlatilag a kollektivizálás előtti tulajdonviszonyok visszarendeződése követte. Ez egy nagyüzemek által dominált mezőgazdaságnak egy kisüzemek általi felváltását jelentette, amit erősített, hogy kezdetben a földtörvény a visszaigényelhető területet 10 hektárban maximalizálta. A gazdálkodás módja tekintetében is erőteljes visszarendeződés ment végbe, a kollektivizált mezőgazdaság viszonylag korszerű nagyüzemi technológiái nem kerültek át a kialakuló kisgazdaságokba, ezekben a kollektivizálás előtti (és kisebb-nagyobb mértékben a háztáji gazdálkodásban folyamatosan tovább élő) paraszti gazdálkodás vált dominánssá. Az újonnan kialakult, erőteljesen önellátásra törekvő gazdálkodási mód sokáig változatlan maradt, aminek az elemzők számos okát beazonosították. A kis birtokméret önmagában korlátokat szabott a lehetséges gazdálkodási módoknak, amit tovább fokozott a birtokok felparcellázottsága: 1999-ben a gazdaságok 50%-a 1 ha alatti, 2,5 hektáros átlagterületű, és átlagosan 4,3 parcellából áll (Socol 1999). E kedvezőtlen birtokstruktúra megváltozását pedig szinte lehetetlenné tette a földtörvénynek az a kitétele, mely szerint a visszaigényelt földek tíz évig nem voltak eladhatók. A paraszti jellegű gazdálkodás elterjedésének egy másik oka, hogy Romániában a tézesek nem valósították meg a kisüzemeknek (a háztáji gazdaságoknak) a nagyüzemekkel való együttműködését. Bár a háztáji gazdaságok a mezőgazdaság válságának elmélyülésével egyre fontosabbá váltak, (különösen a hústermelésben) az együttműködés a beszolgáltatások rendszerének nyers formáját öltötte (Hunya 1990). Így a rendszerváltás után létrejövő kisgazdaságoknak nem állt rendelkezésére a nagyüzemmel való együttműködési minta. Inputrendszer hiányában (vagy annak elérhetetlensége, megfizethetlensége mellett) a gazdaságok a naturális gazdálkodás irányába mozdultak el, felvásárlási rendszer nélkül pedig a piacra vitt termények értékesítésében a lokális piacok és a terménycsere jelentősége nőtt meg. A fenti folyamatokat az is tovább fokozta, hogy az ipar válsága miatt munkanélkülivé váló falusiak többsége számára a gazdálkodás a munkanélküliség előli menedéket, a túlélés alapját jelen-

tette (Oláh 2004). Ezek a gazdaságok természetesen nagyrészt a minimális befektetést igénylő önellátó, természetes gazdálkodást folytató paraszti gazdaságok sorát gyarapították.

GAZDASÁGTÍPUSOK ÉS FOLYAMATOK A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI ROMÁN MEZŐGAZDASÁGBAN

A kialakuló gazdaságok egyik első tipológiáját egy partiumi faluban 1993-ban végzett kvalitatív kutatás alapján dolgozták ki (Borsos–György 1999). Ebben az elemzők a gazdálkodók különböző „stratégiai csoportjait” különböztetik meg, csoportképző kritériumként a családok jövedelmét, a birtokolt és megdolgozott mezőgazdasági területet, a család tulajdonában levő termelőeszközöket, humán és kulturális tőkét, valamint a családok gazdasági stratégiáit használták, a típusalkotást a falu teljes lakosságára kiterjesztve. A fenti szempontok alapján hat gazdaságtípust/csoportot különböztettek meg, melyek közül háromnak a megélhetése elsősorban a mezőgazdasághoz kötődött, további három esetben pedig a gazdálkodás másodlagos jelentőségű volt (vagy legalábbis nem egyértelműen a fontosabb). (1) A „*nagygazdáknak*” nevezett típust olyan személyek alkották, akik bár csak 15–60 hektár területet birtokoltak, ennél lényegesen nagyobb, 30–220 hektárt dolgoztak meg, tehát saját földjük többszörösét bérelték. Gazdaságuk fel voltak szerelve a szükséges mezőgazdasági gépek nagy részével, illetve az ekkor még működő helyi gépállomás szolgáltatásait is igénybe vették. Többségük családon kívüli munkaerőt is alkalmazott, elsősorban napszámosokat a nagyobb munkaidényekben. (2) A falu legnagyobb csoportját képező „*gazdák*” 5–20 hektáros területeket műveltek meg, és az ebből származó jövedelmük szintén családjaik fő jövedelmét képezték. Többségük nem rendelkezett mezőgazdasági gépekkel, földjét állati igaerővel művelte. A gazdaságokban csak a családtagok dolgoztak, a gazdálkodás célja pedig a család fenntartása volt, ezért a gazdaságok termékszerkezete nagyon változatos képet mutatott, a túléléshez szükséges minden terméket megtermeltek. Ezek tehát hagyományos eszközökkel felszerelt, tipikus parasztgazdaságok, alacsony pénzforgalommal, amelyek minimális pénzhez leginkább állateladásból jutottak. (3) A gazdálkodók egy további csoportját olyan családok képezték, amelyek a rendszerváltás után akarattuk ellenére kezdtek el gazdálkodni, a munkahelyük elvesztése következtében. E korábban ingázó paraszt-munkás csoportot „*kényszergazdáknak*” nevezték el, amelynek tagjai a kifizetődő gazdálkodáshoz nem rendelkeznek sem elég földdel (1,5–5 hektár közötti területeik voltak), sem munkaeszközökkel, sem gazdálkodói tudással. Ezek a családok átmeneti kényszermegoldásként gazdálkodtak, amivel felhagytak volna a munkalehetőségek kedvezőbb alakulása esetén.

Azok körében, akik jelentős nem mezőgazdasági jövedelemmel is rendelkeztek, a gazdálkodás különböző mértékben volt fontos. A (4) „*több lábbon állók*”-nak nevezett családtípus jövedelme többféle forrásból származott, de nem mezőgazdasági jövedelemforrásuk mellett mindannyian gazdálkodással is foglalkoztak. E fő foglalkozása alapján erősen heterogén csoport tagjai 1,5–10 hektáros parcellákat műveltek meg, elsősorban családjuk élelmiszer-szükségletének biztosítására. Saját mezőgazdasági gépekkel nem rendelkeztek. (5) A falu *szegényeit* képező családok a kényszergazdákhöz hasonlóan szintén korábbi munkaerőpiaci pozíciókat veszítettek el, azonban valamilyen okból kifolyólag (öregség, betegség, stb.) nem tudtak gazdálkodásra épülő egzisztenciát kialakítani. E csoport tagjai tehát, bár birtokoltak 0–5 hektár földet, ebből csak

0–1 hektár közöttit dolgoztak meg. És végül (6) a „*falu perifériájának*” nevezett típust azok a helyi roma családok képezték, amelyeknek földjük egyáltalán nem volt, a mezőgazdaságban a másoknak végzett napszámosmunka révén voltak érintettek (Borsos–György1999).

Míg a fenti elemzés az agrárgazdaságtanra általában jellemző szempontokat használta, az agrárszociológusok a gazdálkodásmódot meghatározó további tényezőkre is felhívták a figyelmet. Egyik ilyen, az elemzők figyelmét már a 90-es évek kezdetétől felkeltő tényező a családi kötelek gazdálkodásban betöltött szerepe. Mihailescu arra hívja fel a figyelmet, hogy a falusi gazdaságok egy részében a helyben élő szűkebb családon kívül e családok városra költözött tagjai is bekapcsolódnak a gazdálkodásba. A városban élő és dolgozó „családtagok” hétvégeken és a mezőgazdasági idénymunkák idején vesznek részt a munkában, a termés szintén e kiterjedt rokoni körön belül kerül elosztásra (Mihailescu 1996). Az elszármazott családtagoknak a gazdálkodásban való érintettségét más elemzők is leírják, így például Oláh Sándor székelyföldi elemzéseiben a nagycsaládok falusi és városi tagjai közötti együttműködéséről számol be, olyan gazdaságokról, amelyekben a városban élő leszármazottak külön föld- és állattalománnyal vesznek részt a szülői telken, részben a szülőkkel közösen folytatott gazdálkodásban. E farmok kialakulásának oka részben a városban élők élelmiszerigényének a kielégítése, másrészt e farmok egy alternatív, biztonsági stratégiát jelentenek a városi munkahelyek esetleges elvesztése esetén (Oláh 2004). A városi családtagok részvételének a kérdése a legutóbbi évek elemzéseiben előfordul, a fentiekben bemutatotthoz képest azonban némileg már megváltozva. Peti Lehel közép-erdélyi elemzésében egyrészt a fentiekben már látott nagycsaládi együttgazdálkodásokról számol be, amelyekben a fiatalabb városi családtagok a szántóföldi munkálatokba kapcsolódnak be, és cserében az állattartás hasznaiból részesülnek. Főleg a sertéstartás az, amelyet e rokoni segítséggel a falun élő idős szülők is meg tudnak valósítani. Ebben az elemzésben azonban a városra távozott generációnak már egy újabb gazdálkodási stratégiája is megjelenik, amelyben a szülők halála után a szülői házat és telket a gyerekek megtartják, és családjuk élelmiszer-szükségletének kiegészítése céljából folyamatos jelenlét nélkül is megvalósítható kertgazdálkodást folytatnak (Peti 2013).

A gazdálkodásmódok magyarázatai között egy másik, gyakran előforduló szempont a „mentalitás”, azaz valamilyen kulturálisan áthagyományozott gondolkodásmód. A már említett Mihailescu mentalitásbeli tényezőkkel magyarázza, hogy míg az általa elemzett szabadparaszti múlttal rendelkező dombvidéki falvak gazdái számára a gazdasági önállóság és az érdem szerinti részesedés a fontos, a bărăgani-i falu lakói inkább az egyenlő részesedést biztosító függő helyzetet kívánják vissza. Míg az első típusúhoz tartozók gazdálkodásukért, az azzal járó döntéseikért a felelősségvállalást természetesnek tartják, a bărăgani-iak nem vállalják fel a felelősséget és a rájuk háruló gondokat. A gazdálkodói mentalitások regionális eltéréseire Sandu is kitér, kimutatva, hogy az önellátó gazdálkodás inkább az ország déli és keleti részeire jellemző, míg a vállalkozói magatartások inkább Partiumra és Erdélyre (Sandu 1999). Bár a fenti két elemzés szerint az általunk vizsgált székelyföldi régió gazdálkodási szempontból előnyös mentális örökséggel bír, a székelyföldi elemzők rámutattak ennek hátrányos vetületeire is. Ezek az elemzések kimutatják, hogy a stabilitásra törekvő székelyföldi paraszti gazdálkodási stratégia számos olyan elemet tartalmaz, amely hátrányos a vállalkozásszerű gazdálkodás kialakulására nézve. (Ilyen hatást képez például az önellátásra törekvés miatt a gabonatermesztés elsődlegessége, az ennek nem kedvező ökológiai feltételek ellenére; a főlőleg eladása helyett tartalékolás és tárolás, koc-

kázatkerülés, a munkavégzés mértékének tradicionális szabályozottsága és az ehhez viszonyított alul- vagy felülteljesítés szankcionálása). Ugyanakkor a régió egy másik sajátosságaként az erősebb közösségi kontrollt emelik ki, ami az egyéni megoldáskeresések és az innováció gátjaként hat. Az is a vállalkozásszerű gazdálkodás kialakulása ellenében hat, hogy a gazdálkodási gyakorlat e térségben nem egyszerűen csak gazdasági viselkedés, hanem az életvezetés inherens részét képezi (Bíró–Gagy–Oláh 1994).

Egy további, nem tipikusan agrárgazdasági szempont a gazdaságok pluriaktivitásának a kérdése. Már a bemutatott, 1993-as tipológiában is a típusok fele elsősorban valamilyen nem mezőgazdasági jövedelemből él, de ennek ellenére kisebb-nagyobb mértékben gazdálkodik is, miközben az elsősorban gazdálkodásból élők egy része is rendelkezik valamilyen nem mezőgazdasági jövedelemmel. Ez érthető is, hisz közvetlenül a rendszerváltás után a falusi foglalkoztatott népesség 43,1%-a a nem mezőgazdasági szektorban dolgozik. Ez az arány azonban csökkenni kezd, 2002-re 35,4%-ra esik, elsősorban az ingázási lehetőségek visszaszorulása miatt: a fenti időszakban az ingázók száma 1,2 millióról 600.000-re csökken (Sandu 2005). A vidékiek nem mezőgazdasági foglalkoztatottsága azonban a 2000-es években több okból kifolyólag nem csökken ebben a mértékben tovább. Egyrészt lassan újra fejlődésnek indul a vidéki nem agrárszektor, másrészt lehetővé válik a külföldi munkavállalás. Ezek a folyamatok megjelennek az agrárszektor elemzéseiben is. Oláh Sándor székelyföldi elemzéseiben bemutatta, hogy a falusi gazdaságoknak szinte kivétel nélkül vannak a saját gazdaságon kívüli jövedelmeik is. Székelyföldi specifikum, hogy ilyenként már az 1990-es évektől kezdődően megjelenik a magyarországi munkavállalás, melynek jövedelmét a gazdaság pénzszükségleteinek a fedezésére fordítják. A későbbi elemzésekben a célpontok között más országok is megjelennek, mint pl. Németország (Peti 2014). A más forrásból származó pénz a nagyobb gazdaságok számára is elengedhetetlen, a vállalkozóvá válás feltételei után kutatva Sandu azt találja, hogy a nem mezőgazdasági eredetű jövedelem egyenesen egyik feltétele a mezőgazdasági vállalkozóvá válásnak.

Az első elemzések sokat foglalkoznak a bérleti rendszer fogyatékoságával is (Voiculescu 2005), a későbbi elemzések azonban már egyre nagyobb bérelt területekről számolnak be, valamint gyakran mutatnak be magas fokon szakosodott családi gazdaságokat (Peti 2013, Peti 2014, Szabó 2014). A szakosodást elősegíti valamilyen kistérségi táji specifikum léte, ám ez sem vezet feltétlenül nagyfokú szakosodáshoz. Egy borvidéken készült 2000-es elemzésben olyan nagygazdaságokról olvashatunk, amelyek szarvasmarha- és sertéstartás mellett szőlőtermesztésre/borkészítésre szakosodtak, e szakosodás azonban csak ágazati túlsúlyt jelentett az állattartás mellett, a legnagyobb mértékben szakosodott gazdaságok is megőrizték kettős jövedelemszerkezetüket, valamely családtag minden esetben nyugdíjjal vagy nem mezőgazdasági munkahellyel rendelkezett. A rendszeres nem mezőgazdasági pénzjövedelmeket befektették a gazdaságba, és a mezőgazdaságból származó profitot takarították meg (Peti 2004).

A rendszerváltás után beinduló folyamatok – a gazdaságok nagycsaládi beágyazottsága, ön-ellátásra törekvés fennmaradása, pluriaktivitás – a legújabb elemzések szerint is meghatározóak maradtak a gazdálkodási stratégiákra nézve. A fentiek mellett egy további szempontként a piacra lépés különböző formái jelennek meg még az elemzési szempontok között, rávilágítva, hogy az elért piacok lokális, regionális vagy helyi jellege szerint az elérhető profitok is nagyon eltérőek lehetnek, újra kimutatva azt is, hogy a piaci integráció szintjeitől függetlenül az elemzett gazdaságok kisebb-nagyobb mértékben megőrzik paraszti jellegüket (Szabó 2013).

A továbbiakban egy megyei szintű kvantitatív vizsgálat alapján azt nézzük meg, hogy a fenti folyamatok milyen gazdaságtípusok kialakulását eredményezték a székelyföldi Hargita megyében, az egyes típusok milyen mértékben mutatnak vállalkozói mentalitásra utaló jegyeket, valamint hogy a közelmúlt mérhető folyamatai alapján milyen változási trendek prognosztizálhatók.

A KUTATÁS MÓDSZERTANA, MINTAVÉTEL

A kutatásban vizsgált népesség Hargita megye falun élő agrárnépessége. A rétegzett, többlépcsős, véletlenszerű mintavételi eljárás első lépéseként a megye községeit mezőgazdasági területük jellege, az állattartás mértéke és a nem mezőgazdasági tevékenység mértéke alapján kategorizáltuk. Az így kialakított kategóriákból kiválasztott községek gazda-népességéből véletlenszerű mintát vettünk, mintavételi keretként a községi mezőgazdasági nyilvántartásokat használva. Mivel e véletlenszerű eljárással a legnagyobb gazdálkodók a statisztikai elemzéshez túl kis számban kerültek volna be a mintába, a kiválasztott falvakban a mintát kiegészítettük a tíz legnagyobb gazdasággal is. E kategóriát utólag a véletlenszerű mintának megfelelő arányra lesúlyoztuk. Az így készült 342 elemszámú mintánk tehát Hargita megye teljes falusi népességére reprezentatív (romániai gyakorlat szerint az agrárnyilvántartó a községek teljes népességének adatait tartalmazza).

GAZDASÁGTÍPUSOK HARGITA MEGYÉBEN

A gazdaságok egy lehetséges tipológiáját klaszterelemzéssel alakítottuk ki, K-means algoritmust alkalmazva. Az osztályozáshoz a megművelt föld összterületét, a szántóföld, illetve a kaszálólegelő mennyiségét, valamint az eladott növényi és állati termékek számát összesítő változókat használva első fázisban négy gazdaságtípushoz jutottunk, melyek közül egyik az esetek 80%-át tartalmazta. Az e típusba tartozó eseteket, ugyanazon változókat használva, egy újabb klaszterezésnek vetve alá, további három típushoz jutottunk, végső tipológiánk így hat gazdaságtípust tartalmaz. (1. ábra)

1. ábra. Gazdaságtípusok Hargita megyében

Gazdaságtípusok	Állattartó nagygazdaság	Vegyes nagygazdaság	Állattartó közepes gazdaság	Intenzív kisgazdaság	Önellátó kisgazdaság	Háztartás-kiegészítő gazdaság
Esetszám (súlyozatlan/súlyozott)	5 (1)	12 (2)	103 (64)	10 (9)	114 (109)	158 (156)
Gyakoriság (százalék)	0,3	0,7	18,7	2,7	31,9	45,7
Megművelt terület (hektár)	109,8	36,6	8,5	4,0	3,4	0,8
Szántóföld (hektár)	3,34	10,2	1,8	0,8	0,7	0,2
Kaszáló, legelő (hektár)	106,84	25,2	6,5	2,9	2,6	0,4
Szarvasmarha (darab)	38,4	39,9	5,2	7,5	0,9	0,1
Juh (darab)	374	41,3	10,0	3,6	2,6	0,8
Eladás, növényi termékek (index 0–5)	0	0,3	0,2	0,0	0,1	0,1
Eladás, állati termékek (index 0–6)	4,6	1,9	0,8	1,1	0,3	0,0
Felszereltség (index 0–16)	7,2	9,8	4,1	2,4	1,6	0,7
Befektetés (index 0–9)	4	4,3	2,3	2,9	1,3	0,9
Kecske (db)	9	0,1	0,1	0,0	0,5	0,2
Sertés (db)	6	5,1	1,7	1,4	1,1	0,6
Tyúk (db)	24	16,6	10,6	7,5	9,0	7,1
Ló (db)	0,8	0,6	0,5	0,3	0,2	0,1
Gazdaság vezetőjének átlagéletkora*	43,4	49,4	59,6	54,6	62,3	57,5

* A teljes minta átlagéletkora 59,3, míg a megye teljes vidéki népességének átlagéletkora 46,6 év.

Modellünk szerint Hargita megye gazdálkodóinak körében két nagyobb, egy közepes és három kisgazdaságtípus különböztethető meg. A legnagyobb területet, átlagosan 109,8 hektárt használó gazdaságtípus két sajátos jellemzője a nagyléptékű juhtartás és az ehhez szükséges kiterjedt legelők/kaszálók használata. Utóbbiak a teljes használt terület több mint 95%-át képezik, szántóföldi gazdálkodást tehát alig folytatnak. A több száz juh mellett szintén nagy számban tartanak szarvasmarhát is, ezért ezt a típust „állattartó nagygazdaságnak” nevezhetnénk. E típushoz képest a nagyobb gazdaságok másik csoportja, amely átlagosan csak 36,6 hektáron folytat gazdálkodást, már lényegesen kevesebb juhot tart, viszont jelentős szántóföldi művelést is folytat (összterületüknek 27,8%-a szántóföld), ezért ezeket „vegyes nagygazdaságnak” nevezük el. A két nagygazdaságtípus közötti, fentiekben kiemelt különbségekkel összhangban vannak az eladások terén látható eltérések is: míg az állattartó nagygazdaságok kizárólag állati ter-

mékeket adnak el, a vegyes nagygazdaságok kisebb mértékben növényi termékeket is. Az értékesítésből származó bevétele azonban mindkét gazdaságtípusnak alapvetően az állattartásból származik, csak míg az állattartó nagygazdaságok többféle állati terméket is értékesítenek, a vegyes gazdaságok kevesebbet. Mindkét nagygazdaságtípus ritkán fordul elő, a vegyes nagygazdaságok az összes gazdaságok 0,7, az állattartók pedig mindössze 0,3%-át képezik. Lényegesen gyakoribb viszont ezekhez képest egy harmadik, a helyi viszonyok között közepes méretűnek tekinthető gazdaságtípus. Ezek tulajdonosai átlagosan 8,5 hektár területen gazdálkodnak, de földjük háromnegyede kaszáló. Szarvasmarhát és juhot egyaránt tartanak, és inkább állati termékeket adnak el, semmint szántóföldi terményeket. Ebbe az „*állattartó közepes gazdaságnak*” elnevezett típusba az összes gazdaságok 18,7%-a tartozik.

A fennmaradó három típus egyaránt kisgazdaság. Ezek közül a legjelentősebb gazdálkodói tevékenységet egy olyan 2,7%-os gyakorisággal előforduló gazdaságtípus végzi, amely átlagosan mindössze 3,5 hektár területet használva több marhát tart, mint a közepes gazdaságok, és állati termékek terén nagyobb mértékű eladást is valósít meg. Ezt a típust „*intenzív kisgazdaságnak*” neveztük el. Az összes gazdaságok majdnem egyharmadát egy olyan típus képezi, amely átlagosan 3,4 hektáron gazdálkodik (de ebből csak 0,7 hektár szántóföld, a többi nagyrészt kaszáló és legelő), általában egy tehenet és 2-3 juhot tart, és alapvetően saját fogyasztásra termel – e típust „*önellátó kisgazdaságnak*” neveztük el. És végül a leggyakoribb egy olyan gazdaságtípus, amely tulajdonképpen már alig folytat gazdálkodói tevékenységet: az idetartozó gazdaságok átlagosan 0,8 hektárt művelnek meg, melynek fele kaszáló-legelő, azaz mindössze 0,2 hektár szántófölddel rendelkeznek. Szarvasmarhát és juhot alig tartanak (minden tizedik gazdaságra jut egy tehen), így eladásaik sincsenek. Viszont minden második gazdaságra jut egy sertés, nagyszámú baromfit tartanak, és viszonylag gyakori körükben a nyúltenyésztés is. Ezek alapján ezt a típust „*háztartás-kiegészítő gazdaságoknak*” neveztük el.

PARASZTI ÉS VÁLLALKOZÓI JELLEMZŐK

Látható tehát, hogy egy egészen kis számú gazdaság a helyi viszonyokhoz mérten kiemelkedően nagy területet művel meg és nagyszámú állatot tart; egy közepes méretű gazdaságtípus, amely már lényegesen gyakoribb; létezik továbbá több kisgazdaságtípus. Kézenfekvő volna azt gondolni, hogy e típusok közül a legnagyobbak vállalkozásszerűen működnek, míg a kicsik inkább az önellátó, paraszti gazdaságok jellemzőit őrzik. Láttuk azonban korábbi elemzésekből, hogy a vállalkozóvá válnak számos gazdasági, illetve kulturális/mentális akadályja van. A továbbiakban az elemzett gazdaságoknak ezeket a jellemzőit vizsgáljuk, a vállalkozásjelleg mutatóinak a termékértékesítés és a pénzbeli befektetések meglétét választva. A termékértékesítésnek a gazdálkodó család jövedelemszerkezetén belüli relatív fontosságára egy Likert-skála segítségével kérdeztünk rá, különválasztva a tej értékesítését az egyéb terményektől/termékektől. Ezek mellett rákérdeztünk a mezőgazdasági támogatás fontosságára, valamint a nem mezőgazdasági jövedelmek több típusára is. Mint az a 2. táblázatban látható, a háztartás-kiegészítő gazdaságok kivételével a mezőgazdasági jövedelem valamilyen formája minden más gazdaságtípusnál viszonylag fontos, jelentőségük azonban változó, a nagyobb gazdaságok esetében nagyobb. Látható továbbá, hogy míg egyes típusok fő jövedelmét a termékértékesítés képezi, mások inkább

a mezőgazdasági támogatásokra. Amennyiben a termékértékesítést, azaz a piaci kockázatvállalást a vállalkozásszerű működés indikátorának tekintjük, a leginkább vállalkozásszerűen működő típusnak a vegyes nagygazdaságok bizonyulnak. Ezek legfontosabb jövedelemforrása a tej eladása, amit a mezőgazdasági támogatás követ. Az állattartó nagygazdaságok esetében e sorrend fordított, nekik legfontosabb jövedelmük a mezőgazdasági támogatás. A közepes gazdaságoknál a legfontosabb jövedelem szintén a támogatás, a második legfontosabb jövedelem azonban már nem mezőgazdasági, hanem valamelyik családtag nyugdíja, ritkábban fizetése. Ez a típus tehát piaci kockázatokat alig vállal, e mutató alapján tehát aligha tekinthető vállalkozásszerűnek. E közepes gazdaságokétól az intenzív kisgazdaságok stratégiája abban tér el, hogy fiatalabb családokról lévén szó, a nyugdíj helyett a fizetés a legfontosabb jövedelemforrásuk. Mivel azonban e típus esetében a tej eladása majdnem ugyanolyan fontos, mint a támogatások, sokkal inkább vállalkozásnak lehet tekinteni őket. Az önellátó kisgazdaságok jövedelemszerző stratégiájukban teljes mértékben a közepes gazdaságokhoz hasonlítanak, azzal a különbséggel, hogy kisebb területtel rendelkezve a mezőgazdasági támogatás jelentősége is némileg kisebb, és szinte egyáltalán nem jutnak pénzhez termék-eladásból (míg a közepes gazdaságoknál a tej értékesítésének van némi jelentősége). A háztartás-kiegészítő gazdaságoknál a nyugdíjhoz és a fizetéshez képest a mezőgazdasági jövedelmek minden típusa jelentéktelen.

2. táblázat. *A háztartások jövedelmeinek fontossága gazdaságtípusok szerint (átlagértékek, 1=legfontosabb, 5=nem volt ilyen bevételük)*

	Állattartó nagy-gazdaság	Vegyes nagy-gazdaság	Állattartó közepes gazdaság	Intenzív kis-gazdaság	Önellátó kis-gazdaság	Háztartás-kiegészítő gazdaság
Tej értékesítéséből	2,6	1,6	3,6	2,7	4,5	4,9
Termények, állatok eladása	3,6	2,9	4,4	4,6	4,8	4,8
Állami támogatások	2,2	2,5	2,2	2,6	2,8	4,4
Fizetés	2,8	2,7	3,1	2,2	3,6	3,0
Nyugdíj, betegnyugdíj	3,6	3,4	2,3	3,8	1,9	2,6
Közbirtokossági részesedés	4,6	3,9	4,3	5,0	4,3	4,7
Gyermeknevelési támogatás	4,2	4,0	4,4	4,8	4,6	4,4
Saját tulajdonú erdőből származó jövedelem	5	4,6	4,8	5,0	4,9	4,9
Külföldi munka	5	5,0	4,9	5,0	4,8	4,9

A gazdálkodó családok jövedelemszerkezete alapján tehát leginkább vállalkozásszerűen működőnek a két nagyobb gazdaságtípust tekinthetjük, kisebb mértékben az intenzív kisgazdaságokat, míg a közepes gazdaságokat lényegesen kevésbé. Ugyanezt a képet erősíti meg a gazdaság-

gok működésébe történő pénzbeli beruházások elemzése is. Bár ezeket illetően nem a beruházások nagyságára, hanem ezek különböző fajtáinak a számára vonatkozó adataink vannak (arról, hogy a különböző művelési munkálatok melyikébe fektetett pénzt egy adott gazdaság), ezek is azt mutatják, hogy a két nagygazdaságtípus és a többiek között jelentős különbség van (1. táblázat). E beruházások három szintjét különböztethetjük meg. Míg a nagygazdaságok négy vagy több munkálatba is pénzt fektetnek, a közepes és az intenzív kisgazdaságok kettő és három közötti munkálatra fordítanak készpénzt, az önellátó és háztartás-kiegészítő kisgazdaságok alig fordítanak pénzt mezőgazdasági munkálatokra. E mutató szintén megerősíti azt, hogy az intenzív kisgazdaságok a közepeseknél inkább vállalkozásszerűen működnek.

A fentiekben tárgyalt két mutató alapján tehát a nagygazdaságok a többieknél határozottabb vállalkozásjellegű mutatnak. Más adatok alapján azonban úgy tűnik, e két típus vállalkozásjellege nem társul a paraszti jellemvonások hiányával. Legalábbis a saját célra történő élelmiszer-termelés – ahogy azt Peti Lehel közép-erdélyi elemzésében is leírta –, úgy tűnik, ezek esetében is fennmarad. Amint az az 1. táblázatból is kitűnik, a baromfi- és sertéstartás az összes gazdaságtípusra jellemző, így a más szempontokból vállalkozásszerűeknek tekinthetőkre is. Az pedig, hogy ez a fajta élelmiszer-termelés, különösen a sertéstartás, a két nagyobb gazdaságtípus esetében nagyobb mértékű, minden bizonnyal azt jelzi, hogy az alkalmazottak bérezése is részben természetben, élelmiszerrel történik.

A gazdálkodó családok jövedelemszerkezetének vizsgálatából az is kiderült, hogy a pluriaktivitás továbbra is igen nagy mértékű. A vizsgált gazdaságok mindössze 14%-a esetében volt a gazdálkodás a gazda egyetlen foglalkozása, a többi esetben vagy más állása is volt (23%), vagy nyugdíjjal rendelkezett. A pluriaktivitás nyújtotta gazdasági biztonság, úgy tűnik, a legnagyobb gazdaságtípusok esetében sem mindig adható fel. Bár az állattartó gazdaságok vezetői kivétel nélkül főállásban a farmjukon dolgoznak, a vegyes nagygazdaságok esetében a gazdaságok vezetőinek egyharmada más munkahelyen is dolgozott, egyharmada pedig nyugdíjas volt. Az intenzív kisgazdaságok esetében a csak gazdálkodásból élők aránya szintén harminc százalék, a közepes gazdaságok esetében viszont a pluriaktivitás is gyakoribb, ezek mindössze 19%-a él kizárólag a gazdálkodásból.

3. táblázat. *A gazdaság vezetőjének állása, a gazdaságok típusa szerint (százalék, N=342)*

	Csak gazdálkodik	Más munkahelye is van	Nyugdíjas, betegnyugdíjas	Egyéb
Állattartó nagygazdaság	100,0	0,0	0,0	0,0
Vegyes nagygazdaság	33,3	33,3	33,3	0,0
Állattartó közepes gazdaság	19,0	20,6	57,1	3,2
Intenzív kisgazdaság	30,0	40,0	30,0	0,0
Önellátó kisgazdaság	10,1	15,6	70,6	3,7
Háztartás-kiegészítő gazdaság	13,4	28,0	51,6	7,0

FOLYAMATOK AZ EU-S CSATLAKOZÁS UTÁNI PERIÓDUSBAN

A fentiekben bemutatott gazdaságtípusok egy több mint húszéves gazdasági folyamat eredményei, melyet – amint az áttekintett elemzésekből jó látható – a gazdálkodás összetett feltételrendszerének változásai alakítottak. A rendszerváltást követő privatizációs folyamat lezárulta után a legerőteljesebb változást az agrártámogatási rendszer európai uniós csatlakozást követő átalakulása képezte. Ennek hatásait próbáltuk megragadni egy olyan kérdéssel, melyben a vizsgált gazdasági egységek néhány jellemzőjének a csatlakozás és a lekérdezés közötti időszakban bekövetkezett változására kérdeztünk rá (4. táblázat). Az új támogatási rendszer egyik fontos eleme a területalapú támogatás, melynek értelmében az egy hektárnál nagyobb megművelt parcellákra lehet támogatást igényelni. Amint adatainkból látható, a szóban forgó hat év alatt a legnagyobb gazdaságtípusok által megművelt terület nagysága jelentősen megnövekedett, az állattartóké 34,8 hektárral, a vegyes nagygazdaságoké 24,5 hektárral. A mezőgazdasági területeknek bizonyos fokú koncentrációja tehát megvalósult, ha azonban a kisebb gazdaságok méretében bekövetkezett változásokat nézzük, azt látjuk, hogy az ezek által megművelt területek nagysága alig változott. Minimális csökkenést csak a háztartás-kiegészítő gazdaságok esetében találtunk, és bár e gazdaságok nagy száma miatt ez is jelentős mezőgazdasági területet jelenthet, összességében ezek az adatok azt sugallják, hogy a területalapú támogatás fő hatása a korábban parlagon hagyott területek művelésbe vonását eredményezte. Figyelemre méltó, hogy a szóban forgó periódusban kisebb mértékben az állattartó közepes gazdaságok területe is növekedett, akárcsak az állatállományuk, vagyis a támogatási rendszer ezekre is ösztönzően hatott. Az a korábbi megállapításunk, miszerint a közepes gazdaságok és az intenzív kisgazdaságok stratégiája közötti különbség, miszerint a közepesek a terményeladás helyett inkább a támogatásokra építenek, itt is visszaigazolóódik: míg a terület növekedése a közepeseknél, a marhaállományé az intenzív kicsiknél nagyobb. A marha- és juhállomány terén ugyanazok a tendenciák figyelhetők meg, mint a területek esetén: a nagygazdaságok állatállománya a szóban forgó hat év alatt jelentősen megnövekedett, különösen a vegyes gazdaságok marhaállománya, valamint az állattartó nagygazdaságok juhállománya. Míg azonban a területet illetően csak a háztartás-kiegészítő gazdaságoknál következett be csökkenés, az állattartás az önellátó gazdaságok körében is csökkent. A változásokkal kapcsolatosan megfogalmazható legfontosabb konklúzió tehát az, hogy az uniós csatlakozást követő hat év alatt a legnagyobb gazdaságok jelentős növekedése ment végbe, a legkisebb – különösen a háztartás-kiegészítő – gazdaságok körében a gazdálkodási tevékenység lassú felhagyása, megszűnése következett be, a közepes gazdaságoknál viszont szintén enyhe növekedés volt tapasztalható.

4. táblázat. A megművelt terület és az állatállomány változása 2006 és 2012 között (N=342)

	A megművelt terület változása (ha, átlag)	Marhaállomány (darab, átlag)	Juhállomány (darab, átlag)
Állattartó nagygazdaság	34,80	18,00	106,00
Vegyes nagygazdaság	24,55	28,75	8,00
Állattartó közepes gazdaság	2,47	1,73	3,33
Intenzív kisgazdaság	1,08	2,63	1,04
Önellátó kisgazdaság	0,53	-0,58	-0,51
Háztartás-kiegészítő gazdaság	-0,04	-0,37	-0,47

ÖSSZEGRÉS

A fentiekből kirajzolódó kép alapján tehát Hargita megye falusi népességének egésze érintett a mezőgazdaságban, ám igen eltérő módon és mértékben. A falun élő családok majdnem fele (45,7%-a) alig folytat mezőgazdasági tevékenységet, gazdálkodása egy egészen kevés föld megművelésére és baromfitartásra korlátozódik (nagy számának köszönhetően azonban a mezőgazdasági terület jelentős része áll művelésében). A falusi családok további majdnem egyharmada, 31,9%-a, az átlagnál idősebb, alapvetően nyugdíjból élő család, az előzőeknél nagyobb, néhány hektárnyi területen folytat gazdálkodói tevékenységet, és azoknál gyakrabban tartanak sertést is – mindezt saját élelmezésükre. Ők tehát azok az idős családok, akik számára a gazdálkodás életforma, melyből a nehezebb feladatokat (például marhatartás) fokozatosan feladják, de ami ebből az életformából kisebb erőfeszítéssel fenntartható, azt tovább viszik. Gazdálkodási stratégiáját illetően e típushoz közel áll egy szintén népes harmadik kategória, az összes család majdnem húsz százaléka, akik szintén idősebbek (bár néhány évvel az előzőeknél fiatalabbak), és akik ezt az életformaszerű gazdálkodást viszonylag nagyobb (minden bizonnyal örökölt vagy személyesen visszakapott) területen folytatják. A viszonylag nagy területeik ellenére alig mutatnak vállalkozászerű vonásokat, és bár piacra is termelnek, gazdasági stratégiájukat a nyugdíjra és a megművelt terület után járó mezőgazdasági támogatásra alapozzák.

Ha az előző gazdatípusnak van földje, de gazdálkodási módja inkább paraszti jellegű, mintsem vállalkozói, egy negyedik típusú gazdaságban, az intenzív kisgazdaságokban a helyzet fordított: ezek kevés föld mellett valósítanak meg olyan gazdálkodási formát, amelynek eredményeként termékértékesítésből viszonylag jelentős jövedelemre tesznek szert. Ez a típus azonban az előző háromhoz képest kis arányban fordul elő, mindössze 2,7%-ban, ez az arány azonban nem jelentéktelen a két erőteljesebben vállalkozási vonásokat mutató gazdaságtípushoz képest, melyek együtt alig egy százalékot tesznek ki a teljes gazdálkodó népességből. Egyikük – az állattartó nagygazdaság – kiterjedt legelőkön az extenzív állattartásra, leginkább juhtartásra szakosodott, fő jövedelmét a használt terület, illetve az állatállomány után járó mezőgazdasági támogatások képezik, melyhez képest az árutermelésből származó jövedelem másodlagos. A másik – a vegyes nagygazdaság – intenzívebb termelési módra, szarvasmarhatartásra és tejtermelésre szakosodott, szántóföldi műveléssel is egybekötve, fő jövedelme pedig a termékértékesítésből származik.

A falusi családoknak tehát majdnem fele alig kötődik a mezőgazdasághoz, gazdálkodónak aligha nevezhető, az agrárnépességhez nem sorolható, másik felének nagyobbik részét pedig egy idős, kismértékben gazdálkodó kategória képezi. E két, a falusi családok majdnem nyolcvan százalékát kitevő csoport a falusi népességnek azt a részét képezi, amely a mezőgazdaságból nem jut érdembeli jövedelemhez, ahhoz nem gazdasági racionalitással viszonyul. A családok fennmaradó kevesebb mint egynegyede az, amely az értékesítési célú termelést is célul tűzi ki. Azonban, mint láthattuk, az erőteljesebben vállalkozói vonásokat mutató gazdaságtípusok alig egy százalékot jelentenek, a többiek pedig a vállalkozói vonások szempontjából egy átmeneti, köztes kategóriát képeznek. A kisszámú, erőteljesebben vállalkozói jellemzőkkel bíró, a többieknél lényegesen fiatalabb családok által működtetett gazdaságok mind a megművelt területük, mind állatállományuk szempontjából az utóbbi években jelentős növekedésen mentek át, azaz mindkét típus viszonylag újnak tekinthető. A vizsgált változási trendek alapján részben e vállalkozás-szerű gazdaságtípusok növekedése, részben a háztartás-kisegítő módon gazdálkodó, széles kategória mezőgazdaságból való további kivonulása prognosztizálható. Eredményeinkből azonban az is megállapítható, hogy e koncentrációs folyamat egyértelműen nem jár a nyugati szakirodalomban a vállalkozó típushoz asszociált szakosodással, a saját célra történő élelmiszer-termelés megszűnésével. Ebben az értelemben a mezőgazdasági vállalkozások is megőriznek paraszti vonásokat, illetve megmaradnak pluriaktívnak.

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Biró A. Zoltán–Gagy József–Oláh Sándor (1994). Gazdálkodási gyakorlat a Székelyföldön. A paraszti mentalitás működése a gazdálkodásban és korlátozó szerepe a piacgazdasági átalakulásban. *Antropológiai Műhely*, 4. I. sz. Csíkszereda, 7–41.
2. Borsos Endre–György István (1999). Gencs: egy erdélyi falu a parasztosodás útján. In: Borsos–Csíte–Letenyei: *Rendszerváltozás után. Falusi sorsfordulók a Kárpát-medencében*. Számalk Kiadó, Budapest, 1999. 51–90.
3. Hubbard, Carmen–Luca, Lucian–Luca, Mihaela–Alexandri, Cecilia (2014). Romanian Farm Support: Has European Union Membership Made a Difference? *Studies in Agricultural Economics* 116 (2014) 100–106.
4. Hunya Gábor (1990). *Románia 1945–1990*. Atlantis–Medvetánc, Budapest.
5. Merfea, Mihai (1995). Opțiuni ale noilor proprietari privind exploatarea pământului. *Sociologie românească* 1995/3–4. 271–280.
6. Mihăilescu, Vintila (1996). Două sate în tranziție. Tipuri strategice dominante în lumea rurală. *Revista de Cercetări Sociale* 1996/3. 3–24.
7. Oláh Sándor (2004). *Falusi láttelek*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
8. Peti Lehel (2004). Tejpénz a bankkártyán. Reprivatizáció, dekollektivizálás és mezőgazdasági specializáció egy Kis-Küküllő menti agrártelepülésen. In: Szabó Á. Töhötöm (szerk.) *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 184–214.

9. Peti Lehel (2013). *A falusi gazdálkodás változásai egy erdélyi településen*. Working paper nr. 56. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár
10. Peti Lehel (2014). *Strategii de subzistență într-o localitate de lângă Târnava Mică/ Subsistence Strategies in a Settlement Situated along the Kis-Küküllő (Târnava Mică) River*. Working paper nr. 57, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.
11. Petrovici, D. A.–Gorton, M. (2005). *An Evaluation of the Importance of Subsistence Food Production for Assessments of Poverty and Policy Targeting: Evidence from Romania*. *Food Policy* 30 (2005) 205–223.
12. Sandu, Dumitru (1999). *Cine sunt antreprenorii din agricultura de tranziție?* *Sociologie Românească*, 1999/1. 33–52.
13. Socol, Gheorghe (1999). *Pentru o strategie națională de modernizare a agriculturii și a statului*. *Sociologie Românească*, 1999/1. 61–77.
14. Szabó Á. Töhötöm (2013). *Gazdasági adaptáció és etnicitás. Gazdaság, viselkedés és integráció egy erdélyi kistérségben*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet–Krizsa János Néprajzi Társaság.
15. Voiculescu, Cerasela (2005). *Regimuri de arendă și rețele de schimb. O analiză a managementului fermelor agricole*. *Sociologie Românească*, 2005/4.

Vigvári András

A napszámtól a bér munkáig: a mezőgazdasági idénymunka változó formái egy kelet-magyarországi példán keresztül

Kivonat

Tanulmányomban egy kelet-magyarországi településen végzett közösségkutatás eredményein keresztül kívánom bemutatni, hogy a mezőgazdasági idénymunka különböző formái milyen integrációs szereppel bírhatnak egy lokális társadalom esetében. Írásomban arra keresem a választ, hogy a különböző mezőgazdasági üzemszervezetek és a hozzájuk kapcsolódó napszámos-gazda kapcsolatok hogyan befolyásolják a helyi társadalom strukturális és etnikai tagozódását, illetve milyen integrációs mintákat kínálnak a helyi társadalom tagjai számára. Tanulmányom célja, hogy a mezőgazdaságban és a vidéki terekben végbemenő strukturális változásokat egy konkrét esettanulmányon keresztül vizsgáljam és megértem, hogy miként befolyásolják egy lokális rétegződését és etnikai viszonyait.

Kulcsszavak: napszámos munka, etnicitás, vidéki szegénység, földkoncentráció

Abstract. From Day-Labour to Wage-Labour: Varieties of Agricultural Part Time Labour. A Case Study from Eastern Hungary

Through a community study carried out in a settlement in Eastern Hungary, my study aims to present the integrating role of various agricultural part-time works in local societies. This paper explores the way in which different agricultural factory forms and employer-employee relationships influence the structural and ethnical layering in local societies, as well as the forms of integration they offer to members of local societies. My case study aims to shed light on the way ongoing macro-social processes shape Hungarian rural areas and, in particular, on the way they transform social and ethnical relations in local societies.

Keywords: agricultural day labour, ethnicity, rural poverty, land concentration

I. BEVEZETÉS

Tanulmányomban¹ egy kelet-magyarországi település mezőgazdasági idénymunkaformáinak változásait vizsgálom. Írásom célja, hogy egy lokális szintű etnográfiai vizsgálaton keresztül rekonstruáljam azokat a strukturális változásokat, melyek közvetlenül hatnak a mezőgazdasági üzemek munkaszervezési formáinak változására és ezen keresztül a mezőgazdasági idénymunkások mindennapi életére. A tanulmány első harmada rövid áttekintést kíván nyújtani a kuta-

¹ Az itt bemutatott esettanulmányból közölt korábbi cikk a Virág Tünde szerkesztésében megjelent *Törésvonalak: szegénység és etnicitás vidéki terekben* című kötetben olvasható (Vigvári 2015).

tási terep legfontosabb sajátosságairól és szereplőiről, különös tekintettel arról a családról, amelynek szemszögéből a napszámokapcsolatok változását vizsgálom kutatási terepem esetében. Tanulmányom második harmadában a magyarországi agrárátalakulás kontextusát és a mezőgazdasági alkalmi munka sajátosságait vizsgálom. Végezetül pedig a terepen jelen lévő napszámformák bemutatása után a napszámformák változásának helyi társadalomra gyakorolt következményeit elemzem.

1.1. Módszertani megjegyzések

Kutatásom² terepmunkán³ alapszik, mely során nem klasszikus mintavételi eljárások szerint választottam ki adatközlőimet, hanem az általam kiválasztott tér holisztikus tanulmányozására törekedtem. A terepmunka esetemben egyfelől azt jelentette, hogy a magától értetődő társadalmi rutinokat, informális tudásokat és gyakorlatokat a részt vevő megfigyelés segítségével kívántam elsajátítani. A szituációkba ágyazott tudással sokkal inkább részese tudtam lenni olyan gyakorlatoknak, amelyeket elmesélés alapján szinte lehetetlenség átadni (Feischmidt 2007: 226). Így került sor arra, hogy a pusztaiakkal napszámba mentem, vagy éppen a tanyagondnokot kísértem el ebédosztás közben megszokott napi körútjára. Ezen alkalmak alatt olyan tudásokat sajátíthattam el, melyek segítettek megérteni az általam vizsgált közösség működését. A napszám szerveződését, a munkafolyamat jellegét és a közösségre gyakorolt hatását ugyanis csakis ilyen szituatív helyzetben tudtam megérteni. Kutatásom így mindvégig a közösség tanulmány zsánerének jegyében telt, hisz kutatott közösségem életében jelentős időt töltöttem, amely során tapasztalatokat és ismereteket szerezve egyre inkább otthonosan mozoghattam, így nem csak fizikailag, hanem érzelmileg is közel kerülhettem kutatott közösségemhez, ahogy Kovács Éva fogalmaz, szimpatizáltam az engem körül vevő lokalitással (Kovács É. 2007:11). A terepmunka során szerzett tapasztalatokat minden nap terepnaplóban rögzítettem. A terepnapló funkciója nem csupán a szituatív terepmunkán szerzett információk rögzítésére irányult, hanem minden olyan információ, inger és benyomás lejegyzésére is, amely aznap a terepen ért engem. A terepnapló rendszeres írásával benyomásaim, kételyeim vagy akár a bicikliről látott apró mozzanatok rögzítése volt a célom, mely adathalmazt a tanulmányírás folyamatában ugyanolyan információként kezeltem, mint a diktafonra rögzített hanganyagokat. Adataim másik nagy halmazát a diktafonra rögzített hanganyagok, interjúk alkotják. Fontos hangsúlyoznom, hogy ezek nem minden esetben jelentenek a szó módszertani értelmében vett interjúkat, hisz számos helyzetben nem tudott kialakulni az az intim, interperszonális kapcsolaton alapuló helyzet, mely alapfeltétele az interjú helyzet létrejöttének (Kvale 2005, Mason 2005). Kutatásom során azonban mindvégig törekedtem arra, hogy a megfigyelések és lazább etnográfiai interakciók mellett interjúszituációkat is tudjak teremteni. A háztartások nagysága, a lakáson belüli térhasználat miatt azonban nem mindig könnyű ezen alkalmaknak a megteremtése. Az interjúszituáció kialakításánál ügyelnem kellett arra, hogy a terepmunkával ellentétben ne

2 Kutatómunkám az OTKA 101299. sz. Etnikai és szociális törésvonalak a helyi társadalomban c. kutatási projekt keretében készült. A kutatást vezette Virág Tünde (MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete).

3 Terepmunkámat 2014 márciusában és júniusában végeztem.

spontán módon szerveződjenek meg a beszélgetések, hanem előre egyeztetett időpontban, a körülményekhez képest nyugodtan tudjunk beszélgetni interjúalanyommal. Ezek a feltételek csak ritkán tudtak teljesülni, így interjúim sokkal inkább képtörédekeket, mintsem koherens és egész képeket jelentenek. A nehézségek kiküszöbölése érdekében egy-egy családhoz így többször is visszatértem. Mindent összevetve terepkutatásom alatt 33 beszélgetést, interjútörédeket illetve interjút tudtam rögzíteni a pusztán élőkkel – cigányokkal és nem cigányokkal egyaránt. Tapasztalatom szerint terepem esetében a módszertani rugalmasság, flexibilitás, valamint a különböző módszerek és szemléletmódok ötvöztetésével járhattam sikerrel, mely kapcsán elengedhetetlen volt a kvalitatív kutatómunkára jellemző folyamatos önreflexiók készség gyakorlása a terepmunka során.

1.2. A terepről: a kutatás helyszíne

Kutatásom helyszíne⁴ az észak-alföldi régióban található Irgács városa⁵, mely a régió keleti peremvidékén található. A több mint 6000 főt számláló kisváros településszerkezetét a meglehetősen nagy külterületi lakosság szám jellemzi: az egykori uradalmi puszták helyén szerveződő szórványokon, melyeket a helyiek csak tanyáknak neveznek, a kisváros lakosságának közel egyharmada él. A szórványok meglehetősen távol, sokszor 10-15 kilométeres távolságban helyezkednek el a város külterületén. A puszták tömegközlekedésbe való bekapcsoltsága meglehetősen gyenge, a szerencsésebbek autóval, mások a meglehetősen ritka buszjáratokkal, biciklivel vagy gyalogszerrel járnak ügyet intézni a városba. A puszták jelentőségét mutatja, hogy a város lakosságának közel harmada (több mint 1800 fő) lakik a külterületi szórványokon. Az egyes puszták lélekszáma azonban meglehetősen kicsi, hisz ez az 1800 fő 24 különböző külterületi szórványon oszlik el: a legnépesebb pusztán 290-en, míg a legkisebb pusztán mindössze 9-en élnek.⁶ A kelet-magyarországi kisváros a különböző kemény társadalomstatisztikai mutatók alapján az ország legszegényebb települései közé tartozik: a városban a munkanélküliség aránya meghaladja az országos és a megyei átlagot, a 2011-es népszámlálási adatok alapján pedig az iskolázottsági mutatók is rendkívül kedvezőtlen képet festenek, hiszen az irgácsiak alig több mint ötöde rendelkezik érettségivel vagy felsőfokú végzettséggel, mely arány a fele az országos átlagnak (Virág, 2014). A szegények és nem szegények közötti törésvonal sok szempontból leköveti a centrum-periféria felosztást, azaz a városközpontban inkább a jobb módú családok, míg a pusztákon a helyi társadalom szegényebb, marginalizálódott társadalmi csoportjai élnek (Kovács–Vidra 2013). A városban a cigányság aránya meglehetősen alacsony: a 2011-es népszámláláson a megkérdezettek 2,6%-a vallotta magát cigány nemzetiségűnek. A népszámlálási pontatlan adatait árnyalva azonban mindenképpen kijelenthető, hogy az etnikus szegénység nem kizárólagos a városra és a körülöttük lévő pusztákra nézve. Kutatásom fókusza a második legnépesebb, 263 főt számláló Gehénpuszta. A szórvány Irgácstól 8 kilométerre helyezkedik el,

4 Kutatómunkám az OTKA 101299. sz. Etnikai és szociális törésvonalak a helyi társadalomban c. kutatási projekt keretében készült. A kutatást vezette Virág Tünde (MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete)

5 A tanulmányban szereplő valamennyi személy- és helységnevet fantázianév, melyet az adatközlők védelme érdekében megváltoztattam

6 Forrás: 2011-es népszámlálási adatok (ksh.hu)

mellyel iskolaidőben napi három pár autóbusszjárat köti össze. Gehénpuszta és határának nagy része a többi „tanyához” hasonlóan szintén uradalmi birtok volt 1945-ig, ahol két nagy arisztokrata család gazdasági területek el. A gehénesi cselédek egykor elsősorban dohánykertészettel foglalkoztak. A földosztást követően Gehénpuszta a többi külterületi szórványhoz hasonlóan falusias képet kapott, kiépült szerény és szellős utcahálózata, ahol a cselédből paraszttá lett gehénesiek utcafrontos házakat és mosókonyhákat építettek, melyek a mai napig meghatározzák a település utcaképét (Mátyus–Tausz 1984, Tamáska 2013). Az egykori uradalmi cselédbirtokon tévesz szerveződött, azonban a lakosság túlnyomó része a távoli üzemekbe járt dolgozni, ennek ellenére a mezőgazdaság szerepe a részesművelés és a második gazdaság hatásának köszönhetően továbbra is meghatározó maradt. A rendszerváltást követően a mezőgazdaság elsődleges szerepe felértékelődött, számos család őstermelővé vált és gazdálkodni kezdett. A magyar mezőgazdaságot érintő strukturális átalakulások azonban a szóban forgó pusztán is éreztették hatásukat, melynek eredményeképpen az 1990-es évek második felétől erős polarizációs és földkoncentráció-folyamat indult meg a gazdák között, mely a mai napig is meghatározó a pusztai földbirtokszerkezetének alakulására nézve. A pusztai életében a mezőgazdaság szerepének felértékelődésével főleg kis parcellákon is intenzíven termelhető kultúrák, parasztkertész-típusú gazdaságok honosodtak meg (Erdei 1943). A legnagyobb területen dinnyét, főlíás epret, illetve különböző gyümölcsöket (meggy, alma, barack) termesztettek a helyiek. A termelőszövetkezetben a háztáji hagyományok mellett az ún. részesművelés is elterjedt volt, amikor a családok a tévesz leszedett terményeiből is meghatározott részt kaptak, így téve őket érdekeltté a kézimunka-igényes művelési ágak elvégeztetésére. A rendszerváltás utáni kárpótlásokkal létrejövő új, szétaprózódott földbirtokstruktúrán az önálló gazdákká lett pusztaiak így a pusztai régebbi gazdálkodási hagyományait folytatva olyan intenzív kultúrákat műveltek, amelyek elősegítették, hogy aránylag kis földterületeken nagy élőmunka-ráfordítással is megérje gazdálkodni. Fontos hangsúlyozni, hogy Gehénpuszta esetében kiterjedt és jelentős élőmunka-ráfordítást igénylő munkaerőt igénylő gazdálkodási formák vannak jelen, mely az ország számos más szántóföldi vidékéhez képest viszonylag bőséges alkalmi munkalehetőséget kínál az ottani szegények számára. A mezőgazdasági termelés expanziója ellenére Gehénpuszta népességmegtartó ereje folyamatosan csökkent, melynek következtében a fiatalok (közül sokan) elvándoroltak, így a helyiek elmesélése szerint a kilencvenes évek közepén munkaerőhiánnyal küzdöttek a helyi gazdálkodók. Ezzel egy időben, kihasználva az akkori lakáspolitikai támogatások kiskapuit (Őrszigethy 1999), az önkormányzat építési vállalkozók számára üresen álló pusztai telkeket parcellázott ki, akik az úgynevezett „szocpolos” lakástámogatást felvéve házakat építettek egy, a pusztára költözés mellett döntő borsodi cigánycsalád számára. A kilencvenes évek elején az észak-magyarországi iparvárosból érkező Banga család három generációja; nagypapa és nagymama, 8 gyermek és számtalan unoka érkezett Gehénpusztára 1995 és 2010 között. A Banga család pusztára költözését a szocialista ipar leépülése okozta munkanélküli válság, illetve az alföldi, mezőgazdasági, alkalmi munkalehetőségek látszólagos „bősége” ösztönözte. Ennek következtében a családtagok pusztai integrációját a mezőgazdasági alkalmi munka és az akoré szerveződő társadalmi-gazdasági kapcsolatok befolyásolták.

*

Írásom célja, hogy áttekintse a pusztai napszám változatait aszerint, hogy a különböző napszám-gazda viszonyrendszerek hogyan hatottak a pusztára beköltöző cigány család tagjainak pusztai integrációjára. Dolgozatomban arra keresem a választ, hogy a szóban forgó család tagjai milyen formában integrálódtak a pusztai napszámvilág szerkezetébe, és hogy ez az integráció a pusztai munkaszervezeti formák változását vizsgálva miképp módosult az ideköltözésük óta eltelt közel 20 évben. Ahhoz, hogy a fent említett átalakulásokat és folyamatokat lokális szinten megértsük, fontos, hogy röviden áttekintsük azokat a makroszinten lezajló folyamatokat is, melyek helyi szinten határozták meg a földbirtokstruktúra és a munkaszervezeti formák alakulását, valamint a pusztai emberek boldogulási esélyeit. A következő fejezet célja, hogy röviden áttekintse a magyarországi mezőgazdasági termelést érintő legfontosabb strukturális változásokat a rendszerváltást követő két évtizedben.

2. A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG STRUKTURÁLIS JELLEMZŐI A RENDSZERVÁLTÁST KÖVETŐEN

Ahhoz, hogy megértsük, a kutatási terepünk kapcsán hogyan és miként alakultak ki azok a munkaszervezési formák, melyek meghatározzák a pusztai napszámvilág működési rendjét, elengedhetetlen megvizsgálunk azokat a makroszintű folyamatokat is, melyek a magyar mezőgazdaságot érték a rendszerváltozást követően. Az 1990-es évek jelentős strukturális változásokat hozott a hazai agrártermelésben, hiszen ekkor alakult ki az új tulajdonosi szerkezet és birtokviszony is, mely megalapozta a hazai agrárfejlődést és ezen keresztül számos vidéki közösség rendszerváltozás utáni boldogulási lehetőségét. A változásokat Kovách Imre két szakaszra bontja: az első szakaszon a mezőgazdaság privatizációját, azaz a szövetkezeti földtulajdon felszámolását érti, mely egy rendkívül szétaprózott birtokstruktúrát hozott létre. Második szakaszként pedig az ennek a talaján létrejövő birtokkoncentrációt említi, mely a jelenlegi földbirtokstruktúra megszületését eredményezte (Kovács 2012). Az első, rendszerváltást követő szakaszra azt a megállapítást tehetjük, hogy meglehetősen sok embernek lett kevés földje, ahol javarészt a termelőszövetkezeti, valamint az ahhoz kapcsolódó háztáji tapasztalatokat tudták a falusiak felhasználni, hogy túléljék azokat a strukturális változásokat, amiket a téészek feldarabolása okozott számukra. Kovács Katalin kutatásaiban arra hívta fel a figyelmet, hogy az a fajta kistermelői ösztön, mely a rendszerváltás után a kis parcellák megművelésének háttérében állhatott, kiváltképp erős volt a kelet-magyarországi megyékben, ahol a téészek – az ország más területeihez képest korábban – már az 1990-es évek legelején feloszlottak, és helyükön rengeteg, kis területet megművelő kényszergazdaság alakult. Kovács vélekedése szerint ez a fajta attitűd, valamint az alakuló kisgazdaságok kiugróan magas száma a régió gazdasági magára hagyatottságának indikátoraként is felfoghatók (Kovács K. 1998).⁷ Gehénpuszta esetét nézve ezeknek a kisparcelláknak a túlélési esélyeit a téész-időkből származott intenzív mezőgazdasági kultúrák háztáji és részes hagyományaiból származó zöldség, gyümölcs és az újonnan megjelenő dinnye-

⁷ Az egyéni földhasználat aránya a szabolcsi területeken volt a legmagasabb, az országos átlagnak megfelelő 51%-hoz képest itt elérte a 75%-ot. (Kovács K. 1998)

termesztés jelentette. A pusztai földeken a rendszerváltás után meghonosodó intenzív kultúrák (például a dinnyetermesztés) elterjedése (munkaintenzív és kis területen megtérülő termelésből adódóan) egyfelől elindíthatta a kisüzemi termelést a megváltozott gazdasági és hatalmi környezetben, illetve megalapozhatta az egzisztenciájukat azoknak a nagygazdáknak, akik később a földkoncentráció győzteseivé váltak. Ezek a gazdák ugyanis a termelésen túl felvásárlással is foglalkozni kezdtek, ezzel pedig jelentős versenyelőnyre tettek szert társaikkal szemben. Ahogy Kovách Imre is felhívja erre a figyelmet, országos szinten a kilencvenes évek végétől kezdve figyelhetőek meg azok a fokozatosan végbemenő földkoncentrációs folyamatok, melyek eredményeképp a kisebb parcellák egyre inkább a nagyobb gazdák kezében kezdtek el összpontosulni. (Kovách 2012) Gehénpusztán is meglehetősen differenciált gyarapodást hozott létre az apró parcellákon folytatott kisüzemi termelés. A differenciálódás hatásaképpen számos kisgazdaság hagyott fel a termeléssel, vagy csökkentette termelési kapacitásait az egyre sokasodó strukturális kényszerekből kifolyólag. Ezzel párhuzamosan a közepes- és nagyobb gazdaságok versenyelőnyre tettek szert a megváltozott szabályozásokból kifolyólag, melyet az európai uniós csatlakozás következtében bekövetkező támogatási rendszerek tovább erősítettek (Kovách 2012). A földbirtokstruktúra átalakulása, a kisgazdaságok fokozatos visszaszorulása, valamint a nagyüzemi nagygazdaságok szerepének erősödése jelentős hatással voltak a pusztai munkaszervezeti formák alakulására, ezen keresztül pedig az elérhető mezőgazdasági alkalmi munka formáira és mennyiségére is. A soron következő fejezet a pusztai napszám szervezésének változásaiból kiindulva arra keresi a választ, hogy miként befolyásolják a különböző munkaszervezeti formák a napszámomunkák lokális szerveződését és azok integrációs erejét a szóban forgó betelepült cigány család esetében.

3. A PUSZTAI NAPSZÁMOSVILÁG VIZSGÁLATA

A pusztai napszámosság formáinak vizsgálatánál a legfontosabbnak a mezőgazdasági üzemek munkaszervezési formáinak vizsgálatát tartom. Az üzemi munkaszervezés, valamint a termelés struktúrájának vizsgálata ugyanis a tágabb értelemben vett természeti, tevékenységi aspektusok, illetve a társadalmi munka és a társadalmi szervezet kölcsönösen egymásra ható komplex összefüggésrendszerét jelenítik meg, azaz alapvetően határozzák meg a lokális társadalmi rendszerek strukturális alapvonásait (Wolf 1995:91). Azt állítom tehát, hogy a pusztai mezőgazdasági üzemek munkaszervezési formái az üzemszervezeten túl kihatnak a tágabb értelemben vett pusztai társadalmi berendezkedés egészére, és meghatározzák a pusztai emberek mindennapjait és társadalmi pozícióit az általunk vizsgált lokalitáson belül. A pusztai napszámosság vizsgálatánál éppen ezért fontos hangsúlyozni, hogy nem egyszerűen a munkás és munkáltatója között létrejövő viszony, illetve a mezőgazdasági munkához szorosan kapcsolódó jellegzetességek vizsgálata a fontos. Ellenkezőleg, a napszámra mint munkaformára egyfajta társadalomszervező erővel bíró, a pusztai lokális közösség életét meghatározó gazdasági természetű szerződéses viszonyra tekintek, mely gazdasági kapcsolatok az ember, a társadalom és a természet közötti kölcsönhatás intézményesült folyamatainak termékei (Polányi 1976: 231). A pusztai lokalitás sűrűsége következtében ezek a gazdasági természetű kapcsolatok nemcsak a pénzért vásárolt munkaerőként írhatók le, hanem magukban foglalnak egy sor olyan társadalmi viszonyrendszert, amely a

Banga család pusztai integrációját erősen meghatározhatja (Szabó 2009). Az etnikai különbségeket áthidaló, az integráció lehetőségét felkínáló kitüntetett kapcsolati forma, a munkaadó-munkavállalói viszony esetünkben a napszám, ahol a nem cigány gazdák és az újonnan érkező cigány napszámosok közötti kapcsolatok elsőként kialakulhattak (Virág 2010). Így esetünkben a napszámmal való foglalkozás nem egyszerűen elméleti kérdésfelvetés, hanem módszertanilag is fontos elemzési egység.

3.1. A napszámosvilág szerveződése: a napszámoskapcsolatok válfajai Gehénpusztán

A pusztai gazdasági adottságainak bemutatásából is világosan látszik, hogy a pusztai gazdálkodórétnek elengedhetetlen szüksége van a magas élőkommunikációs ágazataik műveléséhez megfelelő számú napszámosra. Így a Banga család pusztai megjelenése egy valós munkaerőigényt elégített ki a beköltözés pillanatában. A munkás-munkáltató viszonyok azonban rendkívül változatosan alakultak a pusztai gazdálkodók és az odatelepült napszámosok között. Az, hogy milyen szoros és mennyire formális kapcsolat alakult ki gazda és napszámosa között, elsősorban a gazdálkodó által birtokolt termelőeszközöktől függött. Azaz, hogy az adott gazda mekkora földterülettel, milyen üzemszervezeti struktúrával rendelkezik, és mennyire van kiszolgáltatva az általa foglalkoztatott munkaerőnek. Az alábbiakban megkísérlem rekonstruálni, hogy a pusztára kerülő Banga család milyen munkavállalói kapcsolatformákba került bele ideköltözése után, és ezek a különböző típusú munkaszervezeti formák hogyan járultak hozzá a pusztai világába történő integrációhoz. Feltevésem szerint ugyanis ezek a kapcsolatok nem csupán gazdasági helyzetüket befolyásolják megélhetésük révén, hanem olyan habitusok és szerepek elsajátításához is hozzájárulnak, mely a tágabb kutatási kérdéseink (integráció, osztályhelyzet, etnicitás stb.) kapcsán is meghatározó lehet (vö. Szabó 2009, Virág 2010).

3.1.1. A „paraszti típusú” alkalmi napszám

Az általam paraszti típusú alkalmi napszámnak nevezett forma legfőbb sajátossága, hogy beugró, alkalmi jellegű munkavállalást jelent, az elvégzendő munka általában egy-két napig tart, és az év folyamán a munkaigényes mezőgazdasági munkák köré (metszés, betakarítás) csoportosul. A részt vevő felek jellemzően a rendszerváltás után gazdákká lett családi gazdálkodók, akik meglehetősen nehézségek közepette élnek saját gazdaságukból, s gyakran csupán kiegészítő keresetként számíthatnak annak bevételeire. A magas költségek miatt igyekeznek kerülni a napszámosok alkalmazását, és előnyben részesítik családtagjaik, szomszédságuk mozgósítását. Az elköltözött rokonok, gyerekek miatt meggyengült kalákakapcsolatok egyre inkább arra kényszerítik őket, hogy alkalmi munkást fogadjanak földjeik megműveléséhez.

„Annak idején itt volt egy hold, annak a fele kukorica volt, a másik fele dohány volt, azt összeálltak három-négy család vagy rokonság, és akkor, mint régi időbe, megoldották. De, ugye, ezzel a rohanó világgal, azt tudom mondani, hogyha az egyik embernek már több van két forinttal, akkor a másik már orrol rá, és akkor így kialakult, hogy inkább akkor nem fogok össze senkivel, hanem elhívok egy pár embert, megcsinálom, letudtam, kifizettem, és akkor én rendbe vagyok.” (IR_családi53)

Ha napszámot kénytelenek fogadni, inkább tősgyökeres pusztait foglalkoztatnak, és nem a betelepült cigányság soraiból választanak munkáskezeket. A cigányok szerintük nem úgy állnak a munkához, mint a tősgyökeres pusztaiak, betanításuk jóval nagyobb erő- és időráfordítást igényel.

„Hát tudod, neki még nem tudja a sorját, azt be kell tanítani, magyarázni kell neki, hogy hogy kell csinálni, aki meg benne nő föl, az tudja a sorját, tudod. Amikor szedjük a dinnyét, nem szabad összetaposni, összegányolni, vigyázni kell a veteményre. Figyelj, nem vigyáz rá, húzza, tépi, jaj istenem, az nem úgy van, hogy tépjük, marjuk. (...) Van itt olyan napszámos, hogy nincsen földje, de benne nőtt fel, és tudja, hogyan kell azt csinálni. De a cigány nem látta, mert nem ebben nőtt fel. Az tépi, marja, ah. Nem jó.” (IR_családi36)

A föld nélküli Banga családdal szembeni előítélet alapja az eltérő életforma: a parasztok a hagyományos felhalmozó és előre tervező paraszti értékrendszerükkel szembe a Banga család „egyik napról a másikra való élését” állítják. Sokszor hivatkoznak rossz munkaerőcsoportokra, lustaságukra is (Szabó 2002).

„Ha pénz van, akkor megígéri, de elfelejt jönni például. Tehát nem elfelejt, ha nem van pénz, aztán meg nem jön. Meg úgy van, hogy dolgozik egy-két óra hosszát, már neki elég az, amit gondol, és akkor avval megyen haza. Ki kell rögtön fizetni.” (IR_családi65)

A paraszti típusú alkalmi napszámot nyújtó gazdák termelőeszközük szűkössége (kevés föld) és előítéleteik (eticitás) miatt rugalmas, csak bizonyos helyzetekben aktivizálható kapcsolatot építenek ki Bangáékkal, amelyek más pusztai élethelyzetekben nem aktiválódhatnak: azaz a napszámon túl ezek az emberek épphogy csak köszönnek egymásnak, de másfajta együttműködésre, segítségre nemigen számíthatnak egymástól (Wolf 1973). Ódzkodnak a szorosabb kapcsolatok kiépítésétől, és a lehető legrövidebb formában igyekeznek letudni az érintkezést cigány napszámosaikkal. Egyfelől elvárják, hogy kövessék habitusaikat, másfelől azonban az érintkezés módja és lehetőségei nem teszik lehetővé a mélyebb és szorosabb társadalmi-gazdasági kapcsolatok létrejöttét.

„Mondjuk, mi is úgy tudtunk embereket szerezni, hogy akik nem járnak se közhasznú munkára, se nem állandósok, és mi is mondtuk, hogy akkor jöjjön el. Na, akkor eljön egy-két napig, nekünk az pont elég volt, aztán utána meg nem csinál semmit.” (IR_családi65)

A gazdák közötti reciprocitási formák ugyan több narratíva szerint a rendszerváltás utáni differenciálódás és individualizáció hatására meggyengültek, a napszámosokról való egyeztetés mégis folyamatos közöttük. Mivel egyik gazda sem alakít ki mélyebb kapcsolatot napszámosaival, így nagyon egyszerűen szólva a kereslet nem ismeri a kínálatot, azaz a gazdák nem ismerik potenciális napszámosaik készségeit. Ennek kiküszöbölése érdekében a gazdák informálisan tudakolódnak maguk között, amelyek keretében egymásnak ajánlanak napszámosokat.

„Tudom, látom, hogy akit többet hívják, azok másképp dolgoznak. Tehát mások is hívják, és ugyanaz az ember ennél is volt, annál is volt, amannál is volt. Tehát akkor abból az kiderül, meg ugye, beszélgetünk emberekkel, és akkor mondja, hogy ez ezt tudja, az azt tudja, csinálta. Találkozunk, beszélünk, és akkor neked ki volt? Ez volt. Tudta? Tudta. Akkor ő el is hívta arra a munkára. Tehát így.” (IR_családi53)

A Banga család számára ezek a gazdasági kapcsolatok meglehetősen esetlegesek, hisz nem biztosítanak rendszeres és biztos napszámot számukra. Minthogy nem meghatározóak megélhetésük szempontjából, úgy alkalmi jellegük a társadalmi távolságok csökkenését sem befolyásolja jelentősen. Hasznuk és jelentőségük az, hogy mezőgazdasági tudásukat nagyobbrészt ilyen típusú családi gazdaságokban sajátították el ideköltözésük idején. Ez a típusú *paraszti alkalmi napszám* azonban visszaszorulóban van a pusztán, ugyanis ezek a gazdaságok a fokozatos földkoncentrációs folyamatok következtében egyre inkább visszaszorulnak és ellehetetlenülnek a nagyobb, korszerűbb és racionálisabb üzemszervezetek árnyékában (Kovács 2012). Ha a *paraszti-alkalmi típusú napszám* és az etnicitás kapcsolatát vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy az etnikai határhúzásra igen érzékeny együttműködési formáról van szó. A gazdák napszámosaik iránt meglehetősen nagy előítéleteket táplálnak, így a köztük lévő kapcsolatot meglehetősen nagy bizalmatlanság övezi. Így ezek a kapcsolatok – a gazdasági realitásaikon túl – az együttműködés bizalmának kialakítása híján sem képesek gyümölcsözőbb hozadékokkal kecsegtetni.

3.1.2. A patrónus-kliens típusú hosszú távú együttműködés

A paraszti típusú alkalmi napszámhoz képest a *patrónus-kliens típusú napszámokapcsolat* összetettebb, és hosszabb együttműködést feltételez. Ez esetben a gazda és a napszámos közötti társadalmi és gazdasági különbségek explicitté válnak: a patrónus fél kliensével hosszú idők alatt kialakítható bizalmi kapcsolatot épít ki, amelyben a patrónus fél munkaadói és segítői szolgálatért cserében kliensétől hűséges és mindig szolgálatkész segítséget vár el gazdasága működtetésében (Wolf 1973).

A gazda ekkor a Banga család meghatározott tagjaival működik együtt, és tavasztól őszig, ha nem is folyamatos, de rendszeres munkavégzést kínál számukra. A gazdák, akik ezt a fajta együttműködési formát kínálják a pusztai napszámosok számára, nagyobb földterülettel gazdálkodnak, s munkaidejük nagy részét a mezőgazdaságban töltik. A napszámosok számára a patrónus-kliens kapcsolat fő előnye a kiszámíthatóság, azaz a gazda bizalmába fogadott „emberei” folyamatosan számíthatnak arra, hogy patronáltjuk keresi őket, és munkát kínál a számukra.

„Ő a legrendesebb. Ő nézi az embereket. Nemcsak úgy nézi, mint munkás, hanem mint ember. Ő télen is nézi az embert, nem csak amikor dolgozik neki. A legtöbbször csak akkor néznek vagy ismernek fel, amikor van a napszám. Vagy van a szezon.” (IR_családi40)

Bekerülni a patronáltak körébe ezért meglehetősen nagy elismerés, és nem minden családtagnak adatik meg a pusztán. A gazda logikája kapcsolata kiépítése kapcsán ugyanis az, hogy meghatározott számú, de mindig megbízható és fix munkaerőt tudhasson maga mögött. Ez a fajta logika elsősorban az üzem méretéből adódik: az előbb tárgyalt kisgazdáknál nagyobb területen és volumenben gazdálkodik, azonban gazdasági és társadalmi tőkéje híján jobban ki van

szolgáltatva saját és a számára dolgozó munkaerőnek, s nem engedheti meg, hogy kockázatot vállaljon az esetleges munkaerő-kieséssel.

„Neki nem kell annyi ember, ő nagyon megválogassa, hogy kit visz. A megszokott embereit viszi. Minden évben ugyanazokat viszi, a férjem benne van, már most már az Imi is, mert Gézu beajánlotta az öccsét. Karcsi, Lacika. Sok földje van, de csak annyi emberrel dolgoztat, ezek négy-ötven megcsinálják. És azért nem kell neki több, mert ezekbe' megbízik.” (IR_családi40)

A patronáló gazda számára az idők során kialakuló kapcsolatoknak köszönhetően mindig megbízható, hűséges munkaerő áll rendelkezésre gazdasága számára. Ennek teljesüléséhez azonban elengedhetetlen, hogy a gazda bizonyos gesztusokat tegyen beosztottjai felé, és kapcsolatuk ne csupán a munkaidőre korlátozódjon, hanem a napszamosok érezzék, hogy mindig számíthatnak gazdájukra.

„Hát, mondjuk, ha kell valami a boltból, ő szívesen elmegy, hoz kaját, sőt, ha vesz így a saját pénzéből ennivalót, azt nem vonja le. Vagy ha cigiznek, akkor cigit vesz neki, és azt sem vonja le. Nézi az embereket valamibe. (...) Úgyhogy ő tiszteli így az embereket, a munkát. Mert van úgy, hogy ő is beáll, és akkor ugyanúgy dolgozik ő is egész nap velük. (...) Hát, mondjuk, ha tényleg úgy megszorulnánk, egy telefon, és akkor ad kölcsön, mondjuk, ha kérnénk. De szívesen, nem úgy, hogy jönne, és akkor jönne, hogy, fű, hol a pénz, na, majd levonjuk, meg ilyenek. Tényleg, egy normális ember ritkaság mostanában.” (IR_családi41)

Fontos leszögezni, hogy nem csupán a pénzbeli segítségnyújtás a meghatározó a kapcsolatok gördülékeny működtetéséhez, hanem legalább akkora szerepe van a mindennapi emberi gesztusoknak (pl. a cigarettázás engedélyezése vagy a „velünk való dolgozás”) a leköteleződés folyamatos fenntartásában. Láthatjuk, hogy ez esetben a patronáló félnek meglehetősen sok pluszenergiát kell beletenni az ő általa működtetett kapcsolatok fenntartása érdekében. A gazda figyelmesége és szolgálatkészsége azonban meglehetősen racionális, hisz ez a fajta kötelék garantálja dolgozói hűségét és tettekézségét, ami elengedhetetlen gazdasága működtetéséhez. Az általa „patronált klienseknek” ugyanis, bármi történjék is, feltétel nélkül el kell köteleződniük gazdájuk felé, és nem szegődhetnek el máshoz dolgozni, s a nap bármely szakában a gazda rendelkezésre kell állni.

„Volt, hogy páran elbasszák nála, de hát az ő dolguk. Ők tudják, saját magukkal csinálják. Ha azt mondja, hogy nem tud menni dolgozni, közben megyen másnak, mert elígérkezett máshova. Úgyhogy ezt nem nagyon szereti, mert akkor nézni kell másik embert.” (IR_családi41)

Ez a „fél oldalra dülő barátság” emlékeztető kapcsolatforma rendkívül törékeny, hiszen szankciók híján a felek számára elengedhetetlen a kölcsönös empátia és megértés annak érdekében, hogy a kapcsolat működni tudjon (Wolf 1973 423). Így a kapcsolatok megfelelő működtetése rendkívül sok időt és energiát követel meg mindkét fél részről. Habár a kapcsolat logiká-

jából fakadóan az etnicitásból adódó hierarchikus különbségek ebben a kapcsolatformában kevésbé valószínű, hogy jelen vannak, a családok gazdasági kiszolgáltatottsága és az etnikai kirekesztettsége miatt bizonyos esetekben a pusztán tapasztalható patrónus-kliens kapcsolatok erősen etnicizálódnak, egyúttal még inkább aszimmetrikussá válhatnak. (Szabó 2009) Jó példa erre a mindenki által csak „boltos Pistának” hívtat vállalkozó esete, aki a helyi bolt és kocsmá tulajdonlásán felül közepesen nagy földterületeket is birtokol a pusztán. A vállalkozó ugyanis amellett, hogy garantálja a patrónus-kliens kapcsolatok által nyújtott javakat napszámósainak (tisztességes és udvarias beszédmód, relatíve állandó munkalehetőség, cigi- és ebédszünet engedélyezése, apróbb szívességek elvégzése a családok számára), cserében a „hűség extrém kifejeződését”, a fizetség boltjában történő levásárlását is elvárja.

„A boltos Pista 500-at ad. Meg tisztességesebben beszél az emberrel, és nem hajtsa őket agyon. Meg amikor vízre van szüksége az embernek a nagy hőségbe’, akkor a Pista visz. Hideg szódavíz, ásványvizet. A Kriszta nem, ha megfulladnánk szomjan, [akkor] sem. De én muszáj vagyok a Krisztának menni. Azért, mert van a boltos Pista. Ő azt akarja, hogy a pénzünkéből vásároljunk ott. De viszont ő olyan borzasztó nagyon drága, hogy míg én Irgácson vásárolok 5–6 szatyrot, itt vennék belőle 2 szatyrot. Mert ha te bemész Irgácsra, már másnap nem visz. Megüzeni, hogy ne is menjél, még dolgozni se. Szóval én bevásárolok egy hónapra, ő ezt mindig látja, minden hónap elején, és akkor engemet meg azért nem visz.” (IR_családi68)

Ha a *patrónus-kliens típusú hosszú távú együttműködést* nézzük, látható hogy a fentebb tárgyalta alkalmi együttműködésekhez képest a felek jóval több energiát fektetnek kapcsolatuk kiépítésébe és fenntartásába. Teszik ezt azért, mert a kapcsolatokból származó hozadékok nélkülözhetetlenek közepes méretű gazdaságaik fenntartásához. A patronáltak, azaz a Banga család számára ezek a kapcsolattípusok viszonylagos biztonságot és méltóságot nyújtanak azáltal, hogy a patronáló fél felismeri az etnicitásban rejlő kényszereket és adottságokat, és a maga hasznára fordítja azokat. A boltos gazda példájánál azonban láthatjuk, hogy a „jut is, marad is” elv meglehetősen relatív és sérülékeny, s ebben a „rendies empátiában” is lehetőség van a kiszolgáltatottsággal való visszaélésre, ami azonban a gazda számára is kedvezőtlen hatásokkal járhat (megbízható munkaerő elvesztése).

3.1.3. Üzemi alapú mezőgazdasági bérmunka

A magyar újkapitalizmus egyértelmű következménye az a fajta földbirtok-koncentrációs folyamat, mely következtében egyre jobban meghatározóak azok a nagygazdaságok, amelyek több száz hektáron, üzemszerű szervezeti struktúrával működnek (Kovács 2012). Ez a fajta üzemszerű szervezet a pusztá életében egy korábbi középgazda nagyra nőtt gazdasági egységéhez köthető, mely meglehetősen új fejlemény a pusztá gazdasági terében. Így az *üzemi alapú mezőgazdasági bérmunka* formája egyértelműen a pusztához szorosan hozzátartozó egyetlen nagy gazdasághoz köthető. A pusztán újonnan kialakuló mezőgazdasági bérmunka jellemzője az eddig tárgyalt társulási kapcsolatokhoz képest az, hogy a személyes viszonyok szerepe jelentősen csökken, illetve a földtulajdonos és a kapcsolatokat ápoló személy szerepe szétválík. Ebben az üzemszerűzetben a mezőgazdasági vállalkozó nincs közvetlen kontaktusban napszámósáival, a velük való kapcsolattartás is az alkalmazott dolga. A gazdaságot egy egyfajta „self-made man figura” vezeti,

akinek a feladata kizárólag az üzem gazdasági-kereskedelmi irányítása (Kovách 2016). Esetünkben (az egyébként pusztai cseléd-eredetű családból származó, de már a pusztát lakóhelyként nem használó) a vállalkozó testesíti meg a self-made man figura szerepét, akinek jellemzője, hogy majd minden helyzetben feltalálja magát, és hihetetlenül gyorsan alkalmazkodik azokhoz a piaci változásokhoz, amelyek kulcsfontosságúak vállalkozása működtetéséhez (Lovas Kiss 2006). Ezt pontosan látják a napszámosok is, akik fő munkaadójukat a következőképpen jellemzik:

„Ő az igazgató, ő egy igazi úriember, nagyon díjazom azt a fickót. Azzal lehet normálisan beszélgetni. (...) Ő nem olyan, de ezt őszintén mondom, ő nem paraszt, tudod, hogy piszkos munkát csinál. Ő csak az autóban ül, nyakkendő, minden.” (IR_családi_68)

Bár a napszámosoknak világos percepciójuk van az üzem igazgatójáról, valódi kapcsolatuk aligha van vele. A napszámosok irányítása ugyanis a tulajdonos pusztán élő testvére feladata, akit a pusztai lakók keménykezű, szigorú nőnek mesélnek el. Az elbeszélések szerint az „intéző”, a már említett testvér stílusa az évek folyamán fokozatosan vált egyre érdekesebbé, ami összefügghet az üzemméret bővülésével és a feladat egyre összetettebbé válásával, az elvárások fokozásával. Az üzemi struktúra növekedésével és komplexitásával egyre személytelenebbek és szigorúbbak lettek a munkáltatói kapcsolatok is a gazdaságon belül. A gazdaság tulajdonosa az értéktöbblet növekedése érdekében pedig a termelői teljesítmény fokozásával (azaz a munkafolyamatok hatékonyabb lebontásával), illetve a folyamatos technológiai újítások bevezetésével tovább formalizálta a munkás és munkáltató közötti kapcsolatokat (Wolf 1995). Ezt a fajta formalitást jól mutatja a számócaszedés (megváltozott) formája:

„Kesztyűt kapnak, akár, hogy azon, ha törik a számóca, akkor, ugye, az seperc alatt piros lesz tőle a kesztyű és akkor lehet látni ki az, aki törí, ki az, aki úgy dolgozik vele, hogy a minőségnek megfeleljen.” (IR_családi_42)

Ugyanez a jelenség pedig a Banga család szemszögéből a következőképpen néz ki:

„Az [intéző] csúnyán beszél, veszekedik, ha nem úgy nyúlsz a ládához, ahogy kéne, rád ordít. Azt nem szeretnek neki dolgozni. Meg fél órát nem fizet ki. (...) „De viszont őt is meg lehet érteni, hogy nehezebb eset, mert az ő vállán fekszik minden. Hogy adják el, mennyi ember szed le mindent, hogy dolgoznak azok az emberek, mert ám vannak bunkó emberek, akiknek százszor elmondod, azt se érti meg.” (IR_családi_68)

A konfliktus egyik forrása, hogy a nagyüzemek esetében a munkáltató gazda gazdasági és társadalmi tőkéje révén nincs többé rászorulva kizárólagosan a pusztán élő munkaerőre, ezért nem is törekszik arra, hogy egyéb eszközökkel munkavállalóit megnyerje magának. Sokkal inkább az az érdeke, hogy minél kisebb idő- és energiabefektetéssel minél engedelmesebb és olcsóbb munkaerőt tudhasson magának a gazdaságában.

„Ott is úgy van, van helyetted száz. Tehát ha folyamatosan átbaszod őket, vagy nem csinálod meg, vagy másképp csinálod, ahogy ők gondolják, mert csak ő a munkaadó, akkor tudják ők is mondani, hogy köszönjük szépen, nem kell a munkád, és így.” (IR_családi_65)

A gazdaság a növekvő kapacitások és területek miatt a hagyományos pusztai lokalitáshoz kötődő patrónus-kliens kapcsolatok felbontására kényszerül, mivel az üzemméret miatt egyfelől nem állt rendelkezésre elég helyben lakó, munkára kész pusztai lakos, másfelől pedig nem kifizetődő a hagyományos, patrónus-kliens típusú informális kapcsolatok fenntartása.

„Igazándiból, ugye, az alkalmi munkavállalókkal azért van probléma. Ők akkor akarnak dolgozni, amikor nincs pénzük. És ugye nincs összhangba' a mi igényünkkel. Ugye akkor kell dolgozni, mikor megérett a dinnye, vagy mikor kapálni kell. Sokszor megvan az, hogy hétfőn kell 20 ember, és akkor megjött a segély, és akkor nincsen, csak öt. És akkor majd három nap múlva, ha már mással megszínáltuk, akkor jön és szól, hogy ha esik ha fúj, neki munka kell, mert nincs pénze. Úgyhogy nem tudjuk helyből megoldani, itt van, lenne annyi ember, de nem igazán akarják. Nem is, hogy nem akarják, akarják ők, csak olyan... Mondom, el is vannak keseredve, vagy én nem tudom, és mikor van egy kis pénzük, inkább gyorsan elköltik.” (IR_családi_42)

Ez az üzemméret már nagyszámú, a szigorú bérmunka-feltételekhez hozzászokott, azokat pontosan betartó munkásokat igényelt, amit a helyben lakó Banga család önmagában nem tudott biztosítani. Az új ágazatok (pl. a számóca) megjelenése, valamint a nagyobb földterületek folytán a termés betakarítása nem képzelhető el többé egy-két család részvételével, hanem jóval nagyobb, rugalmasabb, könnyebben mozgósítható embertömeget kíván meg.

„Csak egy kicsit kezdett minket hanyagolni, utána mentiünk másnak. (...) Utána már hozta az újháziakat, azok meg nagyon sokan vannak. De muszáj is neki hozni végül is, mert nagyon sok rengeteg számócája van, azt meg le kell szedni, most mi meg nem vagyunk annyian, hogy le tudnánk szedni. Meg hát azt mondta, hogy nem számíthat ránk mindig. Most lehet, hogy van igaza. Lehet. Válogatott nagyon az emberekben. Neki nem mindegy volt, ki szedi az epret. Pedig nem nagy dolog azt leszedni.” (IR_családi_40)

Az új munkaszervezés és a nagyüzemi struktúra gyökeresen átalakította az addigi személyes kontaktusokkal és a flexibilis munkavégzéssel jellemezhető patrónus-kliens munkakapcsolatokat az üzemben belül. Az üzemméretnek és a beosztottjának már nem feltétlen érdeke a helyi munkásokkal való személyes viszony fenntartása, így az alkalmi munkaerő biztosításának feladatát egyre inkább „felhajtóknak”, ahogy ők hívják, „vajdáknak” delegálják, akik távoli, szegényebb városokból mikrobusszal hoznak többnyire cigány származású bérmunkásokat.

Az egykori, lokális szinten szerveződő, kölcsönösségen alapuló patrónus-kliens munkaformát felváltja a lokalitást mellőző, személytelen bérmunkás-foglalkoztatás, ahol kevés számú, zömmel nem cigány, helyi fix bérmunkás és nagyszámú, könnyen mozgatható, nem helyben lakó alkalmi munkavállaló végzi a kijelölt feladatokat.

„De viszont lehet rájuk, úgymond, számítani, mert hogyha nagyon gyors munka van vagy hirtelen kell csinálni, akkor is elő lehet őket szedni, meg este, ha tovább kell dolgozni, akkor tovább maradnak, meg lehet velük oldani a munkát.” (IR_családi_42)

Ezzel a pusztai cigány családok jelentős mértékben kiszorulnak a munkavállalói körből, s fokozatosan az ingázók konkurensévé válnak. Ha kapnak is munkát, kénytelenek eltérni a személytelenebbé és elidegenedetté váló, alacsonyabb pénzzel járó munkákat. Mivel a személyességnek, illetve a kapcsolatok működtetésének nincsen igazából jelentősége a napszámoskapcsolatok ápolásában, a személyes nexusok teljes mértékben formalizálódnak, kizárólag a munkaidő hosszára redukálódnak. A Banga család nézőpontjából egy érthetetlenül rideg, kemény és embertelen munkakapcsolat ez, ahol az emberrel csúnyán beszélnek, sokat kötekednek, és semmilyen megbecsülésre nem számíthatnak. Ennek az elidegenedett viszonynak a leképződése pedig abban a lokalitásban jelenik meg, amelynek ők és munkáltatói is a részesei, és ahol a mindennapi érintkezésekben ezek az ellentmondások még súlyosan leképeződnek.

„Pedig mióta itt lakunk, dolgozzuk az egész életünket, de addig jó az ember, amíg dolgozik, tudod, utána leszarják. Azt sem mondják, szia. Vagy fel sem ismernek. Annak addig vagy jó, amíg dolgozol. Ha így mész gyalog, szakadó esőbe, elmegy melletted kocsival, és nem vesz fel. És hiába gyerekkel vagy, nem vesznek fel. (...) Mert addig jó az ember, amíg halára dolgozza magát. De tudod, hogy van? Majd úgy lesz, hogy ostor így kezükbe. Lassan ez van. Egy cigit nem szívhatsz el nyugodtan. Már ebédelni alig ebédelhetsz.” (IR_családi_64)

4. KONKLÚZIÓ

A gehénpusztai napszámosvilág fenti tipológiája több szempontból ideáltipikus kategóriarendszer, azonban világosan szemléletes a munkaszervezeti formák időbeli és térbeli változásainak következményeit. A különböző napszámosformák ugyan térben és időben párhuzamosan jelennek meg az általam kutatott terepen, azonban térbeli kiterjedtségük (azaz egymáshoz viszonyított méretük) és időbeli pályájuk (azaz a növekedésük tendenciái) meglehetősen eltérőek egymástól. A napjainkban is rendkívüli erős mértékben zajló földkoncentrációs folyamatok (Kovács 2016) Gehénpusztán is világosan mutatják az eltérő üzemműködés fennmaradásának esélyeit és ezek társadalmi-gazdasági következményeit. A nagyüzemi alapú kapitalista bérmunka pusztai megjelenésével ugyanis párhuzamosan romlani látszanak a Banga család azon gazdasági-társadalmi integrációs esélyei, amelyek ideköltözésükkor még adottak voltak. A földkoncentráció által okozott üzemműködésbeli és üzemszervezési változások alapjaiban lehetetlenítik el azokat az integrációs formákat, amelyeket egy bő évtizeddel ezelőtt a pusztai család számára nyújtani tudott. Esettanulmányomban arra kívántam felhívni a figyelmet, hogy a földkoncentráció által okozott üzemszervezési változások milyen kihívások elé állítják a helyi társadalmak munkáltatóit és munkavállalóit, és milyen kockázatot jelentenek a helyi társadalmak integrációs képességeinek fenntartásában.

FELHASZNÁLT IRODALOM
REFERENCES

1. Erdei Ferenc (1943). *A magyar paraszttársadalom*. Franklin Társulat, Budapest.
2. Feischmidt Margit (2007). Az antropológiai terepmunka módszerei. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*, Néprajzi Múzeum–PTE Kommunikáció és médiatudomány Tanszék, 223–233.
3. Kovách Imre (2012). *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*, Argumentum-MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest.
4. Kovách Imre (2016). *Földek és emberek. Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon*. Dupress, Budapest.
5. Kovács Éva (2007). A közösségtanulmányoktól a lokális megismerésig. In: Kovács É. (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*, Néprajzi Múzeum–PTE Kommunikáció és médiatudomány Tanszék, Pécs–Budapest, 7–22.
6. Kovács Éva–Vidra Zsuzsa (2013). Kényszer vagy kivonulás – élet a peremeken In: Kovács É.–Vidra Zs.–Virág T. (szerk.) *Kint és bent. Lokalitas és etnicitás a peremvidékeken*. LHarmattan, Budapest, 331–348.
7. Kovács Katalin (1998). *Bomlás és sarjadzás a magyar mezőgazdaságban*. In: *Replika* 33–34. 17–25.
8. Kvale, Steiner (2005). *Az interjú. Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba*. Jászöveg, Budapest.
9. Lovas Kiss Antal (2006). *Piaci túlélés – kisüzemi lavírozás. A rendszerváltozás gazdálkodásra gyakorolt hatásának néprajzi vizsgálata Dél-Biharban*. Debreceni Egyetem, Debrecen.
10. Mason, Jennifer (2005). *Kvalitatív kutatás*. Jászöveg, Budapest.
11. Örszigethy Erzsébet (1999). Szocpolpanoráma. Kedvcsináló rendeletek és fondorlatok a lakáspiacon. *Kritika* 1999/8. 11–14.
12. Polányi Károly (1979). *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Gondolat, Budapest.
13. Szabó Á. Töhötöm (2002). Az erővonalak eltolódása. Magyar–cigány kapcsolatok egy székellyföldi faluban. In Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok. Fiatalkutatók a népi kultúráról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 205–216.
14. Szabó Á. Töhötöm (2009). *Kooperáló közösségek*. Mentor, Marosvásárhely.
15. Tamáska Máté (2013). *Falvak az uradalmak helyén*. Budapest, Martin Opitz.
16. Tausz Katalin (1984). Uradalmi cselédek. In: Mátyus A.–Tausz K.: *Maga ura parasztlakó és uradalmi cselédek*. Magvető, Budapest, 123–218.
17. Vigvári András (2015). Vissza a tanyákra – egy cigány család újrakezdési esélyei a szabolcsi pusztai világban. In: Virág Tünde (szerk.) (2015): *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Argumentum, Budapest, 207–223.
18. Virág Tünde (2010). *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
19. Virág Tünde (2014). Közfoglalkoztatás és idősgondozás: szegénységre adott válaszok egy alföldi kisvárosban és tanyavilágban. In: *Esély* 2014/1.

20. Wolf, Eric R. (1973). Parasztok. In: Service, E. R.–Sahlins, M. D.–Wolf, E. R.: *Vadászok, törzsek, parasztok*. Kossuth, Budapest, 319–454.
21. Wolf, Eric R. (1995). *Európa és a történelem nélküli népek*. Akadémiai Kiadó–Osiris–Századvég, Budapest.

ET

VÁROS-VIDÉK
KONTEXTUSOK

3

Szabó Árpád Töhötöm

Kihalt vidék: a vidékiség értelmezései az állami és piaci rezsimek kontextusában¹

Kivonat

A tanulmány a posztoszocialista változásokat, az állam átalakulásait és a marketizációt alapul véve egy erdélyi multiethnikus (románok, magyarok és románok) közösség esetét mutatja be, akiknek az életét hármasszoros feszültség határozza meg. Megtapasztalták a helyi világ gazdasági dezintegrációját (a falu már nem biztosít elegendő erőforrásokat a mindennapi előteremtéséhez); a szocialista, paternalista állam már rég a múlté, de az utóbbi években az állam mégis a helyi gazdaság egyik legfontosabb szereplője lett a különböző támogatásokon és segélyeken keresztül; a helyiek életét a piaci integráció és dezintegráció határozza meg leginkább. A helyiek részei és részeként látják magukat egy nagy globális kontextusnak, miközben csak a közvetlen környezetük befolyásolására képesek, az országos vagy globális szint befolyásolására már kevésbé. Ezekben a feszültségeken morális elképzelésekre való hivatkozással és sajátos gazdasági gyakorlatok alkalmazásával igyekeznek túllépni. A termékeik és a munkájuk iránti csökkent kereslet, a föld elértéktelenedése, az állam ambivalens jelenléte, a piac jelentőségének a fokozódása így két következménnyel jár: a helyieknek folyamatosan újra kell alkotniuk a gazdasági gyakorlataikat, és miközben ezt teszik, morális szentenciákat fogalmaznak meg, amelyekkel a sikereket és a kudarckokat értelmezik. A tanulmány azt elemzi, hogy a vallási és etnikai közösségekhez való tartozás, a kölcsönösségi hálózatok, a politikai feltételek és a gazdasági körülmények hogyan játszanak össze a népi bölcsesség (metis) formálódásában.

Kulcsszavak: állam, piac, hatalom, ellenállás, önvédelem, metis

Abstract. *Waste Land: Interpretations of Rurality in the Context of State and Market Regimes*

The paper presents on the background of the postsocialist change, transformations of the state and marketisation the case of the villagers from a multiethnic village (Romanians, Hungarians and Roma) in Transylvania whose life and economic practices are characterized by a threefold tension. They experienced the economic disintegration of the local world (the village does not offer enough resources for making a living); the socialist, paternalistic state disappeared, but in recent years has become one of the major economic actors through its different subsidies (e.g. SAPS funds) and social aids; locals' life is deeply influenced by market integration and disintegration. The villagers are part of and see themselves as part of a global context, while they are able to influence only their close surroundings being unable to exert effects on the national or global levels. They try to surmount these

1 Az előadás első változata 2014-ben az ASA éves konferenciáján hangzott el. ASA14 Decennial: Anthropology and Enlightenment, Edinburgh, 2014. június 19–22. Panel címe: Linking the Moral and the Political Economy in the European Periphery, az előadás eredeti címe: *Local Worlds, State Subsidies and External Resources: Moral Expectations and Economic Practices in a Transylvanian Village*. Köszönöm a panel résztvevőinek a kérdéseket, megjegyzéseket!

tensions by evoking moral views about fair conditions and happier life and by employing special economic practices. The decreased demand for their work and products, the devaluation of land, the ambiguous presence of the state, the increase in the importance of the market have thus two effects: the villagers have to reinvent repeatedly their economic practices and while trying to do this they formulate moral sentences to interpret successes and failures. The paper analyzes how the religious and ethnic communities, the networks of mutual help, political conditions and economic circumstances interplay in the formation of a popular wisdom (metis).

Keywords: state, market, power, resistance, self-defence, *metis*

ELŐHANG

2014 szeptemberében egy bonyhai, jómódú roma háztartásban készítettem interjút egy nálam több mint tíz évvel fiatalabb roma férfival. 1987-ben született, tizenkilenc évesen házasodott, két gyerek, az interjú pillanatában kilencéves kislány és négyéves kisfiú édesapja. Rokona a jómódú háztartás vezetőjének, egy helyben sikeres roma nőnek. Legálisan soha nem dolgozott az országban, és kisebb-nagyobb megszakításokkal huszonegy éves kora óta jár külföldre dolgozni. Az interjúban több témát érintettünk, de ezek szinte mindegyike kapcsolódott valamilyen módon az állam (segélyek, támogatások, munkaerőpiaci reglementációk stb.) és a piac (árak, helyi elosztási hálózatok, munkaerő-piaci helyzet és tapasztalatok) szerepeihez. Beszélgetőtársam a maga környezetében nem egy kiemelkedő, inkább mindennapi figura, azonban mégiscsak ural egy olyan tudáskészletet, amely ebben a kontextusban nélkülözhetetlen a túléléshez. Azt is mondhatnám, hogy kellően dörzsölt ahhoz, hogy az állami támogatások, helyben elérhető uzsora-/kölcsonösségi hálózatok erőforrásai és a helyben vagy külföldön elérhető munkákon és az ezek közötti lavírozáson keresztül minimálisan élhető életet biztosítson a családjának.

Az interjú románul készült, de a beszélgetőtársam felém, magyar kutató felé tett gesztusként és az interjú helyzetére jellemző határok átlépése érdekében többször magyarra váltott. A „kihalt vidék” kifejezés az alábbi kontextusban hangzott el:

„Szar az élet, ennyi... Igaz? Szar, ennyi... La Harghita îi bun... în Harghita o conservă mare de carne îi doi lei cincizeci. Aicia șapte lei... Darált hús... Érted, melyik mondom... aicia șapte lei una. Și acolo conservele sunt foarte bune. (...) La orice oră aș pleca de aicia. Nu știu, dar nu-mi place aici. O zonă moartă”²

Vagyis:

„Szar az élet, ennyi... Igaz? Szar, ennyi... Hargita [megyében] jó... Hargita [megyében] egy nagy húskonzerv két lej ötven [baniba kerül]. Itt hét lej... Darált hús... Érted, melyik mondom... itt hét lej egy. És ott a konzervek nagyon jók. (...) Bármelyik pillanatban elmennék innen. Nem tudom, de nem tetszik nekem itt. Kihalt vidék.”

2 A négy sort elérő és azt meghaladó, beszélgetésekből származó idézeteket sorbehúzással és egyes sorokkal közlöm. Az ennél rövidebb idézeteket folyamatosan, de dőlt betűvel illeszttem a szövegbe.

Véleményével nincs egyedül. Ha mások nem is fogalmazzak ilyen sarkosan, a faluban³ – és sok más terepen⁴ – általános az álláspont, hogy miközben az államnak nagyobb felelősséggel kellene viseltetnie a vidékiekkel szemben, aközben valójában éppen ennek az ellenkezője történik, és magára hagyja a vidéki embereket. Másrészt – és az állammal kapcsolatos elképzelésekkel szoros összefüggésben – azzal a véleménnyel is gyakran találkozni, hogy a kapitalista piac mechanizmusai hátrányosan befolyásolják a vidéki embereket.

A fenti véleményeket nem csak a romák és nem csak a szegények osztják, bár értelemszerűen és elsősorban ők. Azonban a szocialista előképekre is visszavetített protekcionista állam hiánya és a társadalmi, gazdasági és térbeli marginalitást újratermelő piac működése etnikai csoportok és helyi vagyoni tagolódások határain átnyúlóan jelen van a helyiek diskurzusaiban, és ekként befolyásolja a gazdasági és életmód-stratégiáikat is.

HÁTTÉR ÉS KÉRDÉSEK

A posztoszocialista folyamatok nagy változásokat hoztak a szocialista tömb összes országában, és újrendezték a Kelet-Nyugat-kapcsolatokat is, aminek részét képezte, hogy a volt szocialista országok mindegyikében a nyugati politikai és gazdasági modelleket igyekeztek alkalmazni. Ezek az ideológiai, politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális változások az élet minden szintjét érintették a magas politikától a mindennapi emberek életéig. Sok antropológiai munka is rákérdez erre a folyamatra, és vizsgálat tárgyává teszi – többek között – az állam szerepének a változását (Verdery 1983 és 1996a) vagy a piac újraformálódását és szerepét az emberek életében (Kaneff 2002).

Az antropológiai szakirodalomban viszonylagos egyetértés van abban, hogy a változások három tengely – „a nyugati identitás trojkája” – köré szerveződtek: privatizáció, marketizáció és demokratizáció (Chari–Verdery 2009). Mindhárom elem kapcsolódik akár a piachoz, akár az állam működéséhez. Egyetértés van ugyanakkor abban is, hogy a változások nagyobb hatással voltak a vidéki térségekre, mint a városokra,⁵ pontosabban, hogy a vidéki térségeknek kevesebb erőforrásuk volt a magukra találáshoz, mint a városoknak. A vidékiség a legtöbb esetben Kelet-Európában általában egyfajta hátrányt is jelent (vö. Váradí 2007)

Ennek értelmezéséhez röviden arra is érdemes rámutatni, hogy a szocialista modernizációt megelőzően a volt szocialista blokk szinte mindegyik országa erőteljesen agrárjellegű volt, és

3 Bonyhán 2009 óta folytatok kutatásokat. Az itt felhasznált anyagok a 2009–2012 között a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával zajló terepmunka és az Integro. Integrare prin formare și mediere pentru ocupare (POSDRU/165/6.2/S/140487) projekt keretében készültek. A támogatásokat itt is köszönöm! A bonyhai kutatásról lásd Szabó 2013. Az Integro projekt honlapja: http://www.edrc.ro/projects.jsp?project_id=88

4 Itt főként székelyföldi tereptapasztalataimra, valamint egy Szilágyságban 2015-től folytatott kutatásra utalok. A székelyföldi kutatásokról lásd bővebben Szabó 2009. A Szilágyságban folyó kutatás honlapja: cultureandnature.ro

5 “Postsocialist developments also vary considerably, but there seems to be a high degree of consensus that rural populations have suffered disproportionately” (Hann 2002: 3).

hogy Romániában a mezőgazdasági népesség aránya meghaladta a 80%-ot, ráadásul a mezőgazdasági termelés is elmaradott volt, hasonlóan az általában vett vidéki életkörülményekhez. Éppen ezért – illetve az újjáépítéshez szükséges erőforrás-elvonást is szem előtt tartva – a szocialista állam masszív modernizációs kampányba kezdett a vidéki térségekben (is). A falvakban az alfabetizáció, iskolai programok, propagandakampányok, a tulajdonszerkezet átalakítása, kollektív gazdaságok, állami gazdaságok létrehozása, a helyi társadalmi rendszerek átszervezése, szolgáltatóegységek létrehozása képezte részét ennek a folyamatnak. A központi tervezés, a termelődésközpontú megközelítés megnövelte az állam szerepét a rurális térségekben, amelyek ekként szinte teljesen függővé váltak az állami elosztástól.

A fent leírt függés következményeként a szocialista rendszer összeomlása komoly válságba sodorta ezeket a településeket, vagy legalábbis jó részét ezeknek a településeknek. Az állam részleges vagy teljes visszavonulása (egyes szakértők – nézetemben megkérdőjelezhető módon – használják az „állam összeomlása” kifejezést is, hogy leírják, mi is történt az átmenet korai éveiben) már-már katasztrofális következményekkel járt ezekre a településekre nézve. Álljon itt csak egy példa: a szocializmusra és a szocialista alulurbanizáltságra annyira jellemző kétféle életmód, az ingázás sok térségben ekkor vált vagy lehetetlenné, vagy túlzott erőfeszítéseket követelővé: sok szocializmusban létrehozott gyár bezárt és/vagy az elérést lehetővé tevő szállítási rendszer omlott össze. Volt olyan beszélgetőtársam, aki arról számolt be, hogy az ingázási lehetőségek megszűnését követően, de még a gyárak bezárása előtt először kerékpárral próbáltak eljutni a mintegy tizenhét kilométerre található városba, aztán meg nem is jöttek haza, hanem néhány éjszakát a híd alatt aludtak. Mind a két megoldás túl nagy erőfeszítésnek bizonyult. A paternalista állam szerepét a gazdasági erőforrások elosztásában sok tekintetben átvette a szabadpiac.

Mindezt két további tényezővel egészíteném ki: Romániában a vidéki népesség általánosságban véve szegényebb a városinál, és éppen ezért kevesebb eszköze is van a sokkok elviselésére, feldolgozására, miközben egyes értelmezések szerint az átmenet nyomásait éppen nekik kellett levezetniük (vö. Cartwright 2014). Ugyanakkor a marketizáció és az állam szerepének az újrafarmálódása, az erőforrás-elosztásban játszott új szerepe (lásd támogatások és pályázatok), a vidékiséggel kapcsolatos új szemléletmódok egy olyan állam-vidék, illetve város-vidék konfigurációt hoztak létre, amelyet én szubaltern ruralitásnak nevezek (Szabó 2013a, 2013b): vagyis a vidéki térségek ki vannak téve annak, hogy különböző piaci mechanizmusoknak és politikai ideológiáknak igyekeznek megfelelni, miközben ezeknek az ideológiáknak és ideológiáknak a formálásába alig van lehetőségük beleszólni.

A fentiekből kiindulva – és anélkül, hogy azt állítanám, a vidéki emberek teljesen és reménytelenül elveszetteknek tekinthetők az új gazdasági körülmények között, illetve a támogató állam háttérbe szorítása következtében – ebben a tanulmányban az állam és a piac jelenlétének és/vagy hiányának néhány aspektusát és ezeknek a helyi interpretációit szeretném bemutatni és elemezni. Ugyanakkor felteszem azt a kérdést is, hogy milyen eszközeik vannak a mindennapi embereknek arra, hogy ezeket a jelenségeket/hiányokat esetlegesen hátrányokat ellensúlyozzák. Céлом az, hogy ezeknek a viszonyoknak a komplexitására és kettősségére mutassak rá, valamint arra, hogy a helyi, mindennapi valóságok sokszor cáfolják a vidéki szegénység és reménytelenség homogén képét.

A tanulmány elméleti hátterét a szocializmus és a poszt szocializmus antropológiájának néhány munkája adja (noha teljes mértékben tudatában vagyok Tatjana Thelen kritikái érvényességének, lásd Thelen 2011), ezen belül különösen az állam szerepére koncentráló munkák. De értelemszerűen használom a morális ökonómia, ezen belül a hétköznapi ellenállás gondolatait, valamint mindennapok értelmezését lehetővé tevő megközelítéseket is.⁶

SZUBJEKTUMOK, ÁLLAMOK ÉS PIACOK

Noha az állam mint a mindennapi emberek életének kulcsszereplője régóta foglalkoztatja az antropológiát – és más társadalomtudományokat is –, a szocializmus és a poszt szocializmus, illetve a különféle nacionalizmusok elemzése kétségtelenül nagy lendületet adott az állam és az emberek közötti viszonyok vizsgálatának. A recens krízis és az államok ismételt sikertelen kezelési vagy például a prekariátus csökkentését célzó kudarcos kísérletei újra rávilágítottak az állam szerepére, és egyben meg is kérdőjelezték azt.

Az államok és a piacok legkésőbb a 18. század abszolutisztikus rezsimeje és a piac 19. századi előretörése óta fontos elemei voltak a kelet-európai (vidéki) népesség életének. A feudális adórendszer megváltoztatása, a jobbágyfelszabadítás, a technológiai újítások, az út- és a vasúthálózat kiépítése, az új növényi kultúrák bevezetése, a Kárpát-medencére jellemző lápok lecsapolása, az ökológiai környezet átalakítása az állam és a piac kettős nyomása alatt történt. Katherine Verdery meglátásában a parasztság története bizonyos szempontból a parasztság és a hatalom közötti viszonyok és az erőforrás-elvonás (hatalmi viszonyok, ár- és adópolitikák, közvetlen elvonás) történeteként is megérthető (Verdery 1983: 339–342, különösen: 340). Ez némiképp összhangban van David Kideckel azon megállapításával, hogy a paternalisztikus állam jelenléte Romániában megelőzi a szocializmust, és hogy a szocialista elitek olyan hosszú távú hagyományokra építettek, amelyekben az állam érdekei megelőzték a nép érdekeit (Kideckel 2006).

Ebben a kontextusban a szocialista modernizációt és a poszt szocialista változásokat tanulmányozó szakemberek sok energiát fordítottak az állam szerepének az elemzésére a szocializmusban és a poszt szocializmusban. Katherine Verdery, miközben az állam (sokszor alattomos) hatalomgyakorló stratégiáit mutatja be, azt is bemutatja, hogy az állam valójában a mindennapi élet szintjén sokszor gyengének bizonyult (Verdery 1996a), noha azt is mindannyian tudjuk, hogy a legintimebb szférában is ellenőrzésre törekedett (lásd például Kligman 1998). Az állam gyengesége és erőssége így mindig is a politikai antropológiai kérdésfelvetések homlokterében volt, különösen a volt szocialista rezsimek átalakulása idején. A valamikor erős vagy legalábbis erősnek tűnő államok elveszítették erőforrásaik egy részét és a hatalomgyakorlási eszközeik egy részét is, noha azokkal a sarkalatos véleményekkel, miszerint az állam teljesen összeomlott vagy eltűnt volna, vagy hogy a kapitalizmusra való átmenet inkább feudalizmust eredményezett, nehéz egyetérteni (vö. Humphrey 1991, Verdery 1996c). A vidéki térségek vonatkozásában ezt már csak azért is nehéz lenne elfogadni, mert a nagyarányú szegénység okán az egyik fontos

⁶ A felhasznált munkákra a maguk során hivatkozom.

erőforrás-elosztó még mindig az (újraerősödött) állam, illetve a különböző más jellegű támogatásokon/pályázatokon keresztül továbbra is jelentős szerepet játszik a mezőgazdaságban, agrár-turizmusban, vállalkozásfejlesztésben stb. Vagyis a piaci elosztási rendszerek mellett ez az állami eredetű redisztributív vagy kvázi piaci elosztás is jelentősen befolyásolja az emberek életét.

Éppen ezért arra törekszem, hogy túllépjek a gyenge állam-erős állam egyszerűsítő képletén és inkább rámutassak azokra a módokra, amelyeken keresztül az emberek folyamatosan újradefiniálják a saját pozícióikat az állam fluktuáló jelenlétével szemben, és próbálnak hasznot húzni ebből a jelenlétből vagy épp a hiányából. Ebben a keretben a helyi emberek életét egy horizontális, földrajzi és egy vertikális, szocioökonómiai kontinuum részeként látom, amelyet a történeti dimenziók is nagyban befolyásolnak. Miközben az emberek egy adott időben egy adott helyen élnek, az életük helyszínét viszonylagos gyakorisággal változtathatják, de ami ennél is fontosabb, ugyanabban a pillanatban különböző lokalitásoknak lehetnek a résztvevői (vö. Appadurai 1998, Marcus 1995).

A két legfontosabb és legerősebb rezsim, a nemzetállam és a globális piac felől érkező szubjektumteremtési gyakorlatok fontosságát nem lehet eleget hangsúlyozni: az embereknek mindig ezeknek a kontextusában kell megtalálniuk a saját pozícióikat. Ezért állítom azt – bizonyos értelemben kiterjesztve *Loïc Wacquant*nak a neoliberalizmusról alkotott elképzeléseit (lásd *Wacquant* 2012) –, hogy az emberek élete és helyi világa a közvetlen környezet (egyének, háztartások, lokális csoportok), az állami struktúrák és a piaci tevékenységek közötti folyamatos újrapozicionálásban és -pozicionálódásban formálódik meg. Közhely azt mondani, hogy nincs olyan személy *Bonyhán*, aki sikerrel boldogulna az állam és/vagy a piac nélkül és hogy ezek a rezsimok változatos módon vannak jelen az életükben. Ezzel együtt érdekes, hogy ez a háromszög hogyan alakul, és melyek a helyiek eszközei arra, hogy megtalálják a helyüket benne.

A kérdés nem egyszerűen a *foucault-i hatalom* (*Foucault* 1990) és a *scotti ellenállás* (*Scott* 1985) megközelítéseinek a szembenállásáról szól. Sokkal inkább arról a kettős feszültségről és az ebből eredő poétikáról, amelyet *Michael Herzfeld* az emberek és a nemzetállamok közötti viszony kapcsán fejtett ki: az emberek részei lehetnek a nemzetnek és egyben különböző eszközökkel ellen is állhatnak neki, esetenként vagy sok esetben épp azokkal a – (patrióta) retorikai – fogásokkal élve, amelyeket a nemzetállam is használ (*Herzfeld* 2005). Ugyanez a kettős viselkedés a piac esetében is megfigyelhető: ahol lehet, használják, ahol meg lehet, ott éppenséggel elkerülik a használatát vagy valamilyen helyi és/vagy kvázi piaci gyakorlatokat éltetnek.

Miközben a mindennapi emberek sokszor nem rendelkeznek azokkal az információkkal és (financiális) eszközökkel vagy éppen hatalmi eszközökkel, amelyekkel nagyobb léptékben tudnák befolyásolni környezetüket, aközben nem is teljesen eszköztelenek ebben a hármas alkufolyamatban. A moralitás, a mindennapi politika – a szó legszélesebb értelmében – központi elemei ennek, de hasonló módon a moralitással és a mindennapi politikával átítatott mindennapi gazdasági gyakorlatok is segítik őket ebben a küzdelemben.

Vagyis miközben egyetérthetünk *Andrew Sayer*rel abban, hogy egy önmagába zárt gazdasági és bürokratikus rendszer uralkodik el a mindennapi élet fölött, egy további gondolatára is hivatkoznunk kell: „ez nem jelenti azt, hogy a társadalmi élet morális dimenziója kevésbé fontosá válik; inkább azt jelenti, hogy még jobban a kritikai reflexió és alkufolyamat tárgyává válik” (2000: 90). Ebben az értelemben a morális ökonómia – túl a tudományos deskriptív és normatív percepciókon (vö. *Sayer* 2000) –, a mindennapi politika és az ezekre ráépülő minden-

napi gazdasági gyakorlatok erőteljes eszközök a nyilvánvaló vagy látens alkupozíciók kialakításában, illetve a gazdasági sikeresség, a kudarcok, a gazdagság és a szegénység, de emellett a hatalmi helyzetek, társadalmi berendezkedés, etnikai szerveződés, közösségiség és akár a vallásosság alakításában és értelmezésében.

AZ ÁLLAMRÓL: TÖRVÉNYEK ÉS TÁMOGATÁSOK

Talán nem kell különösebben érvelni az állítás érvényessége mellett, miszerint a vidéki emberek az állam részéről több támogatást várnak el. Ezt nem is mindig tényleges financiaális értelemben fogalmazzák meg, hanem például a törvények hiányára való utalásokon keresztül, amiben akár a szocializmus habituális kereteire is utalhatnak.

„Az albíró volt kint Németországban, tudja, mi az a szigorúság. Hányszor elmondtam, nem a te földed, nem léphetsz rejá. Ezt megszokták, a kommunizmus erősen beléverte, a traktor is, ahogy befordul, itt van az én földem, ő befordul, menyen rajta keresztül, mert így voltunk megszokva már a kollektívben. Mind beszélem, mert a volt traktoristák a szekcióban, vagy a szeméttében, mert így mondjuk, befordul, mert így szokta meg. Németországban ezt nem csinálják sehol. Nem az övé, ott nincs, mit keresen.” (magyar férfi, 2012)

Kétségtelen viszont, hogy az egyes szereplők a saját pozíciójuknak megfelelően adnak hangot a saját elképzeléseiknek. A fenti idézet például egy olyan gazdától származik, aki többek között a helyi gazdasági élet újjászervezésében, földek, legelők ügyeinek a rendezésében is érintett volt, így óhatatlanul fontosnak tartotta ezeket a szempontokat, amelyek értelemszerűen nem kerültek elő például a szegény romákkal készült interjúkban. Hogy a kérdés mennyire nem etnikai, azt viszont éppen az mutatta, hogy a jómódú romák már fontosnak tartották a tulajdon, a törvényesség és a számon kérhetőség kérdéseit is.

Mindezekkel együtt igaz az, hogy mindegyik helyi etnikai és/vagy társadalmi csoport megfogalmazott valamilyen elégedetlenséget az állammal szemben. Ezekben tehát nem volt különbség. A különbséget a lépték és a megfogalmazás perspektívája adta: a helyi vezetésben részt vevő románok és magyarok számára a fejlesztés (infrastruktúra: utak, víz, gáz stb.) és a Bukaresttel való viszony volt az egyik kardinális kérdés, és a vidéki térségek magukra hagyását is ebből az erőteljes perspektívából értékelték. Ugyanakkor értelemszerűen megjelent a romáknak – valószínűleg sokszor: szegényeknek – juttatott támogatások kérdése is, ami viszont a nem hatalmi pozícióban levő románok és magyarok számára kiemelkedő kérdés volt a mezőgazdasági támogatásokkal együtt. A magyarok körében ugyanakkor olyan etnikai szempontok is felmerültek – például az iskola kérdése –, amelyek a románok számára nem vagy alig voltak relevánsak. Végül a szegény romák nézőpontjában a családoknak és a gyerekeknek juttatott vagy a gyerekek után járó állami támogatások és az újraelosztásban kulcsszerepet vállaló államról alkotott képek

tartóssága okán a munkahelyek hiánya alkotta a tematikus központját a beszélgetéseknek.⁷ Példaként álljon itt csak egy idézet:

„... a helyi hatóságoknak sokkal nagyobb erőt adhatnának. Sokkal nagyobb pénzügyit, mindent. Sokkal nagyobbat. Ez sincs megoldva... Egyáltalán nincs megoldva. Egy község attól függ, kérem szépen, hogy Bukaresttől kap-e pénzt vagy nem kap pénzt. Na, most miért hibás egy község, a lakosság miatt hibás, ha véletlenül ellőtte, és nem úgy választott, nem azt a pártot, amelyik majd hatalomra kerül.” (magyar, közigazgatásban dolgozó férfi, 2011)

Az állammal kapcsolatos elképzelések, elégedetlenségek és várankozások kapcsán nem is ezek megléte a fontos: a bevezetőben vázolt jellegzetességek, a szocialista állam erőteljes jelenléte és aztán visszavonulása, majd a támogatásokon keresztül való újrateremtése okán ezek mind érthetőek. Inkább az a korábban már szintén említett kettősség érdekes, ahogy az emberek egyszerre használják és kerülnek meg az államot, és ahogy ez a helyi világ szerkezetéből adódóan megkonstruálódik. Ugyanis érdemes hangsúlyozni azt, hogy az állam itt egyszerre jelenti a megyeszékhely (Marosvásárhely) és a főváros (Bukarest) átláthatatlan és már-már imperszonális döntéshozatali szintjét, amelyet sokszor még a helyi elitek sem lát(hat)nak át, és ugyanakkor magukat a helyi eliteket, akik a legitimitásukat végső soron éppen abból a döntéshozatali szintből merítik, még akkor is, ha választott tagjai az elitnek.⁸ Az elégedetlenségek pedig – pontosan azért, mert a döntéshozatali és legitimitási szintek nem világosak – közvetlenül a helyi elitek ellen fogalmazódnak meg, illetve maguk a helyi elitek is mint az állam képviselői, szembehelezkednek a fővárosi, imperszonális szinttel. Ráadásul a helyi világ, miközben vertikálisan (is) kétségtelenül tagolt, mégis sok szálon szerveződik: a legszegényebb roma is barátjának tekintheti a roma tanácsadót vagy egyenesen rokon vele, aki a maga során szintén valamilyen módon képviselője az államnak. Némegyszer voltam tanúja olyan beszélgetésnek, amikor a helyi elit valamelyik tagja a közösség egy tagjával együtt szidta az államot – akár bent a hivatalban is.

A PIAC: ELŐNYÖK ÉS HÁTRÁNYOK

Az állammal szembeni elvárásokhoz hasonlóan köztudott egyrészt, hogy a piac a vidéki emberek életének (is) központi szervezőelemévé vált, és gyakorlatilag senki nem tudja magát függetleníteni a mechanizmusaitól, akár termékek, akár a munkaerő eladásáról legyen szó (vö. Szabó 2014). Ugyanakkor a piac a vidéki térségekben rengeteg olyan egyenlőtlenséget termel ki és tart fenn, aminek az egyik fontos komponense pont a vidékiség maga, hisz az ellátórendszerek sajátosságai (falusi boltok ellátottsága és előnytelen árképzése), a pénzhiányt kiváltó helyi rendszerek (uzsora- vagy kölcsönösségi hálózatok), a felvásárlási hálózatok jellegzetességei (a termelő és

7 Az államba és a külső kontextusokba való integrációról lásd még Szabó 2013a: 103.

8 A poszt-szocialista elitek országos szintű és helyi tagolódásáról, az egymás közötti és az államhoz való viszonyokról lásd Dorondel 2016: 12–13. Ștefan Dorondel is hangsúlyozza azokat a többes összefonódásokat, amelyeket a jelen tanulmány is fontosnak tekint.

a végfelhasználó közötti közvetítők), a vidéki munkaerőpiac összeomlása mind abba az irányba hatottak, hogy a vidéki emberek inkább ki vannak téve a kapitalista piac egyenlőtlenségeket kitermelő mechanizmusainak.

Ugyanakkor ismert a felvásárlási árak kapcsán alkotott, morálisan is beágyazott vélemények sora is, illetve a piaci fluktuációkból adódó bizonytalanság és a kiszolgáltatottság is. A tej és a hús előállításának kiszámítása – még a szokványos paraszti mentalitás mellett is, miszerint a munkát nem számolják –, illetve felvásárlási és eladási árának az összevetése olyan szokványos morális gyakorlat, amivel a fentebb említett egyenlőtlenségekre és kiszolgáltatottságra rá lehet világítani, és amivel éppen ezért a falusi emberek öngazolási stratégiáiban, illetve a piaccal – és egyben az állammal – szembeni kritikáiban folyamatosan szembesülni lehet (vö. Szabó 2009).

Mivel a szegényekről és a munkanélküliekről, azokról, akik erőforrásokkal nem rendelkeznek, azt feltételezzük, hogy leginkább rájuk érvényesek a fenti állítások, példaként álljon itt egy olyan termelőnek az esete, akiről első pillantásra azt feltételezhetnénk, hogy jó alkupozíciókkal rendelkezik, és a piaci beágyazottsága inkább előnyöket jelent számára, mintsem hátrányokat:

„Cukorrépat nem termesztünk, mert már nincs átvevőközpont itt helyben. Mert itt volt, volt három vágány is, most csak átmegy a vonat. Akkor volt hely, hogy rakodjon, megrakni, lerakni, pont a raktár előtt állt meg a vonat. Még olyan is volt, hogy a műtrágya vasúton jött Vásárhelyről... Bonyhán nem is termel senki cukorrépat. Ez a ludasi igazgató is elbátortalanított. (...) Na, adott vetőmagot, valami speciálisat, én bevettem egy nagyon jól elkészített területet, őszi szántás, szépen. Jött abban az évben, nem is emlékszem, mikor volt, egy hatalmas, csúnya szárazság. Nem lett cukorrépa... egy itt, egy ott... három méterre. Értesíttem az ügynököt, hogy jöjjön ki a helyszínre, nézze meg, uram, nem lett répa. Nem lett répa, mit csináljunk? Hát, hogy uram, hogy nem tudom... nem én voltam egyedül ebben a helyzetben, nem kelt ki. Nem csináltam semmit, úgy hagytam a földet sokáig, hogy lássák, ha jönnek. Nem takarítottam be semmit. S akkor, hogy fizessem vissza vetőmag árát. De ha mi veszítettünk, mert elvégeztük az összes munkát a mi pénzünkön, szántottunk, tárcsáztunk, vetettünk... hát maguk is veszíthetnek valamennyit. A vetőmag árát, ha partnerek vagyunk a szerződésben. Csak én veszítek? De fenyegettek, hogy nem tudom, hol megnyit fizessek. De nem fizettem... de nem is... még mondtam másoknak is, küldjétek egy átíratot, s ne fizessetek. Na, ez történt.” (román férfi, 2012)

Az interjúrészlet önmagáért beszél. Mégis felhívnám a figyelmet két dologra: egyrészt a múlttal való összevetésre (volt átvevőközpont Bonyhán), hisz mint arról később szó lesz, a nosztalgia fontos eleme a jelen kritikájának (vö. Berdahl 1999). Másrészt arra a látens morális elképzelésre, miszerint a keletkezett veszteségen a két félnek valamilyen módon osztoznia kell, az nem tisztességes, hogy csak az egyik fél veszítsen. Ez sokat elárul a piaccal kapcsolatos alternatív elképzelésekről: a szocialista rendszer a piacot és annak mechanizmusait – legalábbis a hivatalos ideológiák szintjén – nem tartotta legitimnek, ezért nem lepődhetünk meg azon, hogy az átmenet során ez az intézmény a volt szocialista országokban sajátos morális értelmezéseket vont maga után (Kaneff 2002). Végül még annyit tennék hozzá, hogy az ügyet törvényesen nem is zárták le: a gazdák az elévülésben reménykednek.

REAKCIÓK ÉS VÁLASZLEHETŐSÉGEK A MORALITÁS ÉS A GAZDASÁGI GYAKORLATOK ERŐTERÉBEN

Említettem korábban, hogy meglátásomban az állammal, a piaccal és a helyi környezettel szembeni pozíciók helyi alakulását történetileg beágyazottnak tekintem. Ugyan ennek több értelmezési szintje és kapcsolódási pontja létezik (esetünkben például az egyes családok által birtokolt szimbolikus tőkék mellett különösen érdekes lehet az etnikai csoportok közötti határok történeti ki- és újratermelődése vagy a valami grófi birtokkal és szétosztásával kapcsolatos viszony stb.), de témánk szempontjából továbbra is a szocializmus és az átmenet éveit tartom kiemelendőknek.

Az állam erőteljes jelenléte mindvégig érződött a szocializmus során: valójában semmiféle lokális akciót nem lehetett elképzelni az állam figyelembevétele nélkül. Túl azon, hogy új intézmények jöttek létre és új épületek épültek, a helyi intézmények az állam támogatásával vagy annak szoros felügyelete alatt működtek. A puha költségvetési nyomások (*soft budget constraint*, vö. Kornai János elképzelésével) a mezőgazdaságban is érezhetőek voltak: ha egy téesz túl sok adósságot halmozott fel, akkor az állam egy adott ponton ezt az adósságot elengedhette. Erről azonban csak a jól informált vezetők tudhattak, akiknek jó kapcsolataik voltak Bukaresttel. Vagyis az állam legfelsőbb struktúráival. Az állammal – pontosabban a képviselőivel – folytatott alkudozás életbevágóan fontos a helyi élet szempontjából, amelynek a rugalmasság és kreativitás, a személyes kapcsolatok, a patrónus-kliens-szerű viszonyok, a korrupció mind részei voltak, és jelezték az állam és a nép kapcsolatának kettősségét, illetve a helyi vezetők pozícióinak a különféle értelmezési mezőkbe történő integrációját:

„Vegyszereket akartál a kollektív gazdaságnak? Kenőpénzként kellett vinned néhány tojást, és akkor előreengedtek a sorban. De kellett valamennyi készpénz is. Amikor a szarvasmarhák kimentek a legelőre nyár elején, hoztunk csirkéket az istállóba. És eladtuk aztán jó áron.” (román férfi, a téesz volt elnöke, 2012).

Az állammal és a piaccal – vagy itt inkább a kvázi piaccal – szembeni pozicionálódás szimultán jellege már ebből a példából is világosan kibontható. Ugyan a tanulmány kedvéért e két szférát külön szemléltük, de fontosnak tartom kihangsúlyozni, hogy a kettő szimultán módon jelenik meg, és éppen ezért a válaszreakciók is csak ilyen szimultán megközelítésben értelmezhetőek. És miközben az átmenet elitellenessége – amelynek megvoltak maguk jól körülhatárolható, szocialista előképei – például első pillantásra tisztán az állammal szembeni elutasítást tükrözi, sok példa azt mutatja, hogy ez az elitellenesség egyszerre szól a valamikori és a pozícióit átmentő politikai elitnek és a pozícióit az átmenetben szerző gazdasági elitnek, amelyeket ráadásul sokszor az összefonódások felől értelmeztek és értelmeznek mind a mai napig. Az átmenet során a *nem kell több elnök, nem kell több mérnök* (román férfi, 2012) mondat skandalása tisztán politikainak tűnik, de a Caritas, a kilencvenes évek elejének piramisjátéka (Verdery 1996b, Magyar-Vincze–Feischmidt 1994) helyi értelmezéseiből világosan kiderül, hogy a különféle elitcsoportok között összefonódásokat látnak (lásd később).

Az állam és a piac egymást feltételező jelenléte a következő szempontból is megvilágítható: az állam a szocializmusban integrálta a munkaerőt és kielégítette az emberek alapvető igényeit.

Létezett ugyan egy második elosztó rendszer, amit piacnak vagy kvázi piacnak neveztünk, de az állam elsődleges szerepe nem kérdőjelezhető meg. Ez a kvázi piac az állami redistribúció hiányosságait pótolta. Az átmenet során az erőviszonyok megfordultak: a munkaerő integrációja, illetve dezintegrációja és az elosztás elsősorban a piacon szerveződik meg. Az állam pedig ennek az elosztásnak a hiányosságait pótolja. S noha az állam gazdasági pozíciói az átmenetnek különösen a kezdeti éveiben gyengültek, éppen azért, mert a piac nagy réseket hagyott, viszonylag kis erőforrások mozgósításával is jelentős szerepet tudott magának megőrizni: a néhány száz lejes szociális segély (helyi szóhasználatban: *social* vagy *szociál*) ugyan nem nagy összeg, de állandó és kiszámítható egy olyan közegben, amelynek bizonyos szegmenseiben (például a szegény romák között) folyamatos készpénzhiány uralkodik. Ráadásul a szociális segéllyel egészségügyi biztosítás is jár, amely potenciálisan még inkább megnöveli az értékét. A mezőgazdasági támogatások – annak ellenére, hogy végső soron ezek is támogatások, még ha az a stigmatizáltság nem is kapcsolódik hozzájuk, mint a szociális segélyekhez – ebből a szempontból is fontosak, hisz van olyan gazda, aki éves szinten több tízezer lejhez jut.

Nem mellékes ugyanakkor, hogy – akár például a helyi jómódú romák nézetében is – a szociális segély épp csak a periferialitás fenntartására, a vidékiség struktúráinak az újratermelésére elegendő:

„Ezek [a szegény romák] túl lusták ahhoz, hogy dolgozzanak. Itt mellettem van a buszállomás, ahonnan az emberek (...) -ra/re [közeli város] mennek dolgozni. De egy cigány sem megy, csak románok és magyarok. (...) Ők megelégednek a szociállal, amit kapnak, amit a polgármesteri hivatal ad... mert ha én megelégedtem volna azzal az állapottal, amiben voltam... de nekem más elképzeléseim voltak...” (roma férfi, vállalkozó, 2014)

Mindenképp érdekes, hogy miközben az emberek folyamatosan megkérdőjelezzik az állam (morális) jogosultságát, hogy az életüket ellenőrizze, és ez különösen nyilvánvaló a segélyek és az itthoni vagy külföldi munka között lavírozók esetében, aközben financiaális és egyéb gazdasági segítséget, például munkahelyteremtést várnak tőle. Ez a kettősség az átmenetet végig jellemezte, és ma is jellemző. Ráadásul mindezeket túl ugyan az állam magára hagyta az embereket, hogy boldoguljanak, ahogy tudnak, de ugyanakkor a laza jogi keretek vagy a helyi világ szerveződése nagyobb fokú lavírozást is megengedtek és megengednek: a vidéki gazdasági gyakorlatok esetében nemegyszer hiányoznak az eszközök és a helyi politikai akarat is arra, hogy mindent ellenőrizzenek. Ugyanakkor ez a sajátos, kettős jelenlét, a támogatások megléte, de az elegendő támogatások hiánya, a laza ellenőrzés a kreativitást is ösztönzi. És ez megint csak a helyi összefonódásokkal magyarázható, amelyeknek szintén meglehetnek az előképei: a szocializmus idején a téésznek működött például egy melléküzemága, amelynek keretében egy család szinte teljesen piaci alapon szerveződő kertgazdaságot működtetett a termeléstől az eladásig. Ez a család egyébként mind a mai napig az egyik legsikeresebb a faluban, amit helyi beágyazottságnak és külső kapcsolatainak egyaránt köszönhetnek.

ELKÉPZELÉSEK ÉS GYAKORLATOK: ELLENÁLLÁS, ÖNVÉDELEM?

Az állammal és a piaccal szembeni viszonyokra való rámutatás mellett a tanulmány egyik alapkérdése, hogy vajon milyen eszközökkel rendelkeznek a helyi, mindennapi emberek azoknak a hatásoknak az értelmezésében és kezelésében, amelyekben keresztül ez a két erőteljes rezsim az ő életük szintjén megnyilvánul. A kérdés így is megfogalmazható: eszköztelenek-e teljesen a mindennapi emberek ebben a folyamatos küzdelemben? A válasz az eddigiek alapján is megelölegezhető: ugyan az állam és a piac makrostruktúráinak befolyásolására a mindennapi embereknek alig van lehetőségük, és ezt még tetézi az a periferialitás, amely egyrészt a vidékiségből, másrészt sokak esetében például a társadalmi pozícióból fakad, azokat a felületeket tekintve, ahol ez a két rezsim az életvilágaikkal érintkezik, mégsem teljesen eszköztelenek. Az eszközeik a tisztán morális elképzelések és a különféle gazdasági gyakorlatok közötti térben helyezkednek el, sokszor összefonódnak, tehát például egy gazdasági gyakorlatnak morális bázist találnak.

A helyi emberek egyik alaptapasztalata, hogy nem teljesen értik, mi is történik a falujukkal és tágabban az országgal, nem értik a döntések és a magas politikai mögött okozati viszonyokat, és elégedetlenek azzal, amit látnak. Sokszor kifejezik a veszteség érzését is. Azt, hogy, elvettek tőlük valamit, amivel azelőtt rendelkeztek: a munkához, a pénzkereséshez és a decens élet éléséhez való jogot. A morális, a társadalmi és a gazdasági rend felborult, az igazság és a tisztesség fogalmai megváltoztak, és az emberek sorozatos bizonytalanságokkal szembesültek mind morális, mind anyagi értelemben.⁹ Már-már azt mondhatni, hogy elkerülhetetlen számukra a megelőző, szocialista rendszerrel való összevetés és a jelen ilyen szempontú kritikája (lásd Berdahl 1999). A kritikák jellege, intenzitása és irányultsága az anyagi helyzettől és társadalmi pozíciótól függően változik, és közvetve vagy közvetlenül a tisztességes és tisztességtelen körülményekről, a helyi és az országos politikáról ad számot.

„A gyárban dolgoztam, és voltak gyerekeim, s amikor úgy jött ki a lépés, akkor még téglát is csináltam. Én előkészítettem a földet, a gyerekek meg vetették a téglát. De most már nem csinálunk, mert a föld is... már nem tartozik... valamikor a grófé volt. (...) Az emberek modernizálódtak. Már nem foglalkoznak ezzel a cigánytéglával... ahogy mondják. Nincs szaporája az építkezésben. (...) Egész életemben dolgoztam, amíg el nem romlottak a gyárak. Ilyenre [stressz, munkahelyek hiánya] nem emlékszem Ceaușescu idejéből. Vagy a forradalom után, olyan 6-8 évig jól mentek a gyárak.”
(roma férfi, 2014)

A szegény roma férfi látásmódjától alapvetően különbözik a jómódú magyar gazda rendszerrel szembeni kritikája, ami már más perspektívájú, más szintjét célozza meg a politikának:

„Nem jó irányba halad a mezőgazdaság. Korrupcióalapon indult el... s avval is menyen végbe. De a hanyatlás felé menyen. Mert ennek nem jó lesz a vége. (...) De ötven év múlva meglássák, hogy milyen mezőgazdaságot csináltak. Azok a földek, ami-

9 Lásd ehhez Michael Herzfeld strukturális nosztalgia fogalmát (Herzfeld 2005: 147 és a következő oldalak).

ket eladott a romány parasztság külföldieknek, az már nem Romániához tart. Megvette a német meg a francia, s a másik s a harmadik. Az már nem a rományoké. (...) Így veszi, árandára, ahogy én dolgoztam... most kiveszi árandára az emberektől, s utána... még volt egy olyan egy alkalomkor, még szóban volt a parlamentben, hogy a földet adják annak, aki megdolgozza. Ezt, ha ő dolgozza, egyszer csak hoznak egy olyan törvényt, hogy neki marad. Vagy kevés pénzzel kifizeti a tulajdonosokat.” (magyar férfi, 2012)

Ugyan a két idézet lényeges különbségeket hordoz, de mégis közös bennük, hogy az állam és a piac, illetve a kettő kölcsönös működését egyaránt kritizálják. A szegény roma férfi esetében a közvetlen életkörülmények, tehát a munkahelyek valamikori megléte és a mai hiánya a központi téma, a jómódú magyar gazda esetében már a földtulajdonlás, a nem román állampolgárok földvásárlása képezi a kritika tárgyát.

Az állami és piaci rezsimekkel való szembehelyezkedés másik eszköze a humor lehet, ami egyszerre kritika a rendszerrel, de a saját balgaságukkal szemben is. A Caritas-piramisjáték az 1990-es évek elején működött, és tipikus megnyilvánulása volt az átmenetnek (Verdery 1996b, Magyar-Vincze 1997), ami Bonyhán is éreztette hatását: többen is megpróbálták megforgatni a pénzüket, és többen el is veszítették ezt a pénzt. Nem céloim ezt a jelenséget részletesen bemutatni vagy elemezni, csak két aspektusra, a pénz korábban nem ismert jelentéseinek és az elitek formálódásának, valamint az elitellenességnek az aspektusára hívnám fel a figyelmet.

„Na, odaadom a neccet, hát nem számolta, így né, rázta ki a háta megett, üresítette ki, s utoljára azt mondja [kérdi], hogy mennyi volt. Mondom, né, itt van, hát papírral vettem ki, megnézi, s akkor csinált egy nagy tekeréket, egy vécepapírnak egy hónapig elég lett volna. (...) S aztán úgy történt, hogy (...) megbukott a Caritas. A pénz ott maradt. Jött egy barátom, ő volt a kollektíveknök, S., vai [jaj], J. bácsi, patru vaci mi-au murit, négy tehenyem döglött meg. Na, hát, mikor domnul S. [S. úr], azt mondja, a tegnapelőtt, mikor megbukott a Caritas [nevet]. Eladott négy tehent, s bétette a pénzt. Akkor jött a másik, a T. F. Gógánból, az eladott 160 darab juhot. Az Isten b...a meg, százhatvan darab juham döglött meg [utánozza az orrhangját]! Hát hogy, te, sógor? Úgy, hogy eladtam, s a pénzt bétettem a Caritasba. (...) Amíg ott állottunk egész nap, láttuk, hogy hogy ment végbe. Jött egy-egy luxusautó, nagy lapos nyakkendősek mentek bé, nagy neccel, táskával, hozták a pénzt, s vitték. Erősen nagy, erősen nagy tolvajság volt ott is.” (magyar férfi, 2012)

A Caritas körül mind a mai napig több kérdés maradt, de az valószínűsíthető, és elég nagy egyetértés is van abban, hogy egy ilyen méretű és komplexitású vállalkozás valamilyenfajta politikai támogatás nélkül nem működhetett volna. A kettősségeket tovább fokozza ugyanakkor, hogy az, aki ezt a humorba ültetett kritikát és önkritikát megfogalmazza, és hangot ad az elitellenességnek, az valamilyen módon maga is tagja – legalább – a helyi elitnek.

A humornak a forrása vagy egyszerűen a periferialításra adott válasz lehet – például a romák esetében – az etnikai identitással való játék. Egy magyar nagygazda például úgy szabadult meg a számára nem előnyös földbérleti szerződéstől, hogy román ismerőseivel megegyeztek az etnikai kártya kijátszásában:

„Azt mondja, hogy vasárnap két órakor hívjak gyűlést (...), csináltassak papírt velek, hogy én nem dolgozom többet a földeket. S amikor pontosan két óra van, a bolt előtt legyen a kocsi, mert ő bélép, s ő elkerget engemet. Megmondja, hogy menjen ez az ungur [magyar], el, haza innöt, mert átveszi ő a földeket. [nevet] (...) S úgy is történt. Mikor bejelentettem, hogy nem dolgozom többet a földet, megtámadtak, de keményen az emberek... de már jött ő, ce, mă, ce-i aicia? Afară cu ungurul ăsta, lăsați, să meargă de aicia. Las, că fac eu treaba cu voi... [mi van, te, mi van itt? Kifelé ezzel a magyarral, hagyjátok, menjen innen. Majd megcsinálom én nektek...], ott kezdett hadonászni... aláírták a szerződést, hogy lemondtak rólam, átvette a másikat...” (magyar férfi, 2012)

Az etnikai identitással való játék még nyilvánvalóbb és gyakoribb a romák körében. Amikor egy roma férfi a hivatalban dolgozó, azonos személynevű férfit a familiáris *druszám* kifejezést használja, nyilvánvalóan ezzel az identitással játszik. Vagy ugyanez a helyzet, amikor a helybéli piacon árusító roma szóba elegyedik a vevőjével, kideríti annak a nevét, és felkiált: „maga B... [családnév]? Hát én is az vagyok! Akkor már nem is vagyok cigány!” – amit a körülállók részéről hangos nevetés kísér (terepnapló alapján, 2012 májusa). De ugyanebben a regiszterben értelmezhető a magyar igazolvány és a magyar állampolgárság kérdése is: különösen a 2011–12-es terepmunka során találkoztam többször a romák körében azzal a stratégiával, hogy a kettős etnikai kötődésükből ilyen értelemben is hasznot próbáltak húzni.

A helyi és az országos politikáknak – megint: a szó legszélesebb értelmében – sajátos kritikája lehet a vallásos csoportok szerveződése is, ami helyben a romák esetében nem független a rokonsági rendszerektől sem. A helyi roma társadalom rendkívül szétagolt, és legalább 4-5 olyan csoport van, amelyek formálisan megszerveződő vallási és érdekcsoportot alkotnak. És ugyan az egyes csoportok vezetői között nem egy esetben akár szoros rokonsági kapcsolat is van (és ezt ezek a vezetők az önidentifikációs stratégiájukban folyamatosan használják is), de ezek a csoportok ugyanakkor más és más erőforrások elérését teszik lehetővé. A legszegényebbek esetében a tisztán morális-vallási alapokra való helyezkedés, az erkölcsi tisztaság hangsúlyozása képezi a rivális csoportokkal szembeni kritika alapját és a saját életvitelük igazolását.

„Az egyetlen megoldás Isten, mert az embereknel alig találunk nyugalmat, kevés a tisztességes ember. Szabadelvűnek [szabadelvű pünkösdisták: egyik helyi vallási csoportosulás] lenni azt jelenti, hogy csak a nevedben vagy keresztény. (...) Ez engem meghalad. Azt jelenti, hogy az emberek csak megmosdottak a keresztység vizében, de nem teljesítik Isten akaratát... mert azoknál szabad lopni, szabad akármit csinálni, szabad káromkodni, átkozódni... A politika és a kurvaság miatt szakadt szét az egyház.” (roma férfi, 2014)

Úgy tűnik, a helyi roma lakosság jelentős részének a vallási konverzió fontos eszköz volt a saját pozíciója újraértelmezésében, még ha ez sokszor nem is járt együtt a heteroidentifikációs stratégiák lényeges megváltozásával. Az új egyházak ugyanakkor felkínálták a lehetőséget, hogy a romák újrafogalmazzák saját magukat, hogy eltávolodjanak a sztereotipikus romaképtől, és egy olyan morálisan beágyazott életet éljenek, amely a testvériség eszméjének a hangsúlyozásán

keresztül egyszerre eszköz a mindennapok küzdelmeiben, háttér a kritikák megfogalmazásában és egy módja a jövőbe vetett remény kifejezésének (vö. Gog 2014).

A nyelvi-morális eszközökön túl értelemszerűen a helyi emberek a gazdasági gyakorlataikon keresztül is választ adnak az állam és a piac nyomásaira, bár azt újfent hangsúlyoznám, hogy miközben az állam és a piac jelenlétére és/vagy hiányosságaira szimultán reagálnak, úgy a gazdasági gyakorlatok is beágyazottak a nyelvi-morális elképzelésekbe, vagy a nyelvi-morális eszközök megnyilvánulásának éppen a gazdasági tevékenységek adnak keretet. Ilyen szempontból a már említett helyi piac (részletesen lásd Szabó 2013a: 215–228) mintegy sűrűsödési pontja a gazdasági gyakorlatoknak és a nyelvi-morális eszközöknek, és egyféléképpen tükrökre a helyi életnek.

A falu központjában található vásártéren hetente, havonta és évente négyszer rendeznek vásárokat. Nyilván, a havi és az éves országos vásárok a jelentősebbek. Itt leginkább a helybéli és környékbeli emberek adják el állataikat, különféle termékeiket, de rendszeresen érkeznek árusok a szomszédos megyékből is. Az állatok mellett mezőgazdasági, műszaki és háztartási eszközök (*orosz piac*), illetve – általában olcsó – ruhaneműk is gazdát cserélnek a piacon. Különösen mozgalmas része a vásártérnek a lóvásár, amely mindig külön térben, már-már színház-szerűen szerveződik meg, ahol a gazdák a lovaik erejét fitogtatva, a vásárlók pedig a rejtett hibák kiderítésére törekedve vesznek részt az előadásban. A vásár magában foglalja az alkudozást (akár gazdasági, akár etnikai, akár társadalmi értelemben), az átverést, az elrejtést és felfedést, a lopást, a hivalkodó fogyasztást. A helyiek láthatóan nagy kedvvel vesznek részt a vásárban, még azok is, akik nem akarnak eladni, vagy nem érkeznek komoly vásárlási szándékkal.¹⁰ Információt gyűjteni, beszélgetni, pletykálni – egyszerűen a hangulat kedvéért – jönnek.

A piac tehát sűrítve jeleníti meg a falu gazdasági életét. Ebben akár az adókerülés, az informális gazdaság különféle tevékenységei, be nem jegyzett interakciók is helyet kapnak. A termékek regisztrálatlan eladása, a külföldi vagy itthoni szintén be nem jelentett munka – és a helyi segélyezési rendszerben való lavírozás – is részei ennek, annyira, hogy ezek bevallása igazi kérdésként fel sem merül, vagy csak akkor, ha valaki nagyon kiszolgáltatott helyzetben van:

„néha még hívnak, krumplit vagy kukoricát kapálni... és adnak harmincöt lejt... mész egy nap, két nap... és összegyűl. (...) Hívnak, hogy gyere, van valamim a számodra... és ott tart két órát, három órát, és a végén azt mondja, na, többet nem tudok. És két óráért mégsem mész el... mert ad nyolc-kilenc lejt. (...) Sokan félnék, hogy menjünk. Mert levágják a szociált. (...) S levágják a szociált, elveszítéd a[z egészségügyi] biztosításon. Mész az orvoshoz, és fizeted a kórházi kezelést.” (roma nő, lánya krónikus beteg, 2014)

Mindeközben az állami rendszer korrumpáltsága, a piaci szereplők kapzsisága egyfajta morális bázist is biztosít ezeknek a tevékenységeknek, amit felerősít a falusi emberek *mi tápláljuk*

10 A helyi piacok népszerűsége mögött feltételezhetően az is meghúzódik, hogy a szocialista rendszer ellenőrző politikája mellett ezek voltak azok a gazdasági helyszínek, ahol a paraszti autonómia még megnyilvánulhatott. A hipotézist viszont további kutatásoknak igazolniuk, cáfolniuk vagy finomítaniuk kell.

az országot diskurzusa (vö. Szabó 2013b). A szegény romák fát gyűjtenek az erdőben, és ehhez morális igazolásként hozzák fel, hogy ők dolgoznának, de senki nem alkalmazza őket, másrészt a kettős mércét tekintik hivatkozási alapnak: ... *apám az erdőre ment fáért. És megfogták. (...) Egy fa miatt. De ez csak a cigányokkal van így..., a románokkal nem. A románok utánfutókkal [eredetiben: cu remorcile] mennek.* (roma férfi, 2014)

És ez – megint – egyszerre kritika az állammal és a piaccal szemben, amelyben a legalitás és illegalitás illékony struktúráin való túllépés és a sokkal inkább örökérvényű moralitás és tisztesség kontextusában való értelmezés is benne van. Hadd utaljak itt még egyszer vissza a cukorrépa esetre, amely szintén mutatja a legalitás-illegalitás és moralitás szintjei közötti eltéréseket: a gazdák tudatában voltak annak, hogy legálisan nincs igazuk, de mégis egy olyan tisztességre hivatkoztak, amely morálisan felette áll az igencsak emberi törvényességi szempontoknak.

A lokálisan működtetett kölcsönösségi hálózatok szintén jól érzékeltetik a gazdaság és a moralitás szimultán meglétét. A főként a szegény roma népességre mint alapvető erőforrásra ráépülő hálózatoknak alapvetően két, mindkét esetben mély morális beágyazottságú értelmezése lehetséges: a hálózatokat működtetők részéről ez egy, a korábban már említett, a vallásos csoportosulások által is támogatott testvériségbe mint morális diskurzusba és dimenzióba ágyazott tevékenység, amellyel ők a pénzhiánnyal küszködő rokonaiknak, társaiknak segítenek. Kétségtelen, hogy az ehhez hasonló pénzhiányos környezetben az ilyen jellegű segítség jól fog (Durst Judit terepmunkája alapján lásd Stewart 2002: 142–143). Azonban a másik oldalról ugyanaz a tevékenység – szintén erősen morális értelmezési keretben – legalábbis megkérdőjelezhető, mert az uzsora és kizsákmányolás fogalmai kapcsolódnak hozzá (vö. Gregory 2012).

„Mert adnak füzetre, de ha nem hozzák a pénzt időben, akkor veszekedések vannak... vannak emberek, akiknek ötven-hatvan milliós [öt-hatezer lej] adósságuk van... régi pénzben mondom, amitől nem fognak megszabadulni soha. (...) Vannak családok, tele vannak adóssággal, akárhová mennének és hoznák a pénzt, nem fognak megszabadulni soha. Egérfogóban vannak, ahogy mondanák. A szociált elveszi tőlük. A gyereksegélyt... a gyereksegélyért is elmentek (...)–ba/be [közeli város], és papírt csináltak, hogy ő kapja meg a gyereksegélyt. És élnek..., ha ad, jó..., ha nem...” (roma férfi, 2014)

Vannak ugyanakkor olyan szegmensei is a gazdasági gyakorlatoknak, amelyeknek nehéz morálisan beágyazott igazolást keresni vagy találni. A mezőgazdasági, területalapú támogatások a vidéki térségekben az utóbbi időben nagyon fontos erőforrássá váltak. Gyakorlatilag a mezőgazdaság ma ezekkel a támogatásokkal tud csak túlélni. Azonban a feltételezett spekulációsoktól ez a terület sem mentes:

„Ez aztán nagy területeket vett fel mindenfelé. Van John Deere traktorja... amivel felszánta a földet tavasszal, egy valamennyit bévet, egy annyit, amit az embereket kifizeti belőle. S a többit csinál APIA¹¹-s papírt. S felveszi a pénzt az APIA-tól, s neki csak annyiba kerül, hogy megfeketítette a földet.” (magyar férfi, 2012)

11 Betűszó: Agenția de Plăți și Intervenții în Agricultură, magyarul: Mezőgazdasági Kifizetési Ügynökség

POLITIKA ÉS TÁVLATOSSÁG: KÖVETKEZTETÉSEK HELYETT

Az állam változó jelenléte és változó szerepei, a piac növekedő befolyása átalakította a helyi emberek életét. A közösségen belüli kapcsolatok is sokszor ezeknek a változásoknak a fényében alakulnak át. A szocializmus alatt az emberek megtanultak megküzdeni az állammal. Most egyrészt az állammal, másrészt a piaccal kell megküzdeniük. Az állam egyszerre objektifikált és perszonalizált: amikor szidják, legtöbbször a távoli, fővárosi államot szidják. Amikor alkudoznak vele, akkor valójában az állam helyi képviselőivel teszik, akik a maguk során szintén az állam ellen és a falusfelek érdekében cselekedhetnek (vö. Herzfeld 2005). Ez megint egy olyan minta, amelynek az előképeit már a szocializmusban is felfedezhetjük.

A helyiek részei az államnak, ugyanakkor távol is igyekeznek maradni tőle, akár csak a piac esetében is. Ebben mindig szükség van a helyi/népi bölcsesség és gyakorlati tudások kombinációjára, egyfajta *metisre* (Scott 1998) „A *metis* érvelésem szerint nem ellentéte a hatalomnak; összefonódik vele” (Li 2005: 384). A mindennapi emberek népi bölcsessége így ezeknek a hatalmi és gazdasági viszonyoknak a kontextusában érthető meg. A helyi világok folyamatosan ezeknek a viszonyoknak a fényében konstruálódnak és újrakonstruálódnak. Egy relatív szegény roma megműveli a kevéske földjét, és ezzel a nem roma földművesekkel kerül egyfajta reciprok vagy legalábbis patrónus-kliens kapcsolatba (például kukoricáját hazahozzák, ő ennek fejében dolgozik, és a kapcsolatot diszkurzív szinten egyenrangúnak tünteti fel). Alkalomszerűen el is ad a termékeiből a helyi piacon, de a kenyeret maga süti, és ebben egyszerre hivatkozik gazdasági és élelmiszer-politikai szempontokra. Szociális segílyre is támaszkodik, illetve külföldi munkára is megy, amikor lehet. A jó életről való narratívája megalkotásában fontos elem a szocializmusra való hivatkozás, amikor Bukarestben laktak, és építőtelegen dolgoztak. Ugyanennek a narratívának a része az inkompetens hatóságok kritizálása, akik nem tudták még megoldani az apja által háborús veteránként kapott föld teljes visszaszolgáltatását. De miközben ezt teszi, folyamatosan a hangsúlyozza a már-már baráti kapcsolatát a helyi hatóságok képviselőivel.

Mégis úgy gondolom, hogy nem beszélhetünk ezekről a kérdésekről egyértelműen pozitív hangnemen és nem ünnepelehetjük a mindennapi emberek azon képességét, hogy az őket körülvevő világgal meg tudnak küzdeni. A nyelvi-morális eszközeik és gazdasági gyakorlataik kétségtelenül fontosak ebben a küzdelemben. Azonban nagy kérdés ennek a küzdelemnek a politikai jellege és a távlatossága, mert igaz ugyan, hogy bár ezeknek a tevékenységeknek politikai céljuk alig van, és mégis valami helyi politikai világ kialakulásában szerepet játszanak, a távlatosság mégiscsak hiányzik belőlük. Mint ahogy a hatalom a társadalomban is különböző színtereken és mechanizmusokon keresztül nyilvánul meg (Foucault 1990), ugyanúgy az ellenállás is több formát ölthet magára (Certeau 1984).¹²

12 Jan Douwe van der Ploeg egy kicsit más kontextusban ugyan, de amellett érvel, hogy a paraszti mozgalmak egyik erőssége éppen a változatosság: „In synthesis, the resistance of the peasantry resides, first and foremost, in the *multitude of responses* continued and/or created anew in order to confront Empire as the principal mode of ordering” (Ploeg 2008: 265). Érdemes megjegyezni ugyanakkor, hogy nagyobb politikai jelentőséget is tulajdonít ezeknek az akcióknak, mint a jelen tanulmány teszi.

Ez a szétrendezettség nyilván egyrészt előny, másrészt pedig inkább hátrány, mert a rendszerré szerveződést és a teleologikus jelleget kérdőjelezi meg. Éppen ezért érdemes felvetni – újra – az ellenállás és az önvédelem kérdését (vö. Shevchenko 2002), és éppen a politikai jelleg alapján tenni különbséget közöttük. A beszélgetések során mindig az volt az érzésem, hogy az emberek a legtöbb esetben lemondtak arról a reményről, hogy a nagypolitika és a makrostruktúra megváltoztatható lenne. A kérdés tehát nem az, hogy ezeket a strukturális feltételeket hogyan lehetne megváltoztatni, hanem inkább az, hogy az adott feltételek között a saját mindennapi életüket hogyan tudják jobbra tenni. Hisz ez pont a cselekvőképességük határainak a felismerését is jelenti, és visszavezet a mindennapok megkonstruálódásának és a mindennapok és a hatalom viszonyának a régi kérdéséhez (Gyáni 1997).¹³

Nem mellékesen ez a probléma felveti az egyéni és közösségi cselekvési keretek kérdését is. Mert miközben teljesen világos, hogy mind a nyelvi-morális eszközök, mind a gazdasági gyakorlatok szintjén a felhasznált technikáknak van közösségi háttere, a tényleges megnyilvánulásaik legtöbbször valójában egyéni. A politikai jelleget és a távlatosságot pedig ezek is erőteljesen megkérdőjelezzik.¹⁴ Ezt azért is hangsúlyoznunk kell, mert úgy tűnik, hogy a különféle rezsimék és különösen a kapitalista piac sok szempontból egyre rejtettebben alakítják az emberek életét, miközben egyre inkább leválnak a mindennapi emberek életéről: „a gazdasági, a politikai és a bürokratikus rendszerek eltávolodtak az életvilágtól és elkezdtek gyarmatosítani azt, a termékek elkezdtek dominálni a termelőket, és az emberek egyre inkább függővé váltak egy olyan gazdasági rendszer működésétől, amely – jobban, mint bármilyen előző gazdaság – saját logikával és dinamikával rendelkezik” (Sayer 2000: 86).

UTÓHANG

A tanulmány elején idézett beszélgetés fordulata, a „holt vidék” inkább egy trópus, amellyel a vidékiség hátrányait tudatosító helyiek a helyzetüket leírhatják. Hisz maga az a fiatalember is, akitől ez a fordulat származik, több olyan erőforráshoz fér hozzá, amelyek lehetővé teszik az adott körülményekhez képest viszonylag élhető élet megszervezését. Számítógépet egy helyi program keretében kaptak, az internetet maga is olcsónak, legalábbis könnyen hozzáférhetőnek tartja, hisz a kábeltévé – amely ezekben a közegekben az életnek nélkülözhetetlen eleme – bérletében amúgy is benne van. Szociális segílyt és gyerekek utáni támogatást is kapnak: *túlélünk, ahogy tudunk... a szociállal, a gyerekpénzzel... amivel lehet.* De külföldi munkára is megy, még ha ezt a munkát nagyon nehéznek is érzi, és beszámol rémálomszerű részletekről is (tanúja volt munkatársai halálának a munkahelyén). Kölcsönökhöz a helyi hálózatokban hozzájut: *nem, nem elég a pénz. Mert adósságaim vannak... nem így a bankban, hanem az üzletben, egy kenyér, egy szalámi, kolbász. (...) Megy ez a rendszer.* Közeli rokonságban áll azzal a roma nővel, aki a

13 Nem mellékes ugyanakkor, hogy miközben a politikai cselekvés határai erősen korlátozottak, aközben a helyi és nem helyi politikai célok elérésében az emberek, esetünkben főleg a szegény romák mobilizálása mégiscsak fontos elem.

14 Amivel nem vitatjuk annak a lehetőségét, hogy adott kontextusokban ezeknek az akcióknak is lehet politikai jelentése (Scott 1996).

maga során már közvetlenül kapcsolódik a helyi román és magyar gazdasági és politikai elithez. És végső soron annak is tudatában van ezen keresztül, hogy ez egyfajta politikai tőkét is jelent: *Igen, voltam szavazni... a politikai a nagynéném* [nevet, és az épp a szobában tartózkodó nő felé tesz egy mozdulatot]. *Itt mi választunk mindent. Nálunk van az erő.*

Érdekes módon ugyanakkor egyfajta nosztalgikus keretben is értelmezi az életét, annak ellenére, hogy a szocializmusról nem lehetnek közvetlen emlékei: *Sokan mondják, hogy Ceaușescu idejében jobb volt. Most nagyon nehéz.*

Ha lehetne típusokat, kategóriákat alkotni, akkor beszélgetőtársam tipikus megjelenítője lehetne a mai vidéki térségekben élő roma és/vagy szegény fiatalságnak, akik keresik, és nehezen találják a helyüket a rendszerben: a munkahely biztonságát nem ismeri, az állami segélyek és a támogatások fontos erőforrások számára, az év közben felhalmozott adósságát a nyári, szezonális munkájával keresett jövedelemből törleszti. Igyekszik megfelelni egyfajta helyi ideálnak, ami az öltözködésben és a lakáskultúrában, internet- és telefonhasználatban, gyereknevelésben mutatkozik meg leginkább. Ehhez olyan tudásokat és gyakorlati tapasztalatokat használ, amelyeket ebben a tanulmányban a *metis* kifejezéssel foglaltam össze. Ennek az eloszlása nyilvánvalóan nem egyenletes. És éppen ezért és ezen felül a korlátozottsága/hatósugara is kérdéses.

*

Nem szabad megfeledkeznünk ugyanakkor egy nyilvánvaló tényről: miközben a terepet járó társadalomtudósként arra a következtetésre jutunk, hogy az emberek végső soron meg tudnak élni, hogy van egyfajta mozgásterük, és nem teljesen eszköztelenek az állami és piaci rezsimekkel szemben, azt azért mégiscsak szem előtt kell tartanunk, hogy a saját életüket nagyon sokszor a depriváció terminusaival beszélnek el. Az ehhez való jogot és a szempontok legitimitását pedig nem állhat módunkban megkérdőjelezni.

SZAKIRODALOM REFERENCES

1. Berdahl, Daphne (1999). '(N)Ostalgie' for the Present: Memory, Longing and East German Things. *Ethnos* 64: 2. 192–211.
2. Cartwright, Andrew (2014). "The Fall and Rise of the State in Rural Romania and Hungary". *Martor* 19: 63-74.
3. Certeau, Michel de (1984). *The Practice of Everyday Life*. University of California Press, Berkeley.
4. Chari, Sharad and Katherine Verdery (2009). Thinking between the Posts: Postcolonialism, Postsocialism and Ethnography after the Cold War. *Comparative Studies in Society and History* 51: 1, 6–34.
5. Dorondel, Ștefan (2016). *Disrupted Landscapes. State, Peasants and the Politics of Land in Postsocialist Romania*. Berghahn Books, New York.
6. Foucault, Michel (1990). *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
7. Gog, Sorin (2014). The "New Heavenly Citizenship": Gypsiness and the Pentecostal Ethno-Politics of Identity In: Giordano, Cristiano–Ruegg, Francois–Boscoboinik, Andrea

- (eds.): *Does East Go West? Anthropological Pathways Through Postsocialism*. LIT Verlag, Berlin, 197–217.
8. Gregory, Chris (2012). On Money Debt and Morality: Some Reflections on the Contribution of Economic Anthropology. *Social Anthropology*. Special Issue: The Debt Issue, 20: 4, 380–396.
 9. Gyáni Gábor (1997). A mindennapi élet mint kutatási probléma. *Aetas* 1997. 1. (http://epa.oszk.hu/00800/00861/00004/1997_t9.html)
 10. Hann, Chris M. (2002). Farewell to the Socialist ‘Other’. In: Hann, Chris (ed.): *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Routledge, London, 1–12.
 11. Herzfeld, Michael (2005). *Cultural Intimacy. Social Poetics in the Nation-State*. Routledge, New York and London.
 12. Humphrey, Caroline (1991). „Icebergs,” Barter, and the Mafia in Provincial Russia. *Anthropology Today*. 7: 2. 8–13.
 13. Kaneff, Deema (2002). The Shame and Pride of Market Activity: Morality, Identity and Trading in Postsocialist Rural Bulgaria. In: Mandel, Ruth–Humphrey, Caroline (eds.) *Markets and Moralities: Ethnographies of Postsocialism*. Berg, Oxford, 33–51.
 14. Kideckel, David (2006). Socialismul din România ca sistem social și cultural. In: *Colectivism și singurătate în satele românești*. Polirom, Iași, 55–73.
 15. Kligman, Gail (1998). *The Politics of Duplicity. Controlling Reproduction in Ceausescu’s Romania*. University of California Press, Berkeley.
 16. Li, Tania Murray (2005). Beyond „the State” and Failed Schemes. *American Anthropologist*; 107: 3, 383–394.
 17. Magyari-Vincze Enikő–Feischmidt Margit (1994). A CARITAS és a romániai átmenet. *Replika* 15–16, 63–86.
 18. Ploeg, Jan Douwe van der (2008). *The New Peasantries: Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*. Earthscan, London.
 19. Sayer, Andrew (2000). Moral Economy and Political Economy. *Studies in Political Economy* 61: Spring, 79–103.
 20. Scott, James C. (1985). *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*. Yale University Press, New Haven.
 21. Scott, James C. (1996). Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika* 1996. 109–130.
 22. Scott, James C. (1998). *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve Human Condition Have Failed*. Yale University Press, New Haven.
 23. Shevchenko, Olga (2002). ‘In Case of Fire Emergency’. Consumption, Security and the Meaning of Durables in a Transforming Society. *Journal of Consumer Culture*, 2: 2, 147–170.
 24. Stewart, Michael (2002). Deprivation, the Roma and ‘the Underclass’. In: Hann, Chris (ed.): *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Routledge, London, 133–155.
 25. Szabó Á. Töhötöm (2009). *Kooperáló közösségek. Munkavégzés és kapcsolatok a falusi gazdálkodásban*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
 26. Szabó Á. Töhötöm (2013a). *Gazdasági adaptáció és etnicitás: gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi térségben*. NKI–KJNT, Kolozsvár.

27. Szabó Á. Töhötöm (2013b). Does the Countryside Still Feed the Country? Producing and Reproducing the Rural in Transylvania. In: Luís Silva, Elisabete Figueiredo (eds.) *Shaping Rural Areas in Europe: Perceptions and Outcomes on the Present and the Future*. GeoJournal Library, vol. 107. 165–180.
28. Szabó Á. Töhötöm (2014). Önellátás és piaci integráció: piaci viselkedésformák egy Kis-Küküllő menti településen. *Erdélyi Múzeum*, LXXVI: 1, 1–12.
29. Thelen, Tatjana (2011). Shortage, Fuzzy Property and Other Dead Ends in the Anthropological Analysis of (Post)socialism. *Critique of Anthropology*, 31: 1. 43–61.
30. Váradi Monika Mária (2007). Szegénység, kirekesztettség. In: Kovács Éva (szerk.): *Közöségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum–PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest, 69-87.
31. Verdery, Katherine (1996a). What Was Socialism, and Why Did It Fall? In: *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton University Press, Princeton, 19–38.
32. Verdery, Katherine (1996b). Faith, Hope, and Caritas in the Land of the Pyramids: Romania, 1990 to 1994. In: *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton University Press, Princeton, 168–203.
33. Verdery, Katherine (1996c). A Transition from Socialism to Feudalism? Thoughts on the Postsocialist State. In: *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton University Press, Princeton, 204–228.
34. Wacquant, Loïc (2012). Three Steps to a Historical Anthropology of Actually Existing Neoliberalism. *Social Anthropology* 20:1. 66–79.

Farkas Judit

**„Mindenki, aki idejön,
meg akarja változtatni a falut.”
Migráció, közösség és vidékfejlesztés
egy tolnai faluban¹**

Kivonat

Tanulmányomban egy magyarországi aprófalut mutatok be, amelynek története leírható migrációk soraként, ugyanakkor egy jómódú, polgárosult falu tündökléseként és hanyatlásaként is. Kisfalu magyar lakossága az 1700-as évekre megcsappant, ezért 1720–1721-ben németeket telepítettek be. Ezután a falu gyors fejlődésnek indult, és a környék legkorábban polgárosult falujává lett. A 2. világháború után itt is megtörtént a német nemzetiségű lakosság erőszakos kitelepítése, helyükre Felvidékről, de főleg Békésből érkeztek új telepesek. A falu a 20. század végére rohamos hanyatlásnak indult mind demográfiai, mind gazdasági értelemben, jelenleg egy zsákfalú jellemző tulajdonságival bír, lakosságának egy része a gazdasági és társadalmi depriváció jegeit mutatja.

Új betelepedési hullám az 1990-es években indult meg, az első ilyen hullámot a várostól való elidegenedés és a vidéki életre vágyódás nosztalgiaja motiválta. A 2000-es években beköltözött pár ökológiaalkodással foglalkozó család, néhány külföldi, és ekkor alakult meg a hazai ökofalumo­zgalomba tartozó fiatalok közössége is, akik aztán több beköltözőt vonzottak maguk után. A 2010-es évektől további újabb, sokszínű motivációval bíró családok költöztek a településre.

A városból falura költözőkkel foglalkozó szakirodalom számára nem ismeretlen, hogy a városi kiköltözők egy markáns csoportja a közösségi élet vágyával érkezik a vidéki településekre, és ennek megfelelően aktív közösségteremtő tevékenységbe kezd. Gyakori, hogy értékrendjükben erőteljesen van jelen a premodern értékek és az autenticitás iránti igény, amely a közösségi élet retraditionalizálásában és a hagyományok újraértelmezésében is megmutatkozik. Kisfaluban is igaz, hogy mivel a közösségi és civil élet irányítóivá elsősorban a beköltözők válnak, az ő igényeik és értékválasztásuk nagyban meghatározza a helyi közösségi és kulturális életet. Így válik egyre hangsúlyosabbá a természetvédelem, a hagyományokra építő kulturális tevékenységek, az ökológiaalkodás, és így alakul át a lokális identitás.

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy miként hatott a migráció Kisfalu társadalmi struktúrájára, társadalmi és gazdasági életére; milyen vidékelképzelések és ehhez kapcsolódó ideológiák működnek a faluban, és ezek miként hatnak a fejlesztési törekvésekre és a falu életére.

Kulcsszavak: város–falú-migráció, aprófalú, településfejlesztés, ökológiai életreform, versengő ideológiák

¹ Köszönöm a kislelőieknek, hogy segítettek kutatásomat. Köszönöm továbbá a szakmai lektoroknak, hogy értékes megjegyzéseikkel hozzájárultak tanulmányom végső formába öntéséhez.

Abstract. 'Everybody Who Comes Here Wants to Change the Village' Migration, Community and Settlement Development in a Village in Hungary

In this paper we present the case of Kisfalu, a cul-de-sac village in Hungary the history of which can be presented as series of migrations, and as a glory and decline of a well-off village.

The number of Hungarian inhabitants of this village had dropped by the 1700's, therefore German people ('schwaben') were settled here in 1720–21. Then Kisfalu started to develop rapidly, and by the 20th century, with its 3000 inhabitants, it was the most embourgeoised settlement of the area. After the Second World War residents from the German ethnic group were deported and new settlers came from Békés county (Eastern part of Hungary) and from Felvidék (a part of Slovakia inhabited by Hungarians). By the end of the 20th century Kisfalu had declined both demographically and economically. Currently, a part of its inhabitants live in economic and social deprivation – as it is typical to Hungarian cul-de-sac villages.

New settlers started to move in during the 1990s. Alienation from urban life and nostalgic desire for rural life motivated the first wave of newcomers who were mostly families with many children. In the 2000s some families engaged in organic farming and some foreigners (English, Dutch) also settled in the village. In this decade an eco-community was also established, which participates in the Hungarian ecovillage movement, and attracted many other eco-conscious settlers to Kisfalu. From the 2010s further families with diverse motivations moved here.

The scientific literature of urban-rural migration is very well acquainted with the phenomenon of groups of urban migrants arriving to rural settlements with the desire of 'real' community life and accordingly starting an active community-building activity. Commonly, premodern values and a demand for authenticity are present among their values, which also manifests in the re-traditionalisation of community life and in the re-interpretation of tradition. It is also true for Kisfalu that newcomers manage the civil life of the village, therefore their demands, taste and values significantly determine local communal and cultural life, and thus transform local identity.

In this paper we examine how migration affects the social structure, as well as the social and economic life of Kisfalu; what kind of countryside images and related ideologies work in the village; and how these images effect the development efforts and the life of the village.

Keywords: urban-rural migration, small villages, local development, ecological lifestyle reform, competing ideologies

BEVEZETÉS, MÓDSZERTAN

Tanulmányom egy magyarországi aprófaluról, Kisfaluról² szól, aminek 20–21. századi története leírható migrációk soraként, ugyanakkor egy jómódú, polgárosult falu tündökléseként és hanyatlásaként is. Azt kívánom vizsgálni, hogy miként zajlik Kisfaluban a jövőtervezés; hogyan képzelik el a lakosok a falu fejlesztését; milyen csoportok kerülnek előtérbe ennek során, kinek a hangja hallatszik, és ki marad néma ebben a folyamatban; miként működik a társadalmi rész-

2 A tanulmányban álnevet használok a falu megnevezésekor.

vétel és a tudáshasználat; hogyan alakul a fejlesztési tervek versengése; és milyen vidékelképzelések és milyen ideológiák húzódnak meg ezen elképzelések mögött.

2008 óta végzek kulturális antropológiai kutatást a magyarországi ökofalvakban, és Kisfaluba is így kerültem: a magyar ökofalu-mozgalom egyik szereplője az itt letelepedett, ökológiai elvek mentén élő közösség. Az évek során kapcsolataim és kutatói kérdéseim túlléptek e közösség határain, ennek egyik eredménye ez a tanulmány.

Kutatásom során a kulturális antropológiában bevett kvalitatív módszerekkel dolgoztam: anyagomat részt vevő megfigyeléssel és félig strukturált interjúkkal gyűjtöttem, a formális interjúk mellett pedig informális beszélgetéseket is folytattam a témáról. 2009 óta folytatok kutatást a településen, kezdetben leginkább az ökoközösség volt fő terepem, majd vizsgálatom fókuszát kiterjesztettem az egész településre. Nem vagyok a közösség tagja, de szakmám módszertani elvárásainak megfelelően terepmunkám során helyi családoknál laktam, részt vettem az ő és a falu mindennapi életében és ünnepein egyaránt. Amikor nem tartózkodom a faluban, skype-on, telefonon, e-mailben és Facebookon tartom velük a kapcsolatot.

KISFALU

A következőkben röviden bemutatom a falu történelmének néhány, témánkból releváns pontját és a faluban a közelmúltban, illetve a jelenben zajló gazdasági-társadalmi folyamatokat.

A település honfoglalás óta kontinuus magyar lakosságának száma az 1700-as évek elejére alaposan lecsökkent, ezért (valószínűleg 1720–1721-ben) református vallású hesseni németeket telepítettek a faluba. Ennek hatására megindult a falu újabb fellendülése: a 19. század elejére a református hívek kinőtték a régi templomot, ezért új templomot építettek – pontosabban a meglévő Árpád-kori templomhoz építettek egy újabb épületet, így jött létre a falu jellegzetes, kéttornyú református temploma.³ Élénk társadalmi és gazdasági élet jellemezte a települést. 1806-ban gimnáziumot alapítottak (ami 6 év működés után egy közeli városba került), a környékbeli falvak közül itt volt először közvilágítás, a falu közepén szálloda működött bálteremmel, ahol az ifjúság tánctanár segítségével sajátította el a korabeli táncokat (ehhez lásd Velki 2003). A falu korán polgárosult lakossága olvasóköri körben művelte magát, és klubokban élte társasági életét. Kisfalu jellegzetes népi építészetét is a németesség alakította ki (és egy 1990-es évekbeli felújítási program őrizte meg), az utcafronton látható halottkiadó ajtók máig a falu látványosságai közé tartoznak. A falu a 19. század végére a környék leggazdagabb településévé vált, lélekszáma ekkorra elérte a 3500 főt. Erre a dicső múltra, aktív közművelődésre és közösségi életre gyakran hivatkoznak a falu jelenlegi lakosai, amikor közösségszervező tevékenységüket indokolják.

A fejlődést a gazdasági világválság rekesztette meg, de már korábban, a 20. század első éveitől jellemző volt, hogy egyre többen az amerikai kontinensen kerestek megélhetést, és sokan közülük le is telepedtek ott. A 2. világháború harcai elkerülték a falut, nem úgy a németek ezt

3 A református németesség mellett katolikus magyarság is élt a településen, ennek emlékét őrzi a falu két parókiájának helyi megnevezése – német parókia, magyar parókia – is.

követő erőszakos kitelepítése. A helyükre főleg békésiek költöztek be, akik akkoriban egy közeli csatorna mederbővítési munkálatain dolgoztak kubikusként. Mellettük, kisebb számban, felvidéki magyarok költöztek a faluba. Mindez a *ki a helyi* kérdés miatt kifejezetten érdekes helyzet, hiszen a helyi „őslakos” családok is alig 50–60 éve élnek itt (eltekintve a minimális létszámú, főleg idős német nemzetiségű lakostól). A későbbiekben ezzel a kérdéssel részletesebben is foglalkozunk.

Kisfalu a 20. század második felében az aprófalvak szokásos magyarországi történetét járta be: 1970-ben megszűnt az önálló helyi tanács, a hivatalt a közeli városba költöztették. 1971-től már nem lehetett építési engedélyt kapni, ezért a fiatalok elhagyták a települést, és a környező városokban vagy még távolabb próbáltak szerencsét. Gyakori volt, hogy az itt lebontott házakból vitték el és építették be az elszállítható építőanyagot az új házaikba.⁴ (Ugyanakkor – a polgármesterasszony szerint – éppen az építkezések leállításának köszönhető a falu érintetlensége is, például az, hogy nincsenek kockaházak, hanem megmaradt a népi építészet.) 1973-ban aztán megszűnt az általános iskola felső tagozata is, a gyerekeket a szomszédos városba helyezték. A rendszerváltás után, a téészek és más, jelentős munkaerőt befogadó környékbeli vagy helyi munkahelyek megszűnésével Kisfalu végleges hanyatlása és elnéptelenedése elkerülhetetlennek látszott. Azok, akik nem tudtak elköltözni, és nem találtak a közelben munkát, csapdaként élik meg a faluban létet, és egyfajta tehetetlenséggel, deprimáltsággal reagáltak a helyzetre. Miközben a falu fejlesztési törekvéseinek központi kérdése a munkahelyteremtés, addig sokan úgy vélekednek, hogy a munka nélkül lévők „nem akarnak dolgozni”, „már nem is tudnak dolgozni”, „nem hajlandók dolgozni, de irigylik azt, aki jut valamire”.

A munkába járók egy része a környékbeli városokba ingázik naponta, más részük az ország távolabbi részén vagy külföldön talált magának munkát, ők sokkal ritkábban járnak haza. Helyben főként mezőgazdaságban dolgoznak az emberek, és/vagy alkalmi munkákat vállalnak. Emellett az önkormányzati hivatal, az óvoda és az iskola jelent néhány fő számára munkahelyet. A fő „foglalkoztató” azonban a közmunkaprogram.

A 2015. január 1-i KSH-adatok szerint a falu területe 3670 hektár, a lakások száma 227, lakossága pedig ekkor 417 fő volt. Jelenleg 80 fő regisztrált munkanélküli van a településen, az önkormányzat 54 közmunkást alkalmaz két programban, a mezőgazdasági és az úgynevezett helyi sajátossági programban. Az előbbi keretében dolgozók az önkormányzat földjén zöldséget és gyümölcsöt termelnek, palántát nevelnek. A termést az önkormányzati savanyító és a helyi konyha használja fel (ami az óvoda, az iskola és egy közeli idősotthon számára főz), illetve a helyi piacon értékesítik. A helyi sajátossági programban foglalkoztatottak a falu közterületeit, a temetőt stb. tartják rendben. Ezekon felül, a Nemzeti Művelődési Intézettel kötött partnerszerződés keretében két olyan közfoglalkoztatottja is van a falunak, akiknek feladata a kulturális és közösségi élet szervezése. Jelenleg (2016) ezt a feladatot két beköltöző asszony látja el, egyikük immáron negyedik éve.

A település egy közeli város Közös Önkormányzati Hivatalához tartozik, annak egyik kirendeltsége, ötfős testülettel. A jelenlegi polgármester első ciklusát tölti, a faluja iránt mélyen elkötelezett vezető, aki korábban több mint két évtizedig az Önkormányzati Hivatal munkatársa

4 Az aprófalvak hasonló sorsához lásd többek között Farkas 2009, Kovács–Váradi 2013, Váradi 2013.

volt. Családja a „régie németek” egyike, azon keveseké, akik elkerülték a kitelepítést, és aki részben még tartja a német hagyományokat (tud németül, ismeri és főzi a német ételeket, stb.). A faluban egyébként egyre kevesebb a német nemzetiségű lakos, a fiatalok elköltöztek, az idősök pedig elfogynak, ma már alig néhányan (10-11) vannak. A falunak van óvodája, ahol reménykeltően növekszik az óvodások száma (jelenleg 25), az általános iskola azonban csak alsó tagozattal működik, 2016 őszétől 20 fővel, és évek óta a fejük felett lebeg a bezárás fenyegetése (ezért is ad bizakodásra okot az óvodások növekvő száma). A településen egy bolt található, az ilyen kicsi településeken szokásos rövid nyitvatartással és kínálattal. Ugyanakkor rendszeresen járnak közvetlen értékesítést végző, azaz élelmiszert autóból kínáló szolgáltatók (kenyér, mirelit termékek, édességek stb.). Kocsma, cukrászda, kávézó nincs a faluban. Állandó postahivatal sincs, helyette naponta postásautó jár. Gyógyszertára és saját orvosa szintén nincs a falunak, hetente kétszer érkezik a szomszédos városból egy orvos. A tömegközlekedés meglehetősen gyér (hétköznapokon napi öt járat indul a faluból, hétvégén három) és – tapasztalataim szerint – kihasználatlan. A már említett kéttornyú református templom mellett katolikus templom is áll Kisfaluban. Emellett művelődési ház és helytörténeti gyűjtemény is található a településen, illetve a falu központjában lévő ún. kék ház (hajdani tejszarnok, nevét a színeről kapta) is helyet ad a közösségi rendezvényeknek. A faluban több civil szerveződés is van (Faluegylet, Polgárőr Egyesület, Nyugdijas Klub) és számtalan bejegyzés nélküli kör, klub, foglalkozás működik (vagy működött, a résztvevők aktivitásának függvényében): női kör, fonó, baba-mama klub, komatálkör, kerámiafoglalkozás, baranta, angol nyelvklub, kézművestábor, hastánctanfolyam, drámacsoport, filmklub, gyógynövénytanfolyam, íjászkör, lovaglófoglalkozás, Biblia-kör, imakör, meselvasó-alkalmak, kalákakör, sakk-, társasjátékkör, énekkar, zenekar, fociedzés, Pajtaszínház,⁵ tündérkommandó⁶ stb. Gyakran hívnak előadót a legváltozatosabb témákban, a falu-fejlesztéstől az otthon szülésen át a misszionárius-útibeszámolóig.

A falu tehát jelenleg egy zsákfalú jellemző tulajdonságaival bír, lakosságának egy része a gazdasági és társadalmi depriváció jegeit mutatja. Másfelől azonban jelentős a városi középosztálybeli beköltözők száma, akiknek jó része szeretné a falut felvirágoztatni, és ezért tenni is hajlandó.

5 A Pajtaszínház mintaprogramot az Emberi Erőforrások Minisztériumának támogatásával a Nemzeti Művelődési Intézet a Magyar Teátrumi Társasággal közösen indította el, célja az amatőr színjátszás támogatása, ezen keresztül a helyi társadalom erősítése, lásd: <http://www.nmi.hu/hu/Hirek/Elindult-a-Pajtaszinhaz-mintaprogram>. A program 2015-ben indult, és Kisfalú is egyike a 24 falunak, aki részt vett benne. A program egy hivatásos rendezőt biztosít minden pajtaszínházi társulatnak. A díszleteket egy itt élő bábmester készítette. A kisfaluiak a darabot is maguk írták, közösen, méghozzá saját életükről: az előadás finom iróniával viszonyul a helyi-beköltöző viszonyhoz, a falusi szokásokhoz és a városiak vidéknostralgijához, és megrendítően szépen tiszteleg a német elődök előtt.

6 A tündérkommandó egyfajta baba-mama klub, amelyet a kisgyermekes családoknál tartanak, és aki-nél tartják, annak a családnak az aktuális házimunkában is segítenek.

„ITT MINDENKI GYÜTTMENT.” MIGRÁCIÓ ÉS FEJLESZTÉSI LEHETŐSÉGEK

Az alábbiakban áttekintem az aprófalvak gazdasági megújulásának – a szakirodalom által számon tartott – lehetőségeit, az endogén fejlesztési stratégiák főbb pontjait, és mindezek esélyeit a vizsgált településen.

Kisfalu 20–21. századi története leginkább migrációk soraként írható le. A magyarok, de főleg német nemzetiségiek által lakott jómódú, polgárosult falu lakossága az 1940-50-es évek ki- és betelepítési folyamatainak következtében szinte teljesen kicserélődött. A második beköltöző hullámmal érkezőket (1980–90-es évek) a várostól való elidegenedés és a vidéki életre vágyódás nosztalgiaja motiválta. Ekkoriban költözött ide egy református lelkészasszony, aki a falu életét nagyban meghatározta, és bizonyos értelemben még ma is, halála után is befolyással van rá. A legmarkánsabb vonalat ebben a beköltöző hullámban az úgynevezett nagycsaládok (vagy nagycsaládot tervezők, ma 5-9 gyermekkel) képviselik/képviselték (van olyan család, amelyik azóta már elköltözött). A 2000-es években – egymástól függetlenül – beköltözött néhány ökológia foglalkozó család, illetve házat vásárolt és évente pár hetet itt tölt néhány külföldi (három holland család és egy angol férfi). Ugyanekkor, a 2000-es évek második felében alakult meg a hazai ökofalu-mozgalomba tartozó, teljes életmódváltást tervező fiatalok közössége, akik aztán maguk is több beköltözőt vonzottak ide. A 2010-es évektől pedig további újabb, sokszínű motivációval bíró családok költöztek a településre, főleg a lelkészasszony, a vidéknosztalgia⁷ vagy az ökoközösség miatt. Jellemző emellett a kisfalui leszármazottak visszaköltözése, Magyarországról, Németországból vagy a világ más tájáról egyaránt. Többségük csak házat vesz, és évente néhány hetet tölt itt, de akadnak olyanok is, akik le is telepedtek vagy tervezik a letelepedést. Elmondható tehát, hogy vannak, akik egymástól függetlenül, egyénileg érkeznek ide, és vannak, akik egy csoport vonzására költöznek a faluba. A polgármester közlése szerint jelenleg a lakoságnak körülbelül negyven százaléka beköltöző, olyan, aki az 1980–90-es évektől költözött ide. Ebbe az arányba a fent említettek mellett beleérti a beházasodókat is.

A magyarországi aprófalvakkal foglalkozó szakirodalom két domináns tendenciát lát e falvak jövőjét tekintve (lásd például Kovács–Váradi 2013, Váradi 2008): az egyik tendencia az aprófalvak kiürüléséhez vezet, aminek oka, hogy lakóik szükségletei és igényei túlmutatnak e települések adta lehetőségeken, és ez e települések elhagyására motiválja őket. A másik tendencia éppen ellenkezőleg, egy sajátos bevándorlást és újjáéledést mutat, melynek során olyan egyének és csoportok jelennek meg, akik és amelyek „állandó vagy időszakos jelleggel vágnak az aprófalvak által kínált természetközeli, környezetbarát, nyugalmasabb, családiasabb, a világ nyüzsgésétől távoli életformára, illetve olyan közegre, amelyet a saját világuknak, értékeiknek, kulturális igényeiknek megfelelően formálhatnak” (G. Fekete 2013: 352).⁸ Ez az igény a modernitásra és a globalizációra, az általuk generált társadalmi és környezeti kihívásokra adott válaszként is értelmezhető, amelynek következtében megváltoznak az emberi szükségletek és en-

7 A vidéknosztalgiához, annak jelenkori működéséhez lásd Csurgó Bernadett tanulmányát, Csurgó 2014.

8 Az egyik legkorábbi és azóta is inspiráló hazai kutatás a témában a Káli-medencében folytatott kutatás, lásd Fejős–Szijártó 2002.

nek nyomán a területpreferenciákat befolyásoló motivációk is. Így egyre fontosabb lesz a fizikai biztonság, az egészséges, biztonságos lakóhely és élelmiszerek iránti igény, és kialakulnak a speciális igényekkel rendelkezők csoportjai, akik már lakóhelyválasztásukban is előtérbe helyezik ezen igényeiket (G. Fekete 2013: 352–354). Az aprófalvak kitűnően megfelelhetnek mindennek, de csak akkor vonzhatnak valóban új lakókat, ha ott a többi meghatározó szükséglet is (fizikai és anyagi biztonság, szolgáltatások elérhetősége, társadalmi kötődés, önkifejezés) is kielégíthető (G. Fekete 2013: 352).

Kisfalu esetében, az ideköltözés motivációit vizsgálva,⁹ azt találtam, hogy valóban jelentős volt a fentiek vonzereje a beköltözők számára. Az egészséges, tiszta környezet, a természet és a falu szépsége mellett a fizikai biztonságot szinte mindenki megemlíti: az, hogy (a kisebb lopásoktól eltekintve) nem jellemző a bűnözés, hogy a gyerekeket egyedül is ki lehet engedni az utcára, mert sem rossz-szándékú emberek, sem a forgalom nem fenyegeti őket – mindez elsődleges szempont. Az anyagi biztonság már sokkal kevésbé jellemző, de a beköltözők jó része több lábon állva biztosítja megélhetését, illetve a visszafogott fogyasztás mellett teszi le voksát. Ugyanakkor az elköltözések egyik oka éppen a megélhetés nehézsége, tehát aki végképp nem boldogul, továbbáll. A szolgáltatások elérhetősége is komoly dilemmát okoz, mert ugyan a tömegkommunikáció eszközei (világháló, telefonhálózatok, tévécsatornák) elérhetők a faluban, ezzel szemben a többi olyan fontos szolgáltatás, mint például az orvos vagy az iskola, ahogyan láttuk, csak nehézkesen, felemásan érhető el (hetente kétszer kijáró orvos, felső tagozat hiánya stb.). Vizsgálataim azt mutatják, hogy a Kisfaluba költözés során a fentiek fontos szerepet kapnak a mérlegelésben, de legalább ilyen fontos, ha nem fontosabb a társadalmi kötődés és önkifejezés igénye és motivációja. Az ökoközösség „jó közösség” híre kiváltképp sok embert vonzott ide, de a falu aktív társadalmi élete egyébként is kifejezetten fontos vonzerő.¹⁰

A falu első „felfedezése” a már említett református lelkészasszonyhoz köthető, aki 1993-ban költözött a faluba, alapvetően lelkésznek, de nagyon hamar túllépett ezen a szerepén, és erőteljes fejlesztési kísérletbe fogott. Kitűnő pályázóként komoly eredményeket tudott elérni, pályázati források felhasználásával teleházat nyitott, varrodát működtetett, gyümölcsöst telepített, gyümölcsfeldolgozó (aszalás) létrehozásába kezdett, helyi piacot szervezett, felújította a református templomot. Leglátványosabb eredménye talán a Sapard-pályázat elnyerése 2005-ben, amelynek segítségével, az önkormányzattal közösen házfelújítási-rekonstrukciós munkálatok zajlottak a faluban a német népi építészet jegyeinek megőrzésére: 82 homlokzatot újíttak fel, amelyek ma is régi szépségükben állnak, és Kisfalu egyik fő vonzerejét adják. A lelkészasszony-

9 22 beköltözővel (18 és 55 év közötti férfakkal és nőekkel) készítettem félig strukturált interjút kifejezetten ebben a témában, a következő kérdésekre fókuszálva: hogyan kerültek ide, miért választották éppen ezt a települést, és hogyan élnek most itt. Sokakkal pedig informális beszélgetéseket folytattam ugyanezekről a kérdésekről.

10 Az ideköltözés motivációt vizsgáltam egy megjelenés alatt álló tanulmányomban (Farkas 2016). Ezek egyik része a település sajátossága: fekvése, zsákfalujellege, a táj szépsége, gyönyörű faluképe, sajátos építésze, ökológiai gazdálkodásra alkalmassága, gyermeknevelésre kitűnően megfelel, jó az iskolája, stb. Ugyanakkor sokan említik a személyes kötődést, azt, hogy valaki vagy valakik miatt költözött ide. A vidékre költözés hasonló típusainak vizsgálatához lásd többek között Járosi 2007, Szijártó 2008, Virág 2007, Csizmady–Csurgó 2012.

nak tevékenységével kettős célja volt: egyfelől munkát adni a helyieknek, másfelől a közösségi életet aktivizálni. A végső cél pedig mindezekkel a falu megmentése volt a kihalástól. Ennek egyik részeként fiatal betelepülőket hívott ide, és valóban – ahogyan már említettem – több sokgyermekes család éppen az ő (karizmatikus) hatására költözött a településre.¹¹ A róla való visszaemlékezések visszatérő eleme, hogy nagy hatású, innovátor személyiség volt, hatékony volt a pályázati forrásokat elnyerésében, de a projektek végigviteléhez már nem volt sem türelme, sem elég segítsége. Az általa létrehozott projektek nem bizonyultak hosszú életűnek, legtöbbször ma csak nyomai és romjai találhatók meg – ami intő példaként szolgál a jelenlegi fejlesztési törekvésekben.¹²

Az utóbbi időkben azonban az újabb beköltözőkkel, új szereplőkkel újabb lendületet kaptak a falu megmentésére, közösségi életének fejlesztésére irányuló törekvések.

A vidékfejlesztéssel foglalkozó szakirodalomból közismert (lásd többek között Csurgó–Szatmári 2014), hogy az európai vidékfejlesztési rendszer a területi egyenlőtlenségek felszámolásának fő eszközének a helyi gazdasági, társadalmi és kulturális erőforrások feltárását és felhasználását tekinti, aminek következtében a magyar vidékfejlesztésben is nagy hangsúlyt kapnak a helyi erőforrások felhasználására és értékkelétele alapuló fejlesztési stratégiák. Az exogén (modernizációs, külső erőforrásokon alapuló) fejlesztési politikát az 1990-es években felváltó endogén vidékfejlesztés a helyi természeti és társadalmi erőforrásokra épít (lásd legfőképpen Christopher Ray kultúra-gazdaság elméletét, Ray 1998, továbbá: Csurgó–Megyesi 2015, Csurgó–Szatmári 2014, Lowe–Murdoch–Ward 1995, Ploegvan der–Renting 2000). Ilyen erőforrás a helyi kultúra, annak speciálisan az adott helyre jellemző elemei, mint például a hagyományos ételek, a helyi nyelvjárás, a folklór, a helyi művészetek és a kézművesipar, a történelmi múlt, és a természeti környezet (Ray 1998). A fejlesztésben legalább ennyire fontos a helyi identitás, ami „kulcsfontosságú az adott vidéki terület külső megjelenítésében, promóciójában és a helyi közösségfejlesztésben egyaránt” (Csurgó–Szatmári 2014: 34). Ez a fejlesztési modell tehát úgy tekint a kultúrára, mint a fejlődés/fejlesztés és a lokális gazdaság kulcselemére, amely lehetőséget teremt az adott település számára, hogy befolyással legyen saját társadalmi és gazdasági fejlődésére (Ray 1998: 3., idézi Csurgó–Megyesi 2015: 170). A vidékfejlesztési modellek ez irányú változása pedig azt eredményezi, hogy a különböző kulturális régiók valamint az egyes települések széles körű önpromóciója és a lokális identitás újraértelmezése egyre fontosabbá válik a magyar vidéki településeken, ami hatással van a helyi közösségek szerveződésére és a lokális identitás formálódására is (lásd többek között Csurgó–Szatmári 2014: 33).

Az aprófalvak gazdasági megújulásának – a szakirodalom által számon tartott – lehetőségei/esélyei (lásd G. Fekete 2013) Kisfaluban is adóttak, és számos közülük itt is fellelhető/fellelhető volt.

Ilyen például a falu erényei között emlegetett csend, nyugalom és viszonylagos elszigeteltség, ami alkalmassá teszi művészeti és egyéb alkotótevékenységekre, illetve spirituális elvonulásra.

11 Aprófalvas térségek vidékfejlesztéséről, életútjukról, motivációikról szól Glózer Rita kitűnő tanulmánya, lásd Glózer 2013.

12 Egy jövőtervező találkozáson, az újabb és újabb ötletek sorolásakor valaki megjegyezte, hogy minek új dolgokat kitalálni, ha a falu a korábbiakat sem tudta befogadni és végigvinni, és mi lesz akkor, ha az új projekteknek is ugyanaz lesz a sorsa, mint az előzőeknek.

1998-tól évekig működött egy művésztelep, amelynek vezetője éppen az említett vonzerőket hangsúlyozta hirdetéseiben. Egy újabb (2011) beköltöző fiatalasszony saját kerámiaműhelyben és az iskolában is tart foglalkozásokat, és emellett nyári táborokat vagy hosszabb tanfolyamokat is tart. Ugyancsak 2011-ben költözött ide az a fiatal pár, akik zenés-meditációs tábort tartottak a faluban. Az ökoközösség pedig kertészeti tanfolyamokat és táborokat tart, ahol az általuk művelt speciális ökogazdálkodás formarendszerét, a magfogatás, palántázás, különleges növények termesztését vagy a gyümölcsészet fogásait lehet elsajátítani. A táborok elsősorban külsősöket vonzanak, bár alkalmanként itt élők is részt vesznek rajta.

Az ipari szennyezéstől mentes területek, a tiszta víz és más természeti erőforrások jelenthetik a másik lehetséges alternatívát az aprófalvak számára. A vidékfejlesztő gondolkodás egyik ága nem fogad el másik megélhetési stratégiát vidéken, csak a mezőgazdaságot (lásd Megyesi 2007: 34). Ez a gondolat részben Kisfaluban is megjelenik, de egyfelől nem zárja ki a helyi termékekre és a település természeti adottságaira építő szelíd turizmust, másfelől a mezőgazdaság alatt is elsősorban a szelíd mezőgazdálkodási módot preferálja. Az organikus, tájba illeszkedő gazdálkodás, a megújuló energiaforrások, a hagyományos termelési módok és a kézműves technológiák használata egy olyan megélhetési lehetőség, a helyben előállított alapanyagokból családi vagy kisüzemi feldolgozással készített termék olyan hozzáadott értéket képvisel, amelynek egyre növekvő piaca van. Ahogyan korábban már láttuk, az önkormányzat a saját földjeit a közmunkaprogram keretében műveli meg, és az ott megtermelt zöldséget és gyümölcsöt – frissen vagy tartósítva – elsősorban helyben értékesíti, de termékeiket időnként elviszik környékbeli helyi termék-bemutatókra is. Emellett nem véletlen, hogy Kisfaluban több biogazdálkodással, biotermékekkel foglalkozó család él (zöldség, gyümölcs kecskesajt), és az sem, hogy a hazai ökofalu-mozgalom egyik közössége itt telepedett le. Ez utóbbiak számára kifejezett vonzerőt jelentett, hogy a település általuk preferált részén a házakat korábbi lakóik még kevésbé modernizálták, ami nagyszerűen megfelelt az ökológiai elveknek, a terület pedig alkalmas volt az ökogazdálkodásra. A telkek végében található löszfalban százéves pincék, tárolóhelyiségek, sőt kemencék bújnak meg, a telkek pedig a magas partra (helyi megnevezéssel: hostel) is felhúzódnak, illetve a magas parton időnként további földterületet lehetett viszonylag olcsón vásárolni. A terület további előnye volt számukra, hogy itt kevésbé voltak központi helyen, és – reményeik szerint – háborítatlanabban élhették a többségitől eltérő életmódjukat (lásd Farkas 2016, megjelenés alatt).¹³

13 Ez a fajta vidéki életmód a Keith Halfacree által radikális rurális lokalitásnak (*radical rural locality*) nevezett jelenséghez sorolható. A szerző ezt a következőképpen határozta meg: „The radical rural locality identified revolves around environmentally embedded, decentralised and relatively self-sufficient and self-reliant living patterns” (Halfacree 2007: 132). Az így élők életmódjukkal erőteljes társadalom- és modernitáskritikát fogalmaznak meg, ahogyan ezt máshol már bemutattam, lásd például Farkas 2016.

Halfacree a vidékről való gondolkodás, a vidék jelenkori értelmezésében többféle felfogást lát és sorol. Ilyen például az ún. produktivista vidékkonceptió (*productivist countryside*), amely a vidékhez az élelmiszeripar felől közelít, csupán „élelemgyárként” tekinti azt. A szuperproduktivista megközelítés (*super-productivism*) jellemzője az új típusú agrobiznisz, fő tipikus eszközei a GMO és a biotechnológia. A fogyasztói idill (*consuming idylls*) a vidékhez fogyasztói attitűddel közelít, számára a vidék a pihenéssel, az otthonnal, a városellenességgel és a kontemplációval azonos (lásd többek között

FEJLESZTÉS ÉS VERSENGŐ IDEÁK

Az előző fejezetben áttekintettük a település adottságait, fejlesztési lehetőségeit, és az ezt felhasználó, erre irányuló egyéni kísérleteket. Az alábbiakban bemutatom, hogy jelenleg milyen „jövőtervező” folyamatok zajlanak a faluban, milyen szerepe van ebben a beköltözőknek, és miként jelennek meg a falu jövőjéről való gondolkodásban az általuk képviselt versengő ideák. A szakirodalom által az aprófalvak kapcsán sorolt gazdasági megújulási lehetőségek tehát elvileg itt is adóttak, mégis, a gyakorlat azt mutatja, hogy mindez a falu promóciójához, fellendüléséhez nem feltétlenül elég. Hiszen egyre több település alkalmazza ezen eszközöket, ezért nehéz újat mondani és adni, nehéz megtalálni azt a brandet, ami túl azon, hogy kiemeli a falut a sok hasonló kezdeményezés közül (például a rengeteg fesztivál vagy a sok „helyi savanyúság” közül), még gazdasági potenciállal is bír, és nem utolsósorban a lokális identitás erősödéséhez is hozzájárul.¹⁴

Ahogy korábban már említettem, hasonló tervekkel és célokkal folytatta tevékenységét az 1990-es évek fejlesztéseiben aktív lelkészasszony. Kudarcaival ez a folyamat megállt, de még az ő életében megjelentek olyan egyének, az ökoközösség tagjai, akik – némileg új irányt szabva a folyamatnak – tenni szerettek volna a faluért: „Érezzük, hogy ha már ideköltöttünk, akkor ezért a faluért valamilyen szinten felelősséget kell vállalni.” (J. A. 2010). A felelősségérzet sokakat elvezet a falu jövőjéről (és ezáltal a saját jövőjükéről) való gondolkodásig, és az újabb beköltözők hatására 2014–2015-ben ismét újabb lendületet vett a jövőtervezés.

Ennek során workshopokat tartottak, amelyeken vagy egy-egy kislelki vezette fel a falu jövőjéről, a fejlesztés lehetőségeiről szóló gondolatait, és erről vitáztak, vagy előadót (közösségfejlesztőt, vidékfejlesztőt, szociális szövetkezet működésében jártas embert stb.) hívtak meg, aki saját tapasztalatairól beszélt az egybegyűlteknél. Más alkalommal ők maguk mentek „tanulmányi kirándulásra” olyan, hasonló adottságú településekre, ahol sikeres közösség- és gazdaságfejlesztés zajlott. Megrendeltek továbbá egy kapcsolatháló-kutatást, amelynek keretében a felkért szakemberek¹⁵ a háztartások közötti kapcsolatok milyenségét, gyengeségét-erősségét mérték fel abból a célból, hogy ezekre a kapcsolatokra építve erősítsék a meggyengült közösségi kohéziót. A lokális identitás építésében nagy jelentőséget tulajdonítanak neki, ezért bekapcsolódtak a Települési Értéktár programba és létrehozták a Települési Értéktár Bizottságot. Az értéktár-program célja a nemzeti értékek listázása,¹⁶ helyi szinten a lokális közösség számára kiemelke-

Halfacree 2001, 2003a, 2003b, 2006, 2007). A radikális ruralizmus (*radical rural spaces* or *radical rural locality*) példaként többek között a low impact development mozgalmakat, a back-to-the-land mozgalmakat, a permakultúrát, a fenntartható erdőgazdálkodást, a helyi termékeket, a bioregionalizmust sorolja (Halfacree 2007).

14 Pusztai Bertalan munkáit érdemes e témában kiemelni, aki a kérdéssel már igen korán, a jelenség magyarországi feltűnésekor elkezdett foglalkozni. Két fontos kutatása a pusztamérgesi és a bajai eset, lásd Pusztai 2003, 2007a, 2007b.

15 A vizsgálatot a Nemzeti Művelődési Intézet szakemberei végezték. A kérdőíveket a faluhoz közvetlen kötődéssel nem bíró kérdezőbiztosok kérdezték le.

16 Részlet az ún. Hungarikum-törvényből: „A Hungarikum törvényben foglaltak szerint a települési önkormányzat települési értéktárat és települési értéktár bizottságot hozhat létre, amelynek feladatai közé tartozik a településen fellelhető nemzeti értékek azonosításának szervezése, a településen fellel-

dően fontosnak tartott értékek megnevezése és listára juttatása.¹⁷ Kisfaluban meglehetősen hosszú lista kerekedett a potenciális értékekből (ami kitűnően jelezte, hogy milyen sok és sokféle értékkel rendelkezik a falu), amelyek közül a bizottság néhányat kiválasztott és felterjesztette. Tevékenységüknek köszönhetően a Kisfalui Települési Értéktárba hivatalosan is bekerült a kéttornyú református templom, az iskola, a különleges régi, helyi fafajták és növénytársulások és a falu központjában található artézi kút.

Látható tehát, hogy sokféle módon igyekeztek és igyekeznek tapasztalatot és információt szerezni a fejlesztés lehetőségeiről. Bár a jövőtervező ülések az utóbbi egy évben megszűntek, a mindennapi életben továbbra is folytatódnak az ez irányú törekvések.

Az azonban hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a jövőtervezés aktív szereplői elsősorban a beköltözőkből kerülnek ki. Ők komoly kulturális tőkével rendelkeznek, sokféle szakmából érkeznek (agrármérnök, építésmérnök, szociális munkás, pedagógus, főiskolai tanár, néprajzkutató, kézműves, informatikus stb.), tehát olyan tudással rendelkeznek, amely tudás fontos lehet a fejlesztési folyamatokban. A falu jövőjének tervezése során azonban jól körvonalazódnak a versengő elképzelések, és belőlük kitűnően felvázolhatók a mögöttük meghúzódó ideológiák.

A városból falura költözőkkel foglalkozó szakirodalom számára nem ismeretlen, hogy e „kiköltözőknek egy markáns csoportja a közösségi élet vágyával érkezik a vidéki településekre, és ennek megfelelően aktív közösségteremtő tevékenységbe kezd. A kiköltözők vidéki közösség iránti vágyában erőteljesen van jelen a premodern értékek és az autenticitás iránti igény, amely a közösségi élet retradicionálisálásában, a hagyományok újraértelmezésében manifesztálódik” (Csurgó–Szatmári 2014: 36). Kisfaluban is igaz, hogy mivel a közösségi és civil élet irányítóivá elsősorban a beköltözők válnak, az ő igényeik, ízlésük és értékválasztásuk nagyban meghatározza a helyi közösségi és kulturális életet. Így válik egyre hangsúlyosabbá a környezet- és természetvédelem, a hagyományokra építő kulturális tevékenységek, az ökológia, és így alakul át a lokális identitás (Csurgó–Szatmári 2014: 36).

Csakhamar Kisfaluban a beköltözők vidékképe, elképzelése az ideális életéről kifejezetten divergáló. Ebből következően elképzeléseik a falu fejlesztésének lehetőségeiről és mikéntjéről szintén nagyon sokfélék.

Ha megnézzük, hogy ki hogyan képzelel el a falut tíz év múlva,¹⁸ akkor a következő elképzelések körvonalazódnak: 1.) Munkahelyeket kell idehozni, akár ipari létesítményeket is; ki kell szabadulni a zsákfalulétből, meg kell építeni azt az utat, amely biztosíthatná a közeli Paksra való ingázást; kocsmára és szórakozóhelyekre van szükség, stb. 2.) Meg kell tartani a falu nyugalmat,

hető nemzeti értékek adatait tartalmazó gyűjtemény létrehozása, valamint azok megyei értéktárba történő megküldése.” Lásd <http://www.hungarikum.hu/hu/telepulesi-es-tajjegysegi-ertektar-bizottsagok>.

17 Az egyes listák rendkívül tanulságosak, megmutatják, hogy egy adott lokális közösség mit tart értékesnek a településén. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni azt sem, hogy a lista nem feltétlenül a teljes közösség értékrendjét tükrözi, hanem sokkal inkább a döntéshozókéét vagy azokét, akiket ez a kérdés egyáltalán foglalkoztat. A kisfalui bizottság rendszeresen feltette a listát a faluban működő különböző levelezőlistákra, illetve a falu Facebook-oldalaira, annak érdekében, hogy minél többekhez eljusson, és véleményt tudjanak nyilvánítani.

18 A kérdést az ideköltözés motivációit vizsgáló interjúkban, ill. informális beszélgetésekben tettem fel. A kérdés gyakran felmerült továbbá a jövőtervező találkozókban is, amelyeken részt vettem.

csendjét, zsákfalujellegét, és az ezekre alapozott turizmust kell fejleszteni (vadász-, falusi, bakan-csos turizmus stb.); amit a helyi termékekkel, kávézóval, aktív művelődési házzal, bábszínházzal lehet még vonzóbbá tenni. 3.) Meg kell tartani a falu nyugalmát, csendjét, zsákfalujellegét, és nem kell turizmus sem, hanem sokkal inkább a helyiek igényeit szolgáló, önfenntartó fejlesztésre kell fókuszálni. A művelődési ház, a kávézó a bábszínház stb. szükséges, de ne kifelé hasson, hanem a helyieket szolgálja.

E három példa csak a legjellemzőbb elképzeléseket foglalja össze, természetesen ezek változatos kombinációi is léteznek.

Fentebb láttuk, hogy az endogén vidékfejlesztés nagyban támaszkodik a helyi kultúra értékeire és a lokális társadalom aktivitására, kapacitására. Ahhoz azonban, hogy mindebből gazdasági potenciál, a lakók számára megélhetés, az önkormányzat számára bevétel keletkezzen, úgy tűnik, szükség van egy jól felmutatható vonzerőre, ha úgy tetszik, imázsra – ez a jövőtervező beszélgetéseknek is visszatérő eleme volt.

A fejlesztési törekvések egyik markáns eleme tehát a márka, a brand megtalálása, az a szimbólum, amellyel a falu azonosítani tudná magát, és a falu is könnyen azonosítható lenne. Csak hogy ennek a szimbólumnak a megtalálása komoly nehézségekbe ütközik, méghozzá éppen a faluról, a vidékről való gondolkodás időnként radikálisan eltérő irányvonalai miatt.

Kifejezetten jelentős tényező ebben a múlthoz való viszonyulás: a most itt élőknek (helyieknek és beköltözőknek egyaránt) nincs közös lokális múltja, a falu múltjához pedig ambivalensen állnak. Ily módon a megfelelő, az „igazi” múltból való elképzelések igencsak eltérők, és ez leginkább az utóbbi időben látszik körvonalazódni és szétválni. Kisfalu az 1720-as évekig magyar lakosságú volt, majd a betelepítéseknek köszönhetően a lakosság többsége német nemzetiségű lett. A németek megtanultak magyarul (sőt az itt maradt magyarok is megtanultak németül), beilleszkedtek a magyar társadalomba, de a falu jellegzetesen sváb falu lett. Ez a kultúra az 1940-es évekbeli lakosságcsere után köszönhetően igen hamar erodálódott, leginkább csak építészeti és tárgyi emlékeiben maradt meg nyomokban, és a létszámában domináns magyar lakosság (csak néhány sváb család tudott elbújni, majd lassan visszaszivárogni) újra „magyarrá”, magyar többségűvé tette a falut. A svábok helyére betelepült békésiek egészen más gazdálkodási szokásokkal és kulturális jegyekkel bírtak, ami – a kritikus vélemények szerint – tönkretette a németek virágzó gazdaságát, és utol sem érte a kultúrájukat.¹⁹

19 Egy, az 1990-es évek elején ideköltöző asszony mesélte, hogy amikor ők a férjével ideköltöztek, még a békési vs sváb ellentét volt az erősebb (hiszen akkor még éltek az érintettek). E kéziratomra reagálva úgy fogalmazott, hogy: „*Talán abban is van valami, hogy az előző turnus lenézett békési népessége mostanra felküzdötte magát, belőlük lett a »mi vagyunk az igazi kisfaluiak« csapata*” (VJ 2016). A kutatásaim legegyszerűsége azt tapasztaltam, hogy az ökoközösség a helyiek-„gyüttmentek” relációjában leginkább a svábokkal azonosul, illetve úgy érezték, hogy ha valaki számára, akkor talán a régi svábok számára értékelhető pozitívum az ő földdel való kemény munkájuk, az élelemtermeléshez való attitűdjük, az, hogy kézi erővel megművelik a kertjeiket, és megtermelik maguknak az élelmüket.

A „gyüttmentség” történetileg változó és kontextusfüggő kategóriái megérnek egy külön tanulmányt, az etnikai kérdés, a lokalitás, az értelmiségi-nem értelmiségi, az ideológiai kötődés egyaránt fontos szerepet játszik benne, és pillanatról pillanatra újraírja az azonosságok és különbözőségek bonyolult hálóját.

A mai kisfalui lakosok egy része fontosnak és értékesnek tartja a német örökséget, igyekezik azt felmutatni.²⁰ Erre szolgál a helytörténeti gyűjtemény, amely egy hajdani német család hagyatékából állt össze (és éppen egy, az 1980-as években beköltöző asszony gyűjtötte össze), vagy a már említett homlokzatfelújító projekt (amely, ahogyan láttuk, szintén egy beköltözőnek volt köszönhető).²¹ A német gyökerekkel rendelkező polgármesterasszony nagyon fontosnak tartja a német örökség megőrzését és továbbadását, így például szeretné megtanítani a jellegzetes helyi sváb ételeket, annak érdekében, hogy azok megőrződjenek az utókornak.²² Ugyanakkor nem is akarja túlságosan erőltetni ezt a hagyományt, inkább a falu igényeit figyeli, aszerint viszonyul a kérdéshez.

Míg tehát helyiek és a beköltözők egy részét foglalkoztatja a sváb örökség, addig mások számára mindez már nem jelent semmit. Vagy éppenséggel kifejezetten elutasítandó: ők azok, akik nem a német örökséget tartják fontosnak, hanem a magyart, és ehhez keresnek legitimációs forrásokat a németek előtt itt élt magyarságban. Ez a vita, ezek a koncepciók időnként akár spirituális szintre is emelődnek, lásd: „a sváb kitartás, munkabírási és előrelátás mint a falu számára hasznos példakép.” Vagy éppen ellenkezőleg: „a német szellem még mindig áthatja a falut, és zsugorivá, bezárkózóvá teszi az embereket, ezért nem megy a falu semmire.”, Sőt: „a falut ellepik a sváb és kozmopolita erők.” „A már a németek előtt is itt élő magyarság szelleme a jelentősebb, a magyar ősök szellemének erősítésével lehet a falut pozitív pályára állítani.” Ezek a múltelköteleződési alternatívák olyan egyszerű dolgokban is tetten érhetőek, mint a kézimunkázás: van, aki fontosnak tartja a sváb tradíció őrzését, ezért gyűjti a textíliákat, és tanítja a jellegzetes sváb viselet, a tutyi kötését, és van, aki a sváb viselet elemeit újragondolja, és ma is viselhetővé alakítja. Mások viszont sokkal inkább a magyaros hagyományörző viseletet tartják fontosnak.

Az „igazi” múlt körüli viták a levelezőlistákon, a faluhoz kötődő közösségi oldalakon és a falu rendezvényein is megnyilvánulnak. Erre nagyszerű példa a 2015. évi falunap, amelyet akkor először Huszár Péter emlékére rendeztek meg. Huszár Péter szabadította fel a török alól a környéket, és cserébe 1585-ben megkapta – többek között – Kisfalut is. A település szimbólumának tudatos keresése során nem csak tárgyak, kulturális elemek, hanem történelmi személyiségek is felkerültek a lehetséges listára, így került előtérbe a hős törökverő. A 2015. évi falunap erre a szereplőre és a törökverés tematikájára szerveződött meg. A szokásos falunapi események mellett (palacsintasütő-verseny, főzőverseny és közös étkezés, süteményverseny, csocsózás, sakkozás, kirakodóvásár, színpadi műsor, az iskolások fellépése, szomszédos falubeli néptáncscsoportok fellépése stb.) ebben az évben törökök és magyar vitézek lepték el a falut. Volt fegyver-

20 Némileg hasonló esetről ír Váradi Mónika *Solymár: az aranyfalu* című tanulmányában (Váradi 1997). Solymár esetében azonban a németiség kitelepítése csak részleges volt, ezért ma is domináns részét képezik a falu társadalmának és kultúrájának. Másfelől a Solymárra beköltözők nemcsak kulturális tőkével, hanem jelentős gazdasági tőkével is bírnak, ami nagyban befolyásolta a település fejlődését.

21 Csurgó Bernadett városi kiköltözőket vizsgáló kutatásai során azt találta, hogy gyakran éppen a beköltözők igyekeznek a helyi hagyományokat továbbvinni (Csurgó 2013). Ez Kisfaluban is így van, ugyanakkor ebben a folyamatban is kitűnően leképeződnek a versengő ideák.

22 2015-ben egy mindenki számára nyilvános alkalommal megtanította az érdeklődőknek a színes lakodalmi cifraalakás sütését.

bemutató, lányrablás és -szabadítás (ez utóbbi volt Huszár Péter feladata), törökös zene, török sátor, lovasbemutató, dobolás, előadás az ősi magyar zenéről és így tovább. Ez alkalommal a szokásos esti bál mellett úgynevezett örömmenélést is rendeztek a focipályán, sámandobokkal, kobozzal, tilinkóval. A falunapnak kifejezetten ellentmondásos lett a megítélése: míg korábban csak a helyiek és a beköltözők bizonyos elkülönülése volt megfigyelhető (így például a beköltözők inkább a táncházat választották a helyiek által preferált elektronikus-zenés bál helyett), addig itt további frakciók alakultak. Ezenbelül az egyik lényegesebb véleménykülönbség éppen a német–magyar örökség mentén fogalmazódott meg, azaz: minek ide török és törökverő, miért nem a falu legmarkánsabb öröksége, a német örökség jelenik meg inkább a falunapon?²³ De akadtak olyan hangok, vélemények is, amelyek szerint túl sok lett az idegen a falunapon, és jobb lenne, ha a falunap csak a helyieké lenne.

A városból faluba költöző középosztálybeliek a lokális identitás megteremtésében a paraszti hagyományok mellett általában a vallásra is támaszkodnak (lásd például Csurgó–Szatmári 2014). A helyi németiség református volt, a beköltözők között számottevő a vallásgyakorló reformátusok száma, és láttuk, hogy a beköltöző hullámokat elindító asszony maga is református lelkész volt. Az ő lokális identitásukban természetes módon kap(hat) helyet a helyi református múlthoz és így elvileg a német múlthoz való kötődés, ugyanakkor magyar identitásuk, a magyar kultúrához való kötődésük is kifejezetten erős. Változó, szituációfüggő, hogy ezek az identitás-elemek miként aktivizálódnak, és kiket kapcsolnak össze.²⁴

Bizonyos értelemben a múlthoz kötődik a Települési Értéktárba bekerült helyi, régi gyümölcsfajták védelme is. A faluban működő gyümölcsészcsoporthoz fontosnak tartja a tájfajta gyümölcsök megőrzését és továbbörökítését. Az ellenálló fajták felhasználásának (mind a gyümölcsfáknak, mind a terményeknek) fontos szerepet szánnak az önellátásban és a megélhetésben egyaránt, tehát – szerintük és a hasonlóan gondolkodók szerint – a település egyik, saját, megélvő értékeire alapozó fejlesztési lehetősége lehetne. Ennek érdekében és keretében az ezzel foglalkozók oltóvesszőt szedtek a gyakran nagyon öreg, kivágásra ítélt fákról, így őrizve meg őket az utókornak. Illetve igyekeztek meggyőzni a tulajdonosokat, hogy ne vágják ki a még termő, egészséges, csak éppen idős, vagy útban lévő fákat. Ez a kérés időnként értelmetlenséget, máskor kifejezetten ellenséges hozzáállást váltott ki, a tájfajta gyümölcsök megőrzését pedig többen csak egy újabb hóbortnak tekintik.

A múlt tehát kifejezetten fontos erőforrás, feltalálása fontos, és a közös múlt megalkotása körüli vita a fejlesztés körüli vitákban is megnyilvánul.

23 A vita a német versus magyar kérdésen túl a *ki van itthon* kérdéséig is elmege, ami azért is különösen érdekes, mert ezt a vitát általában beköltözők vívják – pontosabban az ő hangjuk hallatszik. Ebben a folyamatban az itthon levés egy szélesebb identitás, a nemzeti identitás felől értelmeződik, és határozza meg az egyének lokális identitását.

24 A falu 2015 őszén saját, új református lelkészt kapott, aki családjával együtt itt is él, és aktív gyülekezet-fejlesztésbe fogott. Tevékenységének hatásáról egyelőre korai lenne nyilatkozni, de mindenképpen érdemes lesz megvizsgálni jelen tanulmány kérdéseinek szempontjából is.

Hogy hol vannak ebben a helyiek? Leginkább sehol – és ez örök sérelme és témája a beköltözőknek: a helyiek nem járnak el a jövőtervező workshopokra, a rendezvényekre, elhatárolódnak a közösségi tevékenységektől, nem aktívak és így tovább.²⁵

Míg a városiak vidékidilljének általában fontos eleme a barátságos és nyíltszívű vidéki ember, az itt élő beköltözők egy részének ez az elképzelése – ha volt egyáltalán – módosult.²⁶ Az itt lakó falusiak életmódja nem igazán felel meg a faluról alkotott elvárásoknak: míg a beköltözők közösségi életre vágnak, és a település természeti értékei, nyugalma, békéje, lassúsága és/vagy a paraszti életmód vonzza őket, addig a helyi lakosok éppen ellenkező irányban, a városiasodás felé haladnának:

„Azt tapasztalom, hogy sokan, akik ideszülettek, úgy érzik, hogy ide vannak ítélve, és nem tudnak ebből kilépni. Ezért ők ezt nem szeretik, ezt a helyzetet, és nem értik, hogy mi az, amit mi pedig szeretünk és választunk, és így élünk, ahogy ők nem szeretnek élni.” (H. I. 2009)

Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy a városiak, a városból ideköltözöttek úgy gondolják, hogy ők a faluba költözéssel automatikusan paraszttá, falusivá, vidékivé válnának.

„Mi falun élő városiak vagyunk.” – mondta egy interjúban az egyik férfi, majd így folytatta: – „Nem tudjuk levetkőzni bizonyos városi kulturális szokásrendünket. Ez a hajnali kelés a városi meg különösen az értelmiségi léttel teljesen szembemegy. Ehhez az kell, hogy akkor este kilenckor végezz. Nincs tévé, nincs telefon, nincs levélírás, nincs olvasás, hanem szundi, és amikor rikkant a kakas, akkor lehet menni kaszálni. Ez egy más típusú ritmus.” (H. P. 2014).

A felesége pedig hozzátette:

„Én is úgy élem meg, hogy a földdel való közeli foglalkozás, hogy látom, hogy hogyan érik be, milyen folyamatok vannak, meg folyamatos közelségben lenni a földhöz, ez egy kerekesebb élet, tehát sokkal egészebb az ember élete. De ha csak ezt csinálom, az sem adja nekem a kerekiséget. Nekem emellett muszáj olyan szellemi dolgokat csinálni, ami más.” (H. K. 2014.)

²⁵ A helyi származású polgármesterasszony, ha ideje engedte, eljárt ezekre a rendezvényekre – hivatalból is, és azért is, mert a falu jövője őt is komolyan aggasztja, a beköltözőkben pedig partnert lát e kérdés megoldásában.

²⁶ A vidékiekről, a parasztságról való gondolkodás egyik eleme a hagyományos és a modern közötti ellenállás képzelete. A modernizáció ebben az elgondolásban veszélyezteti a hagyományost, és e harcnak kétféle kimenetele lehet: 1. a modernizáció legyőzi a hagyományost, az eltűnik, 2. a hagyományos sikerrel ellenáll a modernizációnak, és változatlan marad (lásd Lajos 2011, 2012). Kisfalu esetében az első értelmezés érvényes, az ideérkező városi beköltözők már a hagyományos paraszti kultúrát régen „elveszített” társadalommal találkoztak, amelynek tagjai a modernizáció további jótéményei után vágyakoznak.

Visszatérve a helyi-beköltöző ellentétre: ez minden egyes beszélgetésben előkerült mint alapvető probléma és a falu előrelépésének egyik akadály. A kislelkiak tisztában vannak – a szakirodalomban is hangsúlyos – ténnyel, miszerint: „a helyi kulturális közösségekben való részvétel és a kulturális örökség közösségi ápolása a helyi társadalmi integráció szempontjából is jelentős” (Csurgó–Szatmári 2014: 48). Éppen ezért sokan (nemcsak beköltözők, hanem a polgármester is, és más helyiek is) fájlatják, hogy a helyi lakosok jelentős része inaktív. Ugyanakkor a beköltözők hangja sem homogén ezen a téren: míg egyesek a „közösségiség minden előtt” elvét vallva a helyiek bevonását egyfajta misszióknak tekintik (és rendre kudarc éri őket), addig mások egyáltalán nem látják a falu életét reménytelennek, megint mások pedig erőltetettnek érzik ezt a fajta törekvést. Van, aki (és éppen egy beköltöző) feltette a kérdést, hogy „az, aki egyszerűen csak itt él, itt műveli a kertjét, itt járnak iskolába a gyerekei stb. miért nem elég jó kislelki, miért csak az számít igazi, jó kislelkinak, aki minden rendezvényen ott van.” (B.T. 2015). Nem állíthatók fel mintázatok, tendenciák annak mentén sem, hogy ki mióta lakik itt: a régebbi, az 1990-es évek óta itt élő beköltözők között ugyanúgy találunk harcos közösségsszervezőt és mérsékeltebb attitűddel bírót, mint az újabbak között.

De az elmondható, hogy a városból kiköltözők hatására láthatóan itt is „átalakulnak a mindennapi társadalmi együttélés szabályai, és két egymással ellentétes társadalmi-kulturális folyamat, a városiasodás és a retradicionizáció verseng egymással, változásokat és konfliktusokat eredményezve a helyi társadalmi-gazdasági-kulturális életben” (Csurgó 2013: 15). A legújabb beköltözőkkel, az új értelmező elitek megjelenésével (lásd Szijártó 2008: 207) pedig újabb versengő koncepciók bukkannak fel a falu fejlesztési törekvéseiben és lokális identitásának formálásában is. A folyamat lezáratlan, jelenleg is zajlik. Zárszó helyett álljon itt egy olyan fiatal nő véleménye, aki a helyi-beköltöző relációt tekintve határhelyzetben van: családja, nagyszülei innen származnak, ő maga Budapesten született, és gyermekkorában költözött vissza a szüleivel Kisleluba.

„Mindenki, aki idejön, meg akarja változtatni a falut, pedig mehetnének a dolgok egymás mellett, élhetnének egymás mellett. Például, aki eddig így kertészkedett, az ezután is így, aki meg újat hoz, az csinálja úgy.” (V.Á., 2014).

Majd úgy folytatta, hogy valószínűleg, ahogyan eddig is, úgy most is lecsengenek majd ezek a folyamatok, és minden megy tovább a maga útján.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány egy vidéki aprófalú életében vizsgálta meg a migráció és a fejlesztési törekvések kapcsolatát. Azt láttuk, hogy jellemzően a beköltözők azok, akik aktívan részt vesznek a gazdasági, kulturális és közösségfejlesztő törekvésekben. Ugyanakkor azt is fontos hangsúlyozni, hogy nem állítható fel a beköltöző – aktív és helyi – inaktív reláció, a kép ennél sokkal finomabb megkülönböztetéseket igényel.

A településen vannak, akik exogén forrásokra támaszkodva képzelik el a falu jövőjét, akár külső cégeket hívnának be, hogy azok munkahelyet és ezzel jobb életfeltételeket biztosítsanak a helyieknek. Dominánsabbak azonban az endogén jellegű fejlesztési elképzelések, amelyek kitű-

nően illeszkednek Ray kultúra-gazdaság modelljébe, azaz: olyan jellegű gazdasági tevékenységen alapuló fejlődést képzelnek el, amely leginkább a helyi emberi és fizikai erőforrásokra épít (lásd Ray 1998). A kultúra-gazdaság Ray által meghatározott négyféle működési módja közül (lásd Ray 1998, magyarul összefoglalja Csurgó–Szatmári 2014) mindegyiknek találunk támogatót a kistalukok között. Vannak, akik egy jól megtalált, a településre jellemző szimbólum vagy imázs felmutatásában és termékként vagy reklámeszközként való működtetésében látja a jövőt. Mások viszont sokkal nagyobb szerepet tulajdonítanak a helyi kulturális örökség integrációra gyakorolt hatásának,²⁷ és a gazdasági és kulturális erőforrásokon alapuló fejlesztést befelé, a helyi közösség felé irányítanak.

A jövőtervező események egyik kulcskérdése volt, hogy szüksége van-e a falunak egy vele könnyen azonosítható szimbólumra, és ha igen, mi legyen az, és miként, mire használják. Ez nem csak azért nehéz, mert ma már igen bajos valami újat és valóban figyelemfelkeltőt feltalálni és felmutatni, hanem azért is, mert Kisfaluban többféle helyi, specifikus kulturális rendszer jelkészlete is felmerült lehetőségként, melyek versengése rányomja bélyegét az imázssteremtés folyamatára. Az itt élők sokfélesége, az, hogy sokfelől érkeztek és nincs egy közösen elfogadott, mindenki által generációkon át megélt múlt és hagyomány, megnehezíti a közös koncepciók kialakítását. Így válik hivatkozás, mérlegelés vagy éppen vita tárgyává a német múlt, a magyar múlt, a falu polgárosult virágkora, a vallás vagy akár a természeti környezet mint örökség. Az, hogy esetleg egy-egy koncepció dominánsabbnak tűnik, természetesen nem jelenti azt, hogy mindenki elfogadja. Tapasztalatom szerint nagyban függ az egyes emberek és csoportok kapacitásától, idejétől és energiájától is, hogy aktuálisan éppen melyik irányvonal mutatkozik erősnek. Speciális helyzetet jelent ebben a szellemi közmunkások szerepe, akik pozíciójuknál fogva (ők szervezik a falu nagyobb eseményeit, ünnepeit) jobban meg tudják jeleníteni saját elképzeléseiket. Hosszú ideje tartó kutatásom során jómagam is szemtanúja lehettem a különböző ideológiák és elképzelések feltűnésének, jelenlétük megerősödésének, majd visszahúzódásának. Ugyanakkor azt is láttam, hogy számosan vannak, akik felismerték: éppen a sokszínűség lehet településük vonzereje, imázsuk fő eleme.

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Csizmady Adrienne–Csurgó Bernadett (2012). A városból vidékre költözők beilleszkedési stratégiái. In: Kovách Imre–Dupcsik Csaba–P. Tóth Tamás–Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Argumentum Kiadó, Budapest, 149–166.
2. Csurgó Bernadett (2007). Vidékimázsok a magyar társadalomban In: Kovách Imre (szerk.): *Vidékiek és városiak. A tudás-és imázshasználta hatásai a vidéki Magyarországon*. L'Harmattan–MTA PTI, Budapest, 45–66.
3. Csurgó Bernadett (2013). *Vidéken lakni és vidéken élni. A városból vidékre költözők hatása a vidék átalakulására: a város környéki vidék*. MTA TK Szociológia Intézet–Argumentum, Budapest

²⁷ Ahogyan azt például Hajdúhadházon találták Csurgó Bernadett és munkatársai (lásd Csurgó–Szatmári 2014).

4. Csurgó Bernadett (2014). A vidék nosztalgiaja. Kulturális örökség, turizmus- és közösség-szervezés három észak-alföldi kistérségben. *Socio.hu* 2014/2.
5. Csurgó Bernadett–Szatmári Anita (2014). A lokális identitás szerepe a helyi közösségfejlesztésben: Hajdúdorog és Hajdúhadház esete. *METSZETEK*. 2014/3. 33–51. http://met-szetek.unideb.hu/files/201403_03_csurgo_szatmari_0.pdf (letöltve 2016. május 14-én)
6. Csurgó Bernadett–Megyesi Boldizsár (2015). Local Food Production and Local Identity: Interdependency of Development Tools and Results. *Socio.hu* 2015/3. <http://www.socio.hu/en/special-issue-2015-food> (letöltve 2016. május 14-én)
7. Farkas Judit (2009). „Meghalt Gyűrűfű – éljen Gyűrűfű.” Egy jelképpé vált falu-történet (újra)hasznosítása. *Tabula*, 2009/1. 75–94.
8. Farkas Judit (2016). ‘Where is the Large Garden that Awaits Me?’ Critique Through Spatial Practice in a Hungarian Ecological Community. *socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, megjelenés alatt.
9. Fejős Zoltán–Szijártó Zsolt (szerk.) (2002). Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli-medencéből. Néprajzi Múzeum, Tabula-könyvek 4., Budapest.
10. G. Fekete Éva (2013). Az aprófalvak gazdasági megújulásának lehetőségei. In: Kovács Katalin–Váradai Monika Mária (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 352–363.
11. Glózer Rita (2013). Vidékfejlesztők – életutak egy aprófalvas térség nonprofit világában In: Kovács Katalin–Váradai Mónika Mária (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 364–384.
12. Halfacree, Keith (2001). Going ‘back-to-the-Land’ Again: Extending the Scope of Counterurbanisation. *Espace, Populations, Societes* 1–2, 161–170.
13. Halfacree, Keith (2003a). A Place for ‘Nature’?: New Radicalism’s Rural Contribution. In Rural Geography Research Group/Commission de Géographie Rurale (Eds.) *Innovations in Rural Areas*, CERAMAC 22, Clermont-Ferrand: Presses Universitaires Blaise Pascal, 51–65.
14. Halfacree, Keith (2003b). Landscapes of Rurality: Rural Others=Other Rurals. In I. Roberston & P. Richards (eds) *Studying Cultural Landscapes*, London: Arnold, 141–69.
15. Halfacree, Keith (2006). From Dropping out to Leading on? British Counter-Cultural back-to-the-Land in a Changing Rurality. *Progress in Human Geography* 3, 309–336.
16. Halfacree, Keith (2007). Trial by Space for a “Radical Rural”: Introducing Alternative Localities, Representations and Lives. *Journal of Rural Studies*, 2, 125–141. <http://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2006.10.002>. (letöltve 2016. május 14-én)
17. Járosi Katalin (2007). Rezinenciaturizmus, élmény- és jóléti migráció. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum, PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest, 186–202.
18. Kovács Katalin–Váradai Mónika Mária (szerk.) (2013). *Hátrányban, vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest.
19. Lajos Veronika (2011). *Modernizációs stratégiák és hagyományos kötődések. A társadalmi átmenet szimbolikus határhelyzetei egy moldvai csángó közösségben – egy lujzikalagori asszony példája*. Doktori disszertáció. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/103477> (letöltve 2016. május 14-én)

20. Lajos Veronika (2012). Alkalmazott antropológia a moldvai csángóknál? Kísérlet elmélet és gyakorlat viszonyának újraértelmezésére. *Erdélyi Múzeum* 176–193.
 21. Lowe, Philip–Murdoch, Jonathan–Ward, Neil (1995). Networks in Rural Development: beyond Exogenous and Endogenous Models. In: van der Ploeg, J. D.–Dijk, G. van (eds.): *Beyond Modernization: the Impact of Endogenous Rural Development*. Van Dorcum, Assen, 87–106.
 22. Megyesi Boldizsár (2007). A magyar lakosság vidékkel kapcsolatos attitűdjei. In: Kovách Imre (szerk.): *Vidékiek és városiak. A tudás-és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. L'Harmattan–MTA PTI, Budapest, 27–44.
 23. Ploeg, Jan Douwe Van Der–Renting, Henk (2000). Impact and Potential: a Comparative Review of European Rural Development Practices. *Sociologia Ruralis*, Vol. 40. No. 4. 529–543.
 24. Pusztai Bertalan (szerk.) (2003). Megalkotott hagyományok és falusi turizmus/Invented Traditions and Village Tourism: A pusztamérgesi eset/The Pusztamérges Case. JATEPress Kiadó, Szeged.
 25. Pusztai Bertalan (2007a). Autentikusság, rivalizálás, „márkázás”: Megalkotott hagyományok használata a turizmusban. In: Wilhelm Gábor (szerk.): *Hagyomány és eredetiség*. Tabula Könyvek 8. Néprajzi Múzeum, Budapest, 226–239.
 26. Pusztai Bertalan–Neill, Martin (szerk.) (2007b). Fesztiválok, turizmus és helyi identitás. Halászléfőzés Baján – Feasts, Tourism and Local Identity. Fish Soup Cooking in Baja, Hungary. University of Edinburgh, Edinburgh.
 27. Ray, Christopher (1998). Culture, Intellectual Property and Territorial Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 1, 3–20.
 28. Szijártó Zsolt (2008). *A hely hatalma: lokális szcénák – globális folyamatok*. Gondolat, Budapest.
 29. Váradi Mónika Mária (szerk.) (2008). *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2008.
 30. Váradi Mónika Mária (1997). Solymár: az aranyfalu. *Tér és Társadalom* 11. év. 1997/4, 45–68.
 31. Váradi Mónika Mária (2013). Megélhetés és támogató kapcsolatok – az aprófalusi szegénység arcai. Esettanulmány 2008-ból. In: Kovács Katalin–Váradi Mónika Mária (szerk.): *Hátányban, vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 106–131.
 32. Velki Júlia (2003). A kistalpi Hotel Korona Szálloda közösség-szervező szerepe a falu modernizációs törekvéseinek tükrében. Szakdolgozat, ELTE Néprajz Tanszék, Budapest.
 33. Virág Tünde (2007). Migrációs folyamatok az aprófalvakban. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum, PTE–BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest, 134–146.
- ***
34. (2015). Magyarország közigazgatási helynévkönyve, 2015. január 1.
https://www.ksh.hu/docs/hun/hnk/hnk_2015.pdf (letöltve 2016. május 14-én)

Online források:

<http://www.hungarikum.hu/>

<http://www.nmi.hu/hu/Hirek/Elindult-a-Pajtaszinhaz-mintaprogram>

Lajos Veronika–Ujhelyi Nelli

Vidék és város: kölcsönösen összetartozó színterek? Térbeelési gyakorlatok a 21. század elején – egy szatmári példa¹

Kivonat

A 21. század elején vajon milyen lehet 20-30 év körüli fiataloként élni egy román–magyar határhoz közeli, kb. 2000 fős magyar településen? Hogyan jelenik meg vidék és város viszonya a helyi fiatalok elbeszélésében? Milyen vidék- és városképek uralják történeteiket? A mindennapok vajon hogyan képeződnek le a térhasználatban? Milyen összefüggések figyelhetők meg a térhasználatra és térbeelésre vonatkozó társadalmi gyakorlatokban vidék és város között?

Mindezeknek a kérdéseknek a tanulmányozása megerősítette bennünk azt, hogy a 21. század elején a magyar kulturális antropológiában és néprajztudományban is érdemes újragondolni vidék és város viszonyát, újraértelmezni a kettő kapcsolatát. Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy módszertani szempontból is érdemes átgondolni napjaink lokális társadalmának kutatását. Megállapításaink egyaránt épülnek a témába vágó nemzetközi és magyar szakirodalomban – elsősorban a kortárs kulturális antropológiában és a néprajzban, illetve részben a vidékszociológiában – ismert elméleti és módszertani alapokra, valamint a 2012–2014-ben a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tyukodon végzett etnográfiai terepmunka tapasztalataira.

A 21. század elején kortárs társadalmunk rendkívül komplex, ami érvényes vidék és város viszonyára is, ennél fogva célszerű lehet az etnográfiai kutatás látószögét, ha tetszik, terét, kitágítani. Azaz érdemes lehet a lokális életvilágot és a helyiek által rendszeresen használt színtereket – beleértve akár a városi és egyéb közeli falusi, akár az online világokat is – együtt vizsgálni és értelmezni. Munkánk egy ennek megvalósítására tett kísérlet, ami a kritikai antropológia gyakorlatához kapcsolódva egyaránt tartalmazza a tanulságokat és a hiányosságokat, hiszen egyetlen kísérlet sem lehet mentes ezektől.

Kulcsszavak: vidék és város, reprezentáció, térhasználat, kritikai antropológia, terepmunka, több színterű etnográfia

Abstract. The Rural and the Urban: Interconnected Sites? Praxis of Using Diverse Social Spaces Today – an Example of a Hungarian Settlement

What is it like to live in a village of about 2000 inhabitants near the Hungarian-Romanian border for young people between the age of 20 and 30? How the relationship between the rural and the urban is represented in their narratives depicting their everyday life? What kind of rural and urban images are dominant in their stories? How everyday life is reflected in the use of diverse social and cultural spaces? What sort of interconnections can one observe between the rural and the urban, concerning the social praxis of using different social spaces?

¹ A tanulmány elkészítéséhez szükséges kutatást az MTA–DE Néprajzi Kutatócsoport támogatása és Lajos Veronika Bolyai János Kutatási Ösztöndíja tette lehetővé.

While studying these problems we have come to the conclusion that as a new millennium begins it's worth reconsidering the relationship between the rural and the urban and reinterpreting their connections both in the field of Hungarian cultural anthropology and European ethnology. We have also realised that it is worth taking a closer look at the methodology of studying local societies today. Our observations are built on theoretical and methodological findings, Hungarian and international as well, primarily from the domain of cultural anthropology, European ethnology and rural sociology, and they are based on the data and experience of an ethnographic fieldwork carried out in a Hungarian settlement, Tyukod between 2012 and 2014.

At present our contemporary society is exceedingly complex, which also applies to the relationship between the rural and the urban. Therefore, it seems quite necessary to widen our perspective or the field of ethnographic research. That is to say, it can be rewarding to develop an analytical and theoretical framework that treats the local social lifeworld and the diverse sites used by locals (including the rural, the urban as well as the online ones) together in research and interpretation as different parts of a single complex. Our work is a pilot project for the achievement of the above mentioned aims, one that, in connection to the practice of critical anthropology, contains both the lessons and the shortcomings of such an endeavour.

Keywords: rurality and urbanity, representation, use of space, critical anthropology, fieldwork, multi-sited ethnography

BEVEZETÉS

A vidék mibenlétének kérdésével egyaránt foglalkoznak kulturális antropológusok, néprajzosok, szociológusok, közgazdászok, agrárszakemberek, vidékfejlesztők és még sorolhatnánk a különböző tudományterületeket. Jelen tanulmány első felében a kulturális antropológia, illetve rokonterülete, a néprajz és a vidékszociológia vonatkozó, elsősorban a kortárs kontextust tárgyaló szakirodalmát tekintjük át, második felében pedig a 2012–2014-ben a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tyukodon végzett etnográfiai terepmunka tapasztalatait elemezzük. Mindeközben a kritikai antropológia gyakorlatának megfelelően saját kutatói tevékenységünkre is reflektálunk.

Munkánk két kutatási kérdése a következő volt: 1. Mit jelent a 21. század elején 20-30 év körüli fiatalként élni egy kb. 2000 fős magyar településen nem messze a román–magyar határtól? Van-e jelentősége ez utóbbinak, avagy a határ közelsége milyen formában befolyásolja a helyi fiatalok életét? 2. A mindennapok vajon hogyan képeződnek le a tyukodi fiatalok térhasználatában? Ezek megválaszolása érdekében szükségesnek ítéltük elkülöníteni egyrészt azt, hogy a tyukodi fiatalok milyen sajátosságokat társítanak a vidékhez és a városhoz, vagyis azt, hogy elbeszéléseiket milyen vidék- és városrepresentációk uralják. Másrészt azt, hogy a tyukodi fiatalok mindennapjait meghatározó vidéki és városi színterek között milyen összefüggések és a térhasználattal kapcsolatos társadalmi gyakorlatok figyelhetők meg. Ennek érdekében azt is megvizsgáltuk, hogy a beszélgetőtársak társadalmi térhasználatában milyen szerepet tölt be Tyukod a közeli városokhoz (Mátészalkához és Csengerhez) és az egyéb településekhez (pl. Pátyodhoz, Csengersimához, Urához) viszonyítva.

Tanulmányunkban egyrészt amellet érvelünk, hogy a 21. század elején a magyar kulturális antropológiában és néprajztudományban is érdemes újragondolni vidék és város viszonyát, illetve a kettő közötti kapcsolatok értelmezési keretét. Ehhez hasznos támpontokat nyújthatnak a kortárs vidékszociológiában tett megállapítások. Másrészt azt állítjuk, hogy érdemes átgondolni, vajon miként valósulhat meg etnográfiai eszközökkel a lokális társadalmak kutatása napjainkban, amikor vidék és város között dinamikus összefüggések tapasztalhatók, és a mindennapokat az offline és online színterek együttesen jellemzik.

VIDÉK ÉS VÁROS: DICHOTÓMIA VAGY ÖSSZETARTOZÓ SZÍNTEREK?

A társadalomtudományokban bevett klasszikus gyakorlat az empirikus valóság megismerésére és leírására két ideáltípust használ, a közösséget (*Gemeinschaft*) és a társadalmat (*Gesellschaft*) (Tönnies 2004/1983: 9). Ez esetben a vidék (a közösség) a várossal (a társadalommal) szemben helyezkedik el, amihez igen gyakran társul a falu-város kontinuum képzete, miszerint a kettő viszonya hierarchikus és egy fejlődési láncon ábrázolható (például Redfield 1947: 293–294).² A közösséget ebben az evolucionista megközelítésben a régi és a hagyományos, a társadalmat pedig az új és a modern jelző írja le. A Tönnies közösségdefiníciójában foglalt hármasság – vagyis a „*vér* (= rokonság), a *hely* (= stabilitás) és a *tudat* (= hagyomány, emlékezet)” (Tóth G. 2002: 10) – hosszú ideig alapvetően határozza meg a fogalom időközben módosuló jelentéstartalmát.³ Helytállónak tűnik Kovács Éva szociológus megállapítása, miszerint a fenti megkülönböztetés (közösség és társadalom), „bár rendre érik kritikák, máig az egyik kiindulópontja maradt a kutatásoknak” (Kovács 2013: 7). Még akkor is, ha a „mai *mainstream*” társadalomtudományi gondolkodásban a „tudatos elvárások szintjén” már megtörtént a szakítás az „esszencialista megközelítésekkel” (Kovács 2007: 7–8, kiemelés K. É.).

A 21. század elején ugyanakkor érdemes feltenni a kérdést, hogy globalizált és kölcsönösen összefüggő gazdasági, politikai és szociokulturális kontextusokba ágyazott világunkban vajon értelmezhető-e még a vidék és város olyan színtérként, ahol eltérő típusú emberek élnek, akik másfajta típusú társadalmi kapcsolatokkal rendelkeznek, és markánsan különböző életmódot folytatnak két egymástól elkülönülő földrajzi-fizikai környezetben? Amennyiben kétségeink adódnak és megkérdőjeleződik a vidék-város dichotómia érvényessége, akkor az alábbiak ve-

- 2 Az 1940-es években Robert Redfield az elsők között volt, aki a kulturális antropológiában a közösséget a következő négy jegy alapján definiálta: 1. az megkülönböztető jellel bír: egyrészt a kívülálló számára is jól látható módon elkülönül, másrészt a tagok rendelkeznek a különbözőség tudatával, 2. kisléptékű társadalmi szerveződés, ami önmagában megfigyelhető, vagy amelyben a rész leképezi az egészet, 3. a tagok gondolkodásmódja, beállítódása és tevékenysége homogenitást mutat (avagy „lassan változó”), és 4. önálló: a tagok felmerülő és időben változó összes szükségletét (vagy azok legnagyobb részét) képes hatékonyan kielégíteni (Redfield 1960: 4).
- 3 Jelen esetben nem célunk a közösség fogalomtörténetének és a közösségtanulmányoknak a tárgyalása, hiszen nem erre vonatkoznak a *Bevezetésben* bemutatott kutatási kérdések (előbbihez a teljesség igénye nélkül lásd pl. Kotics 2007: 23–42, Kovács 2007: 7–21, Tóth G. 2002: 7–31, Sárkány 2000: 57–71, Szécsi 2010: 333–340). A kérdéssel azonban foglalkozunk a *Vidék és város: térbeélés és térhasználat* c. fejezetben. Ezúton szeretnénk megköszönni lektoraink véleményét!

tódhatnak fel: vajon, a korábbiaktól eltérően, inkább a városi és vidéki terek különböző részeiről érdemes-e beszélni annak függvényében, hogy azok milyen mértékben és formában kapcsolódnak a városi hálózatokhoz (vö. Mormont 1987: 17)? Vagyis belvárosról, kertvárosról, agglomerációs övezetről, nagy múltú és újonnan keletkezett városokról, aprófalvakról, a városból kiköltözőknek otthont adó, város közeli településekről, a várostól célzatosan távol maradó falvakról, esetleg alternatív életmódot kínáló vidéki településekről (mint például az olyan ökofalvak, mint Nagyszékely és a somogyvámosi Krisna-völgy – ehhez lásd például Farkas 2011: 62–81, 2014: 3–26. –, a Káli-medence falvai – lásd például Szijártó 2008a 163–215, vagy a Tyukodhoz közeli, önfenntartó falunak nevezett Rozsály) stb.?

Szabó Á. Töhötöm kolozsvári etnográfus, attól függetlenül, hogy egyetért a falu-város megkülönböztetéssel, hasonló gondolatot fogalmaz meg az általános értelmű falu jelentéstartalmára vonatkozóan a Kiss Dénes szociológus *Erdélyi falvak a 21. században* (2005) című vitaindító cikkére adott válaszában: „Ugyanakkor talán akkor sem tévedünk, ha feltesszük a kérdést, a szocialista egységesítő törekvések ellenére létezik-e ma ilyen kategória, hogy erdélyi falu – vagy falvak vannak, a maguk régióként és esetenként igencsak különböző problémáival” (Szabó 2005: 123). Vagyis lehet-e napjainkban általános értelemben beszélni a nagybetűs vidékről, faluról – akár Erdély, akár Magyarország esetében? Amennyiben a felvetést a dichotómia másik tagjára, a városra vonatkoztatjuk, akkor szintén megfogalmazódik a kérdés: létezik-e ma ilyen általános érvényű kategória, hogy erdélyi vagy esetünkben magyarországi város?

A vidékszociológiában a 2000-es évek közepén gyakorlatilag elfogadottá vált az a nézet, állítja másokkal együtt Megyesi Boldizsár vidékszociológus (Megyesi 2007: 28), hogy a vidék és a város egymástól elválaszthatatlan, jelentésük külön-külön nem, hanem a vidék a városhoz való viszonyában értelmezhető, és a vidék a városi tér egy típusának tekinthető (lásd Mormont munkáit). A vidéket továbbá nemcsak a társadalmi jellemzők alapján nehéz elkülöníteni a várostól, hanem földrajzi értelemben is, hiszen mára „a vidéki (*rurality*) megszabadult földrajzi helyhez kötöttségétől”.⁴ Kimondhatjuk tehát, hogy vidék és város nem különül el egymástól, korántsem áll egymással szemben, hanem sokkal inkább kiegészíti egymást (Csurgó hivatkozik DuPois-ra (2006) és Cloke-ra (1997) – Csurgó 2013: 47). Mindezen megállapítások a vidék konstruktivista megközelítéséhez kapcsolódnak, ami a kulturális fordulatnak köszönhetően az 1980-as évek végétől vált meghatározó irányzattá az európai vidékszociológiában (vö. Csurgó 2013: 23. és Csité 1999: 153).

A belga vidékszociológus, Marc Mormont (1987) volt az első, aki a vidéket nem étikus kategóriaként képzelte el. Ez azt jelenti, hogy nem azt helyezte a kutatás középpontjába, hogy külső szemlélőként hogyan ragadható meg a vidék és a vidékiség, vagyis „mi a vidék”,⁵ hanem azt, hogy a „különböző szereplők hogyan értelmezik és érzékelik a vidéket, és ez mit mond el a társadalom szerkezetéről és hatalmi viszonyairól” (Csurgó 2013: 23) – avagy ezek az emberek

4 Idézi Megyesi Cloke 2006-os cikkének 22. oldalát (Megyesi 2007: 28).

5 A vidék jelentéstartalmának (vidék mint olyan, vidéki ember régen és ma, vidékfejlesztés) meghatározásában kialakult szemléletbeli és definíciós különbségeket szemlélteti Kiss László egyik tanulmánya, amelyben *A Falu* és a *Gazdálkodás* című kilencvenes években meghatározó vidékfolióiratokból közöl részleteket, rávilágítva a vidékmeghatározás rendszerváltás utáni első időszakának összetettségére (Kiss 2007: 233–253).

milyen émikus kategóriák mentén írják le hétköznapi tapasztalataikat. Mormont továbbá elemzési eszközként emelte be a diskurzus és a reprezentáció fogalmát a vidékszociológiai kutatásokba.

A belga kutató a *Vidéki természet és városi természet (Rural Nature and Urban Nature, 1987: 3–20)* című írásában arra, a vidék reprezentációjában bekövetkező változásra hívja fel a figyelmet, amely a vidékhez kapcsolódó dolgokat a 80-as évek második felében már nem egy független és elkülönülő univerzumnak, nem egy különálló társadalmi világnak tekinti, hanem a társadalmi kapcsolatok egy eltérő módjának (Mormont 1987: 17).⁶ Ez az átalakulás egyrészt a térhasználatban, másrészt a reprezentációkban követhető nyomon. A vidék és város Mormont értelmezése szerint nem választható szét egymástól, még ha sajátosságaik eltérőek is. A vidék városi térnek tekinthető, annak egy típusa, hiszen egy városi hálózatba kapcsolódik, vagyis terreit városi vagy a városi környezetben is otthonosan mozgó lakosság használja (pl. ingázók, turisták vagy nyaralótulajdonosok) és azt gyakran városi intézmények vagy képviselők igazgatják (Mormont 1987: 17). Nem arról van szó tehát, hogy vidék és város attribútumai azonosságot mutatnának, és ne lenne a vidéken és várososon élő emberek életmódjában, felfogásában, attitűdjében valamiféle eltérés – hiszen sem az egyik, sem a másik színtér nem homogén –, hanem arról, hogy a kettő kölcsönösen összetartozó egészet alkot (*interconnected*), így a másik figyelembevétele nélkül egyik sem értelmezhető.

Mindezek után vajon elmondható-e az, hogy a vidék-város földrajzi elkülönülésnek tetsző másság nem más, mint egy időbeli és az egyéni és közösségi értékekben és önértékelésben mutatkozó különbség, amely elsősorban az emberek gondolkodásmódjában létezik, a vidékről és a városról alkotott jelentésekben és a reprezentációs gyakorlatokban? Tanulmányunkban egyrészt nem vitatjuk el azt, hogy a vidékről alkotott elképzelések, a vidék megragadására használt tudományos vagy a közbeszédben bevett kifejezések bizonyos mértékben alkalmasak lehetnek a vidéki szociokulturális életvilág leírására, vagyis a vidéknek megragadhatják egy-egy aspektusát. Másrészt amellet érvelünk, hogy a vidék és város között a diszkurzivitás szintjén megjelenő különbségtételt (akár étikus, akár émikus perspektívában) a társadalmi gyakorlat egyértelműen megkérdőjelezi, tulajdonképpen felülírja. Avagy azt állítjuk, hogy a 21. század elején a helyi társadalmak esetében a vidék és a város percepcióját befolyásolja a társadalomtudományokban és közgondolkodásban uralkodó vidék-város dichotómia, vagyis a diskurzusoknak van társadalmi és kulturális hatása (Foucault 1991: 868–889). Ám a helyiek mindennapi gyakorlatában vidék és város egymástól szétválaszthatatlan, természetes módon összetartozó, egymást kiegészítő komplex struktúráként működik.

A továbbiakban szükségesnek mutatkozik röviden tárgyalni a modern fogalmának és a belőle képzett szavaknak (mint például a modernizációnak és a modernitásnak) a jelentését, illetve történetét a kulturális antropológiában. Ezt egyrészt azért tartjuk nélkülözhetetlennek, mert

6 Ezt a részt Csíste András a következőképpen fordította magyarra: „Míg korábban azért beszéltünk a vidéki világról, hogy egy különálló univerzumot definiáljunk (vagyis egy sajátos népesség, sajátos – a városiétól eltérő – szabályok szerint él, s ahol más tevékenységek, más emberek, más életstílusok találhatóak); manapság egy másik reprezentáció irányába mozdultunk el, mely a vidékiként jellemzett dolgokat nem úgy tekinti, mint egy másik önálló társadalmi világot, hanem mint a társadalmi kapcsolatok különböző, sajátos módját” (Csíste 1999).

a kulturális antropológiában a modernitás vizsgálata összekapcsolódik a saját társadalom kutatásával és az ehhez kapcsolódó módszertani dilemmákkal, másrészt a vidékről alkotott szterotipikus képzetek egyike a vidék mint a modernizációból kimaradt terület, annak negatív és pozitív jelentéstartalmával együtt.

MODERN TÁRSADALOM ÉS MODERNITÁS A KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIÁBAN

A modern több tekintetben is kiemelkedő vonatkoztatási pont a 20. századi kulturális antropológia tudományos identitásának és indíttatásának változásában.⁷ A fogalom legutóbbi jelentésrétegének meghonosodása az antropológiai gondolkodásmódban egyike az 1970-80-as évektől a kulturális antropológia önértelmezésében, módszerében és gyakorlatában megfigyelhető változásoknak.⁸ A modernből képzett kifejezés, a modernitás jelentéstartalma az európai és az észak-amerikai gondolkodást meghatározó szociokulturális és intellektuális vonásokkal jellemezhető világ adott – történeti – állapotát írta körül. Ezzel egy időben az etnográfiai figyelem a modernitásban, illetve a késő modern társadalomban működő intézmények, gyakorlatok és viszonyok megfigyelésére és értelmezésére irányult (Niedermüller 2005: 4–5, 7), pl. a fogyasztásra. A modernitás tehát az etnográfia tárgyává vált – egyaránt képezve a tudományos munka keretét és témáját. Ez a változás radikális módon kérdőjelezte meg a kulturális antropológia és az antropológiai praxis alapját képező eszméket és a korábban axiómaként kezelt feltételezéseket. Ennek következtében indult meg az antropológiai kutatás és szemléletmód újraértelmezése.

A modern társadalom iránti érdeklődés kialakulásával egyrészt új irányba fordult az antropológiai tekintet, másrészt annak ismeretelméleti pozíciója is elmozdult. Az Európán kívüli világot a klasszikus antropológia a nyugati modernitásból „kifelé” fordított figyelemmel vizsgálta, míg a kutatás tárgyaként értelmezett kortárs szociokulturális életvilág a „befelé”, önmagára irányuló kutatói tekintetet követelte meg, ahol a kutató egyben alanya is a vizsgálat tárgyává tett társadalomtörténeti struktúrájának és kulturális kontextusnak. Az antropológus tehát értelemszerűen maga is az adott modern társadalom „benszülöttje”, nemcsak „belülről ismeri” a szociokulturális viszonyokat, vagy sokkal inkább azok egyfajta összefüggésrendszerét, hanem rendelkezik a kortárs életvilágban nélkülözhetetlen kulturális tudáskészlettel is (Niedermüller 2005: 7–8).⁹ Az 1980-90-es évektől a lokális szintér és a makroösszefüggések, illetve a globális változások együttes tanulmányozása vált fontossá annak a felismerésnek köszönhetően, hogy a világméretű folyamatok a korábbiaknál erőteljesebb hatást gyakorolnak a társadalmi térben működő jelentésekre, eszmékre, szimbólumokra, viszonyulásokra és stratégiákra (Fejős 1998:

7 Erről bővebben lásd Lajos 2013: 43–54.

8 A reflexív folyamat egyik fontos eredménye a kultúra fogalmának átalakulása – a kultúra folyamatszerűségének kiemelése –, a másik a „társadalmi praxis szférájának felértékelődése, a *cselekvés* kategóriájának előtérbe kerülése” (Szijártó 2007: 27 – kiemelés az eredetiben).

9 Ez a sajátos helyzet nem egyedül a saját társadalom antropológiai eszközökkel történő kutatására jellemző, hiszen ugyanez az összefüggés érvényesül az oral history vagy a szociológiai vizsgálatok esetében is.

16; Niedermüller 2005: 9). Hazánkban elsősorban az ezredforduló időszakától figyelhető meg a modernitás értelmezése az etnográfiai kutatás tárgyaként, valójában ekkor indul meg a jelenkor összetettségének vizsgálata és megértése kortárs összefüggésekben.

Talán ez az a pont, ahol a kortárs vidékszociológia és a kortárs antropológia problémaközpontú kutatási gyakorlata összekapcsolódik, avagy a helyi és a globális változásfolyamatok hatására mindkettő a maga komplex összefüggérendszerében és többfelé kötődő társadalmi-kulturális kontextusában kívánja értelmezni a megismerés tárgyát – a vidéki lakosság percepcióin keresztül a lokális szociokulturális életvilágot.

Amennyiben problémaközpontú kutatásunk célja annak feltárása, hogy a 21. század elején 20-30 év körüli fiatalok számára mit jelenthet egy román–magyar határhoz közeli kb. 2000 fős magyarországi faluban élni, akkor érdemesnek tűnik ezt a maga komplexitásában kezelni és megismerni a fiatalok használta összes színteret, legyen az városi, falusi vagy akár online. Továbbá, amennyiben amellet foglalunk állást, hogy a 2010-es évek elején vidék és város elkülönülése sokkal inkább a közbeszédben – és, lássuk be, a társadalomtudományi gyakorlat egy jelentős részében is – bevett diszkurzív megkülönböztetés, mintsem folyamatosan újratermelő társadalmi gyakorlat, akkor a vidéki lokális társadalmak vizsgálatában szintén megkérdőjeleződik a kulturális antropológia egy adott földrajzi lokalitáshoz kötődő kutatási módszere. A vizsgálat metódusára vonatkozó felvetés tehát a következő: vajon napjainkban hogyan tanulmányozható az etnográfia eszközeivel a lokális társadalmak mindennapi tapasztalati valósága, amikor a vidék és város közötti viszony dinamikus és kölcsönös, továbbá mindkettőre jellemző az offline és online színterek együttes jelenléte? Ennek a kérdésnek a megválaszolásához először röviden a klasszikus antropológiai módszertanra vonatkozó kritikával foglalkozunk összefüggésben a modernitás vizsgálatával, majd bemutatjuk a terepmunka eredményeket (reprezentációk és társadalmi gyakorlat).

LOKÁLIS KONTEXTUSOK ANTROPOLÓGIAI KUTATÁSA A 21. SZÁZAD ELEJÉN

Az 1980-as évek elejére a kulturális antropológiában a figyelem a Clifford Geertz nevéhez kötődő „kultúra mint szöveg” elképzeléstől egyre inkább az etnográfiai írás folyamata, a szövegezés irányába fordult. Ennek kulcsmozzanataként szokták emlegetni a George E. Marcus és James Clifford szerkesztette *Writing Culture* c. kötet megjelenését 1986-ban. A diszciplína tudományos gyakorlatát, mind a terepmunkát, mind az etnográfiai írást, érintő kritika és önreflexió rávilágított arra, hogy a másik textuális reprezentációja nem transzparens és semleges gyakorlat, az alkalmazott reprezentációs stratégiák sokkal inkább megteremtik, mintsem leírják a kutatás tárgyát. Az etnográfiai írás tehát maga is politikai és poétikai aktus – ahogy erre a kötet alcíme is utal (*Az etnográfia poétikája és politikája – The Poetics and Politics of Ethnography*).

A posztmodern antropológiakritika nemcsak az etnográfiai szövegek létrehozásának problémájával foglalkozott, hanem ugyanúgy szemrevételezte a diszciplína ismeretelméleti alapvetésében megfigyelhető ideologikus előfeltevéseket és a klasszikus terepmunka módszertanát is. A nemzetközi tudományosságban a modern, illetve a későmodern társadalmat kutató antropológusok az 1980-as évektől kételkedésüket fejezték ki a hagyományos etnográfiai módszerek és fogalmak érvényességére vonatkozóan (Gupta–Fergusson 1997: 3). Az évtized elejétől egyre

inkább világossá vált, hogy a saját társadalom kutatása esetén a klasszikus, vagyis az intenzív ottlakás térbeli gyakorlataként felfogott terepmunka (Clifford 1997: 190, magyarul Clifford 2003) helyett szükség van egy sokkal rugalmasabb módszer kialakítására, amely alkalmas a nem egy helyhez kötődő társadalmi jelentések, kulturális tudás, tárgyak és elképzelések mozgásának, földrajzi mobilitásának nyomon követésére.¹⁰

A Malinowski kidolgozta klasszikus terepmunkamódszer elméleti és gyakorlati rendszerének átgondolására tett egyik legnevesebb kísérlet – például az akcióantropológia mellett (Gupta–Ferguson 1997: 25) – az 1980-90-es években az amerikai antropológus, George Marcus nevéhez fűződik (Marcus 1986, 1995). Marcus a több színterű etnográfia (*multi-sited ethnography*) kifejezést használta annak a kutatási stratégiának a megnevezésére,¹¹ amelynek a segítségével az antropológus terepmunkával is nyomon követheti a globális világ kölcsönösen összefüggő (*interconnected*) szociokulturális viszonyait. A több színterű etnográfia igen hatékonyan bizonyult a „térben és időben szétszórtan elhelyezkedő kulturális jelentések, tárgyak és identitások áramlásának” tanulmányozásában (Marcus 1995: 96, fordítás L.V.), a lokális és strukturális szintek összekapcsolásában (glokálitás), a sokféle szituációba ágyazott tudás megismerésében.¹² Ez az újragondolt terepfogalom szakított a többféle homogenitást feltételező antropológiai kultúrafelfogással: a társadalmi folyamatokat a homogén térben lehatároló, a kutatás alanyait társadalmi és etnikai szempontból is egységes tulajdonságokkal felruházó kultúraképpel (Szijártó 2007: 28).

Etnográfiai terepmunkára épülő kutatásunk természetéből adódóan nem lehet statisztikai értelemben véve reprezentatív. Ez azt jelenti, hogy nem készítettünk minden Tyukodon élő 20-30 év közötti fiatallal interjút, hanem kezdetben a helyi önkormányzatban a szociális ügyekkel foglalkozó szakember segítségét kértük, majd a hólabdamódszert alkalmazva találtuk meg a beszélgetőpartnereket. A tyukodi fiatalok létszámánál szám szerint kevesebb interjú azonban az életpályára és a vidéki-városi terek használatára vonatkozó információknak köszönhetően mélyebb tartalmak megismerésére adott lehetőséget.

Mivel kutatási célunk annak tanulmányozása volt, hogy a kortárs vidéki társadalom tagjai hogyan értelmezik saját életvilágukat, és abban milyen társadalmi gyakorlatokat követnek, megkíséreltük egy olyan tudományos munka megvalósítását, amelynek során a kutató képes antropológiai szempontokat érvényesítve megismerni a kortárs életvilágokban összekapcsolódó sokrétű szociokulturális színtereket és lokalitásokat. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy né-

10 A migrációkutatásban már például ebben az évtizedben általános volt a két helyszínen végzett terepmunka, a több szintéren megvalósított „ottlét (ott-tartózkodás)” gyakorlata (*practice of „being there”*), vagyis a kibocsátó és a befogadó társadalom kulturális kontextusának megismerése a vándorlás folyamatának megértése és a „sűrű leírás” létrehozása érdekében (Hannerz 1998: 240, 2003: 202).

11 A *multi-sited ethnography* magyar fordításaként a több színterű etnográfia elnevezést használjuk. A *multi-sited* helyett angolul a *multilocal* vagy *multilocal* kifejezést is használják, lásd pl. Clifford 1997: 190. Magyarul Clifford 2003. vagy Hannerz 2003. A több színterű etnográfia a térbeli fordulat alapvetéséhez, vagyis a társadalmilag létrehozott térképzethez is kapcsolódik. Tehát egy olyan térértelmezéssel dolgozik, amelyik a teret nem tekinti eleve létezőnek, társadalmi és kulturális kontextusoktól függetlennek, vagyis nem egy „konténer”-térképzetre alapoz (ehhez lásd például Keményfi 2004).

12 A több színterű etnográfiról egy rövid összefoglalást lásd Lajos 2015: 163–172.

hány napon keresztül „árnyékként” követtük a beszélgetőpartnereket, együtt mozogtunk velük Tyukodon és a falun kívül, ami egyszerre tette lehetővé a vidéki és városi terek használatának megfigyelését. Mivel a földrajzi szomszédságok mellett az online színtereken szerveződő szomszédságok is alapvetően határozzák meg a helyi fiatalok mindennapi életét, így a kutatást kiterjesztettük az online világokra is. Mindazonáltal kritikusan viszonyulva saját munkánkhoz, az kétségtelenül látható, hogy a tyukodi fiatalok városi térbeelési gyakorlatának és a különböző szcénák (Tyukod, környező települések és online világok) közötti összefüggéseknek a mélyrehatóbb elemzése még előttünk álló feladat.

Ezen felül nem állítjuk, hogy a beszélgetőpartnerek földrajzi helyváltoztatásának követése önmagában egyet jelentene a több színterű etnográfival. A több színterű etnográfia mint egy *kutatási stratégia és gyakorlat metaforikus leírása*¹³ a mikroszinten szerezhető empirikus ismereteket együttesen értelmezi az általánosabb érvényű makroperspektívából felhalmozható, sokszor kvantitatív-logikai tudásformákkal, az általános elméletekkel, valamint a virtuális térben termelődő ismeretekkel. Amennyiben kutatásunkat ebben a keretben kívánjuk elhelyezni, akkor az online világokon kívül a magyar, illetve a magyar–román és európai makrotársadalmi folyamatjelenségeket, a különféle diszkurzív tereket és a különböző helyi, illetve városi szereplőket is érdemes jobban szem előtt tartani.

A továbbiakban azt a kísérleti jellegű munkát mutatjuk be kritikai megközelítésben, ahogyan a fenti felismerések hatására a kutatás folyamatában megpróbáltuk mind a módszertanban, mind az értelmezésben együttesen kezelni a vidéki és városi, valamint az online és offline színtereket.¹⁴ Előtte azonban egy rövid leírást közlünk a kutatás helyszínéről, Tyukodról.

TYUKOD TELEPÜLÉS RÖVID LEÍRÁSA

A nagyjából kétezer fős Tyukod Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, az egykori Ecsedi-láp szélén, Mátészalkától 28 km-re, a Kraszna és a Szamos folyók között helyezkedik el. A 2011-es népszámlálás adatai szerint a település lakosságának túlnyomó többsége magyar nemzetiségű (1890 fő), alig hatvan (58) fő roma származású és tizenhárman vallották magukat románnak. Tyukod lakossága hagyományosan református vallású (1471 fő), de élnek a faluban római és

13 (Lajos Veronika ezúton köszöni meg Fejős Zoltánnak a vonatkozó észrevételeket!) Marcus értelmezése szerint a több színterű etnográfia a kulturális alakzatokat (*cultural formation*) követi nyomon a különböző tevékenységek színterei között és azokon belül (Marcus 1995: 96). Ezek a színterek ugyan egymástól kulturálisan különböznek, de mégis kapcsolatban állnak egymással, hiszen az adott probléma, kulturális jelenség mindegyikükben jelen van. A színterek közötti logikai összefüggés a kutatás tárgyát jelentő kulturális alakzatok közötti konkrét kapcsolatok, asszociációk és a kulturális tudás lefordítása alapján szerveződik. A több színterű etnográfia összehasonlító természetű, ám nem a kulturális antropológiában honos klasszikus értelemben véve. A színterek együttes értelmezése nem homogénnek érzékelt konceptuális egységek összevetésére vonatkozik, hanem az összehasonlító perspektíva a kulturális alakzatok mozgását jellemző töredezett, diszkontinuus jelentésmező megragadására szolgál (Marcus 1995: 102).

14 A tyukodi fiatalok vidék–város elbeszéléseikhez és térhasználatához lásd még Ujhelyi Nelli *„Mindenhogyan úgy kell dolgozni, hogy meg tudj élni...” A tyukodi fiatalok használta vidéki és városi terek vizsgálata* c. OTDK-dolgozatát.

görögkatolikusok (110 és 124 fő), illetve kis számban más egyházakhoz, felekezetekhez tartozó hívek is (23 fő). Ugyanekkor a 15–39 év közöttiek száma 640 volt.¹⁵ Tyukod területe 62,22 km², amelynek lakott területen kívüli jelentős része mezőgazdasági művelés alatt áll. A helyiek szerint a lakosságszámhoz és a környező hasonló méretű településekhez viszonyítva kiemelkedően „nagy a falu határa”, azaz a megművelhető földterület nagysága.

Tyukod központjában helyezkedik el a polgármesteri hivatal, a református templom, az általános iskola, az óvoda, az orvosi rendelő és a művelődési ház. A központban járva az ember elé egy prosperáló falu képe tárul: a 2010-es évektől fokozatosan újjátották fel uniós támogatásból az előbb említettek mellett az iskolai étkezőt, a halastavat és környékét, a gyógyszertárat, az idősek napközi otthonát, majd a művelődési házat (2014) is. Egyedül a 19. században épített klasszicista stílusú, korábban gyermekotthonként, kollégiumként, irodaként és konyhaként, majd könyvtárként működő Uray-kastély felújítását nem sikerült még megpályázni. Ennek ellenére sokan költöznek el a településről, és Tyukodon sem ismeretlen a lakatlan házak látványa az egyébként rendezett udvarú házak szomszédságában – akár a falu belsejéhez közel is.¹⁶ A központon kívül a másik turisztikai szempontból jelentős hely Tyukodon a halastó és környéke, amit az évek óta helyben szervezett művészeti tábor tagjainak szobrai díszítenek.

A településen megfigyelhetők a területi elkülönítés és elkülönülés klasszikus színterei: egyrészt a roma szegregáció a Szabadság tér elnevezésű néhány utcából álló negyedben, ahol a családi házak viszonylag új építésűek, köszönhetően a 2000-es évek eleji lakáscélú közvetlen állami támogatásnak. Másrészt a településhez tartozó, de annak határában elhelyezkedő tanyák, Szalmaváros és Zsírostanya, amelyek az 1970-80-as években virágoztak, mára azonban már szinte teljesen elnéptelenedtek. A szocializmus időszakában mindkét helyen kb. százfős volt a lakosság, kihelyezett iskola és bolt is működött. A tanyasiak egy része a tyukodi tsz-be járt dolgozni, így ebben a korszakban egyre markánsabban jelent meg a „tanyasi ember” a falu társadalmi és fizikai terében. A tanyák elnéptelenedése a tanyasiak egy részének Tyukodra költözését jelentette, akiket a „tösgyökeres” tyukodiak „bekerültként” tartanak számon, ahogyan a faluba máshonnan érkezettek is.

A TYUKODI FIATALOK VIDÉK- ÉS VÁROSREPREZENTÁCIÓJA

A vidék jelentéstartalmának meghatározása nemcsak a társadalomtudományi szférában (az európaiban és a magyarban egyaránt) eredményezett szakmai vitákat (Csurgó 2013: 31), hanem a vidékiségnak mint fogalomnak a közbeszédben sincs meghatározó diskurzusa (Kovács–Vidra–Virág 2013: 7). A definiálás és a közös nevezők megtalálásának nehézsége részben annak is köszönhető, hogy a lokális életvilágok a legnagyobb túlzással sem tekinthetők homogén és azonos tulajdonságokkal bíró egységeknek. A vidékkutatók többsége a pontos meghatározást

15 2011-ben vallási felekezethez nem tartozónak vallotta magát 72 fő, és nem válaszolt 203 tyukodi lakos. KSH-népszámlálás 2011. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_16_2011.pdf

16 A KSH adatai szerint 2011-ben a Tyukodon épült 920 házból 149 lakatlan volt, ami azt jelenti, hogy nagyjából a házak 16%-ában nem lakott senki.

szinte lehetetlen vállalkozásnak tekinti (Csurgó 2013: 31), mások szükségtelen lépésnek. Lévén tanulmányunknak sem célja a „mi a vidék” kérdés megválaszolása, a továbbiakban azt mutatjuk be, hogy a tyukodi fiatalok hogyan érzékelik és értelmezik az aktívan használt vidéki és városi tereket, valamint azt, hogy ezek a percepciók milyen viszonyban állnak az osztály- és társadalmi szinten forgalmazott vidék- és városképekkel.

A kortárs vidékszociológiai kutatások szerint a magyar vidék reprezentációjában a rendszer-változást követően rendszerint két sztereotipikus elképzelés a meghatározó: „A háborítatlan vidék – Kovách Imre vidékszociológus szavaival élve – a csodálat és a vágyakozás tárgya, de a megütközés is, mert nem modern” (Kovách 2007: 7–8). Előbbi esetében tehát egy idilli képről van szó, amelynek keretében a vidék a nemzeti kultúra megnyilvánulásának helyszínévéként is értelmeződik, utóbbi esetében – elsősorban az utóbbi két-három évtizedben – pedig a negatív jelentéstartalom erősödik fel. Ennek keretében a vidék a „visszamaradottat, az alulfejlettet, a problematikusait, a modernizáció és az európai integráció gátját, a szegénységet, a szegélyellnivalót képviseli” (Kovách 2007: 9). Ez a rurális idill kritikája, a nyomorgó vidék képe (Kovách 2012: 32). Ugyanezt a kettősséget jelöli Csurgó Bernadett vidékszociológus megnevezése is, aki az előbbi vidékkép esetében a problémacentrikus (mezőgazdaság, társadalmi és gazdasági problémák), utóbbinál az élményorientált (középpontban a fogyasztással, a természettel és a nemzeti hagyományokkal) jelzőt használja (például Csurgó 2007: 89–102).

Nincs ez másként a tyukodi fiatalok esetében sem, akiknek elbeszélésében szintén érvényesül a fenti kettősség, vagyis a vidék egyrészt az idill helyszínévéként jelenik meg, másrészt olyan szintérré válik, amely szinte a hiány kultúrájának tekinthető – szociokulturális, gazdasági és talán politikai értelemben is. Ugyanakkor látni fogjuk, hogy a tyukodiak kétféle vidékképe nem feleltethető meg teljesen a különböző diskurzusokban domináló fenti kettősség tartalmának. Ennél fogva sokkal inkább arról van szó, hogy a vidékképek egyes elemei (pl. a mezőgazdaság vagy a szorosabb emberi kapcsolatok) eltérő értelmezésben ugyanúgy megjelenhetnek akár a vidék előnyeit, akár annak hátrányait hangsúlyozó olvasatokban és ezek szinte minden esetben a várossal történő összevetésben fogalmazódnak meg. Tehát a diskurzusok szintjén sem beszélhetünk arról, hogy vidék és város egymástól függetlenül létezne. Sőt oly mértékben dinamikus a kettő közötti összefüggés, hogy nem ritkán maga a város az, ami a hiány helyszínévéként tételeződik.

A tyukodi fiatalok esetében a vidék jellemzése magában foglalja a fent említett rurális idill azon sajátosságait,¹⁷ hogy falun az ember közvetlenül tapasztalhatja meg a természetet, tisztább és egészségesebb körülmények között élhet olyan életformát követve, amelyre – a várossal összevetésben – a tágas életterek, a nyugalom, a csend és a békesség a jellemző. Legyen szó a településen kívül dolgozó harmincas férfiakról, vagy a Tyukodon foglalkoztatott húszas éveik közepén járó nőkről: „Nyugodtabb élet van itt, mint városban”.¹⁸ „Maga a falu... úgymond a falunak az előnyei, hogy csend van, nyugodtság, békesség, békében eléledgelnek idézójelben az emberek...”¹⁹

17 Érdekes módon kutatásunk során eddig nem talákoztunk olyan narratívummal, amelyben a vidék, konkrétan Tyukod a nemzeti hagyományok letéteményeseként vagy az azt hordozó szintérréként jelenne meg.

18 31 éves férfi, határőr a csengeri átkelőhelynél, Tyukod, 2014.

19 31 éves férfi, kamionsofőr egy mátészalkai cégnél, Tyukod, 2014.

„Kicsit csöndesebb a falu, nem járkál annyi autó, nincs olyan szmog”.²⁰ Ezzel szemben városban sok az ember, nagy a zaj, nehéz közlekedni a közlekedési lámpák és a nem feltétlenül következetes közlekedési rend miatt.

A várossal összehasonlítva a faluban a lakókörnyezet és a lakhatási körülmények is eltérőek, ahol egyrészt az idilli kép jelenik meg a kerttel, a természet közelségével, a kiegyensúlyozottsággal és a tágas térérzettel: „Kertes házak vannak, itt egyáltalán nincs olyan, hogy panel, a kertek házak, az jobb viszont nekem, valakinek nem, de nekem jobban bejön”.²¹ „Meg ami nincs meg egy városban az, hogy ki tudok menni az udvarra... meg a természet közelsége”.²² A városban pedig ennek épp az ellenkezője a jellemző, a szűk, zárt terek, a bezártság érzete, a mozgáster korlátozottsága. Az, aki valamelyik városban élő családtagjának köszönhetően legalább néhány napig tartózkodott panellakásban, közvetlen tapasztalattal rendelkezik a családi házban és a lakásban eltöltött mindennapok, köztük a lakó- és az élettér természete közötti különbségekről: „Tesómék is Debrecenben panelben laktak, és amikor ott voltam két hétig, akkor nekem fáj a fejem, menjünk már ki, vagy valamit csináljunk”.²³

Másrészt a lakhatás és a lakókörnyezet esetében a nagyobb méretű családi házak fenntartásának nehézsége fogalmazódik meg, általános értelemben az, hogy vidéken, falun több pénzbe kerül a megélhetés, drágább az élet. Akinek van a környező városokban (például Mátészalkán, Csengerben vagy Nyíregyházán) élő rokona, az közvetlenül össze tudja vetni a saját házában és egy városi lakás fenntartásának költségét: „Falun többbe kerül az élet... Végül is falun a házak három-négyszer akkora, mint városban. Azt egyedül kell felfűteni... Minden többbe kerül. Mert mikor én azt mondom, hogy negyvenezer forint a fűtésem, a városi kománé azt mondja, hogy nekik tizennégyezer forint a legtöbb”.²⁴

Ehhez hasonlóan a szomszédi viszonyokat bemutató elbeszélésekben egyaránt telítődhet pozitív és negatív jelentéstartalommal az, hogy, lévén az ember Tyukodon egy kisméretű (közel 2000 fős) településen él, a (földrajzi és az online térben megtapasztalt) realitással és a társadalmi reprodukció képességével jellemezhető helyi szomszédságok mint ténylegesen létező társadalmi formák (Appadurai 2001: 3–4) meglehetősen intenzíven határozhatják meg a tyukodiak életét. Továbbá annak a megítélése is kettős, hogy az emberek többször találkoznak akár az utcán, akár a boltokban, hogy közelebből ismerik egymást, hiszen például középiskolás korukig legtöbbször ugyanazokba az oktatási intézményekbe jártak. A fizikai térben működő szomszédság intézményére, vagy általában a segítségnyújtásra vonatkozóan és az emberi kapcsolatok természetének leírásában feltűnnek az idill vonásai, és egyúttal megjelennek a hosszú távú, közeli ismertség árnyoldalai is. Az odafigyelés, a törődés, a közvetlenség, a másik ember kíségetése egyrészt értékékként fogalmazódik meg: „[A városban] sose lesz olyan szomszédi viszonyom, mint [azzal] aki velünk szemben van, vagy oldalt van. Nem mehetek át hozzá, hogy Űristen nincs egy tojásom, adjál

20 24 éves nő, művelődésszervező, Tyukod, 2014.

21 24 éves nő, művelődésszervező, Tyukod, 2014.

22 31 éves férfi, határőr a Csengeri határátkelőnél, Tyukod, 2014. Továbbá: „Egy nagyobb város mellett úgy egy kisebb faluba ott ellaknék, családi ház kerttel, mert, ugye, ehhez vagyok szokva, tehát ezt úgy én szeretem.” (23 éves nő, munkanélküli, Tyukod, 2012)

23 19 éves nő, joghallgató, Tyukod, 2012.

24 Negyven körüli nő, könyvtáros, Tyukod, 2014.

már kölcsön, mert ott nem alakulnak ki ilyenek, mert ott mindenki megy-jön-megy, nem érdekli, hogy ki van mellette... Itt meg azért figyelnek egymásra”.²⁵ „Kis vidéki nyugodt életet, ahol szinte az emberek ismerik egymást. Másabb kapcsolatok alakulnak itt ki, mint egy városi élet során”.²⁶ Másrészt a „másabb kapcsolatok”, a földrajzi térben megélt szomszédságok és a közeli, hosszú távú ismeretség árnyoldalai is kitapinthatók. Például egy helyben dolgozó, húszas éveiben járó nő időnként kifejezetten zavarónak érzi a magánéletre és az életvitelre vonatkozó kérdéseket és megjegyzéseket, az odafigyelést, a másokra irányított fürkésző tekinteteket: „... csak igazság szerint már túlzottan is figyelünk egymásra. Olyanokban is figyelnek, amikben nem kellene. Tehát szeretnek beleavatkozni a másik életébe, amihez sok közülük nincs, ezért egy kicsit rosszabb falun. Mind a kettőnek [falunak és városnak] meg van az előnye is, hátránya is. Én szeretek falun élni, de néha már egy kicsit sok [-nak érzem az egymásra figyelést]”.²⁷ A hagyományosan a társadalmi kontroll egyik eszközeként működő történetek (pletykák) jól kirajzolódnak a településen – „egy pletykagyártó hely ez a falu”²⁸ –, átívelve a társadalmi, kulturális, gazdasági és politikai törésvonalakon. A pletyka, a megszólás és az „irigység” megnyilvánulásai ugyanúgy érintik a helyi értelmiségi réteget is, teszem azt a tyukodi iskolában dolgozó pedagógusokat: „Tehát egyfajta ilyen irigység, tehát itt mindenkinek az élete nyitott könyv úgymond, és olyan dolgokat magyaráznak bele, ami nem biztos, hogy fedi a valóságot”.²⁹

A változó lokális viszonyok ismerete, a helyi szociokulturális életvilágba nevelődés biztonságérzetet ad a helyieknek a mindennapi eligazodásban, az ember ennél fogva a legtöbb esetben tudja, hogy mit és hogyan kell helyesen cselekednie, mi a nem megfelelő viselkedés. Tehát a tyukodi erőviszonyok, a helyi szokások és normarendszer ismerete megerősíti az egyént abban, hogy saját életvilágában ismerősként mozog, és a társadalmi együttélési szabályok szerint jár el. „Itt nőttek fel, maga az, hogy szeretem... hogy tehát idekötnek a dolgaim, az emlékeim, a család, a barátok. Itt falun ennyivel jobb, hogy itt azért van az embernek egy privát területe, ahol nem lát be a másik szomszéd, azt csinál az ember, amit akar”.³⁰

Érdekes módon ez az idézet, az előbbiekkal ellentétben, a „privát terület”, a személyes tér meglétét emeli ki Tyukodon. A várossal történő, ki nem mondott, összehasonlításban a falu a személyes tér megélésének lehetőségét nyújtja, a térképzettel összefüggésben egyfajta egyéni szabadságot, míg a másik oldalon ennek hiánya fogalmazódik meg a városban. Ez az elképzelés pontosan ellentétes azzal a jól ismert faluképpel, amely szerint a falusi környezet megfosztja az egyént a személyes tér megélésétől. Mindennek jelenlétét vidéken és a megszokottól történő eltérésre adott helyi reagálást Szvetelszky Zsuzsa pletykakutató szociológus a következőképpen fogalmazta meg: „Ha ritkán látjuk a szomszédasszonyt, érdemes elkezdni fantáziálni, ugyan mi lehet az a sok tennivaló, amiért alig van odahaza. Ha azonban egész nap otthon van – lett legyen szabadúszó, munkanélküli vagy távmunkás –, hamarosan ki lehet mondani az ítéletet: egész nap semmi dolga sincsen” (Szvetelszky 2002: 20).

25 24 éves nő, művelődésszervező, Tyukod, 2014.

26 31 éves férfi, határőr Csengernél, Tyukod, 2014.

27 22 éves nő, pedagógiai asszisztens, Tyukod, 2012.

28 24 éves nő, művelődésszervező, Tyukod, 2014.

29 32 éves nő, pedagógus a Tyukodi Általános Iskolában, Tyukod, 2012.

30 31 éves férfi, kamionsofőr egy mátészalkai cégnél, Tyukod, 2014.

A megfigyelő azt tapasztalja Tyukodon, hogy a házak között legtöbbször alacsony kerítés húzódik, olykor egyáltalán nincs is, így az udvar és a ház körüli tevékenységek bárki számára láthatóvá válhatnak. A fenti beszélgetésnek azonban van egy olyan része, ami pontosan ennek az ellenkezőjét emeli ki: „itt [vagyis Tyukodon] azért van az embernek egy privát területe, ahol nem lát be a másik szomszéd, azt csinál az ember, amit akar”.³¹ Ez tulajdonképpen arra a városhoz társított jellemzőre reflektál, miszerint a panellakásokban a vékony és kevésbé hangszigetelt falaknak köszönhetően a szomszédok a hangok alapján tudják, hogy a körülöttük lakók éppen melyik helyiségben vannak, és ott mit csinálnak. Mivel azonban Tyukodon a házak messzebb helyezkednek el egymástól, így a házban végzett tevékenységek nem válnak ismertté, nem hallhatóak és nem láthatóak a helyiek számára, vagyis a társadalom „kíváncsi tekintete” elől elzárva maradhatnak. Ez esetben a privát tér a családi ház belső részét jelenti, míg az udvar és a kert egyfajta átmeneti zóna szerepét tölti be a személyes tér és a falu nyilvános tere között. A fentiek alapján jól látható, hogy a privát tér hiánya, vagyis az odafigyelés nagyobb intenzitása és a személyes tér megléte, vagyis a fizikailag elkülönülő saját, elzárt tér percepciója nem más, mint ugyanannak a dolognak kétféle értelmezése: míg egyik a hátrányokat, addig a másik a hozzá társított előnyöket emeli ki.

A posztszocialista országokhoz hasonlóan, Tyukodon is sokan váltak munkanélkülivé a termelőszövetkezetek megszűnésével. Napjainkban a helyi lakosság legnagyobb foglalkoztatója a szatmári konzervgyár, amely szak-, illetve betanított munkásoknak és értelmiségi munkakörben foglalkoztatottaknak (adminisztrátor, könyvelő, tolmács) is egyaránt megélhetést biztosít helyben. Szezonális időszakban a gyár hozzávetőleg összesen 350–450 főt alkalmaz a környékről, akár a határ túloldaláról is. Kutatásunk első szakaszától figyelhető meg az, hogy a kiskertek művelése ismét egyre inkább előtérbe került a „több lábon állásra” építő megélhetési stratégia egyik elemeként.

Míndaz, ami a munka,³² az oktatás és a (kulturális és az anyagi) fogyasztás esetében vidéken hiányként vagy a választási alternatíva hiányaként jelenik meg, az városon adottságként, lehetőségként tételeződik.³³ A fenti hármat a vidéki hiánykultúra színtereinek tekinthetjük, például a fogyasztás esetében: „Tyukodon tényleg nagyon korlátozottak a lehetőségek. Mátészalkán azért sok minden megtalálható, akár egy bevásárlóközponttól kezdve egy étterem, egy szórakozóhely, akár autószerelő, a banki ügyintézés, azt mindenféleképpen csak ott lehet [elintézni]”.³⁴ Pontosán ennek

31 31 éves férfi, kamionsofőr egy mátészalkai cégnél, Tyukod, 2014.

32 A KSH adatai szerint 2011-ben Tyukodon 141 munkanélküli élt (57 nő, 84 férfi), ami 7%-os munkanélküliséget jelent. Hazánkban 2011 és 2014 között 11,8% és 7,1% között mozgott a csökkenő tendenciát mutató munkanélküliségi ráta.

33 Tyukodon 2011-ben 395 főnek volt olyan középiskolai végzettsége, amely érettségit nem, de szakmai oklevelet nyújtott, 285 fő rendelkezett érettségivel és 106 fő egyetemi, főiskolai oklevéllel.

34 22 éves nő, munkanélküli, Tyukod, 2014. Ugyanez a kép fogalmazódik meg egy olyan beszélgetőpartner elbeszélésében is, aki az egyetem elvégzését követően Debrecenben helyezkedett el: „Több lehetőség van [itt Debrecenben], mint otthon [Tyukodon] volt. Sportolni járok, hetente kétszer fitneszbe... Szórakozni is többet tudunk járni, nincs az, hogy igen, de kellene egy kocsit, kellene, aki elvisz, mondjuk Nyíregyházáig, vagy ilyesmi, hanem csak megvesszük a jegyet és akkor beülünk [a moziba]. Itt ugye rengeteg étterem van, és ha úgy gondoljuk, hogy akkor most kirúgnak a hámból, akkor elmegyünk, ugye, és vacsizunk ... Tehát itt azért nagyobb lehetőségek vannak a szórakozásra, amit igyekszünk kihasználni”.

a hiánykultúrának lesz a következménye a fiatalok Tyukodra is jellemző nagyarányú elvándorlása: „Akár a középiskolát, akár a főiskolát elvégzi, nincs munkalehetősége, nincs, ahová elmenjen dolgozni (...) Eleve úgy jönnek ki az iskolából, hogy ha leérettségiztem vagy lediplomáztam, akkor biztos, hogy nem itt maradok. Tehát ez biztos”.³⁵

Az oktatás esetében a választási lehetőségek hiánya a Tyukodról történő minél korábbi kilépést erősít(het)i. Az egyik húszas évei közepén járó nő, annak ellenére, hogy nem kíván a településről elköltözni, azt is kilátásba helyezi, hogy ha nem változik a helyzet, akkor angol nyelvoktatás hiányában más településre fogja beírni gyermekét: „Csak németet lehet itt tanulni. Én ezzel teljesen nem értek egyet, és hogyha ez nem fog változni, lehet, hogy az én gyerekem se ide fog járni Tyukodra. Én azt akarom, hogy angolt tanuljon. Szerintem az a legalapvetőbb...”.³⁶

A kulturális és anyagi fogyasztás esetében a legkülönbözőbb területekhez kapcsolódó és széles körű hiányt rendkívül jól szemlélteti az alábbi részlet: „ha szépet akar az ember, utaznia kell... egy szál virágért be kell menni Csengerbe.”³⁷ Ugyanakkor a vidék, vagyis Tyukod mint az élményeket és a „kiváltságos” kikapcsolódást biztosító egyik fogyasztási színtér is megjelenik a Tyukod környéki erdőkben, ligetekben, réteken folytatott vadászattal összefüggésben. Ez rendszeresen hazavonzza a településtől időszakosan – például munkavégzés vagy oktatás miatt – távolmaradókat: „Pláne mióta elkezdtem vadászni, azóta itthon vagyok többször...”.³⁸ A helyi, karban- és rendben tartott horgásztó pedig nem csak a tyukodiaknak, hanem a településre érkező turistáknak is kikapcsolódást, élményeket, aktív pihenést és szórakozási lehetőséget biztosít. Jelenleg nem beszélhetünk arról, hogy Tyukodon kereslet lenne – sem a helyiek között annak kialakítására, sem a turisták között annak megélésére – a falusi turizmusra, ám a településre érkező látogatók is az élményeket kereső, eseménydús programokat kedvelő turistatípusba sorolhatók, ahogyan napjainkban a turisták többsége esetében „már nem annyira a kulturális örökség autentikus/valódi elsajátítása áll a középpontban, mint inkább az élménymenü fokozatos bővítése” (Szijártó 2008b 177–178).

A mezőgazdasági munkavégzés domináns lokális (és egyben országos viszonylatban is érvényes) értelmezése szerint abból néhány nagygazdán kívül a többi helyi nem tud megélni, vagyis ez legtöbbször a vidéki munkahelyhiánnyal összefüggésben kerül szóba. Ugyanakkor egy másik megközelítésben a természetre vonatkozó és az agrártevékenységekkel kapcsolatos tapasztalati tudás – legyen az közvetlenül szerzett vagy a családban továbbadott – egyfajta organikus, internalizált többletismeretként segíti a helyieket abban, hogy megértsék a mezőgazdaság működését, és arra komplex egészként tekintsenek. „Aki csak városban élt, neki valahogy nehezebb

nálni, hogy ne csak a munkából álljon a kis életünk, meg a mindennapjaink.” (25 éves nő, adminisztrátor, Debrecen, 2014).

35 38 éves nő, közfoglalkoztatás-szervező, Tyukod, 2012. Maguk a szülők is arra biztatják gyerekeiket, hogy a településen kívül találjanak munkahelyet: „... én mondtam [a gyermekeimnek], hogy menjenek el. Ne maradjanak itt!” (negyven körüli nő, könyvtáros, Tyukod, 2014).

36 24 éves nő, művelődésszervező, Tyukod, 2014.

37 22 éves nő, munkanélküli, Tyukod, 2014.

38 23 éves férfi, faipari és erdőmérnöki szakon tanult Sopronban, Tyukod, 2014.

*felfogni a mezőgazdaságnak a működését, vagy az állattenyésztésnek a működését... mert az csak itt [vidéken, faluban] van*³⁹

A vidékszociológiában napjainkra bevett tétel, miszerint a vidék és város között már nem lehet társadalmi szempontok és a viselkedés alapján különbséget tenni,⁴⁰ egy tyukodi beszélgetésben is megfogalmazást nyert: „Sokan említik, hogy az [vidéki és városi] embereknek más a viselkedésük... én azt nem mondanám, mert szerintem embere válogatja. Tehát aki nyugodt faluban, az szerintem nyugodt lesz városban is, aki ideges faluban, az ideges lesz városban is... úgyhogy én nem hiszem, hogy ember-ember között lenne különbség”.⁴¹ Sőt, az is megjelenik, hogy gyakorlatilag a munkavégzés természete között sincs eltérés: „Mindenhon ugyanúgy kell dolgozni, hogy meg tudj élni... mondjuk annyi esetleg, hogy ott több a munkalehetőség, mint falun”.⁴²

Napjainkban város és vidék között sokrétű kapcsolat van, így érvényét veszti az a hierarchikus és fejlődésbeli különbségekre utaló város-falu/vidék munkamegosztás, melyben utóbbi különböző javakat termel a városi lakosság számára mint a termelő szektor domináns szereplője, és a város, a szolgáltató szektor színtereként, speciális szolgáltatásokat nyújt a vidékieknek. Ez a felosztás azonban figyelmen kívül hagyja azt, hogy a vidéki társadalom ma már szerves részét alkotja a nagyvárosi munkaerőpiacnak, a falvakba kitelepülnek a városiak, vagy betelepül a városok felé igyekvő lakosság, és a vidék helyet biztosít a nagy helyigényű gazdasági tevékenységeknek (Csurgó 2013: 112). Tehát nem lehet leegyszerűsíteni vidék és város kapcsolatát, hiszen mind a városi, mind a falusi fizikai-társadalmi tér igen sűrűn átszőtt és komplex viszonyokkal jellemezhető. Ez a sokrétű viszony olyan narratívumokban is megjelenik, amikor a tyukodi fiatalok éppen azt hangsúlyozzák, hogy bár ők aktívan „használják” a városi színtereket, a városok is támaszkodnak a vidékre. „Az, hogy itt van a konzervgyár, az már országos viszonylatban tölt be szerepet, mert, igaz, az emberek nem tudják, de a konzervgyár gyártja ugye ezeket a Regés termékeket. Ha elmegyek Budapestre, ránézek egy bevásárlóközpontnál a polcra és akkor a Regés termékek, azok dugig vannak velük, és az ugye meg nekem itt van közel”.⁴³

Ebben a fejezetben láthattuk, hogy a tyukodi fiataloknak a vidékről alkotott képe nagy hasonlóságot mutat az alapvetően a különböző – Owen Jones (1995: 35–49) szociológus megkülönböztetésében annak alapján, hogy ki termeli őket a laikus, a populáris, a professzionális és a tudományos –⁴⁴ magyar diskurzusokban elterjedt kétféle markáns vidékképhez, az idillikushoz és a problémáshoz. Ezeknek azonban vannak olyan elemei, például a privát tér, a mezőgazdaság és a vadászat, amelyek az értelmezés függvényében bármelyikhez kapcsolódhatnak. A továbbiakban azt a térbeelési gyakorlatot fogjuk bemutatni és elemezni, amelyet a tyukodi fiatalok a mindennapokban követnek, különös tekintettel a vidéki (például tyukodi, pátyodi, porcsalmi, csengersimai) és városi (például csengeri és mátészalkai) terek használatára.

39 24 éves nő, művelődésszervező, Tyukod, 2014.

40 Lásd erről részletesen a tanulmány *Vidék és város: dichotómia vagy összetartozó színterek?* c. fejezetében írtakat.

41 24 éves nő, művelődésszervező, Tyukod, 2014.

42 Negyven körüli nő, könyvtáros, Tyukod, 2014.

43 24 éves nő, művelődésszervező, Tyukod, 2014.

44 A vidékdiskurzusokról lásd még részletesebben Csurgó 2013: 40–50.

VIDÉK ÉS VÁROS: TÉRBEÉLÉS ÉS TÉRHASZNÁLAT

Kétségtelen, hogy a modern társadalomtudományokban a közösségek tanulmányozása egyike volt a központi kérdéseknek, miközben ennek a kulcsfogalomnak a meghatározási kísérletei rámutattak a közösségkoncepció jelentéstartalmának rendkívüli képlékenységére. Az 1950-es évek közepén George Hillery a szakirodalmat áttekintő munkájában nem kevesebb, mint kilencvennégy közösségfogalom-meghatározást gyűjtött össze a társadalomtudományok területéről. A kvalitatív és kvantitatív elemzés alá vett meghatározásokban az egyetlen közös tényező az volt, hogy mindegyik emberekre vonatkozott (Hillery 1955: 117). Emellett a legtöbb definícióban (szám szerint hatvankilencben) a következő elemek voltak azonosíthatók: 1. a közösség tagjai között *társadalmi interakciók* és 2. egy vagy több *közös kötelék* figyelhető meg, valamint 3. a közösség valamilyen formában összefügg a *helyvel* (Hillery 1955: 118, magyarul lásd Sárkány 2000: 58–59).

A közösségfogalom a 20. század második felében sem veszített népszerűségéből, annak ellenére sem, hogy a posztmodern kritikának köszönhetően a közösség és közösségiség antropológiai fogalma is változáson ment keresztül. Sőt, kortárs világunk tapasztalata az, hogy a közösség ideája (elsősorban egy adott társadalmi csoporthoz és környezethez tartozás formájában) jelenleg is gyakorlati és ideológiai jelentőséggel bír az emberek számára (Rapport 2002: 176). Függetlenül attól, hogy mire is vonatkozik a közösséghez tartozás és a közösségiség élménye: legyen az akár a politikai szolidaritás (az etnikai, a lokális és a vallási téren) vagy akár a kortárs társadalom egyes tagjainak hasonló viselkedési kultúrája.

A modern társadalomtudományokban a kultúra, az emberek és a tér egybeolvasása, vagyis a „kulturális különbségek territorizált felfogása” (Niedermüller 2006) értelemszerűen az ezeket a különbségeket hordozó személyeket is a térhez kötötte, közösségként vagy társadalomként a térben megnyilvánuló társadalmi szerveződésnek tekintette. Ez nem meglepő, hiszen, ahogy fentebb is láthattuk, a hely és a helyhez kötöttség a 19. századtól kezdve a közösségértelmezés meghatározó aspektusa volt (lásd már például Tönnies fogalomértelmezését is), ami már az 1970-es években megkérdőjeleződött: vajon földrajzi helyhez kötött-e, illetve köthető-e a közösség (Tóth G. 2002: 11).

Minden emberi tapasztalat lokális, és a tapasztalat mindig valamilyen helyhez kötött, állítja Joshua Meyrowitz, a globalitásparadigma jeles elméletalkotója (Meyrowitz 2005: 29–30). Bárhol is éljen az ember, közvetlen fizikai környezete magán hordozza a globális és a lokális jegyeket, avagy globális: a különleges lokalitás azon helyszíne, ahol saját létezését megtapasztalja, ami egyáltalán nem függetleníthető a kortárs világméretű folyamatoktól és a televízió, a rádió, az újságok, az internet és a mobiltelefon közvetítette társadalmi valóságtartalmaktól.

Attól függetlenül, hogy a tapasztalat helyhez kötöttsége állandó, annak értelmezési keretét kortárs társadalmunkban egyre kevésbé határozza meg önmagában a földrajzi hely és az adott helyszínen érvényesített szemszög. Ennek következtében „egy időben nő a globális iránti fogékonyságunk és a lokálisához fűződő viszonyunkban rejlő tudatosság” (Szécsi 2010: 333), vagyis az emberek viszonya jóval tudatosabb és reflektáltabb saját élethelyzetükhöz és azokhoz a földrajzi és társadalmi keretekhez, amelyeket nap mint nap szemtől szembeni helyzetekben megtapasztalnak. Így alakulhat ki a helyzet, hogy „lelkileg kívül állhatunk azon, amit fizikailag belülről élünk meg” (Meyrowitz 2005: 29), hiszen a médiatér, különösen az újmédia terei lehetővé

biztosítanak arra, hogy az emberek a legkülönfélébb külső perspektíva segítségével értelmezzék az adott helyszínen (vagy a virtuális térben) szerzett tapasztalataikat.

Napjainkban Arjun Appadurai, indiai származású észak-amerikai kulturális antropológus nyomán a *lokalitások* (mint a társadalmi élet sajátosságai) kapcsolatokat, valamint kontextusokat és nem társadalmi fokozatokat vagy térbeliséget jelentenek. A lokalitás olyan összetett fenomenológiai minőség, „melyet a társadalmi közvetlenség érzete, az interaktivitás technológiai, és a viszonylagossá vált kontextusok közötti kapcsolatsor hoz létre” (Appadurai 2001: 3). A szomszédságok mint konkrét, létező társadalmi formák „olyan megragadható közösségek, amelyet realitásuk – legyen az térbeli vagy virtuális – és a társadalmi reprodukcióra való képességük jellemez” (Appadurai 2001: 3–31). A különváló – és gyakran egymást keresztező – kortárs globális kulturális folyamatok között Appadurai öt dimenziót különít el: 1. az etnotájak, 2. a médiatájak, 3. a technotájak, 4. a pénzügyi tájak és 4. az ideotájak. Az etnotáj „a mai változó világot alkotó emberekből kirajzolódó táj...: a turisták, a bevándorlók, a menekültek, a száműzöttek, a vendégmunkások és a más mozgásban lévő egyének és csoportok...” (Appadurai 2008: 245). A globális kulturális áramlások (*flows*) modelljében a különböző dimenziók, tájképek (*scape*) közötti különválások és elkülönböződések képezik a központi gondolatot, mivel manapság rendkívüli mértékben megnőtt a különbség abban, hogy milyen utakat és miként (sebesség, arány, volumen) követnek az emberek, a képzetek, a gépek, a pénz és az ideák (Appadurai 2008: 249).

A térbeélés, a helyváltoztatás és a helyek közötti viszony komplexitásának érzékeltetése érdekében a következőkben röviden felvázoljuk a megkérdezett fiatalok három markáns térhasználati gyakorlatát:⁴⁵ 1. *mozgás helyben*, 2. *élet az úton* és 3. „*többlakiság*”. Ezek szemléletesen illusztrálják az etnotáj lokalitásokba és szomszédságokba ágyazott sokszínűségét, azt, hogy a tyukodi fiatalok korántsem alkotnak homogén szociokulturális vonásokkal jellemezhető kortárscsoportot és tapasztalataik hagyományos hasonlósága is radikálisan kezd feloldódni.

1. *Mozgás helyben*: A húszas évei közepén járó Bea főiskolai diplomájának birtokában napi nyolc órában (8–16 között) dolgozik helyben, értelmiségi munkakörben. Amikor szüleitől elköltözött, a településen vásárolt családi házat a vele egykorú kedvesével, az egyik szomszédos településről származó Péterrel, aki árufeltöltő a falutól 30 km-re fekvő Mátészalka egyik nemzetközi áruházláncának helyi üzletében. Bea a főiskolás éveket Nyíregyházán töltötte, utána hazaköltözött Tyukodra, és távolabbi céljai között sem szerepel az elköltözés. Helybeli munkájából adódóan térhasználati gyakorlatára döntő részt a településen belüli mozgás a jellemző, amelynek helyszínei leggyakrabban a munkahely, az otthon és a szülei háza, ahol rendszeresen besegít a különböző teendőkhöz (pl. nevelt gyerekek felügyelete és gondozása, kerti munkák). Társadalmi terét főként az állandóság jellemzi, ritkán alakít ki új kapcsolatokat, legyen az akár helyben, Tyukodon vagy az online színterekben, sokkal inkább a meglévőket ápolja a családtagokkal, rokonokkal, barátokkal, szomszédokkal és más helybeliekkel. Telefonon és az online kommunikáció kínálta lehetőségeket kihasználva rendszeresen tartja a kapcsolatot távolabb élő rokonokkal és barátokkal. Bea esetében a ritka, de rendszeres utazások célja elsősorban a nagybevásárlás és a rokonok, barátok meglátogatása. Saját autó hiányában elsősorban kedvesével utazik személygépkocsival, vagy időnként tömegközlekedéssel. Bea térhasználatára jellemző a

⁴⁵ A részletek Ujhelyi Nelli terepnaplójából származnak (Tyukod, 2014).

Tyukodról történő rendszeres kilépés gyakorlata (amelyhez az online világokban történő természetes részvétel – ki- és belépés – is társul), mégis hangsúlyosabb elem a tyukodi színterek közötti helyváltoztatás, a kötődés egy adott helyhez és annak környékéhez. Tehát a földrajzi tér és az abban létrejött szomszédságok azok, amelyek alapvetően meghatározzák Bea társadalmi terének szerveződését. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető a nagyobb fokú érzelmi kötődés Tyukodhoz, például a büszkeség érzése akkor, amikor a Szatmári Konzervgyár Rege termékeit meglátja a boltokban.⁴⁶

2. *Élet az úton*: Bea barátnője, a húszas évei elején járó Zsuzsa, 2014 nyarán éppen munkanélküli, de családjá, barátai és ismerősei körében alkalmanként műkörmépítéssel foglalkozik. Völegényével, a harmincas Tamással, átmenetileg annak szüleinél élnek, mert néhány hete közös otthonuk felújításába kezdtek. Bea életpályájának egyik fontos motívuma a rendszeres mozgás: eddig már kétszer költözött el Tyukodról, de mind a két alkalommal visszatért a településre. Mióta elvesztette helyben a munkáját, sokkal többször utazik el a faluból: egyrészt több szabadidővel rendelkezik, másrészt saját személygépkocsival könnyebb az utazás: „Szeretek vezetni, de tulajdonképpen muszáj is. Ha szépet akar az ember, utazni kell érte. Egy szál virágért a szomszéd városba kell utaznom” (Tyukod, 2014). Naponta akár többször is elmegy Tyukodról: bevásárlás, munkakeresés, banki ügyek intézése, tankolás, szabadidőtöltés, kapcsolatok építése és ápolása miatt. Számára az utazás, a falu napközbeni vagy végleges „elhagyása” lehetőség és cél, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy az intenzív munkakeresést sem korlátozza Tyukodra és a helyben élést is egy átmeneti időszaknak tekinti (tervei szerint még a családalapítás előtt szeretne elköltözni). Társadalmi terét is a mozgás és a változékonyság jellemzi, rendszeresen alakít ki új kapcsolatokat és a meglévőket gyakori személyes találkozókkal ápolja (például testvéréhez utazik Csengerbe, vagy sógorához Mátészalkára). Az online térben is aktív szereplő, azt egyaránt használja kapcsolattartásra és különböző szolgáltatások igénybevételére is (például rendszerint az interneten rendel alapanyagokat a műkörmépítéshez, és ruhákat, ékszereket, használati tárgyakat vásárol). Zsuzsa a különböző online és földrajzi terekben gyakran mozog egyedül, térhasználata rugalmasságot mutat, és a helyváltoztatásban alapvetően lehetőségeket lát (munkavégzés, társas kapcsolatok, szabadidő eltöltése stb.).

Harmadik példánk a 3. „*többlakiság*”: A harmincas Tamás, Zsuzsa kedvese, határőrként dolgozik Csengersimánál. Korábban Gyulán tanult, majd Csengerben. Tyukodon rendkívül kevés időt tölt (kis túlzással mondható, hogy szinte „csak aludni jár haza”), mivel tizenkét órás műszakban dolgozik, és munkahelye miatt napi szinten ingázik, továbbá szabadidejét is gyakran Tyukodon kívül tölti. Rendszeresen találkozik a más-más településekről származó kollégáival, hivatalos és banki ügyeket intéz, vagy elvégzi a bevásárlásokat a közeli városokban és a Tyukod környéki falvakban. A munkahelyen és a tanulmányai alatt kialakított kapcsolatokat (munkatársak, osztálytársak és barátok) rendszeresen ápolja, sokszor találkozik velük személyesen és online is többször kommunikálnak. Tamás rövid távú céljai között szerepel az elköltözés a faluból, ám a jelenlegi, intenzív helyváltoztatást kívánó életvitelt hosszú távon is szeretné fenntartani. Ezt a térhasználati praxist a napi szintű ingázás, illetve az egy napon belül többször

⁴⁶ Lásd *A tyukodi fiatalok vidék- és városreprezentációja* c. fejezetben az „Az, hogy itt van a konzervgyár...” kezdetű idézetet.

ri és rendszeres mozgás, az állandó „úton-levés” jellemzi. Életében a találkozások, a kapcsolatok, a helyváltoztatás és a kontextusok a meghatározók, amelyben esetleges a földrajzi tér, a helyszín és markánsan megjelennek az online világok.

A fenti terepnaplórészletek, a rövid etnográfiai leírások központi eleme a rendszeresen vagy rendszertelenül ismétlődő helyváltoztatás Tyukod és a környező települések (falvak és városok), illetve az online és offline színterek között – függetlenül attól, hogy ez elsősorban szükség és kényszer vagy sokkal inkább már-már életforma.⁴⁷ Ebben tulajdonképpen semmi meglepő nincs, hiszen a kortárs globális folyamatjelenségekkel átszótt 21. század eleji világunkban az emberek, dolgok és képzetek mozgása, a folyamatos és sokszor rendkívül dinamikus, illetve intenzív változás már szinte természetesnek, sőt szociokulturális valóságunk szükségszerű vonásának tűnik. Ennek felismerésével – ezen a ponton kapcsolódunk vissza a fentebb kifejtett módszertani részhez – az antropológus egyrészt dönthet úgy, hogy helyben maradva, egy adott földrajzi hely lokális szociokulturális terében vizsgálja az ott tapasztalható jelenségeket, teszem azt például egy mexikói menekülttáborban dolgozva a Mexikóból az USA-ba igyekvő embereket, a vándorlás folyamatában érő erőszakformákat összefüggésben a reményhez, várakozáshoz és az empátiához kapcsolódó folyamatokkal (Vogt 2012: 66–86). Másrészt az is indokolható módszertani választás, kutatási stratégia vagy szemléletmód lehet, ha a kutató követi a dolgok, emberek és képzetek vándorlását a különböző színterekben. Mi ez utóbbi mellett döntöttünk és, ahogy fentebb utaltunk rá, igyekeztünk a fizikai térben nyomon követni a tyukodi fiatalok mozgását a faluban és a környező településeken egyaránt – függetlenül attól, hogy azok városok vagy falvak voltak-e.

A vidéki és városi terek közötti átjárhatóság megnövekedésével a kettő közötti viszony is megváltozott. Ahogyan a kultúra deterritorializációja megfosztotta a kultúrát földrajzi helyhez kötöttségétől, ugyanígy a vidék fizikai térhez kötöttségének megkérdőjelezése rávilágított arra, hogy a sokrétű társadalmi terek átfedik a különböző földrajzi tereket, és a 21. század elején már nem lehet egymástól földrajzi és szociokulturális értelemben elkülönülő vidékről és városról beszélni (Csurgó 2013: 28). Ezt mi sem példázza jobban, mint az, hogy egyazon fizikai térben működő szociokulturális viszonyrendszer részese lehet egy falu és egy város lakója is mondjuk egy városban vagy történetesen éppen vidéken található oktatási intézmény keretében.

Mivel Tyukodon középiskola nincs, így a helyiek közép- és felsőfokú tanulmányait a környező településeken, elsősorban a városokban (például Csenger, Mátészalka, Fehérgyarmat, Debrecen) folytatják. Ennek köszönhetően már középiskolás korukban vagy felsőtagozatosként hétköznapijaik döntő részét töltik városokban, a legnagyobb természetességgel használják annak

47 Nemcsak a fiatalok, hanem a középkorúak esetében is hasonló a helyzet, vagyis a Tyukodról történő rendszeres (napi és heti szintű) ki- és belépés gyakorlata ebben a korosztályban is általános: „*Most elég sűrűn voltam [a falun kívül], Csengerbe is már a héten kétszer kellett menni. (Mit intéztél Csengerben?) A munkahely ügyébe kellett menni, most felvettek dolgozni. De ma még megyek Csengerbe, mert a kicsit vinni kell bőrgyógyászatra. Minden hétfőn Nyíregyháza, tanfolyam, kilenctől ötig.*” (negyven körüli nő, könyvtáros, Tyukod, 2014).

fizikai és társas tereit.⁴⁸ Az oktatás mellett a munka,⁴⁹ az egészségügy, a fogyasztás⁵⁰ és a turizmus⁵¹ azok a területek, amelyek miatt a tyukodi fiatalok naponta, illetve naponta többször is, időszakosan vagy rendszertelenül kilépnek a faluból. A globális változásoknak köszönhetően a mobilitás mint önmagában vett érték a tyukodi fiatalok körében is meghatározó: „Szerintem mindenkinél az [a döntő], hogy, tényleg, aki így arra van beállva, hogy na igenis elvégezte a tanulmányait és dolgozni akar, akkor, ha nincs úgy beleszerelmesedve egy-egy városba, mert ismerek olyat is, aki váltig ragaszkodik, hogy na most akkor én csak itt vagyok hajlandó élni, és addig megy, míg ott nem talál munkát, akkor szerintem bárhová elmennek [t.i. a fiatalok], ahol jó [munka]lehetőségük adódik. És szerintem ez a jó, tehát nem szabad így ragaszkodni dolgokhoz, meg ilyen röghöz kötöttnek lenni, tehát szerintem merni kell így vállalkozni”.⁵²

A környező települések fizikai terének használatával párhuzamosan a társas kapcsolati rendszerek is kiépülnek. Tyukod és a környéken található városok és falvak között egy sajátos szociokulturális és gazdasági hálózat működése figyelhető meg, aminek legmarkánsabb és folyamatosan újratermelő eleme a ki- és beházasodás gyakorlatára épül. Ezek lesznek azok a kapcsolatok, amelyek a legerősebbek és egyben a legmeghatározóbb társadalmi szálak a környező települések irányába. Egy húszas éve elején járó nő, aki porcsalmi férjével hosszú távon is Tyukodon szeretne élni, egyrészt rendszeresen látogatja férje családját Porcsalmán, és ott részt vesz a kisebb-nagyobb kerti munkálatokban, másrészt intenzíven alakítja a tyukodi szomszédságok mindennapjait, például kisegíti a helyi rászorulókat: „Volt egy néni, és ő tényleg ilyen kis, nagyon kis egyszerű néni volt, és akkor csak úgy lehetett ezt a munkát, hogyha kártyára jön a pénz. (...) Akkor végül is annyiban maradtunk, hogy az én számlámra jött az ő fizetése. (...) Jaj, de szegény néni mindig, minden hónapban, amikor fizetés volt, nem győzött hálálkodni”.⁵³

48 A Tyukodtól 14 km-re található Csenger mellett a tyukodi felső tagozatos gyerekek és középiskolások Fehérgyarmat, Mátészalka, esetleg Nyíregyháza, Debrecen vagy Budapest szakiskoláiba és nyolcosztályos, illetve négyosztályos gimnáziumaiba járnak.

49 A nem helyben dolgozó tyukodi fiatalok döntő többségének munkahelye Mátészalkán van, ahol a legtöbben a Hoya és a Zeiss gyárakban, a különböző áruházláncokban (például Tesco vagy Penny), bankokban, illetve a kórházban dolgoznak. Továbbá a megkérdezettek a csengeri cipőgyárban, illetve a helyi hivatalokban végeznek munkát, valamint a környező településeken – például Porcsalmán, Pátyodon, Csengerújfalun, Csengersimán – dolgoznak különböző hivatalokban és a helyi adminisztrációban vagy szociális területen.

50 A tyukodiak néhány évvel ezelőttig gyakran jártak Romániába bevásárolni, elsősorban Szatmárnémetibe, de a cigaretta és az üzemanyag határon túli beszerzése sem volt ismeretlen gyakorlat. Érdekes módon azt tapasztaltuk, hogy napjainkban a tyukodi fiatalok számára nincs igazán jelentősége annak, hogy a település a román–magyar határhoz (Csengersima) közel, nagyjából 21 km-re helyezkedik el. Az eddigi tapasztalatok alapján azt mondhatjuk, hogy a határ közelsége gyakorlatilag nem befolyásolja a helyi fiatalok életét. Ezt a képet tarkítja az, hogy akinek vannak rokonai a határ román oldalán, az a családi kötelek miatt rendszeresen jár Romániába, vagy néhány fiatal kirándulni megy oda.

51 A tyukodi fiatalok a környék természeti adottságait kiélvezve gyakran járnak fürödni és piknikezni például a 40 km-re lévő Túrístvándiba a Túr folyóhoz, vagy Csengernél a Szamos folyóhoz. A korábbi gyakorlathoz képest mára Romániába már főként csak kirándulni, pihenni járnak a tyukodiak, de ez sem mondható túl gyakorinak – kivéve azt a néhány embert, aki Szatmárnémetiben dolgozik, például a kórházban.

52 24 éves nő, munkanélküli, Tyukod, 2012.

53 24 éves nő, művelődésszervező, Tyukod, 2014.

A globális hatásoknak kitett tyukodi színterek sokszínűségét mutatja, hogy annak a helyi fiatalnak a térbeelési gyakorlatában, akinek családja erdőterülettel rendelkezik helyben, és ő maga Nyugat-Magyarországon erdőmérnöknek tanul, a település határa (illetve az azt magában foglaló vadászterület) és a faluhoz tartozó két tanya (Szalmaváros és Zsírostanya) is meghatározó hely. Előbbi a „kiváltságos dolognak” tételezett vadászat mint a kikapcsolódás, a szabadság megélésének helyszíne, utóbbi a közeljövőben megcélzott elvonulás terepe. *„Míg itthon, hogyha szabadságra vágyok, ki akarok kapcsolódni, akkor kiülök vadászni, bár ez nem mindenkinek lehetősége a falusiak közül, ez kiváltságos dolog”*.⁵⁴

A tanyák esetében a 2010-es évek első felében nem volt megfigyelhető a szociális migráció, vagyis nem költöztek ki lecsúszó vagy lecsúszott társadalmi rétegek a könnyebb megélhetés reményében. Ugyanakkor a tanya mint „rejtekhely” vagy sokkal inkább a rekreáció helyszíne jelenik meg az előbb bemutatott tyukodi fiatallal folytatott egyik beszélgetésben:⁵⁵ *„... élő példa itt vagyok én, nekem teru, vagy hát az is felmerül, hogy esetleg kiépíteni egy [házat], hát mondjuk az álom, az egy faház, mint erdőmérnök, vagy nem is tudom... De amúgy van elképzelés azzal kapcsolatban, hogy ott kialakítani egy nyugodtabb környezetet...”*.⁵⁶

A „városba járás”, amellet, hogy természetes és szükségszerű, költséges és időigényes, a tyukodi fiatalok körében, úgy tűnik, egyfajta társadalmi presztízssértékkal is bír, pontosan a költség és az időráfordítás, valamint a városban szerezhető társadalmi kapcsolatok miatt. Aki gyakrabban látogatja a városi helyszíneket (oktatás, szórakozás, fogyasztás, egészségügy, hivatali ügyintézés érdekében), az nemcsak jobban tájékozódik a város fizikai terében, hanem annak szociokulturális színtereiben is otthonosabban mozog. Többször találkozik a városban élő barátaival, osztálytársaival, ismerőseivel, jobban tudja, mit és hol érdemes megvásárolni. A városba utazások számának csökkenésével (például a középiskola befejeztével) és rendszerességének átalakulásával párhuzamosan a fiatalok körében egyre meghatározóbb színtérként jelennek meg az online világok és egyre gyakoribb lesz az internet segítségével igénybe vehető szolgáltatások használata, például ruházati cikkek, használati tárgyak vagy gyógyászati eszközök rendelése online.

A vidék és város, a lokális és globális közötti komplex viszonyrendszert jól szemlélteti az, hogy a tyukodi fiatalok számára szociokulturális életviláguk magától értetődő vonatkoztatási pontjai egyaránt lehetnek helyben, vagyis Tyukodon, tehát vidéken és a környező városokban, illetve falvakban (Mátészalka, Csenger, Fehérgyarmat, Pátyod, Csengersima, Porcsalma, Ura, stb.) – hiszen kapcsolathálójuk és mindennapi tapasztalataik sem csupán Tyukodhoz kötik őket –, valamint az online színterekben. A kutatás alanyainak térhasználati gyakorlatában egyáltalán nem érvényesül a falu-város fejlődési hierarchia, hanem egy olyan térstruktúra rajzolódik ki, amelyben a települések egymáshoz viszonyított pozícióját alapvetően a teret használók mentális

54 23 éves férfi, faipari és erdőmérnöki szakon tanul Sopronban, Tyukod, 2014.

55 2012-ben az egyik tanya egy területén egy román–magyar származású házaspár alakított ki egy kellemes lakhelyet, ahonnan rendszeresen utaztak Szatmárnémetibe és Románia egyéb nagyvárosaiba, ahol saját üzlettel rendelkeztek. A tanya, illetve pusztá mint a szociális migráció és az elvonulás terepe Magyarország egyéb területein is ismert jelenség, lásd például Old és Moca környékét: Virág 2013: 53–54.

56 21 éves férfi, faipari és erdőmérnöki szakon tanul Sopronban, Tyukod, 2012.

távolságérzékelése határozza meg. Ennek elemei a következők: az utazás célja, a Tyukod és az adott település közötti távolság autóúton, az úthálózat minősége, az utazáshoz szükséges idő, a tömegközlekedési lehetőségek és az adott településen élőkkel kialakított társas interakciók intenzitása, a szociokulturális és emberi kapcsolatok természete (közeli vagy távoli rokon, barát, ismerős, osztálytárs stb.).⁵⁷ A különböző települések lakói közötti rendszeres, intenzív és kölcsönös kapcsolat megteremti az összetartozás érzését, és lehetőséget biztosít annak megélésére.

A funkcionalitás, a praktikusság – vagyis az, hogy mit, hol lehet a leggyorsabban, legkönnyebben, legegyszerűbben elintézni, beszerezni, megoldani – és az érszerűség is jelentősen befolyásolja azt, hogy melyik tyukodi fiatal hová és hányszor utazik ügyei elintézése érdekében. Például a fiatalok sokszor arra töreksenek, hogy „összegyűjtsék” a Tyukodon kívüli tennivalókat, és egy út keretében intézzék el azokat. Ennek érdekében összesűrítenek vagy elhalasztanak teendőket, hogy kevesebbszer kelljen utazniuk, ezzel racionalizálva a költségeket (benzinköltség és buszjegy ára), és jobban gazdálkodva az utazáshoz szükséges idővel. Ugyanakkor a fiatalok egyúttal elintézik idős hozzátartozóik, szomszédjaik vagy ismerőseik teendőit is (például nagyobb bevásárlást vagy hivatali és banki ügyintézt).

Egyet kell értenünk Csurgó Bernadett vidékszociológussal abban, hogy „a sokrétű társadalmi tér átfedi a különböző földrajzi tereket” (Csurgó 2013: 28), hiszen a tyukodi fiatalok szociokulturális kapcsolathálója sem kötött földrajzi határokhoz. Olyannyira nem, hogy természetes módon férnek meg egymás mellett a különböző online és offline terek és helyek, sokszínű szomszédságokat alakítva ki az online világokban és a földrajzi térben. A társadalmi tér sokrétűsége napjainkban, különösen a fiatal (Y és Z) generációk esetében, egy olyan társadalmi valóságot jelent, ahol az online és offline világok a mindennapokban együttesen, egymástól elválaszthatatlanul vannak jelen.⁵⁸ Például korántsem különleges dolog az, hogy a terepmunka során a kutatót egy-egy beszélgetést követően ismerősnek jelölik a Facebookon. Ahogyan az sem, hogy a tyukodi fiatalok Facebook-oldalán is valamilyen mértékben nyomon lehet követni azt, hogy ki, mikor, milyen helyszínen mit csinált – teszem azt, egy szombat este Fehérgyarmaton pizzázott a barátai és az egyik kutató társaságában.

A terepmunka időszakában több olyan Facebook-csoport is működött, amit tyukodiak, fiatal felnőttek vagy helyi fiatalok, illetve gyerekek hoztak létre. Ez a közösségi oldal egyrészt rendkívül kitágította az emberek tyukodi ismerőseinek körét, másrészt bizonyos rendezőelkek szerint (egy-egy osztály, iskolai diákönkormányzat stb.) kisebb-nagyobb csoportokba tömörítette őket – egyfajta online szomszédságok formájában. Ezzel párhuzamosan azonban egy-egy

57 A Tyukodhoz látszólag közel, mindössze 13,5 km-re fekvő városba, Nagyecsedre nem vezet aszfaltzott út, így azt csupán Mátészalkán keresztül vagy jó időben biciklivel, esetleg autóval lehet megközelíteni. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy a tyukodi fiataloknak nincs olyan intenzív kapcsolata Nagyecseddel és a nagyecsediekkel.

58 Az online világok és kutatási módszereik társadalomtudományi jelentőségének felismerését tükrözi az a folyóiratcím, amit az egyik kutató, Lajos Veronika és Farkas Judit szerkesztett (*U mad bro?* Replika 90–91. 2015/1–2. Online elérés: https://www.researchgate.net/publication/290816936_Teljes_lapszam_Farkas_Judit_es_Lajos_Veronika_szerk_Replika_90-91_20151-2_Belepés_Jelszoval_Online_vilagok_es_kutatasi_modszereik). Az online világok és interakciók vizsgálatának irányait a magyar néprajztudományban és kulturális antropológiában áttekintő tanulmány: Lajos 2016: 830–851.

fiatal felhasználó tudatosan távol maradt a tyukodi Facebook-csoportoktól, mert nem akart olyanokkal online ismertségbe kerülni, akiket személyesen nem ismer. „Kértek rá, de nem vagyok most egyiknek [ti. Facebook-csoportnak] sem tagja... most külön csoportokat miért hozunk Tyukodon létre? Ez egy hülyeség, nem? Miért van több, miért külön csoportok? Csinálnának egyet! Nem mindenki ismerősöm Tyukodon és nyilvánvalóan van olyan ember, akit nem kedvelek, vagy nem vagyok vele jóba, vagy nem ismerem, akkor a csoporton belül miért legyen az ismerősöm?”⁵⁹ Különösen izgalmas, ahogy ennek a húszas évei elején járó fiatal nőnek a Facebook-oldalán található társadalmi kapcsolatrendszere nagymértékben megfeleltethető az offline társadalmi térbeli viszonyoknak – függetlenül attól vagy talán éppen azért, mert a beszélgetőtársnak nem áll szándékában hosszú távon Tyukodon élni. Jelen esetben tehát a születés, a lakóhely, a rokonság, a munka és az iskola mint „megszokott összetartozási forma viszonylag stabil közösségeit és hálózatait” (Appadurai 2008: 245) nem írják felül az online világok nyújtotta sokszínű találkozási lehetőségek – legalábbis Tyukodra vonatkozóan nem.

A földrajzi terek tehát napjainkban sem veszítették el teljesen jelentőségüket, ugyanakkor a globális kulturális áramlások és változásfolyamatok rendszeresen és intenzíven módosítják, át-, illetve felülírják a helyekből adódó szociokulturális meghatározottságokat, sokszínű perspektívákat és tapasztalati tereket kínálva a mindennapi történések és események értelmezéséhez, továbbá az önazonosság és az önmegkülönböztetés megalkotásához és megéléséhez. Fentebb láthattuk például, hogy a Tyukodon élő fiatalok körében is vannak olyanok (*mozgás helyben* térhasználati gyakorlat), akik jelentősen kötődnek érzelmileg a településhez és a földrajzi szomszédságokhoz. Mindazonáltal ez a fokozott érzelmi kötődés nem feltétlenül jelenti azt, hogy emiatt a fiatalok jelentős része ne költözne el Tyukodról, ám azt többször tapasztaltuk, hogy a családi, baráti kötelékek erőssége miatt gyakran látogatnak haza nem csak a környező városokban munkát vállaló és a felsőoktatásban tanuló fiatalok, hanem a távolabbi településeken élők is. A tyukodi fiatalok közötti fragmentáció és differenciálódás folyamatait és a „viszonylag stabil közösségek” meghatározó szerepét pedig a tyukodi Facebook-csoporttal kapcsolatos példa szemléltette.

ÖSSZEZŐ GONDOLATOK

Jelen írásunkban azt a társadalomtudományi álláspontot képviseljük, amit Szabó Á. Töhötöm etnográfus a következőképpen fogalmazott meg: „De az egyértelmű, hogy mára a kis helyek és a nagy témák közötti ingamozgás a kulturális antropológia művelésének mind a terepkutatás, mind a szövegek létrehozása, a tudástermelés szintjén egyfajta követelményévé vált” (Szabó 2015: 106). Avagy fontosnak tartjuk a megismerés (*ethnography* mint módszer), az antropológiai tudás és az etnográfiai írás (*ethnography* mint szöveg) elhelyezését lokális és globális, a mikroszerkezetet és a makrostruktúrákat együttesen kezelő értelmezési keretekben.

59 22 éves nő, munkanélküli, Tyukod, 2014.

Tanulmányunk központi problémája vidék és város kortárs viszonya a lokális társadalomban élők mindennapi életében. Ennek érdekében egyrészt megvizsgáltuk a tyukodi fiataloknak a vidéket és a várost leíró narratívumait, másrészt megfigyeltük mindennapi gyakorlatukat, a vidéki és városi terek használatát. Számos szakemberhez hasonlóan, mi magunk is többször szembesültünk azzal munkánk során, hogy a modern társadalomtudományokban alkalmazott klasszikus koncepciók és dichotómiák – mint például vidék és város, helyhez kötöttség-fogalom – egyre kevésbé alkalmasak a jelenkori szociokulturális folyamatok megértéséhez és elemzéséhez.

Egyfelől azt tapasztaltuk, hogy a kortárs vidékszociológiai kutatások számos tanulsággal szolgálhatnak a 21. század eleji vidék és város rendkívül összetett viszonyának antropológiai értelmezéséhez is. Másfelől világossá vált, hogy a lokális társadalomban rendszeresen használt színterek – beleértve akár a városi és falusi, akár az online világokat, továbbá a különböző diszkurzív tereket is – együttes vizsgálata számos módszertani kihívást támaszt a gyakorlatban. Függetlenül attól, hogy a szakember a tudományos megismeréshez milyen metódust használ. és attól is, hogy a jelen keretekben tárgyalt kutatási stratégia leírásaként, egyfajta tudományos szemléletmódként értelmezett több színterű etnográfia már két évtizede szolgáltat példákat a „kis helyek és nagy témák közötti ingamozgás” megvalósítására.⁶⁰

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Appadurai, Arjun (2001). A lokalitás teremtése. *Regio* 3. 4–31.
2. Appadurai, Arjun (2008). Különválások és különbségek a globális kulturális gazdaságban. In: Niedermüller Péter–Horváth Kata–Oblath Márton–Zombory Máté (szerk.): *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiai és modelljei a globális világban*. L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest, 238–261.
3. Coleman, Simon–Von Hellermann, Pauline (szerk.) (2011). *Multi-sited Ethnography. Problems and Possibilities in the Translocation of Research Methods*. Routledge, New York.
4. Clifford, James–Marcus, George (eds.) 1986 *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. University of California Press, Berkeley.
5. Clifford, James (1997). Spatial Practices: Fieldwork, Travel, and the Disciplining of Anthropology. In: Gupta, Akhil–Ferguson, James (eds.): *Anthropological Locations. Boundaries and Grounds of a Field Science*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 185–222.
6. Clifford, James (2003). Térbeli gyakorlatok (terepmunka, utazás). *Magyar Lettre Internationale* 49. 11–17.

⁶⁰ A több színterű etnográfia problémájával foglalkozó első generáció munkáját fémjelző kötet: Gupta–Fergusson 1997; a második generáció esetében lásd pl: Falzon (ed.) 2009; Coleman–von Hellermann (eds.) 2011. vagy a migrációkutatáshoz kapcsolódva: Hirvi–Snellman 2012.

7. Csige András (1999). A paraszti közösségtől a ruralitásig. A nemzetközi vidékkutatások utóbbi harminc évének néhány kulcsproblémája. *Szociológiai Szemle* 3. 134–153.
8. Csurgó Bernadett (2007). Vidékképek a politikában a parlamenti beszédek tükrében I. In: Boda Zsolt–Kovács Imre–Szoboszlai György (szerk.): *Fiatal kutatók elitekről, kampányokról, vidékimázsokról. Mikroelemzések politikai jelenségekről*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 89–102.
9. Csurgó Bernadett (2013). *Vidéken lakni és vidéken élni*. Argumentum Kiadó, Budapest.
10. Falzon, Mark-Anthony (ed.) (2009). *Multi-sited Ethnography. Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research*. Ashgate, Aldershot.
11. Farkas Judit (2011). „India magyarországi mosolya”. Ellenvilágok és élménymodellek párbeszéde Krisna-völgy ökofalu turizmusában. In: Fejős Zoltán (szerk.): *Színre vitt helyek*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 62–81.
12. Farkas Judit (2014). „Kicsi kis hősök.” Az ökofalu-mozgalom története és gyökerei. *KOVÁSZ* 18 (1–4) 3–26.
13. Fejős Zoltán (1998). Modernizáció és néprajz. In: Szűcs Alexandra (szerk.): *Hagyomány és modernizáció a kultúrában és a néprajzban*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 7–19.
14. Foucault, Michel (1991). A diskurzus rendje. *Holmi* 7. 868–889.
15. Grillo, Ralph (1985). Applied Anthropology in the 1980s: Retrospect and Prospect. In: Grillo, Ralph–Rew, Alan (eds.): *Social Anthropology and Development Policy*. Tavistock Publications, London–New York, 1–36.
16. Gupta, Akhil–Ferguson, James (1997). Discipline and Practice: „The Field” as Site, Method, and Location in Anthropology. In: Gupta, Akhil–Ferguson, James (eds.): *Anthropological Locations. Boundaries and Grounds of a Field Science*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 1–46.
17. Hannerz, Ulf (1998). Transnational Research. In: Bernard, H. Russell (ed.): *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*. Altamira Press, 235–256.
18. Hannerz, Ulf (2003). Being There...and There...and There! Reflections on Multi-Site Ethnography. *Ethnography* 4:2, 2001–2016.
19. Hillery, George (1955). Definitions of Community: Areas of Agreement. *Rural Society* 20. 111–125.
20. Hirvi, Laura–Snellman, Hanna (szerk.) (2012). *Where is the Field? The Experience of Migration Viewed through the Prism of Ethnographic Fieldwork*. Finnish Literature Society, Helsinki.
21. Keményfi Róbert (2004). *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
22. Kiss Dénes (2005). Erdélyi falvak a 21. században. *Magyar Kisebbség* 3–4. (36–37.) 60–77.
23. Kiss László (2007). Vidékmeghatározási viták az ezredfordulón. In: Kovács Imre (szerk.): *Vidék- és falukép a változó időben*. Argumentum Kiadó, Budapest, 233–253.

24. Kotics József (2007). A magyar közösségkutatások huszadik századi története. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum–PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs, 23–42.
25. Kovách Imre (2007). A múlt és a jelen vidékképe. In: Uó (szerk.): *Vidék- és falukép a változó időben*. Argumentum Kiadó, Budapest.
26. Kovách Imre (2012). *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Argumentum Kiadó–MTA TK SZI, Budapest.
27. Kovács Éva (2007). A közösségtanulmányoktól a lokalitás megismeréséig. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum–PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs, 7–21.
28. Kovács Éva (2013). Bevezetés. In: Kovács Éva–Vidra Zsuzsanna–Virág Tünde: *Kint és bent. Lokalitás és etnicitás a peremvidékeken*. L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest, 7–19.
29. Kovács Éva–Vidra Zsuzsanna–Virág Tünde (2013). *Kint és bent. Lokalitás és etnicitás a peremvidékeken*. L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest.
30. Lajos Veronika (2013). A modernitás eleganciája. A kritikai szembenézés társadalomtudományi gyakorlatának néhány aspektusa. *Kultúra és Közösség* 4. 43–54.
31. Lajos Veronika (2015). Mozgásban a világ. A több színterű etnográfia (*multi-sited ethnography*) kérdése. In: Jakab Albert Zsolt–Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére*. Kriza János Néprajzi Társaság, Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Székely Nemzeti Múzeum, Kolozsvár, 163–172.
32. Lajos Veronika (2016). Internet és etnográfiai jelenkorkutatás. Tárgyi és módszertani kérdések, etikai természetű dilemmák. In: Kavecsánszki Máté–Keményfi Róbert–Marinka Melinda–Nagy Éva (szerk.): *Diptichon. Tanulmányok Bartha Elek tiszteletére*. DE Néprajzi Tanszék, Debrecen, 830–851.
33. Marcus, George (1986). Contemporary Problems of Ethnography in the Modern World System. In: Clifford, James–Marcus, George E. (eds.): *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. University of California Press, Berkeley, 165–193.
34. Marcus, George (1995). Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology*, Vol. 24. 95–117.
35. Megyesi Boldizsár (2007). A magyar lakosság vidékkel kapcsolatos attitűdjei. In: Kovách Imre (szerk.): *Vidékiek és városiak. A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. L'Harmattan Kiadó és az MTA Politika Tudományok Intézete, Budapest, 27–43.
36. Meyrowitz, Joshua (2005). A globális hajnala. A hely és önazonosság új élménye a globális faluban. *Világosság* XXXXVI. 2005/6. 29–30.
37. Mormont, Marc (1987). Rural Nature and Urban Natures. *Sociologia Ruralis* Vol. 27. No. 1. 3–20.
38. Niedermüller Péter (2005). Az antropológia metamorfózisai: perspektívák a (késő) modern társadalom kutatásában. *Tabula* 1. 3–18.
39. Niedermüller Péter (2006). A lokalitás metamorfózisai. *Replika* 56–57. 33–44.

40. Jones, Owen (1995). Lay Discourses of the Rural: Developments and Implications for Rural Studies. *Journal of Rural Studies* Vol. 11. No. 1. 35–49.
41. Rapport, Nigel (2002). Community. In: Barnard, Alan–Spencer, Jonathan (eds.): *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Routledge.
42. Redfield, Robert (1947). The Folk Society. *American Journal of Sociology* Vol. 52, No. 4 (Jan. 1947), pp. 293–308.
43. Redfield, Robert (1960). *The Little Community; Peasant Society and Culture*. University of Chicago Press.
44. Sárkány Mihály (2000). Közösségtanulmányok és összehasonlításuk lehetőségei. In: Uő: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. Budapest, L'Harmattan, 56–71.
45. Szabó Á. Töhötöm (2005). Megismerés és tapasztalat: az erdélyi falu problematikája. *Magyar Kisebbség* 3–4. (36–37.) 117–137.
46. Szabó Á. Töhötöm (2015). Az egyedi és az általános feszültségei: a kulturális antropológia tanulságairól a globális világban. *Regio* 2. 106–121.
47. Szécsi Gábor (2010). A közösség mint bizalmi folyamat. Közösségfogalom az elektronikus kommunikáció korában. In: Gábor György–Vajda Mihály (szerk.): *A lét hangoltsága*. Budapest, Typotex, 331–340.
48. Szijártó Zsolt (2007). A hagyomány és modernitás dichotómiája. In: Török József (szerk.): *Hagyomány és modernitás*. Szeged: Csongrád Megyei Közművelődési, Pedagógia és Sportintézmény. 26–36.
49. Szijártó Zsolt (2008a). A turizmus etnográfiaja. In: Szijártó Zsolt: *A hely hatalma: lokális szcénák – globális folyamatok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 163–215.
50. Szijártó Zsolt (2008b). Turizmus és regionalizmus a Káli-medencében. Egy kutatás tapasztalatai. In: Szijártó Zsolt: *A hely hatalma: lokális szcénák- globális folyamatok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 179–194.
51. Tóth G. Péter (2002). A „közösség”. Egy fogalom megalkotása, kiteljesedése, széthullása és felszámolása. In: Pócs Éva (szerk.): *Közösség és identitás* (Studia Ethnologica Hungarica III.). Budapest, L'Harmattan, 9–31.
52. Tönnies, Ferdinand (2004). *Közösség és társadalom*. Gondolat Kiadó, Budapest.
53. Farkas Judit–Lajos Veronika (szerk.) (2015). *U mad bro?* Replika 90–91. 2015/1–2. Online elérés: https://www.researchgate.net/publication/290816936_Teljes_lapszam_Farkas_Judit_es_Lajos_Veronika_szerk_Replika_90-91_20151-2_Belepés_Jelszoval_Online_vilagok_es_kutatasi_modszerek
54. Virág Tünde (2013). Demográfiai szerkezet és migrációs logikák. In: Kovács Éva–Vidra Zsuzsanna–Virág Tünde: *Kint és bent. Lokalitás és etnicitás a peremvidékeken*. L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest, 37–56.
55. Vogt, A. Wendy (2012). Ethnography at the Depot. Conducting Fieldwork with Migrants in Transit. In: Hirvi, Laura–Snellman, Hanna (eds.) (2012). *Where is the Field? The Experience of Migration Viewed through the Prism of Ethnographic Fieldwork*. Finnish Literature Society, Helsinki, 66–86.

(2011). Népszámlálás. Központi Statisztikai Hivatal

http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_16_2011.pdf (letöltve 2014. november 9-én)

ET

HATÁRHELYZETEK

4

Czibere Ibolya–Molnár Éva

Mélyszegénységben élő fiatal nők munkaerőpiaci és párválasztási perspektívái elzáródott vidéki térben

Egy magyar–román határ menti zsákfalú esete

Kivonat

Magyarországon az ezredfordulóra állandósult a vidéki szegénység, a falusi fiatalok munkanélküliségi rátája kiugróan megnőtt, majd ezen a magas szinten rögzült, és beindult a vidéki szegénység bővített újratermelődése. Különösen figyelemre méltó magyar jelenség, hogy amíg a nyugat-európai országokban a szegénység a nagyvárosokban koncentrálódik, Magyarországon ez inkább falusi jelenség. A „településkomfort” ezeken a településeken a lakásokat, az intézményeket és a kereskedelmi létesítményeket tekintve is egyaránt lényegesen az országos átlag alatt marad. Az ellehetetlenült kistelepülésekről a mozgósítható erőforrásokkal rendelkezők elköltöztek, így a szelektív migráció következtében ezeknek a településeknek az etnikai és szociális összetétele is homogenizálódott. A lakóhelyi szegregáció és a szegénység magas szintje miatt a hátrányos helyzetű aprófalvakban élő emberek számára a többségi társadalomtól eltérő erőforrástípusok állnak rendelkezésre. Az ilyen települések adottságai már eleve hátrányt jelentenek a helyi lakosság számára, ezek a hátrányok azonban más életszervezési lehetőségeket kényszerítenek férfiakra és nőkre.

A tanulmány egy magyar–román határ mentén fekvő, 350 fős zsákfaluban végzett átfogó szociológiai kutatómunka részeredményein keresztül mutatja be a fiatal nők életkezdési esélyeit, elsősorban párkapcsolati lehetőségeit és munkaerőpiaci helyzetét. Alapvető kutatási kérdésünk, hogy egy bezáródó és elszigetelődő rurális társadalmi térben a fiatal nők életkezdési, párválasztási, gyermekvállalási és munkaerőpiaci döntéseit milyen tényezők befolyásolják, és ezek milyen mechanizmusokon keresztül örökítik tovább a szegénységet és a kirekesztettségben élést a vizsgált településen.

Kulcsszavak: társadalmi kirekesztődés, fiatal nők, területi egyenlőtlenségek, területi szegregáció, kis falvak

Abstract. Labor Market Perspectives of Young Women Living in Extreme Poverty in Closed Rural Space. The Case of a Hungarian-Romanian Cul-De-Sac Border Village

By the millennium, rural poverty has become persistent, strikingly increasing the unemployment rate for young people in villages and keeping it at this high level, while the reproduction of rural poverty has begun as well. It is quite a remarkable Hungarian phenomenon that poverty rather is concentrated in rural areas as compared to cities in Western Europe. The settlement comfort has fallen below the national average significantly, in terms of housing, institutions and commercial establishments as well. People with tangible resources have left these destitute small settlements, and as a result of selective migration, the ethnic and social composition of these settlements has become homogeneous as well. Due to the high level of residential segregation and poverty, people living in these disadvantaged small villages have access to different types of resources than the majority society has. The endowments

of these disadvantaged settlements are detrimental to the local population, which, however, force different organizational options on men and women.

This study presents young women's chances of starting life, especially their relationship opportunities and labor market situation through the results of a comprehensive sociological research that has been carried out in a small cul-de-sac village of 350 inhabitants near the Hungarian-Romanian border. We have investigated this closed rural space where young people start life, make decisions on mating, child-bearing and labor market, while also examining the most influential factors and the way they perpetuate poverty and exclusion onto the next generations through certain mechanisms.

Keywords: social exclusion, young women, spatial inequalities, spatial segregation, small villages

I. BEVEZETÉS

A kilencvenes években Magyarországon a tömeges munkanélküliség megjelenésével egyértelművé vált, hogy a legnagyobb szegénységi kockázatot az elsődleges munkaerőpiacról történő kiszorulás jelenti (Spéder 2002). A rendszerváltás után a látszólagos teljes foglalkoztatás megszűnésével tömeges és nyílt lett a munkanélküliség, amely sokak számára a korábbi társadalmi helyzet elvesztését is jelentette. A legnagyobb veszélyben az alacsony iskolai végzettségű vagy szakképzetlen, korábban többnyire segédmunkásként alkalmazott városi és falusi fizikai dolgozók voltak. Akik nem tudtak átképzéssel szakmát váltani, tartós munkanélküliekké, korengedményes vagy rokkantnyugdíjba menekülőkké, illetve tartós segélyre szorulókká váltak. Körülben a rendszeres jövedelem hiánya vagy alacsony szintje elszegényedéshez, létbizonytalansághoz vezetett. „A vidéki munkanélküliség és a munkaerőpiac átrendeződése sokkolta a vidéki lakosságot, és a kényszerpályák és új gazdasági magatartásformák sokaságát hívta életre” (Kovács 2012: 100).

A rendszerváltást követő mély területi-társadalmi polarizáció következtében a jó helyzetű régiókban, területi központokban és közlekedési fővonalak közelében fekvő települések helyzete a rendszerváltást követő tíz évben javult, míg a központoktól távolabbi, a strukturális válság következményeivel erőteljesebben sújtott térségeké folyamatosan romlott (Kovács 2013). A társadalmi differenciálódás következtében a rurális térségeken belül is egyre nagyobb különbségek keletkeztek, és a '90-es évek végére a vidékiek legalább harmadának – megfelelő képzettség, konvertálható, mobilizálható vagyon és munka hiányában – reménytelenné vált a helyzete (Csite–Kovács 1995). A földrajzi fekvés és a településméret máig is meghatározó hatást gyakorol, vagyis a települési lejtőn a városoktól a falvak felé haladva egyre jellemzőbb a romló jövedelmi és foglalkoztatási helyzet. Mára a drámai élethelyzetek koncentrációja és szűk mozgástér jellemzi az elszegényedett kistelepülések, aprófalvas perifériák népességét (Kovács–Váradai 2013). Kovács (2013) nyugat-magyarországi elaprózódó települési struktúrák vizsgálatával igazolta, hogy „az ott élők foglalkoztatási és jövedelemszerzési esélyeit inkább a gazdasági környezet és az abba történő «beágyazódás», a helyben lévő munkahelyek mellett a közeli településeken lévő megközelíthetősége, a településeket összefűző hálózatok sűrűsége dönti el, s nem az, hogy mekkora a falu, ahol laknak. Vannak tehát szerencsés helyzetű aprófalvak is, bár kétségtelen, hogy a mai Magyarországon az ellenkező végtel sokkal gyakoribb, s nem a településméretből következő, egyébként valós kockázat. A legrosszabb helyzetben a méretből és a fekvésből

eredő hátrányok metszéspontjában lévő, a fejletlen régiók peremvidékein elhelyezkedő aprófalvak vannak” (Kovács 2013: 34).

A városoktól vagy ipari központoktól távol eső kistelepülések a magyar társadalmi modernizációs folyamatok egyik következményeként az elmúlt néhány évtizedben a szerkezetátalakításon többször átesett mezőgazdasági termelési folyamatokkal sem tudtak lépést tartani, vagy ahhoz kapcsolódni, és jelentős gazdasági funkcióvesztésen mentek át (Juhász 2006). Ezen funkcióvesztések következtében infrastrukturálisan is leépültek, jóval az országos átlag alá kerültek. Orvosi rendelők, iskolák szűntek meg vagy kerültek összevonásra, és jelentős módon csökkent a vasúti és az autóbusz-közlekedési ellátottság szintje is. „Településkomfortjuk” a lakásokat, az intézményeket és a kereskedelmi létesítményeket tekintve is egyaránt lényegesen az országos átlag alá került.

Az ellehetlenített kistelepülésekről, akiknek lehetőségük volt, elköltöztek, a szelektív migráció következtében pedig ezen települések jelentős része mind szociális, mind etnikai összetételét tekintve is homogenizálódott (Váradí–Virág 2015). Az ilyen helyzetben lévő települések „miközben munkaalkalmat és megélhetést már nem tudnak nyújtani, továbbra is tízezrek lakóhelyüül szolgálnak” (Feischmidt 2013: 78). Folyamatosan nőtt azoknak a vidéki településeknek a száma, ahol a lakosság a munkalehetőségek és a minőségi közszolgáltatások hiánya miatt egyre mélyülő és újratermelődő szegénységben él (Váradí 2015).

A legnagyobb szegénységi kockázatot felmutató települések lakosságának korfája folyamatosan a fiatal népesség felé tolódik el, amely szorosan összefügg a lakosság növekvő szegregációjával. Magyarország foglalkoztatási szempontból hátrányos helyzetű területein, illetve az aprófalvas térségekben mélyszegény övezetek és részben etnikai alapon gettósodó települések jöttek létre. Az ezredfordulóra állandósult a vidéki szegénység, amely a falusi fiatalok munkanélküliségi rátáját is kiugróan megnövelte, majd ezen a magas szinten rögzítette. Kovách a ’90-es évek végének eredményeit elemezve jutott arra a következtetésre, hogy a 15–29 éves falusi fiatalok csaknem 40%-os munkanélküliségi aránya állhat a vidéki szegénység bővített újratermelődése mögött (Kovách 2012). Czibere a 2010-es évek elején a falvakban élő fiatalok körében szignifikánsan nagyobb arányban mutatott ki súlyosabb jövedelemhiányt, eladósodottságot, kiszámíthatatlan hónapról hónapra élést és nélkülözést, mint a nagyvárosi fiatalok körében. Ezekből következően legsúlyosabbnak vagy leküzdhetetlennek ítélt problémáikat a megélhetési biztonság elvesztésétől vagy a céltalanságtól való félelmeik jelentik, illetve az attól való aggodalom, hogy nem irányítják saját sorsukat vagy éppen folyamatos feszültséget okoz számukra a saját sorsuk feletti kontroll lehetőségének elvesztése miatti aggodalom (Czibere 2014).

A térségi elmaradottság-jólét típusú vizsgálatai során Timár–Kovács–Váradí (2015) a jólét-deficit¹ fogalmán keresztül értelmezték a magyarországi vidéki szegénységet. Feltételezésük sze-

1 A szerzők a térségi elmaradottság szempontjából kiemelten fontos négy tényező elemzésén keresztül mutatják be a jólétdeficit lényegi összetevőit: „1) az objektív jól-lét néhány dimenzióját, a téregységek erőforrásokkal való ellátottságát, 2) a boldogság és elégedettség járási léptékben megmutatkozó egyenlőtlenségeit, 3) a jól-lét deficit kialakulásában, fennmaradásában szerepet játszó gazdasági-társadalmi folyamatokat, végül 4) azokat az állami politikákat és önkormányzati gyakorlatokat, amelyek a jól-lét hiányokat inkább újratermelik, mint megszüntetik.” (Timár–Kovács–Váradí 2015: 270)

rint a hátrányos helyzetű térségekben a jólét² helyett sokkal inkább annak hiányai tárthatók fel. Mint írják, e „hiány vizsgálata társadalmi jelentőségű, hiszen nyilvánvaló, hogy a jól-lét deficit feltárása és az arra épülő kezelési módok kidolgozása komoly fejlesztéspolitikai kihívás” (Timár–Kovács–Váradi 2015: 269). Az objektív jólét mérésére irányuló anyagi jólét hiányát három tényező figyelembevételével³ vizsgálták, és a kapott eredményeik szerint „a perifériák leszakadó falvaiban (...) nem egyszerűen a legrosszabb az ott élők anyagi helyzete, hanem mélyebb és kiterjedtebb a szegénység, mint az ugyanazon járáshoz tartozó fejlettebb falvakban, a járásközpontokban vagy az ellenkező pólust képviselő térségi kategóriákban (a nagyvároskörnyékeken)” (Timár–Kovács–Váradi 2015: 274). A boldogság és elégedettség területi egyenlőtlenségeinek vizsgálata során hasonló eredmények születtek, a perifériák leszakadó falvainak a legnagyobb az elégedettségdeficitje a többi térségi kategóriához és a kategóriájához legközelebb álló következő településtípushoz képest. Az átlagpontokban kifejezett boldogságdeficit is az ilyen térségekben a legnagyobb, vagyis itt a legalacsonyabb a boldogság átlagpontokban kifejezett mértéke, és a különbség is itt a legnagyobb mértékű az ugyanazon járás fejlettebb vidékéhez képest.

Az ezredfordulótól az önkormányzatok kötelező feladata lett a közcélú munkák szervezése, és az ebben történő részvétel a szociális segély jogosultsági feltételévé vált. A 2000-es évek végén az *Út a munkához* program leginkább a segélyezettek munkaerőpiaci helyzetének javítását, valamint a segélyek munkára ellenőztönző hatásának enyhítését, ezzel a foglalkoztatás bővítését tűzte ki célul (Köllő–Scharle 2011). A program átalakította a szociális segélyezés rendszerét és szigorított a jogosultság feltételein (Csoba 2010). A munkanélküliséghez kapcsolódó támogatásokat csökkentették, a hozzájárulás feltételeit szigorították. Mindezzel a cél a munka nélkül lévők munkára kényszerítése, míg a közfoglalkoztatással deklaráltan a munkára nevelés volt. Mindenek következményeként az érintett háztartások jelentős részében drasztikus mértékű jövedelemcsökkenés következett be. Mivel az ellátások szintjét a kormányzat ezen a változatlanul alacsony szinten kívánta tartani, a háztartások jövedelemnövekedésének egyetlen lehetséges iránya a közfoglalkoztatás bővítése maradt. E döntés következménye, hogy 2011 és 2014 között a közfoglalkoztatásra fordított kiadások csaknem megháromszorozódtak (Bakó és mtsai 2014). Mára a munkanélküli népesség számára a közfoglalkoztatás vált a legfontosabb foglalkoztatáspolitikai (és egyben szociális) programmá, miközben az elhelyezkedési esélyeket tekintve ez a legkevésbé hatékony eszköz erre. Az elemzők szerint minél többször vesz részt valaki a közfoglalkoztatási programban, annál kisebb az esélye a tényleges elhelyezkedésre, vagyis a közmunkaprogram kifejezetten rontja a nyílt munkaerőpiaci munkavállalás esélyeit (Bakó és mtsai 2014).

Kovács és Király (2015) térségi kategóriánként vizsgálva a munkaerőpiaci helyzet és a szubjektív jólét összefüggéseit, bizonyították, hogy „a vidéki terekben élő közfoglalkoztatottak minden esetben boldogabbak/elégedettebbek a munkanélkülieknél, esetenként az inaktívaknál is” (Kovács–Király 2015: 300). A nemi és az etnikai hovatartozás különösen erőteljes hatással bír a

2 A jólét fogalmának európai értelmezéseiről átfogó elemzés olvasható Szántó–Susánszky–Berényi–Sipos–Murányi (2016) tanulmányában: In: *Metszetek*, vol. 5 (2016) No.1, http://metszetek.unideb.hu/files/metszetek%202016_1%20szanto%2016-47.pdf.

3 1) a megtakarításokkal nem rendelkező háztartások, 2) amelyeknek súlyos problémákat okoz a rezsikifizetése, 3) ahol nem jönnek ki a háztartás rendelkezésére álló jövedelemből vagy nélkülözések között élnek.

munkaerőpiaci elhelyezkedést (beleértve a közfoglalkoztatást is) befolyásoló tényezőkre. A cigányok és a nők a többi csoporthoz képest is hátrányosabb helyzetben vannak, fizikailag és szimbolikus értelemben is bezáródva saját „szociokulturális” világukba (Szabolcska 2008). Timár–Kovács–Várad (2015) az általuk vizsgált hátrányos helyzetű településeken a jólétdéficit vizsgálata kapcsán azt találta, hogy a közfoglalkoztatás leginkább a férfiak foglalkoztatási esélye. Ugyanakkor a férfiak körében magasabb közfoglalkoztatási arányt mértek a vizsgált perifériális térségben, mint alkalmazotti arányt. „Ez azt jelenti, hogy a hátrányos helyzetű perifériák fejletlen településein élő férfiak számára kevesebb »rendes«, a szabadpiacon elérhető, illetve az állami és önkormányzati szféra által biztosított foglalkoztatási lehetőséget nyújt az állami (önkormányzati) szféra, mint a közfoglalkoztatás” (Timár–Kovács–Várad 2015: 272).

A legújabb szegénységkutatások a kapcsolati háló és a kapcsolati tőke összefüggéseit felhasználva tárják fel vagy magyarázzák⁴ a társadalmi kirekesztettséggel érintett csoportok helyzetét. A társadalmi kirekesztettség több más dimenzió mellett a kapcsolati hiányokban vagy azok korlátozottságában is megnyilvánulhat, amely a szegénység körében nem ritkán kizárólag a szomszédságra korlátozódik (Wilson 1997). A magyarországi vizsgálatok során Albert–Dávid (2007) kutatásai bizonyították, hogy a magasabb státuszú, iskolázott, stabilabb, jobb anyagi helyzetű társadalmi csoportok tagjainak a kapcsolati hálójá is kiterjedtebb. A társadalmi tőkekapcsolati tőkefogalmak körül kialakult majd három évtizedes nemzetközi és hazai társadalomtudományos viták átfogó bemutatását mellőzve elemzésünk során a hazai szegénységkutatásokban a Messing–Molnár (2011) szerzőpáros által sikeresen alkalmazott kapcsolati kategóriákból indulunk ki. Mindezt nem elsősorban a szegénységben élők megélhetési stratégiáinak leírására, mint inkább a marginalizálódott, elszegényedett, bezáródott vidéki kisteleplülésen élő fiatal nők partnerkapcsolati, partnerszelekciós esélyeinek, lehetőségeinek leírásához és az erre irányuló döntéseiket befolyásoló tényezők feltárásához használjuk. Messing és Molnár (2011)⁵ az „összetartó” (bonding), az „összekötő” (bridging) és az „összekapcsoló” (linking) kapcsolatok megkülönböztetésén keresztül elemzik a roma háztartások megélhetését elősegítő vagy megnehezítő családi kapcsolati jellemzőket. Ezen kapcsolati formák mindegyike más funkciókkal bír az egyének életében. Az „összetartó” kapcsolatok rendkívül zártak, társadalmilag homogének és elsősorban a reciprocitással, a bizalommal és a szolidaritással írhatók le. Ez az egyént körülvevő legszűkebb közösségekben, elsősorban a családban, szomszédságban vagy szűk baráti körben érvényesülő kapcsolati forma, amely a biztonsági háló szerepét tölti be. E kategória a Granovetter-féle (1991) „erős kötések” kategóriájának feleltethető meg leginkább⁶. Ugyanak-

4 A kiterjedt szakirodalmi bázisból leginkább Granovetter, Putnam, Bourdieu, Burt, Coleman, Fukuyama, Lin alapműveire hivatkoznak. Erről részletesen lásd pl. Sik (2012).

5 A szerzők Putnam, Narayan, Woolcock munkáira hivatkoznak.

6 Granovetter különbséget tesz erős és gyenge kötésű kapcsolatok között. Abból a felismerésből indul ki, hogy az egyén és a barátai között meglévő szoros kapcsolatok nagy sűrűségű hálózatot alkotnak, amelyben a potenciális interakcióik jelentős része jelen van. Ezeket az egyént és barátait összekötő kapcsolatokat nevezi erős kötéseknek. Ugyanez az egyén a távolabbi ismerőseivel már kisebb sűrűségű hálózatot alkot, a csoport tagjai kisebb valószínűséggel kerülnek közvetlen kapcsolatba egymással, ezeket a kapcsolatokat nevezi Granovetter gyenge kötésű kapcsolatoknak. A gyenge kötések hídként kötik össze az erős kötések hálózati csomópontjait (Granovetter 1991).

kor az „összetartó” típusú kapcsolat nem segíti sem a mobilitást, sem a más társadalmi csoportokkal történő érintkezést és a társadalmi mozgást sem. Ezen célokot a másik két kapcsolati típus, az „összekötő” és az „összekapcsoló” hivatott biztosítani. Az „összekötő” kapcsolatok leginkább a társadalmi csoportokon is átívelő kapcsolódásokat jelentik, amelyek távolabbi ismerősökhöz nyújtanak köteleléket, és biztosítják az adott csoport tagjai számára a más társadalmi csoportok erőforrásaihoz történő hozzáférést. Az „összekapcsoló” kapcsolat a hatalommal rendelkezőkhöz, a különböző társadalmi egységekhez, intézményekhez, civil szervezetekhez, közösségekhez, a társasági élethez biztosítanak kapcsolódási lehetőségeket, átjárást, ezzel segítve a társadalmi mobilitást. Ez utóbbi két kapcsolati forma Granovetter (1991) „gyenge kötéseinek” feleltethető meg. Az egyének kapcsolati hálójában szempontjából lényeges kérdés a három kapcsolati forma közötti egyensúly is, mert pl. a túlsúlyban lévő „összetartó” kapcsolatok jelentősen gátolhatják az „összekötő” és az „összekapcsoló” kapcsolatok kialakulását és megtartását. Ahogy Füzér is (2015) kifejti, egyfajta dinamikus megközelítésben ezen kapcsolati formák előnyös és előnytelen társadalmi hatásokkal is járnak, Megyesi (2015) pedig a társadalmi tőke negatív hatásait értelmezi a Portes-féle (1998) négyes helyzetre alapozva⁷. Mindezekből következően a kapcsolatok a kifelé zártágukból következően negatív, korlátozó, bezáró erőkké válhatnak, amelyek a zárványokban élő vagy a társadalmi kirekesztettségben élő csoportokat különösen súlyosan érinthetik. Albert és Dávid (2006) etnikai metszetekben vizsgálva a romák kapcsolati jellemzőit, megállapították, hogy a romák körében kapcsolatgazdagabbak az egyének, mint a teljes népesség körében. Egy későbbi kutatásuk során mélyszegénységben élő roma nők helyzetét kutatva viszont Dávid (2010) azt emelte ki, hogy a roma társadalom alsó szegmensében lévőket, vagyis a legrosszabb helyzetben élő romákat a nem roma népességhez hasonló kapcsolati szegénység jellemzi. Hasonló eredményre jutott ezt megelőzően Messing (2006) is, kiemelve, hogy a szegény cigány háztartások jóval kevesebb támogató kapcsolattal rendelkeznek és jóval erőteljesebb kapcsolati vákuumban élnek, mint a nem cigány szegény háztartások.

Bourdieu (1998) szerint a társadalmi tér egy olyan erőterként is leírható, amely objektív hatalmi viszonyok halmazaként, kényszerként nehezedik az egyénekre, és nem szűkíthető sem az egyes cselekvők szándékaira, sem a cselekvők közötti interakciókra. A társadalmi tér hajlamos arra, hogy életstílusok tereként, vagyis életstíluscsoportok halmazaként szimbolikusan működjön. Ebben az összefüggésben az egyén önértelmezése nem választható el a társadalmi térben elfoglalt helyétől, melyet a rendelkezésére álló összes társadalmi, gazdasági, kulturális és szimbolikus tőke mennyisége és összetétele határoz meg. Az itt betöltött pozíciója befolyásolja törekvéseit és elvárásait, és meghatározza társadalmilag beágyazódott cselekvéseit. Ezek a törekvések és várankozások, valamint az egyén szubjektív önértelmezése együttesen alkotják az egyének stratégiáinak alapjait (Bourdieu 1985).

Kelly (1998) városi gettóiban folytatott kutatásainak eredményei rámutattak a társadalmi tőke és a kulturális tőke meghatározó szerepére a zárt közösségekben, elsősorban a fiatalkori terhésség gettóbeli sűrű előfordulásának okait kutatva. Ennek kapcsán a Coleman-féle (1998)

⁷ „a kívülállók kizárása; a csoport különleges igényeket támaszt a csoporttagokkal szemben; a csoport korlátozza a tagok egyéni szabadságát; és lefelé nivellálnak a csoporton belül a normák (Portes 1998, 15).” (idézi Megyesi 2015: 106).

társadalmi tőke-megközelítésből kiindulva mutatott rá, hogy a társadalmi tőke létrejöttéhez az emberek közötti viszonyok olyan irányú változására van szükség, amely elősegíti a cselekvéseket. Vagyis a társadalmi tőke az emberek közötti viszonyokban testesül meg, ezért, akik rendelkeznek ezzel, felhasználva érdekeik érvényesítésére, előnyökre tesznek szert másokkal szemben, Ennek kapcsán hívja fel a figyelmet Kelly (1998) arra is, hogy a Granovetter-féle, úgynevezett „gyenge kötések” szerepe ezekben a közösségekben is meghatározó, mert a másik személy kapcsolati hálójához történő hozzáférés olyan erőforrás, amely erőteljesen növelheti az érdekek érvényesítésének lehetőségét. A gyenge kötések „hídszerű” kapcsolatokat alakítanak ki az egyén erős kötésű kapcsolatainak között. A hídszerű kapcsolatok kategóriája mellett a „multiplexitás” fogalma is hasznos magyarázó kategória, amely a kapcsolatháló differenciáltságát képes kifejezni. Ez annak mértékét jelenti, hogy az egyének társadalmi kapcsolathálóit mekkora arányban alkotják eltérő társadalmi státuszú személyek, akik egymáshoz sokféleképpen kapcsolódnak, és összetett szerepet játszanak a különböző tevékenységi területeken (Kelly 1998).

Egy zárt közegben nők és férfiak számára a női-férfi identitásformálás folyamatában teljes mértékben eltérő erőforrás-hozzáférés biztosított. A nővé és férfivá válás folyamatában a férfiaságot és a nőiességet eltérő szimbólumok és viselkedésformák övezik, amelyek a társadalmi tőke által biztosított lehetőségek között változnak. Kelly (1998) szerint ebben a folyamatban válik meghatározóvá a kulturális tőke fogalma, amelyen keresztül értelmezhetővé válik, hogy egy adott közösségben milyen jelentéseket társítanak bizonyos eseményekhez. Példaként a nemi szerepek sajátos gettóbeli differenciálódását és az ebből következő viselkedésmódosulásokat említi. A gettóban élő lányok körében a gyermekkorból a felnőttkorba átlépést elsősorban az első gyerek megszületése és az ezzel együtt járó önállóság szimbolizálja, míg a férfiaknál a munkaerőpiacról történő kiszorulás miatt a klasszikus eltartó szerep helyett más férfiaságot szimbolizáló szerepek kapnak nagyobb hangsúlyt, mint a szexuális potenciál vagy a fizikai erő. Mindezekből is következően Kelly a gettóban gyakori fiatalkori terhességet és gyermekvállalást a társadalmi és kulturális tőke társadalmi és fizikai helyhez kötöttségével magyarázza.

2. MÓDSZERTAN ÉS TELEPÜLÉSI JELLEMZŐK

A tanulmány egy kelet-magyarországi, magyar–román határ mentén fekvő, 350 fős aprófaluban végzett átfogó szociológiai kutatómunka részeredményein keresztül mutatja be a fiatal nők életkezdési esélyeit, elsősorban párkapcsolati lehetőségeit és munkaerőpiaci helyzetét. Az elemzéshez húsz félig strukturált interjú használunk fel, melyeket 18 és 35 év közötti, a nyílt munkaerőpiacról kiszoruló, fiatal, párkapcsolatban élő, gyermekes szegény sorsú nővel készítettünk 2015 őszén. Az interjúalanyainkhoz a településen dolgozó civil szervezet munkatársainak segítségével jutottunk el. Átfogó kutatásunk során fel kívánjuk tárni a szegénységben élő fiatal felnőttek családdal, párkapcsolat-alakulással összefüggő beállítódásait, értékrendjét, családtervezési és élettervezési lehetőségeit, párválasztással és családalapítással kapcsolatos döntési mechanizmusait egy zárt közösséget alkotó, homogén összetételű népességgel rendelkező, hátrányos helyzetű zsáktelepülésen. Ebből kiemelve, a jelen tanulmány az itt élő fiatal nők párkapcsolati és munkaerőpiaci lehetőségeire összpontosít. Alapvető kutatási kérdésünk, hogy a választott település bezáródó és elszigetelődő rurális társadalmi terében, beszűkült szociokulturális

miliójében a szülőkről történő leválás és az új család alapítása a nők esetében milyen új vonatkoztatási mintázatokat követ, és az együttélésnek milyen új vagy esetleg a tradicionálisba visszaforduló formáit teremti meg, és mindez hogyan hat vissza a nők tartós munkaerőpiaci kirekesztettségéhez.

A kutatás helyszínéül szolgáló település az Észak-Alföld régióban található, a román határtól néhány kilométerre. A 350 fős aprófalú zsáktelepülés, csak egyetlen útirányból közelíthető meg, a faluból más út nem vezet ki, nincs sem átmenő, sem más irányba tartó egyéb forgalma. Mint általában a zsákfalvak, ez a település is nagyobb távolságra esik a fontosabb utaktól és a központi funkciókkal rendelkező városoktól. A falu szinte teljes népességére jellemző a több nemzedékre visszavezethető szegénység, az alacsony iskolázottság és a tartós kirekesztettség, amely csapdában tartja a cigány és nem cigány lakosságot egyaránt. A cigányság arányát nehéz megbecsülni. A 2011-es népszámlálás önbevallásos adatai alapján a helyi lakosság 17%-a roma. A település helyi esélyegyenlőségi programja szintén ezt az információt közli, kiegészítve a következőkkel: „Természetesen ezeket az adatokat fenntartásokkal kell venni. A népszámlálási adatok azért megbízhatatlanok, mivel a legtöbb roma származású ember nem vallja magát romának” (HEP⁸ 2013:17). Kutatásunk nem terjedt ki arra, hogy feltárjuk, a helyi lakosság milyen szempontok alapján ítél valakit romának, de a kutatásba bevont fiatal nőket kérdezve ők maguk a cigányság arányát 60-80% közé becsülik a településen.

A falu is áldozatul esett az elmúlt évszázad magyar társadalmi modernizációs folyamatainak, vagyis távol esve a városi-ipari központoktól és a mezőgazdasági termelés szerkezeti átalakulásaiból is kimaradva, jelentős funkcióvesztésen ment át. A helyi gazdaság teljesen leépült, korábbi szereplői eltűntek, a lakosságnak el kellett sajátítani az instabil alkalmi munkák világába történő beintegrálódás technikáit és fortélyait. A korábban is erősen hiányos foglalkoztatási kapacitások teljesen megszűntek és nem épültek újra. Ugyanakkor nem jelentek meg olyan új gazdasági lehetőségek, amelyek új irányokat szabhattak volna az ott élőknek, és amelyek új életstratégiákat alapozhattak volna meg. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy a környékbeli települések gazdasága sem regenerálódott annyira, hogy szükség legyen az itt élők munkaerejére. A szakképzetlen lakosság számára a rendszerváltás előtt lehetőség volt a környékbeli településeken a mezőgazdasági szektorban és az iparban dolgozni. Napjainkra minimálisra csökkent az ilyen jellegű munkalehetőségek száma, ami a falubeliek számára is drasztikus következményekkel járt, amelyet súlyosbít, hogy a rossz tömegközlekedési viszonyok miatt a jelentősebb munkakínálattal rendelkező településekre napi ingázással nem lehet eljutni. A község adottságai, elhelyezkedése, mérete, zártsága, intézményi ellátottságának hiánya korábban is csak korlátozottan tette lehetővé a fejlődést, de az elmúlt évtizedekben végbemenő társadalmi-gazdasági folyamatok felerősítették a kedvezőtlen helyzetét. Az iparban és a mezőgazdaságban lejátszódott folyamatok révén a település ténylegesen és szimbolikusan is bezáródott és elszegényedett. A helyi lakosok jelentős többsége szociális juttatásokból és idénymunkákból él.

A kistérség legtöbb településéhez hasonlóan itt is jellemző a népességszám csökkenése, de a tipikus folyamatokkal ellentétben a természetes szaporodás mérlege pozitív. Az elvándorlás mértéke viszont olyan nagy, hogy azt az élve születések száma sem képes ellensúlyozni. Az el-

8 Helyi Esélyegyenlőségi Program

múlt évtizedekben a jómódú lakosság elköltözött, a legtöbb itt maradó család számára pedig nem állnak rendelkezésre azok az erőforrások, amelyek elköltözésük esetén indulótokeként segíthetnék őket az újrakezdésben egy jobb adottságokkal rendelkező településen. A faluban a legszegényebb immobil családok maradtak. Bevételi forrásaik alacsony szintje folyamatos pénzügyi nehézségeket és kiszolgáltatottságot teremt. A váratlan kiadások különösképpen megterhelik a családok költségvetését, és tovább gyengítik amúgy is gyenge létbiztonságérzésüket. Az ilyen kiadásait gyakran nagyon kedvezőtlen törlesztésű kölcsönökből próbálják meg fedezni. Az interjúalanyaink beszámolóí alapján a legtöbb helyi háztartást érinti a közüzemi hátralékok és a hitelek felhalmozódásának problémája. A családoknak így nincs lehetőségük az anyagi források tartalékolására, a hosszú távú tervezésre.

A faluban rendkívül hiányos az intézményi ellátottság is. Egyetlen bolt működik, napi néhány órás nyitvatartással. Kínálatát alacsony választék és magas árak jellemzik. A boltban kenyér sem kapható, kétnaponta jár a településre a „kenyeres kocsi” megadott időszámban. A településen az oktatási intézmények közül kizárólag óvoda működik. Az egészségügyi szolgáltatások helyben csak hetente egy napon érhetőek el. Házi orvos heti 4 órában, védőnő heti 6 órában dolgozik a településen. A mozgó gyógyszerár is kizárólag az orvosi rendelés ideje alatt áll rendelkezésre. A községben működő falugondnoki szolgálat feladata (lenne) a lakosságot térítésmentesen eljuttatni az egészségügyi intézményekbe, de erre forráshiány miatt nem mindig van lehetőség. A családgondozó heti 10 órában van jelen a településen, amely szinte csak a kötelező adminisztrációs feladatok elvégzésére elegendő. A rövid idő nem teszi lehetővé az olyan fontos és szükséges szolgáltatások biztosítását, mint az egyéni esetkezelés, a családgondozás vagy a pszichoszociális tanácsadás. Az itt élő rászorulóknak problémáikkal egyedül maradnak, mentális támogatásban nem részesülnek. A szervezett szabadidős programok egy, a településen néhány éve megjelent alapítvány programjaira koncentrálnak, de a szabadidő közösségi terekben eltöltésére (közösségi terek és programok hiányában) nincs lehetőség.

3. TANULÁSI ÉS MUNKAERŐPIACI KIREKESZTŐDÉSEK A FIATAL NŐK KÖRÉBEN

A korábbiakban Bourdieu (1998) kategóriájaként említettük, hogy a társadalmi tér egyfajta erőterként is működik, amely életstílusok tereként képes működni, és amely nem teszi lehetővé, hogy benne az egyének saját önértelmezésüket elválasszák a társadalmi térben elfoglalt helyüktől. Az ebben a térben betöltött pozíciójuk befolyásolja a céljaikat, szándékaikat, várakozásaikat és meghatározza a cselekvéseiket, és végső soron ezek együttese határozza meg az egyéni stratégiákat.

A településen élő nők cselekvéseit, várakozásait és mindebből következően egyéni stratégiáit is az a társadalmi erőter határozza meg, amely a falu területi adottságai által befolyásolt életstílustérként működik körülöttük. Az itt élő lányok, asszonyok egy olyan kirekesztődött közösséghez tartoznak, amelynek szegénysége nem átmeneti jellegű, és nem kizárólag megélhetési problémát jelent. A faluban élők szegénységének okaként interjúalanyaink elsődlegesen a munkanélküliséget nevezték meg. A földrajzi elszigeteltség, a helyi gazdaság állapota és az alacsony iskolázottság jelentősen rontja a helyi lakosság foglalkoztathatóságának esélyeit. A helyiek közül munkahelye gyakorlatilag csak a polgármesternek van, a helyben elérhető szerény számú és színvonalú ellátást más településen élők (kenyérárús stb.) biztosítják.

„Voltak ilyen munkalehetőségek, ilyen napszámos munkák, hogy paprikaszedés, torma, meg ilyenek, mindig eljártam dolgozni, meg ilyenek, mert ugye volt négy kisebb testvérem, én voltam a legidősebb, szóval volt, hogy én voltam a családfenntartó apuval, ... most már nincs úgy, mint azelőtt.” (27 éves nő)

A mezőgazdaság átszerveződése és a tevékenységek gépesítése a környéken is jelentősen csökkentette a mezőgazdaság élőmunka-szükségletét, így, mivel a településen a férfiaknak sem akad munka, nem jellemző, hogy a nőket támogathatják a munkahelyekért folytatott versengésben. A munka világából tartósan kiszoruló lakosok nemzedékek óta szociális transzferekből, nehezen tervezhető, szezonális jellegű munkákból, valamint a közfoglalkoztatásból származó jövedelmekből biztosítják megélhetésüket. Az ilyen kényszerhelyzetek szülte, túlélésre berendezkedett környezetben az érintettek mindig az éppen kedvezőbbnek tűnő jövedelemszerzési alkalmakat igyekeznek megragadni (Kotics 2013). A terepmunka tapasztalatai szerint az itt élő családok között azok a családok tartoznak a legjobb módúak közé, akik körében van legalább egy olyan kereső tag, aki földrajzilag távol eső településekre jár el dolgozni. A legfőbb ingázási célpontot a dunántúli városok jelentik. Az így dolgozók csak hetente járnak haza. A „hetelők” mindannyian férfiak, akik szakképzettséget nem igénylő fizikai munkakörökben dolgoznak, legtöbbször az építőiparban. Mivel a településen a hagyományos nemi szerepek erősen érvényesülnek, az itt élők számára elképzelhetetlen, hogy egy nő, hasonlóan a férfiakhoz, előtérbe helyezve munkaerőpiaci tevékenységét, mellőzze a család ellátásával járó feladatait, ezért számukra az otthontól térben is távol lévő, nem helyben végezhető munkákba történő bekapcsolódásra nincs lehetőség. A helyi közösségi normák szerint a nők munkaerőpiaci részvételének ösztönzése kevésbé fontos, és érzékelhetően nem is jellemző.

„Hát én még nem dolgoztam...mert ugye még iskolába jártam, amikor becsúszott az első gyerek, aztán meg jött a többi. Abból élünk, amit a gyerekek után kapunk, meg az uram közcélúként. Míg a kicsi is szopós, addig nem is gondolkodhatnék én a munkán, hát meg a többiről is ki gondoskodikna. Nem azért szültem meg őket, hogy utána ne gondoskodjak róluk.” (26 éves nő)

Ugyancsak a jobb helyzetűek közé tartoznak azok a háztartások is, amelyeknek van közfoglalkoztatottként dolgozó tagja. A közfoglalkoztatási szerződések időtartama változó, néhány hónapos és egyéves szerződések is jellemzőek. Az önkormányzat által szervezett hagyományos közfoglalkoztatás keretében településtudományi, közterület-rendezési feladatokat látnak el. Korábban már említettük, hogy a magyar társadalomban a munka nélkül lévők számára a közfoglalkoztatás vált a legfontosabb foglalkoztatási lehetőséggé. Így van ez ebben a faluban is. A településen élők a munkaerőpiaci lehetőségekből oly mértékben kizáródnak, hogy körükben közmunkásnak lenni „kiváltság”, igaz, hasonlóan Timár–Kovács–Várad (2015) korábban említett eredményeihez, elsősorban a férfiak számára teremt jövedelemszerzési lehetőséget. A közfoglalkoztatás a helyiek számára a nyílt munkaerőpiaci elhelyezkedés tökéletes alternatívájává vált. A megkérdezett fiatal nők saját lehetőségeikből kiindulva, rendkívül pozitívan ítélik meg a helyi közfoglalkoztatási programot. Mivel a településükön egyáltalán nincs lehetőségük belépni a nyílt munkaerőpiacra, illetve a környékbeli településeken is alig van esélyük a sikeres álláskeresésre, más lehetőségek hiányában a közfoglalkoztatotti státusz vált a legvágyottabb (ámbár

nemük, életkoruk és családi állapotuk miatt pillanatnyilag elérhetetlen) karriercéllá számukra. A megkérdezett gyeseen lévő nők mindegyike közfoglalkoztatott szeretne lenni, ha a gyermeke nagyobb lesz, függetlenül attól, hogy az országos tendenciák szerint ez a későbbiekben is a férfiak esélye marad. Jelenleg a munka hiánya nem csak a saját jövedelemtől fosztja meg őket, hanem a kiszakadás lehetőségétől is az otthonuk zártságából. Úgy vélik, a közfoglalkoztatásba történő bekapcsolódás az egyetlen lehetőség számukra a munkavégzésre, a közösséghez tartozásra, a munka járulékos hasznainak elnyerésére.

„Jó az ..., több az a pénz, mint a semmi. Ha nagyok lesznek majd a gyerekek, úgy mondom legalább iskolások, akkor mennék én is közcélúnak. Elvannak ott egész nap. Látom én, mikor sétálok a gyerekekkel, hogy nem olyan rosszakat dógoznak. Takarítsák az utcát, a temetőt, ilyenek. Mikor mit kell. Én is tudnám ezeket csinálni. Meg szoktam látni, hogy beszélgetnek közben. Jó lenne sokszor, ha lenne kihez szólnom nekem is napközben.” (22 éves nő)

A megkérdezett nők munkaszocializációját és aspirációit vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy már gyermekkori vágyott foglalkozásképeik sem voltak. Szüleik kizárólag olyan munkákat végeztek, amelyekre éppen lehetőségük volt, így nem meglepő, hogy gyermekeiket sem tudták ösztönözni a szakmaválasztásra, különösen a lányokat nem. A falu zártságából, hiányzó munkapiacából és szegregáltságából következően nincsenek helyben foglalkozási mintákat (is) közvetítő intézmények és szolgáltatások. Az idősebb női korosztályok képzetlensége, a segítő kapcsolatok és a pozitív minták hiánya megakadályozza, hogy a fiatal nők megfelelő önismerettel, jövőorientáltsággal, információkkal és motivációkkal rendelkezzenek a továbbtanulási lehetőségeikkel kapcsolatban. A nőktől elsősorban a tradicionális nemi szerepeiknek történő megfelelést várják el, így a kislányokat jellemzően nem motiválják a tanulásra és a különböző szakmák, foglalkozások megismerésére sem tesznek erőfeszítéseket, a lányok számára nem szövegetnek karrierterveket.

„Úgy engem nem érdekelt a tanulás, meg ilyenek. Én mindig babáztam. Nem is gondoltam arra, hogy majd tanulni ezeregyig, meg hajtani a munka után. Úgy voltam vele, nekem a gyerekeimre kell majd vigyáznom.” (22 éves nő)

A településen az alapfokú tanulmányaikat sikeresen befejező fiatalok már a legképzettebbek közé tartoznak. A korai lemorzsolódás miatt a legtöbben nem szereznek szakmát és érettségit sem. A lakosság kétharmada legfeljebb alapfokú iskolai végzettséggel rendelkezik. A faluban élő fiatal nők az alacsony iskolai végzettséget a munkavállalásuk fontos akadályaként azonosítják, ennek ellenére ebben a szociokulturális miliőben, ahol a legalapvetőbb napi szükségletek kielégítése is kihívás, az iskolai eredményesség nem elsődleges fontosságú teljesítmény sem számukra, sem környezetük számára. A településen dolgozó szakemberek szerint a helyben élő gyerekekre fokozottan érvényes a rossz iskolai teljesítmény, az évismétlés és az iskolai lemorzsolódás. A faluban már a harmadik nemzedék válik felnőtté úgy, hogy nem kapott esélyt az elhelyezkedésre, a munkatapasztalat-szerzésre, mindez az ilyen családokban „a gyermekek amúgy is kudarcokkal kísért iskolai előmenetelének leértékeléséhez, s végső soron az iskolázatlanság, mun-

kanélküliség, szegénység újratermelődéséhez, a kirekesztődés/kirekesztettség csapdájának bezáródásához vezet.” (Várad 2007: 77)

A település oktatási intézményi ellátottsága sem kedvez a sikeres iskolai előmeneteknek. Helyben csak óvoda működik, általános iskolába másik településre kell átjárni az érintett korosztályoknak. Az interjúalanyok elmondása szerint az általános iskolát a gyerekek még „kedvelik”, itt még kevésbé érzékelik a társadalmi különbségeket és leszakadásukat a középosztályi gyerekekhez képest. A helyi fiatalok legszerencsésebbjei néhányan tovább is tanulnak a térség egyik kisvárosának középiskolájában. A kistérség másik városában is lenne lehetőségük középiskolába járni, de autóbusszal nehéz oda eljutni, napi rendszerességgel az ingázás kivitelezhetetlen, a kollégiumi lakhatás finanszírozását pedig a szülők nem tudják megoldani. Így marad a korábban említett város gimnáziumának szakmunkásosztálya, ahol többféle képzést is kínálnak, de a településről származók legtöbbször csak a dísznövénykertész-szakma tanulására van esélye. Nem önszántukból választják ezt a piacképesnek korántsem nevezhető szakmát, az érintettek megítélése szerint teljesítményük alapján csak ebbe az osztályba veszik fel őket. A szakma megszerzésére irányuló motivációjukat tovább gyengíti, hogy a „gazos” osztály (a fiatalok körében elterjedt kifejezés a szakmunkás osztályra) általában lényegesen kisebb létszámmal indul az iskola többi osztályához képest, és az osztályba járók legnagyobb része roma származású.

„Hát nem nagyon szerettem. Még nyolcadikos koromig elment, de aztán átkerültem középiskolába, ott már nem volt jó. Nem volt olyan a közösség. A cigányt meg a magyart megkülönböztették. Úgy éreztem, hogy cigány vagyok, és mindig hátra kellett üljek. Mindig a magyarok voltak elől, mi meg hátul a cigányok.” (21 éves nő)

Az interjúalanyaink szerint a helyi lakosság 60-80%-a roma. Magas arányuknak tulajdoníthatóan cigányságukat a falu zárt világában nem élik meg mássággként, származásuk miatt többnyire nem kerülnek konfliktushelyzetekbe a nem roma származású helyiekkel. A középiskolában viszont már egyértelműen szembesülnek a cigány és nem cigány tanulók elkülönülésével (vagy elkülönítésével) és az ezzel járó következményekkel. A roma gyerekek a faluban még nem tapasztalják meg az etnikai hovatartozásuk miatti hátrányokat, a középiskolában, interetnikus környezetbe kerülve viszont kénytelenek megélni ezeket az új helyzeteket is. Az előítéletek célpontjaivá vált fiatalokat érzékelhetően nem lehet a hagyományos pedagógiai eszközökkel motiválni a tanulásra, és az iskolában tartani sem.

„Hát hogy mondjam... a tanárok nem tudták úgy elviselni a cigányokat... kivételeztek... Hát nem csak velem, voltak ott több osztálytársaim is, akik így voltak. Jobban foglalkoztak a magyar gyerekekkel, mint a cigányokkal, oszt ilyen kivételeztek velük, ha valami volt, vagy valami történt, mindig mi voltunk a hibásak. És ezért nem szerettem iskolába járni, inkább iskola mellé mentem. Mert itthonról elmentem, úgy tudták anyuék, hogy iskolába megyek, de hát nem iskolába mentem, hanem az iskola mellé.” (26 éves nő)

Nem erősíti a fiatalok tanulási motivációját az sem, hogy pozitív mintákat nyújtó ismerősök híján nincsenek olyan személyes tapasztalataik, amelyek azt mutatnák, hogy munkaerőpiaci lehetőségeiket és ezzel életesélyeiket pozitívan befolyásolná a magasabb iskolai végzettség. Az

elenyésző kisebbség, vagyis akik olyan szakképzettséget tudnak szerezni, amellyel jó állást találnak, elköltöznek a faluból, nem válnak mintaadóvá.

A korai lemorzsolódás a fiúkat és a lányokat egyaránt érinti, de a lányok esélyei a középiskola elvégzésére még alacsonyabbak, mint a fiúké. A teherbe esés, a gyermekvállalás a lányok esetében egyértelműen a tanulmányok megszakításának kényszerével jár, míg a fiúknak megmarad az esélye az iskola befejezésére. Az interjúalanyok szerint a párkapcsolatok kialakulása mindkét nem esetében rontja az iskola iránti érdeklődést. A gyermekvállalás esetén általában a fiúk is abbahagyják az iskolát, még akkor is, ha kevés esélyük van tartós elhelyezkedésre a nyílt munkaerőpiacon. Számukra a gyermekvállalás egyértelműen jelzi a gyermekkor végét, ekkortól a tanulói státusz már nem összeegyeztethető a felnőtt (szülői) léttel.

A megkérdezett fiatal anyák tanulóként legfeljebb csak addig folytatták a tanulmányaikat, ameddig fizikai megjelenésükön még nem látszódott a terhesség. Az iskolában és a lakóhelyükön is, más-más okok miatt, de egyaránt félték a megbélyegzéstől. Az iskolában azért, mert a jobb helyzetű lányokra nem volt jellemző a tinédzserkori anyaság, míg a lakóhelyükön attól tartottak, hogy tanulmányaik folytatása miatt nem fogják jó szülőnek gondolni őket. A megkérdezett nők első terhességüket nem ilyen fiatal életkorban tervezték, a gyermekvállalás nem tudatos döntés volt számukra. Ebben a váratlanul kialakult élethelyzetben csak minimális segítségre számíthattak, így lehetetlen feladatnak bizonyult az iskola befejezése.

„Virágkötészetre akartam járni, csak hát nem sikerült, mert hát nem tudtam befejezni az iskolát, mert 3 osztályt, már úgy mondom a 6. osztályt azt már magántanulóként raktam le. Leraktam volna a 8. osztályt magántanulóként, csak hát a legelső gyerekkel teherbe estem, oszt aztán nem mentem iskolába, mert szégyelltem magamat, mert csak 15 éves voltam, oszt szégyelltem menni az iskolába. Mondom, inkább nem megyek... nem is tudtam, hogy teherbe estem, hanem 5 hónapos voltam, mikor kiderült az első gyerekkel, hogy teherbe estem, de ha hamarabb tudtuk volna, akkor elvetettük volna, csak hát, amikor már 5 hónapos volt, akkor nem lehetett elvetetni.” (26 éves nő)

A fiatal anyák egy része ma már szívesen visszaülne az iskolapadba, és szakmát tanulna. A földrajzi távolságok áthidalhatatlanságát viszont jól szimbolizálja, hogy az ehhez szükséges képzettségekhez csak a megyeszékhelyen tudnának hozzáférni. A településről kizárólag egyetlen városba megy közvetlen buszjárat, naponta összesen négyszer. A megyeszékhelyre utazóknak 40-90 percet kell várniuk a buszcsatlakozásokra, és kb. 3,5-4,5 óra alatt tudnak csak eljutni oda, minimum három átszállással.

A helyi fiatal férfiakra a nőkkel ellentétben kevésbé jellemző a tanulási motiváció, ők egyértelműen a munkahely megszerzését tartják elsődlegesnek, abból kiindulva, hogy legfontosabb feladatuknak a családjuk eltartását gondolják. Feleségeik, élettársaik tanulását sem támogatják. Önmagukban látják a család bevételi forrásainak megszerzésére legalkalmasabb személyt, a nők feladatának a feleség- és az anyaszerep betöltését gondolják. Éppen ezért nem tartják fontosnak a nők munkaerőpiaci részvételét, és azt sem, hogy munkavállalási esélyeik növelése céljából tanuljanak. A faluban élő, szakképzettséggel és munkatapasztalattal nem rendelkező fiatal nőknek semmiféle olyan tudásuk nincs, amely előnyt jelenthetne az álláskeresés során. A nők a család kapcsolati hálójára sem számíthatnak. Mivel elsősorban a férfiak munkaerőpiaci lehető-

segeinek elősegítése a cél, ezek a kapcsolati energiák arra összpontosulnak, hogy a család férfi tagjait juttathassák valamilyen munkához. A kisgyermekes anyák közül csak elvétve akad olyan, aki önerőből álláskereséssel próbálkozik, de a beszámolók szerint ezen kevesek is, szembesülve a visszautasításokkal, álláskeresési motivációjuk csökkenését élik meg.

„Nem is hívnak be, nem tudom mi oknál fogva, halvány sejtelmem sincs. Annak idején K...-ben szerettem volna egy boltba, de nem is hívnak be...mikor meghallják, hogy kisgyermekem van. Elutasítanak.” (19 éves nő)

A nők foglalkoztatásának esélyét a korábbiakban leírtakon túl nagymértékben csökkenteni a gyermek(ek) megléte is. A faluban nemcsak túl fiatal korban vállalják első gyermeküket a párok, de jellemző a nagy családméret is. A legtöbb család négy-öt gyermeket vállal, a nők aktív idejét szinte teljesen kitölti a gyermeknevelés, többek között ezért sincs lehetőségük az iskola befejezésére, szakmaszerzésre. A férfiak munkanélküliként a szükséges regisztrációkat követően bekapcsolódhatnak a számukra kínált képzési programokba. A nők családi helyzetükből következően ezekből az előnyökből sem részesülhetnek. Az általunk megkérdezett fiatal nők (18–35 évesek) gyakorlatilag még sosem léptek be a munkaerőpiacra. Az iskola befejezése után hamar terhebe estek, vagy éppen a terhesség miatt szakították meg a tanulmányaikat, jelenleg a kisgyermek(ek) nevelése köti le a figyelmüket, esélyük sincs arra, hogy munkát keressenek a környékbeli településeken.

Mivel a nők életük jelentős részében gyermekeket nevelnek, gyakoriak a harmincas évei végén, negyvenes évei elején járó pályakezdő álláskereső nők, akik már nemcsak lakóhelyük, képzettségük, tudatlanságuk vagy szakmai tapasztalatuk hiánya, hanem életkoruk miatt sem tartoznak a legkeresettebb munkavállalók közé. És azok számára, akik csak fizikai munkák vállalására képesek, az életkor még meghatározóbb tényező, mint a képzettes munkavállalóknak. A terepmunka tapasztalatai szerint, az itt élők sok évvel idősebbnek látszanak valódi életkoruknál. A szegénység, az egészségügyi ellátások és az információk hiánya megakadályozza őket abban, hogy egészségtudatos és kímélő életmódot folytassanak. A mindennapi megélhetés nehézségei miatti fizikai és mentális terhelés és az állandósult stressz megjelenésükön és egészségi állapotukon egyaránt nyomot hagy. Ugyancsak probléma, hogy egy állásinterjúhoz szükséges megfelelő öltözet beszerzése, a munkába járás költségeinek finanszírozása az első fizetésig lehetetlennek tűnő feladat számukra, ezért alig jellemző, hogy más településen álláskereséssel próbálkoznának. A helyzetet tovább rontja, hogy egy-egy kudarcos álláskeresésnek hamar híre megy a faluban, ami szégyenérzetet vált ki, és tovább gyengíti a motivációjukat. Több interjúalany arra is utalt, hogy roma származásuk miatt nem szívesen jelentkeznek álláshirdetésekre.

„Már a külső alapján amúgy megítélnek. Meg amúgy ötözhetsz, ahogy akarsz, meg lehetsz akármi...de mondjuk melléd tesznek egyet, aki... hogy mondjam neked, aki nem barna, most így mondom neked...mert most fehér lehet nemcsak magyar, hanem bármilyen származású is, ... akkor most úgyis azt mondják, hogy na, most a cigány, az csak cigány... ez csak ez... amaz csak az...ba nem is mondják meg szemtől szembe, én valahogy attól még tudom. És nekem mindig is igazam volt, vagyis végül mindig az lett, ahogy gondoltam.” (33 éves nő)

Mivel a faluban élő fiatal nőknek nincs lehetőségük részt venni az elsődleges munkaerőpiacon, megszerezhető jövedelmeik is az állami transzferjövedelmekre korlátozódnak. Tartós munkajövedelem hiányában a férj vagy élettárs jövedelme, bevételi forrásai a meghatározóak családjaikban, így az eltartotti státusból következő alárendeltségük tovább erősíti családon belüli kiszolgáltatottságukat. Ennek viszont – a nők szegénységére irányuló kutatások eredményei szerint – várhatóan egy egész életre kiható következményei lesznek az életminőségükre. A mélyszegeységben élő nők súlyos családon belüli hátrányokat szenvednek el elsősorban a két nem közötti munka- és hatalommegosztás, az időbeosztás és szabadidő-felhasználás, a pénzgazdálkodás és pénzkezelés egyenlőtlenségei, a családi konfliktusok és a megjelenő erőszak, a különböző pszichés-mentális problémák, valamint a személyes fogyasztások végletes visszafogása terén is (Czibere 2012). A szegény sorsú nők családjaiban szinte általánosan jellemző, hogy a nők azok, akik saját egyéni szükségleteik háttérbe szorítása árán is takarékoskodnak a család érdekében. Interjúalanyaink fiatal koruk ellenére máris arról számoltak be, hogy számukra elsődleges a gyerekek és a férj szükségleteinek kielégítése a saját igényeikről történő lemondások árán is, legyen az a legalapvetőbb szükséglet, akár az étkezés, a gyógyszerek kiváltása vagy a ruházkodás. A női szegénység kapcsán kutatók bizonyították (Koncz 2002, Czibere 2012), hogy a nők és a férfiak közötti keresetkülönbségek befolyásolják a családon belüli hatalmi viszonyokat, az önálló kereset hiánya korlátozott társadalmi integrációt tesz lehetővé, egyben társadalmi kirekesztettséggé értelmezhető.

A fiatal nők a faluban nemcsak az anyagi erőforrásokból részesülnek családjuk férfitagjához képest korlátozottabb mértékben, hanem a tradicionalitásba visszaforduló családi/párkapcsolati életszervezési stratégiák miatt a tanulás, a munka, a szabadidő-eltöltés, a társas kapcsolatok terén is hátrányt szenvednek. Ebben a közegben nincs lehetőségük arra, hogy saját sorsukról autonóm döntéseket hozzanak, ezt leginkább a környezetük (szülői család, férj, élettárs) teszi meg helyettük. Mindennapjaikat mások által meghatározott feltételek mentén szervezik, térben és szociálisan egyaránt elszigetelődve, mindezzel fenntartva és továbbadva születendő lányaiknak kirekesztett helyzetüket.

„Ti, akik csak kijártok ide, ti nem tudhatjátok milyen itt az élet...mi, akik itt lakunk, csak mi érthetjük meg ezt, mi éljük át azt, hogy nincs itt semmi, ez egy puszta! El tudod te azt képzelni, hogy kinézel az ablakon és nincsen semmi? Menjek ki a házból? Hát hova menjek? Minek menjek? Van nekem itt munkám? Van nekem itt barátom? Van nekem itt olyan, aki meghallgatna? Van itt egy játszótér, ahová levihetem a gyerekeket? Még egy kurva bolt sincs itt sehol! Nincsen itt semmi! Semmi az égvilágon! És mit mondjak a gyerekeknek? Hogy tanulj, fiam, járj iskolába, hátha lesz belőled valaki...? Most ösztintén! Van erre esély? Mert értem én, hogy ezt mondjátok...hogy nem szabad feladni...de hova küzdjek? Hogyan küzdjek, mikor nem látok semmit? Meg miért akarna ez a gyerek is tanulni, mikor nem lát semmit? Gyerek még, de érzi, látja, hogy nekünk ilyen sors jutott. Anyám is itt élt...így élt, mint mi. Nem ment soha sehová, csak a háztartás. Nekem is ez a sorsom. És mondhatnak akármit, az én lányomnak is ez lesz. Én már nem tervezetek.” (21 éves nő)

2. PÁRVÁLASZTÁS, CSALÁDALAPÍTÁS, GYERMEKVÁLLALÁS

A házassági hajlandóságot és a házasságra irányuló döntéseket nemcsak az egyéni preferenciák határozzák meg, hanem az olyan strukturális tényező is, mint a házassági piac. Becker (1981) fogalma szerint ez a párkeresés időszakában az egyének interakcióinak helyét jelenti. Bukodi (2002) megjegyzi, hogy nem egyetlen házassági piac létezik, hiszen a fiatalok ahányféle környezetbe ágyazottan élnek, annyiféle helyen találkozhatnak a jövődöbéljükkel, vagyis a házassági piac egy többdimenziós fogalom. Kalmijn és Flap (2001) az egyének számára mikroszinten az egyén lakóhelyéül szolgáló lokális környezetet (települést, szomszédságot stb.), valamint kapcsolathálózatát (ismerősök, barátok, iskolai, munkahelyi közeg stb.) tartja a meghatározónak.

A párkapcsolat-formálódás szempontjából a partnerszelekció az egyik legbonyolultabb kérdés. A szociológiai irodalmak szerint három meghatározó lokális házassági piac különül el, a lakókörnyezet, az iskola és a munkahely (Kalmijn 1998). Az iskola és a munkahely leginkább a teljesítményalapú (képzettség, foglalkozási pozíciók) párkapcsolati homogámiát teszi lehetővé, míg a lakókörnyezeti, szomszédsági házassági piac a származási szempontú házasságkötést segíti elő. Ez utóbbi különösen hatékonyan tud érvényesülni azokban a térségekben, ahol erős a lakóhelyi szegregáció (Davis 1984). Bukodi (2001b) azt is igazolta, hogy a különböző iskolázottságú férfiak és nők körében, bár jellemzően a saját iskolai kategóriájukon belül házasodnak, a házassági homogámiára irányuló hajlandóság végzettségi szintek szerint változik. A képzettségi hierarchia csúcsán a legmagasabb (egyetem, főiskola), lefelé haladva a hierarchiában csökken, majd a képzettségi szintek legalján ismét felugrik. A kilencvenes évek közepén a családi értékek empirikus vizsgálatára irányuló kutatások egyik eredményeként került publikálásra (Pongráczné–S. Molnár 2000), hogy a házastársi homogámia rendkívül erősen érvényesül a magyar társadalomban, ezért a párválasztás szempontjai között is jelentős szerepet játszik a hasonló iskolázottság, a hasonló szülői háttér és a hasonló foglalkozási kategória. „Az emberek többnyire saját társadalmi környezetükben kötnek ismeretségeket, vagyis a párválasztás piaca társadalmilag eleve behatárolt” (Pongráczné–S. Molnár 2000: 59).

Korábban már kifejtettük, hogy a származásnak a partnerkapcsolatok kialakulása és a házasodás terén kulcsszerepe van. Bukodi eredményei szerint pedig „a családi háttér és a saját erőforrások hatása mintegy „összeadódik”; és a társadalmi hierarchia két végpontján a házassági homogámia további erősödéséhez vezet. Vagyis a legképzetlenebbek esetében a rossz családi háttér még tovább csökkenti egy kedvező »parti«, a felfelé házasodás esélyét; ez viszont növekvő csoporton belüli házasságot – vagy nem házasodást – eredményez” (Bukodi 2002: 41).

Eredményeink is megerősítik a fentieket. A kutatásban szereplő fiatal falusi nők körében a szülői családhoz képest párválasztásuk semmiféle státuszmobilitást nem mutatott. Körükben ez a nemzedékek közötti mobilitási hiány nemcsak a különböző tőkefajták teljes hiánya vagy nem elégséges volta miatt következett be, hanem – fiatal nőkről lévén szó – a házassági mobilitás hiánya miatt is. A fiatal nők házastársainak vagy élettársainak iskolai végzettsége és foglalkozása nem mutat jelentős eltérést az apák státuszától. Vagyis a lányok társadalmi közegének zártsága párválasztásuk révén társadalmi helyzetük automatikus átörökítését is eredményezte. Ezt támasztja alá DiMaggio és Mohr (1998) azon eredménye is, amely szerint az apák iskolázottsága a nők esetében sokkal erősebben hat a házastárs iskolázottságára, mint a férfiak esetében.

A házassági mobilitás teljes hiányának legmeghatározóbb oka a helyiek kapcsolati hálójának fejletlensége, beszűkülése. A kapcsolati hiány, ahogyan Wilson (1997) nyomán már korábban

kifejtettük, a társadalmi kirekesztettség egyik dimenziójaként is értelmezhető, különösen az általunk is vizsgált zárt közösségekben. Hiánya egyben az érdekérvényesítési lehetőségek és a különböző előnyszerzési esélyek hiányát is jelenti. A helyiek kapcsolati tőkéjével összefüggésben a foglalkoztatási-munkaerőpiaci jellemzők bemutatása során már megfogalmaztuk, hogy kapcsolati hálójukat a multiplexitás alacsony foka és a „hídszerű” kapcsolatok teljes hiánya határozza meg. Ez nem csak munkaerőpiaci lehetőségeiket korlátozza, de párválasztásukat is jelentősen befolyásolja. Ismeretségi körük hiába terjed ki akár a falu teljes népességére is, többnyire nem terjed túl annak határain. A falu homogén szegénységéből következően viszont nincsenek eltérő társadalmi státuszú szereplői a kapcsolataiknak. Ezek a helyi kapcsolatok nem „hidak” a fogalomnak abban az értelmében, hogy nem teremtenek szélesebb lehetőségeket sem a munkavállalásban, sem a párválasztásban, mert nem kapcsolnak össze társadalmi távolságokat. A faluban élő fiatalok – iskolai és munkahelyi aktivitás híján – nem rendelkeznek semmilyen falujukon kívüli környezeti beágyazottsággal, az itt élő fiatalok számára a házassági piac ebben az értelemben egy beszűkült, egydimenziós tér maradt, amely behatárolja a párválasztási és családalapítási esélyeket. Egyértelmű, hogy a körükben megfigyelhető erőteljes párkapcsolati homogámia nem „teljesítményalapú”, hanem elsősorban „származási szempontú” házasságkötések és együttélések következménye.

A partnerszelekció egy ilyen zárt közegben nem a korábban leírt társadalmi logika szerint zajlik. Az „összekötő” (bridging) és az „összekapcsoló” (linking) kapcsolatok szinte teljes hiánya következtében az „összetartó” (bonding) kapcsolatok váltak jellemzővé és szinte kizárólagossá a faluban. A korábbiakban már kifejtettük, hogy az „összetartó” kapcsolatok, a másik két kapcsolati forma hiánya miatt, leginkább korlátozó, bezáró erővé válnak. Elsődlegesen ez az erő hat a fiatalok párválasztási folyamatában is, sőt, ezek a korlátozó erők felelősek a nőiesség-férfiasság tradicionális szimbólumainak átörökítésében, ezzel a fiatal falusi nők traditionalitásba kényszerített életútjának fixálásában is. Ahogyan Megyesi (2015) is bemutatta, a negatív hatások következményeként a vizsgált csoport különleges igényeket támaszthat a csoporttagokkal szemben, vagy a csoport korlátozhatja a tagok egyéni szabadságát. Mindez a megkérdezett fiatal nőkre vonatkoztatva azt jelenti, hogy velük szemben a falu közössége különleges igényeket támaszt, és a férfiakhoz képest jelentősen korlátozza egyéni szabadságukat, amely kifejeződik a magánélet minden szegmensében, a szabad munkavállalás, tanulás, családi szerepek, jövedelembirtoklás, a gyermekvállalással összefüggő döntések, a szexualitás és fogamzásgátlás terén egyaránt.

Az együttjárási periódus hosszát nagyban befolyásolja a származás. Bukodi kutatásai szerint „a falvakban élő, alacsonyabb iskolai végzettségű szülők fiainak, lányainak megismerkedésük után valószínűleg hamarabb meg kell házasodniuk, mint a magasabb társadalmi státusú családokból származóknak.” (Bukodi 2001a: 316) A falu zártságában az ismerkedési lehetőségek rendkívül korlátozottak, és mivel az itt élő fiatalok nem készülnek sem továbbtanulni, sem olyan munkahelyre, amely esélyt adna egy jobb helyzetű településre átköltözni, a saját falujukon kívül nem nagyon tudnak ismerkedni. Így nincs okuk várakozni egy megfelelőbb partner megtalálásának reményében. Ennek is a következménye, hogy a települési fiatalok a megismerkedés után jellemzően hamar összeköltöznek. A falu adottságai, a szórakozási lehetőségek és az anyagi erőforrások hiánya szintén ösztönzően hat az ismerkedési periódus rövidítésére és az összeköltözésre vonatkozó gyors döntéshozatalra. A településen nincsenek olyan helyek, terek, kulturális vagy szabadidős lehetőségek, amelyek alkalmasak lennének az ismerkedésre, a többszöri találko-

zásra, randevúzásra, a közös programokra. A „randizás” ezért nem jellemző, tulajdonképpen csak az utcán vagy az otthonaikban tudnak találkozni az egymással ismerkedő fiatalok.

Mindezekből következően körükben gyakori az ún. sodródásos házasságkötés, amikor a kényszerhelyzetek vagy a kívülről jövő társadalmi nyomás akkor is rákényszeríti a fiatalokat a házasságra, ha a fiatalok preferenciái időközben megváltoztak vagy a párválasztás nem egészen megalapozott (Bukodi 2001a).

„Én összejöttem vele és rá egy hónapra össze is költöztem vele... mert szeretttük egymást. Meg romáknál nem így megy, hogy hosszú évekig udvarolni és utána. Hát majd jön, ami jön. Meg akkor dőlök el igazán, hogy egy házasság tartós-e. Mert ha hosszú ideig járunk egy pasival, akkor megunja az ember, ha meg összeköltöznek, onnantól kezdve jönnek a bajok, és itt romlik meg minden házasság. Nem azt mondom, hogy egyből, mert most már én sem vagyok az a beszűkülte gondolkodású, mert nem fogom mondani a gyerekeimnek, hogy hamar férjhez menjenek vagy megnősüljenek. Mert az, hogy én meg az apjuk össze tudtunk csiszolódni, kellett hosszú idő ahhoz. Az, hogy én asszony lettem meg feleség. Nekem megvolt a kis megszokott rutinom, és azt, hogy háztartást vezetni, vagy, hogy enni adjak neki, vagy főzsek rá, vagy gondoskodjak róla, az új volt.” (35 éves nő)

Ugyancsak gyakran eredményeznek sodródásos házasságkötéseket a még nem tervezett terhességek vagy a lányok menekülési vágya az otthoni feszült, konfliktusos családi légkörből a harmonikusabb élet reményében. De olyan esetekben is megfigyeltük, amikor a pár egyik tagját a szülők tiltják a választottjától (általában a lányokat szokták féltetni). Ez szinte kényszerítőleg is hat a fiatalok gyors összeköltözésére, mert a nem támogató szülői hozzáállás többnyire a fiatalok otthoni életét is ellehetetleníti, többen fogalmaztak úgy, hogy „elzavarták” otthonról. Az ilyen fiatal nőknek egyéb lehetőségek és kapcsolatok hiányában nincs más választásuk, minthogy a társuk családjához költözzenek, és közös életet kezdjenek.

Az önálló lakhatás kérdése komoly gondként merül fel a családalapítás kezdetekor. Mint írtuk, az ismerkedést követően rövid időn belül összeköltöznek, azonban munkajövedelem és anyagi tartalékok hiányában nem tudnak önálló háztartást fenntartani. A szülőknek sincs lehetőségük arra, hogy támogassák gyerekeik önálló életkezdését. Ebben a kényszer szülte helyzetben a szülők gyakran befogadják a fiatalokat, és megszervezik közös életüket. Az ilyen módon kialakult többnemzedékes együttélés szereptorzulásokhoz és számos konfliktushoz vezet. A már önálló családot alapított fiatalok sajátos élethelyzetbe kerülnek. Szülővé válva a saját gyermekükről felnőtt módon gondoskodnak, ugyanakkor a származási családdal egy fedél alatt maradvan mindennapjaik szervezését továbbra is másokhoz igazítva, sok esetben a szülők elvárásai szerint élnek. A probléma azért jelentős, mert függetlenül attól, hogy a férfi vagy a nő szüleinél maradtak-e, az a fél, aki kénytelen továbbra is saját szüleinevel élni, nem tud igazán elszakadni a szülői függéstől annyira, amennyire ez az önállósuláshoz szükséges lenne. Ugyanakkor ez a fajta együttélési kényszer tovább erősíti a hagyományos nemi és családi szerepekre irányuló szocializációs hatásokat is, hiszen a befogadó szülői család elvei, attitűdjei továbbra is hatnak (sok esetben kényszerként) a fiatalokra, függetlenül attól, hogy melyikük szüleinél élnek. Anyagi kiszolgáltatottságuk még inkább elfogadóvá teszi őket a korábban tanult viselkedési és szerepminták iránt, beleértve a férfi-női szerepek mintáit is, elsősorban azért, hogy minimalizálják a közöttük és a befogadó szülők között keletkező konfliktusok számát.

Mindezekről függetlenül is a fiatal nők körében, alacsony iskolai végzettségük és tömeges tapasztalatként megélt munkaerőpiaci kiszorulásuk (Frey 2001; Lakatos 2001) eredményeként felértékelődnek a tradicionális férfi-női szerepek és az elsősorban a családért végzett munkák. Ennek tulajdoníthatóan a tradicionális nemi szerepfelfogás rendkívül erősen érvényesül a településen nem csupán az idősebbek, hanem a fiatalabb női korosztályok körében is. A megkérdezett nők túlnyomó többsége szerint a családban pontosan kiosztott szerepek szerint kell élni, amelyek nem felcserélhetők, nem módosíthatók. Úgy vélik, vannak feladatok, amelyekre csak a nők képesek, ezek elvégzése nem várható el egy férfitől. A gyermekekről és a családtagokról való gondoskodás, a háztartás vezetése, az otthon rendben tartása a nő legfőbb feladata. Semmilyen más tevékenység nem vonhatja el ezekről a figyelmet. A kutatás során a fiatal férfiakal készített interjúk is arról tanúskodnak, hogy hasonló álláspontot képviselnek. A nőktől engedelmességet, gondoskodást várnak el, és nem szerepel a terveik között az, hogy ösztönözzék feleségüket, élettársukat a munkaerőpiaci részvételre.

„Az meg hogy nézne már ki, hogy egy asszony otthagyja a gyereküket egyedül, oszt elmegy dógozni. Ha meg van a gyerek az az első. Az asszonymnak meg gondoskodni kell a gyerekekről, meg az uráról is. Hát ezt így kell. Mit gondolnának itt a faluban rólam is, meg az emberről is, ha elállnék, oszt nem tenném rendbe őket. Nem is hagyná az uram, hogy ilyet csináljak.” (22 éves nő)

A korábbiakban bemutattuk, hogy a különböző erőforrások hiánya, az iskola és a munka világából történő tartós kirekesztettség sajátos párválasztással és családtervezéssel kapcsolatos attitűdöket hozott létre a településen. Igaz ez a gyermekvállalási tendenciákra és gyakorlatokra is. A gyermekvállalás a kedvezőbb társadalmi státuszú emberek szegénységi kockázatát is növeli, a mélyszegegyességben élők esetében pedig a fiatalkori gyermekvállalás többnyire a hátrányos helyzet konzerválódásához vezet. A település rendkívül fiatalos korstruktúrával rendelkezik, a lakónépesség egyharmada 18 év alatti. Az interjúalanyaink közül a legfiatalabb 16 évesen, a legidősebb 20 évesen szülte meg első gyermekét. Az interjúalanyok átlagéletkora 18 év volt az első gyermekük születésekor. Alacsony iskolai végzettségük és a tényleges boldogulási alternatíváik hiánya nem tette szükségessé a késleltetett gyermekvállalást, és főleg az erre irányuló tervezést. A még többnyire kezdeti időszakában lévő kapcsolatok jelentős része, többnyire egy rövid idejű együtt járást követően, a korai gyermekvállalás miatt véglegesített párválasztássá vagy házassági döntéssé alakult.

A fiatalkori gyermekvállalásra erős hatást gyakorolnak a jövedelemgyenlőtlenségek és a szegénység. Gold és munkatársai (2002) erre irányuló vizsgálataik során a társadalmi tőke hatását értelmezték a folyamatban, és arra a következtetésre jutottak, hogy a fiatalokéak gyermekvállalására a szegénység közvetlenül hat, a jövedelemgyenlőtlenségek viszont a társadalmi tőkén keresztül. Gyukits a fiatalokéak gyermekvállalásának kutatási összegzésében fejti ki, hogy „bátran megfogalmazhatjuk azt az állítást, hogy a tizenéves korukban gyermeket vállaló lányok olyan társadalmi folyamatok áldozatai, amelyek fölött semmilyen befolyásuk nincs” (Gyukits 2009). Kutatásunk során ez több szempontból is beigazolódott. A fiatalkori gyermekvállalás elsődleges okaiként a szexualitással összefüggő információhiány, a tanulatlanság, az éretlenség, a szemérmesség, az alárendelt női szerepek, valamint a nők testük feletti önrendelkezési jogának

hiánya említhető. A fiatalkori gyermekvállalásról egyik interjúalany sem tudatos döntésként beszélt. Többüknek nem voltak információik a különböző fogamzásgátlási módszerekről, illetve nem is volt lehetőségük ezekhez hozzájutni. A szüleik és általában a teljes felnőtt környezetük tabusította a szexualitás témakörét, ebben az anyák sem jelentettek segítséget. A kortárs kapcsolati háló tagjai, elsősorban a szűk baráti kör sem tudott információkkal szolgálni, bár, olykor véleményük jelentősen befolyásolta a választott vagy épp a nem választott fogamzásgátlási formát (számtalan téves hiedelemmel együtt). De többnyire inkább arról számoltak be a fiatal nők, hogy a korosztályukhoz tartozó ismerős lányok sem rendelkeztek megfelelő információkkal, így többnyire nem volt kivel megbeszélni a szexualitással kapcsolatos kérdéseiket. A faluban hetente néhány órában érhető el a házi orvos és a védőnő, hozzájuk nem szívesen fordulnak a szexualitás és a fogamzásgátlás iránt érdeklődő, de rendkívül szemérmes fiatal lányok. Az esetleges iskolai felvilágosító órákon pedig szintén nem merték kérdéseiket feltenni. Az internet is csak néhány háztartásban érhető el, így a világhálón könnyen hozzáférhető információkhoz sem jutnak hozzá. Ebben a zárt térben a többnyire kiskorú lányok arról sem hallottak soha, hogy korszerű fogamzásgátlási eszközök alkalmazásával elkerülhetik a nem kívánt terhességet. A szexuális viselkedésre vonatkozó ismereteik és a tudatosság ilyen mértékű hiánya következtében a fiatal lányok leginkább csak sodródtak az eseményekkel, elfogadva és megfelelő szexuális partnereik igényeinek és döntéseinek. A férfigényeket viszont leginkább az óvszerhasználatól történő tartózkodás, illetve teljes elzárkózás jelentette.

„Egy lánnyal le kell ülni, beszélni, ha kamaszkorban van. Nem úgy, ahogy az itteni cigányok csinálják. Nem ülnek le velük. Nekem is az volt a baj, hogy nem ültek le velem anyuék akkor. És most meg már bánja, hogy nem ültek le velem, hogy hogyan kellett volna csinálni. Mert így most az lett az izéje, hogy itt vagyok 21 évesen két gyerekkel. És erről nem a gyerek tehet, hanem én, hogy nem gondolkoztam előre, meg a szüleim, hogy nem világosítottak fel. Nem beszéltek velem semmiről. Mikor betöltöttem a tizenhétet, egy héttel utána kiderült, hogy én terhes vagyok, és kiabáltak velem. Viszont azt mondták, hogy nem vetethetem el a gyereket, hogy tartsam meg. És megtartottam a kislányt.” (21 éves nő)

Nem tekinthető tudatos gyermekvállalási döntésnek az sem, hogy – bár vannak erről ismereteik – a párok nem alkalmazzák a fogamzásgátlást. Ennek több oka is lehet. A válaszok alapján az ilyen szituációkban is a férfiak döntéseiről beszélhetünk, a nők fogamzásgátlási lehetőségei leggyakrabban szóba sem kerülhettek. A női fogamzásgátlás a szegény családoknak rendkívül költséges, valamint elsősorban a tabletták használata bizonyos tudást és rendszerességet is feltételez, amely megfelelő segítség nélkül nem minden nő számára megoldható. A korábban hivatkozott gettóbeli fiatalkori terhességek kapcsán Kelly (1998) említi a női és férfi identitásformálódás folyamatában a nőiességet és férfiaságot övező szimbólumok, viselkedések nemek szerint eltérő voltát, amelyek a kulturális tőkével összekapcsolódva értelmezhetővé teszik, hogy egy adott közösség milyen jelentéseket társít bizonyos események bekövetkezésének. Esetünkben is nyomon követhető többek élettörténetében, hogy első gyermekük születése a férfitPartnerük fogamzásgátlás-ellenességének következménye, aki nem csak, hogy ellenezte, de meg is tiltotta ezek használatát. A férfiaság szimbólumai, mint a nemzőképesség és a szexuális potenciál, ebből következően a gyermekek születése a faluban élő fiatal férfiak körében is a presztízsteremtést

szolgálják, a munkaerőpiaci státusz hiánya miatt nem betölthető klasszikus családfenntartói pozíciók kompenzálásaként. A fogamzásgátlás éppen ezen presztízsszimbólumok érvényesülését veszélyeztetné, és a férfitekintély elvesztését kockáztatná. Interjúalanyaink közül fiatal koruk ellenére többen már nem első gyermeküket nevelik. A férfiak családon belüli túlzott hatalmi dominanciája a gyermekes fiatal anyák életében is, a fogamzásgátlás és az újabb gyermek(ek) vállalása terén is erőteljesen érvényesül.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunkban a fiatal nők párkapcsolati döntéseit befolyásoló tényezőket és munkaerőpiaci perspektívákat mutattuk be, egy olyan földrajzi térben élő közösség körében, ahol a falu zsákfalujellegéből adódóan társadalmi-gazdasági és földrajzi értelemben is elzáródott a környezettől, és amely egyéb mutatói alapján is elszegényedett és kirekesztődött közösség. Egy ilyen bezáródott rurális térben vizsgáltuk, hogy a fiatalok életkezdesi, párválasztási, gyermekvállalási és munkaerőpiaci döntéseit milyen tényezők befolyásolják leginkább, és ezek milyen mechanizmusokon keresztül örökítik tovább a következő korosztályra a szegénységet és a kirekesztettségben élést. Feltételeztük, hogy mind családszociológiai, mind társadalompolitikai értelemben a magyar társadalomban szokásos tényezőkhöz képest teljességgel eltérő motivációk és kényszerek befolyásolják az itt élő fiatalok döntéseit, különös tekintettel a nők felnőtté válását. Kereszünk a nők tradicionális helyzetét meghatározó elsődleges okokat, és az olykor akár szélsőséges kirekesztettségük és a saját életükre irányuló döntési és választási szabadságuk hiányának magánéleti és környezeti háttértényezőit. A fiatal nők munkaerőpiaci esélyeivel összefüggésben leírtuk, hogy minden vizsgált szempont szerint kiszorultnak, illetve be sem tudnak lépni a munkaerőpiacra. Ebben a szegény közegben sem az elsődleges, sem a másodlagos munkaerőpiaci alternatívák nem érhetőek el számukra. Nem elsősorban technikai okok, mint inkább a nők életét befolyásoló helyi normák és értékek túlzottan erős hatásai miatt. A távoli munkák miatt heti ingázók körében ugyanúgy nem találni nőket, mint ahogyan a helyben maradók közmunka-lehetőségeiből is kimaradnak. A faluban ezek jelentik a jövedelemszerzés legfőbb forrásait, de leginkább a férfiak számára teremtenek lehetőséget. A nők munkaerőpiaci jelenléte a közösségi normák szerint nem elvárt és nem is támogatott. Mindezek ellenére a jelenleg még gyermekeiket nevelő fiatal nők karrierterveiben a jövőjükre vonatkozóan egyetlen elérhető vágyott célként a közfoglalkoztatottá válás szerepel. Már ebben a fiatal életszakaszban is megfogalmazzák, hogy az önálló jövedelem megszerzésének lehetőségén túl elsősorban az otthonuk zártságából kiszakadás lehetőségének egyetlen alternatíváját látják benne.

Ugyanakkor legtöbbször számára még az általános iskola befejezése is nehézségekbe ütközik, a fiatal nők a munkaerőpiaci integrációjuk egyik legnagyobb akadályának a korai iskolai lemorzsolódást és a szakképzettség hiányát azonosítják. Ettől függetlenül a napi megélhetési gondok nem teszik elsődleges fontosságúvá a szülők és a közösség körében a fiatal nők iskolai eredményességének bármilyen irányú motiválását. Hiányoznak az idősebb női korosztályok mintái is, az idősebb nők képzetlensége, női szerepkészletük tradicionális egysíkúsága nem segíti a fiatal nők jövőorientációját.

A faluban élő fiatalok az országos átlagtól jóval korábban alakítják ki az első párkapcsolataikat, és kezdik el a gyermekvállalást. A terhesség minden esetben a lányok iskolai pályafutásának végét is jelenti. A falu korstruktúrája rendkívül fiatalos, a lakosság egyharmada 18 éven aluli. A már gyermekeket nevelő fiatal anyák körében magas a tanulási motiváció, de erre a település földrajzi adottságai miatt nincs esélyük. Tömegközlekedéssel nem lehet megoldani a közvetlen utazást a faluból a képzések helyszíneire, ez kisgyerekek mellett még inkább kivitelezhetetlen. A fiatal férfiak körében viszont, függetlenül attól, hogy számukra nyitva állnak a lehetőségek akár a szakmatanulásra is, nem jellemző a tanulási motiváció, családfenntartói szerepükben a munkahelyszerzést gondolják elsődleges feladatuknak, és ezt tartják elsődleges sikerüknek is. A fiatal nők a szülői házból kikerülve, férjeik, élettársaik mellett sem kapnak támogatást vagy motivációt a tanuláshoz, a fiatal tanulatlan férfiak nem engedélyezik és nem is támogatják feleségeik tanulási szándékait, és nem tartják fontosnak munkaerőpiaci részvételüket sem.

A statisztikák szerint a falu háztartásainak több mint felében legalább három gyermek van, a nők életük jelentős részében kisgyermekeket nevelnek. Nem ritka a négy-öt gyermek vállalása sem. A nők ennek következtében később válnak munkakeresőkké, a korai gyermekvállalás, és sok esetben már az iskolai évek alatti teherbe esés miatt nem ritka, hogy harmincas éveik végén, negyvenes éveik elején járnak, mire pályakezdőként kiléphetnek a munkaerőpiacra. Ez még inkább növeli álláskeresési kudarcaikat. Mindezekkel szoros összefüggésben vizsgáltuk a fiatal nők párválasztási esélyeit és ennek jellemzőit, elsődlegesen a házassági piac és a partnerszelekció kérdésein keresztül. Bemutattuk, hogy a falu elzártságából és szegregáltságából következően a partnerszelekció nem a teljesítményalapú, képzettségi és foglalkozási pozíciók mentén történő párkapcsolati homogámiát segíti, hanem kizárólag a származási szempontú házasságkötést teszi lehetővé. Ennek is tulajdoníthatóan a fiatal nők életében semmiféle státuszmobilitás nem tapasztalható, házasságuk vagy partnerkapcsolatuk révén ebben a közegeben a nők számára nincs esély a szegénységből kilépni. Ezt erősíti a zsákfaluban élők kapcsolati hiánya is. A fiatalok kapcsolati hálójában rendkívül beszűkült, nem terjed túl a falu határain. Ebből is következően nincsenek hídszerű kapcsolataik, a meglévőket pedig a multiplexitás alacsony foka jellemzi. Mindez erőteljesen korlátozza érdekérvényesítési lehetőségeiket, akár a munkaerőpiaci, akár a párválasztási esélyeiket tekintve. Leírtuk, hogy az összekötő és az összekapcsoló kapcsolatok hiánya miatt csupán az összetartó (bonding) kapcsolatok a jellemzőek, amelyek, mégoly hasznos védelmi funkciójuk mellett is, túlsúlyossá válva korlátozó és bezáró erővé váltak. Mindez a fiatal nők számára azzal a következménnyel is járt, hogy saját új családjaikban a nőiesség-férfiasság tradicionális szimbólumainak átörökítésén keresztül konzerválódtak a tradicionális női életutak. Bemutattuk, hogy ez együtt járt az egyéni szabadságuk korlátozásával, amely kifejeződik a magánéletük minden területén, beleértve a tanuláshoz, a szabad munkavállaláshoz, a saját jövedelem birtoklásához, a családi szerepek demokratikus megosztásához fűződő jogaikat, és a gyermekvállalással, szexualitással, fogamzásgátlással kapcsolatos szabad döntési jogaikat is.

A falu zárt világa és az ebből következő választási és döntési lehetőségek korlátozottsága következményeként a faluban a fiatal nők nagy eséllyel „csúsznak bele” nem egészen megalapozott párválasztási döntésekbe, és jutnak el a sodródásos házasságkötésekig. A korai terhesség, a lányok menekülési vágya az otthoni légkörből, a nem megfelelő otthoni viselkedésből eredő szülői kiutasítás (elzavarás otthonról) vagy a függetlenedési vágy általában is ilyen döntések meghozatalát eredményezi.

A zsákfaluban élő fiatal nők a helyben szokásos gyermekvállalási tendenciáknak és gyakorlatoknak megfelelően, első gyermeküket többnyire nagyon korán, 16–20 éves koruk között megszülik. Alacsony iskolázottságuk, munkaerőpiaci lehetőségeik teljes hiánya a gyermekvállalásra semmilyen késleltető hatással nincs. Az iskolából lemorzsolódva vagy éppen hogy befejezve azt, a korai gyermekvállalás sok esetben egy kibontakozóban lévő, de még nem kellően megalapozott párkapcsolatot véglegesít, amely további családi-partnerkapcsolati nehézségeket okoz. Az erős érzelmi alapú kötődésekre jellemző biztonsági támasz az ilyen párkapcsolatokban nincs jelen, hiányából fakadóan a szegénység okozta feszültségekkel való küzdelem is sokkal nehezebb. A fiatalkori gyermekvállalásra a szegénység közvetlenül hat, és bemutattuk, hogy az érintett fiatal nők elsősorban azért áldozatok, mert a korai gyermekvállalást befolyásoló társadalmi folyamatokra semmiféle befolyásuk nincs. Önálló jövedelmek híján, eltartottként, fiatal koruk ellenére a párkapcsolatban élő mélyszegény nők körében máris tapasztalhatók azok az egyenlőtlenségek, amelyek már ebben a korai életszakaszban is korlátozzák társadalmi integrációjukat, és hosszú távra rögzítik társadalmi kirekesztettségüket.

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Albert Fruzsina–Dávid Beáta (2006). A kapcsolati tőke dimenziói etnikai metszetben. In *Társadalmi Riport 2006*. TÁRKI, Budapest.
2. Albert Fruzsina–Dávid Beáta (2007). *Embert barátjáról: A barátság szociológiája*. Századvég, Budapest.
3. Bakó Tamás–Cseres-Gergely Zsombor–Kálmán Judit–Molnár György–Szabó Tibor (2014). *A munkaerőpiac peremén lévők és a költségvetés*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest.
4. Becker, G. S. (1981). *A Treatise on the Family*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
5. Bourdieu, Pierre (1985). Identitás és reprezentáció. *Szociológiai Figyelő*: 1, 7–22.
6. Bourdieu, Pierre (1998). Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 156–177.
7. Bukodi Erzsébet (2001a). A házasságkötés időzítése az egyéni életútban. *Statisztikai Szemle*, 79. évf., 4–5. szám 312–334.
8. Bukodi Erzsébet (2001b). Ki kivel házasodik? A házassági homogámia időbeli változása. *Statisztikai Szemle*, 79. 142–161.
9. Bukodi Erzsébet (2002). Ki kivel (nem) házasodik? A partnerszelekciós minták változása az egyéni életútban és a történeti időben. In: *Szociológiai Szemle 2002/2*. 28–58.
10. Coleman, J. S. (1998). Társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In: Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó, Budapest.
11. Czibere Ibolya (2012). *Nők mélyszegénységben. Személyes életvilágok és cselekvési perspektívák a mélyszegénységben élő nők mindennapjaiban*. L'Harmattan, Budapest.

12. Czibere Ibolya (2014). Települési és regionális egyenlőtlenségek a 18–29 éves ifjúsági korosztály körében. Munkaerőpiac-jövőtervezés-érvényesülés. In: Nagy Ádám–Székely Levente: *Másodkézből. Magyar ifjúság 2012*. ISZT Alapítvány – Kutatópont, Budapest 45–72.
13. Csige András–Kovács Imre (1995). Posztszocialista átalakulás Kelet- és Közép-Európa rurális társadalmában. In: *Szociológiai Szemle*, vol. 2. 49–72.
14. Csoba Judit (2010). A közfoglalkoztatás régi-új rendszere. Útközben az „Út a munkához” programban. *Esély*, 2010/1. 4–24.
15. Dávid Beáta (2010). Társas kapcsolatok – a kirekesztődés dimenziói. In Kóczé Angéla (szerk.): *Nehéz sorsú asszonyok feketén fehéren. Roma nők munkaerő-piaci és megélhetési lehetőségei két kistérségben*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségi Kutatóintézet, Budapest, 95–112.
16. Davis, Kingsley (1984). Wives and Work: Consequences of the Sex-Role Revolution. *Population and Development Review*, 10. 397–417.
17. DiMaggio, Paul–Mohr, John (1998). Kulturális tőke, iskolai teljesítmény és házassági szelekció. In: Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó, Budapest.
18. Feischmidt Margit (2013). Társadalmi kirekesztés és a mobilitás lehetőségei aprófalvakban élő, cigánynak tartott emberek életében. In: Kovács Katalin–Váradai Mónika Mária (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Argumentum Kiadó.
19. Ferge Zsuzsa (1991). Szegénység, Szegénypolitika. In: *Szociálpolitika és társadalom*. ELTE Szociológia Intézet és Szociálpolitika Tanszéke, Budapest.
20. Frey Mária (2001). Nők és férfiak a munkaerőpiacon. In: Nagy Ildikó–Pongrácz Tiborné–Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001*. Budapest, TÁRKI-Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága 9–29.
21. Frey Mária (2003). A gyermeknevelési támogatást igénybe vevő és családi okból inaktív személyek foglalkoztatásának lehetőségei és akadályai. In: Lenkei Gábor (szerk.): *Demográfia, foglalkoztatás, női munkavállalás. Stratégiai Füzetek 14*. MEH Stratégiai Elemző Központ, Budapest.
22. Füzér Katalin (2015). A bizalom társadalomelmélete és a társadalmi tőke szociológiaelmélete. In: *Századvég* 78. szám 2015. 4. 5–18.
23. Gold, R.–Kennedy, B.–Connel, F.–Kawachi, I. (2002). Teen Births, Income Inequality, and Social Capital: Developing an Understanding of the Causal Pathway. *Health and Practice*, 8: 77–83.
24. Granovetter, Mark (1991). A gyenge kötések ereje: A hálózatelmélet felülvizsgálata. In: Angelusz Róbert–Tardos Róbert: *Társadalmak rejtett hálózata*. Magyar Közvéleménykutató Intézet, Budapest.
25. Gyukits György (2009). A szegénységben élő fiatalok anyák életminősége és a szociális ellátórendszer. *Publicationes Universitatis Miskolciensis XVI*. 1. Miskolc 2009. 179–189.
26. Juhász Pál (2006). *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*. Új Mandátum Kiadó–Jelenkutató Alapítvány, Budapest.
27. Kalmijn, Matthijs (1998). Inter marriage and Homogamy: Causes, Patterns, Trends. *Annual Review of Sociology*, 24. 395–421.
28. Kapitány Balázs–Spéder Zsolt (2012). Gyermekvállalás. In: Öri Péter–Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2012*. KSH, Budapest.

29. Kelly, M. Patricia Fernandez (1998). Társadalmi és kulturális tőke a városi gettóban: következmények a bevándorlás gazdaság-szociológiájára. In: Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó, Budapest.
30. Koncz Katalin (2002). A társadalmi kirekesztettség és a szegénységkockázat nemek szerinti különbségei. *Esély*, 1. sz. 59–86.
31. Kotics József (2013). „A mai napnak való vagyok...” Tartósan munkanélküliek megélhetési stratégiái. In: Nagy K. (szerk.): *A szociális segély csökkentésének hatásai a vidéki Magyarországon, 2012 – interdiszciplináris dokumentáció*. Pillangó Kutatás. Pro Cseréhát Egyesület, Budapest.
32. Kovách Imre (2012). *Vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Argumentum–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest (244 p).
33. Kovács Katalin (2013). Területi, társadalmi hátrányok és beavatkozási politikák. In: Kovács Katalin–Váradai Mónika Mária (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Argumentum, Budapest.
34. Kovács Katalin–Király Gábor (2015). A jól-lét szubjektív összetevői és objektív meghatározottságai a hátrányos helyzetű vidéki térségekben. In: Szirmai Viktória (szerk.) *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár.
35. Kovács Katalin–Váradai Mónika (2013). Előszó. In: Kovács Katalin–Váradai Mónika Mária (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Argumentum, Budapest.
36. Köllő János–Scharle Ágota (2011). A közcélú foglalkoztatás kibővülésének hatása a tartós munkanélküliségre. In: Fazekas Károly–Kézdi Gábor (szerk.): *Munkaerő-piaci Tükör 2011*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet–OFA, Budapest.
37. Ladányi János–Szelényi Iván (2004). *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest.
38. Lakatos Ildikó (2001). A férfiak és a nők munkaerő-piaci helyzete. In: Frey Mária (szerk.): *EU-komform foglalkoztatáspolitikai*. Budapest, OFA 465–488.
39. Megyesi Boldizsár (2015). A társadalmi tőke negatív hatásai. In: *Századvég* 78. szám 4. 107–128.
40. Messing Vera (2006). Lyukakból szőtt háló. Háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében. *Szociológiai Szemle* 2006/2. 37–54.
41. Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit (2000). Kísérlet a „tradícióörző” és az attól elszakadó, „modernizálódó” családi értékek empirikus vizsgálatára. In: Spéder Zsolt–Tóth Pál Péter (szerk.): *Emberi viszonyok. Cseh-Szombathy László tiszteletére*. Századvég Kiadó, Budapest.
42. Sik Endre (2012). *A kapcsolati tőke szociológiája*. Eötvös Kiadó, Budapest.
43. Spéder Zsolt (2002). *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Budapest.
44. Szabolcska Orsolya (2008). Sorsukba zárva. In: Váradai Mónika Mária (szerk.): *Kistélepülések lépéskényszerben*. ÚMK, Budapest.
45. Szalai Júlia (2002). A társadalmi kirekesztettség egyes kérdései az ezredforduló Magyarországn. *Szociológiai Szemle*, 2002/4, 34–50.

46. Szántó Zsuzsa–Susánszky Éva–Berényi Zoltán–Sipos Flórián–Murányi István (2016). A jól-lét fogalmának értelmezése az európai szakirodalomban (2009–2014). In: *Metszetek* Vol. 5. (2016) No.1.
47. Timár Judit–Kovács Katalin–Váradai Mónika Mária (2015). Jól-lét deficit a hátrányos helyzetű kistérségekben. In: Szirmai Viktória (szerk.): *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár.
48. Váradai Mónika Mária (2007). Szegénység, kirekesztettség. In: Kovács Éva (szerk.): *Közöség tanulmány*. Néprajzi Múzeum–PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest, 69–87.
49. Váradai Mónika Mária (2015). Szegénység, projektek, közpolitikák. *Tér és Társadalom* 29. évf. 1. szám. 69–96.
50. Váradai Mónika Mária–Virág Tünde (2015). A térbeli kirekesztés változó mintái vidéki területeken. In: *Szociológiai Szemle* 25(1). 2015/1. 89–113.
51. Virág Tünde (2009). Szegények a kistérségek fogságában – a szociálpolitika mindennapi gyakorlata egy hátrányos helyzetű térség településein. *Esély* 2009/4. 38–45.
52. Wilson, Patricia. A. (1997). Building Social Capital: A Learning Agenda for the Twenty-first Century. *Urban Studies*, 34, 745–760.

Borbély Sándor

Kompenzációs mechanizmusok és egyensúlyteremtő stratégiák egy vegyes (magyar- roma) etnikai összetételű határvidéki településen

Kivonat

A tanulmány egy olyan északkelet-magyarországi településsel, Kispaláddal foglalkozik, ahol a magyar és roma etnikai közösségek több generáció viszonylatában létrejött, aszimmetrikusan integrált együttélési közösséget alkotnak. A kutatás célja azoknak a mikroszintű mechanizmusoknak – hétköznapi beszédhelyzeteknek, rutinszerű cselekvéseknek és intézményes gyakorlatoknak – az antropológiai vizsgálata, amelyek az aszimmetrikus etnikumközi helyzetekben csökkentik az etnikai együttélést tartósan destabilizáló gazdasági, társadalmi, hatalmi egyenlőtlenségeket. A tanulmány a faluban található vallási intézmények – a roma neoprotestáns kisegyház, valamint a magyarok által dominált református felekezet – funkcionális szerepét elemzi behatóbban. Ennek kapcsán arra keresi a választ, hogy a lokális együttélésben érdekelt etnikai közösségek tagjai a vallási intézmények, valamint különféle rituális (ünnepi) gyakorlatok segítségével hogyan szabályozzák, befolyásolják vagy éppen alakítják át az etnikai csoporton belüli és az azok közötti gazdasági, társadalmi, hatalmi egyenlőtlenségeket.

Kulcsszavak: hatalom, etnicitás, interetnikus kapcsolat, egyenlőtlenségek, aszimmetrikus integráció, etnikai egyensúlyi helyzet

Abstract. Compensatory Mechanisms and Balancing Strategies of an Ethnically Mixed (Hungarian-Roma) Community in a Borderland Settlement

This study discusses the case of a village from North-Eastern Hungary, called Kispalád, where the Hungarian and Roma ethnic communities have been living together for many generations, forming an asymmetrically integrated community. The purpose of this research is to anthropologically analyse those micro-level mechanisms (everyday speech situations, routine actions and institutional practices), which reduce economic, social and power inequalities that permanently destabilise the asymmetrical interethnic situation.

This study makes a thorough analysis of the functional role of religious institutions (Roma Neo-Protestant church and Hungarian Protestant Church) in the village. In this context, I am investigating how the members of these local communities control, influence or even convert the intra- or interethnic economic, social and power inequalities with the help of religious institutions, as well as various ritual (ceremonial) practices.

Keywords: power, ethnicity, interethnic relations, disparity, asymmetrical integration, ethnic equilibrium

Az etnicitás és az etnikumközi kapcsolatok empirikus szociológiai, antropológiai kutatásával foglalkozó munkákban – néhány fontos kivételtől eltekintve (Cohen 1974, Schermehorn 1978, Olzak–Nagel 1986, Bentley 1987) – a hatalom- és politikaelméleti szempontok sokáig

nem kaptak kellő figyelmet. Az utóbbi néhány évtizedben ez a tendencia – nem kis részben a posztkolonialista kritikai fordulat, valamint a gender-vizsgálatok hatására – jelentősen változott. Ennek köszönhetően a rendszerváltás óta több mérvadó vizsgálat született arról a kérdésről, hogy a nemzetállami intézmények miként termelik újra a nemzetalkotó többség hegemon hatalmát és erősítik meg a kisebbségi csoportok másodlagos gazdasági, szociokulturális szerepeit. (Anderson 1991:164–170; Eriksen 2011: 89–105, Jenkins 1994., Pels 1997, Omi–Winant 1994; Winant 2000 stb.).

A magyar–roma együttélés magyarországi szakirodalmában szintén régóta fontos téma a jövedelmi, munkaerőpiaci, oktatási, területi, hatalmi egyenlőtlenségek, valamint az azokat kifejező etnikai kategóriák, kirekesztő gyakorlatok és politikai ideológiák kérdésköre. (A teljesség igénye nélkül: Babusik 2002, Baranyi 2005, Feischmidt–Szombati 2014: 371–400, Feischmidt 2014: 401–447., Horváth–Landau–Szalai 2000, Kertesi 1995, 2000, 2003, Ladányi–Szelényi 2002, 2004, Neményi–Szalai 2005, 2004, Szalai 2002, Szuhay 2013, Utasy–Mészáros 1991, Virág Tünde 2010 és mások.)

A felfokozott és szerteágazó kutatói érdeklődés ellenére azonban, a lokális együttélési helyzetek és az ezek keretétől szolgáló aszimmetrikus etnikumközi kapcsolatok leírását szolgáló, hagyományos értelmezési modellek és fogalmak (határképzés, szegregáció, asszimiláció, szeparáció, nacionalizmus, etnikai stigmatizáció stb.) egyre inkább veszítenek megvilágító erejükből. Ennek számos oka van, illetve lehet, amelyek közül az alábbiakban csupán három – a magyar–roma etnikumközi kapcsolat antropológiai kutatása szempontjából fontosabb – tényezőt emelnek ki:

1. Az 1970-es évektől az etnikai kutatások diszciplináris elkülönülésének, autonóm tudásterületté válásának egyik fontos – s talán kevésbé problematizált – következménye volt, hogy az etnikai különbségtétel és a hozzá kapcsoló bizonyos diszkreditáló mechanizmusok (előítéleteség, diszkrimináció, hátrányos megkülönböztetés, szegregáció, hatalmi alárendelés) vizsgálata kikerült a hierarchiateremtő gyakorlatok átfogó és komplex rendszerének elemzési köréből. Az „*etnikai*” egyenlőtlenségek problémája az együttélési helyzetek kitérített – bizonyos értelemben túlexponált – témájává vált, amely nagyon gyakran nem engedi látni a lokális közösségeken belül kialakult, eltérő minőségű kapcsolatviszonyok sokféleségét és diverzitását (Cağlar 1998, Eriksen 2008: 234), valamint az ehhez kapcsolódó mechanizmusok kölcsönös egymásra vonatkozásának legfontosabb összefüggéseit.

2. Az etnikai – ezen belül a magyar–roma – együttélést vizsgáló hazai szociológiai, antropológiai vizsgálatokban elsősorban a csoportközi differenciáló tényezők és konfliktusok, nem pedig a stabil együttélési helyzetek, pontosabban az azokat elősegítő egyensúlyteremtő technikák, társadalmi gyakorlatok álltak az érdeklődés középpontjában (Biczó 2013: 66). Ennek eredményeképp, a közgondolkodásban és a szakmai közvéleményben is széles körben elterjedt az a nézet, hogy az etnikai különbségtétel és azt kísérő szélsőségesebb megnyilvánulások (etnocentrizmus, nacionalizmus, xenofóbia) a személy- és csoportközi együttélést hosszú távon „veszélyeztető” vagy legalábbis az etnikai együttélést megnehezítő, magas konfliktuspotenciállal rendelkező faktorok.

3. A romákkal szembeni hátrányos etnikai, gazdasági, társadalmi, jogi megkülönböztetés jelenségkörét elemző kutatások nagyon gyakran a hazai politikai rendszer aktuális válságára, az állami gazdasági, társadalmi elosztási mechanizmusok igazságtalanságára, egyszóval a modern

demokrácia működési zavaraira vonatkozó kritikaként fogalmazódnak meg (Dupcsik 2005: 479–480, Feischmidt 2010: 19). A „cigánykérdés” politikai telítettsége, valamint az elnyomott, jogfosztott kisebbségi csoportokkal szembeni kutatói szolidaritás azonban az etnikai egyenlőtlenségek tudományos elemzésében nem ritkán korlátozó értékű megismerési perspektívákat alakít ki. A normatív, értékelvű szemlélet következménye lehet például, hogy a romákkal foglalkozó tudományos diskurzus – kimondva vagy rejtett módon – a társadalmi kirekesztés mechanizmusait (a diszkriminációt, az előítéletet, a negatív heterosztereotípiát, a szegregációt, a stigmatizációt, a gazdasági és státuszbeli egyenlőtlenségeket) általában negatívan, míg a befogadás mozzanatait pozitívan értékeli.

Ezek a tényezők az utóbbi két évtizedben a magyarországi romakutatásban egy jól kivethető módszertani, elméleti tradíció kialakulásához vezettek, amelyre nem ritkán a lokális együttélési helyzetekben megnyilvánuló *hatalmi viszonyok dekontextualizálása, az etnikumközi egyenlőtlenségek konfliktusorientált személete és az etnikai különbségtétel kriminalizálása* a jellemző.

Ezzel szemben tanulmányomban – a fenti megközelítéstől eltérően – amellet próbálok érvelni, hogy:

1. A magyar–roma etnikai különbségtételt kísérő hatalmi gyakorlatokat (kizárás, elkülönítés, lefokozás, alárendelés stb.) kizárólag az adott cselekvések minőségét, helyi értékét meghatározó kompensációs (befogadás, felértékelés, kiegyenlítés stb.) eljárások összefüggésében érdemes vizsgálni. Ezt a megközelítést indokolja, hogy a diszkreditáló, stigmatizáló és azt ellensúlyozó társadalmi vagy szimbolikus praxisok – kutatási tapasztalataim szerint – a legtöbb esetben egyidejűleg lépnek fel, kölcsönös átfedések és egymásra vonatkozások vannak közöttük, miközben nem ritkán a társadalmi élet különböző (gazdasági, politikai, vallási stb.) területein nyilvánulnak meg vagy fejtik ki hatásukat.

2. Az etnikai diszkrimináció és az etnikumközi kapcsolatokban megfigyelhető alá- és fölérendeltségi viszonyok – az együttélésben érdekelt felek szempontjából – nem normasértő, hanem éppen ellenkezőleg, normakövető magatartások: a helyi, falusi társadalomban a hagyománytapasztalat szerves részét képezik. A hatalmi egyenlőtlenségek ezek szerint nem a lokális közösség működési zavarait (anomáliáit), hanem sokkal inkább a változásokkal szemben megnyilvánuló ellenálló-képességét és stabilitását jelző rendszerelemek. Ezek alapján maga az etnicitás is mint differenciateremtő mechanizmus általában a státusz- és hatalmi egyenlőtlenségek kontextusában, vagyis – Grinker megfogalmazása szerint – a kulturálisan elkülönülő csoportok aszimmetrikus integrációja által konstituálódik (Grinker 1994: xii).

3. Az interetnikus nyelvi, szociokulturális, gazdasági, jogi kapcsolatviszonyok aszimmetrikus felépítése – ugyancsak a lokális szintér szereplői nézőpontjából szemlélve – nem csoportkonfliktus, hanem sokkal inkább az etnikai *egyensúlyi helyzetek* megalapozását szolgáló, funkcionális szerepű eszköz. A vizsgált magyar és roma részközösségek az etnikai diszkriminációban nem a helyi társadalom demokratikus működését elbizonytalanító veszélyt, hanem különféle tökefajtkra (Bourdieu 1999) konvertálható erőforrásokat látnak, amelyekhez kölcsönösen folyamodnak a magyar–roma kapcsolatok meghatározásáért, átalakításáért vívott szimbolikus harcban.

Jelen tanulmány azoknak a mikroszintű antropológiai vizsgálatoknak a sorába illeszkedik (Berta 2014, Bakó 2006, Bodó 2002, Fosztó 1998, Oláh 1996a, 1996b, Peti 2008, Szabó Á. 2002 és mások), amelyek a roma–magyar etnikai együttélés vizsgálatában a kapcsolati viszo-

nyok performativitására, dinamikus kölcsönhatására és funkcionális szerepére helyezik a hangsúlyt.

A tanulmány egy olyan interetnikus alaphelyzetet mutat be, amelyben az aszimmetrikus etnikumközi kapcsolatok történeti, azaz (időben) tartósan fennálló, stabil képződménynek tűnnek. A vizsgált településen több generáció óta élnek együtt „magyarok” és „cigányok”, a közöttük lévő feudális eredetű, hierarchikus gazdasági, társadalmi kapcsolatok azonban – látható módon – nem vezetnek etnikai konfliktusok kialakulásához.

Mi lehet ennek az oka? Melyek azok a lokális mechanizmusok, amelyek az aszimmetrikus etnikumközi helyzetekben csökkentik az etnikai együttélést tartósan destabilizáló gazdasági, társadalmi, hatalmi egyenlőtlenségeket? Egyáltalán: milyen reaktív cselekvések, beszédhelyzetek, kulturális praxisok segítségével kerülnek el a bipoláris etnikai együttélési helyzetek résztvevői a csoportközi vagy a csoporton belüli konfliktusokat, egyszerűen hogyan stabilizálják a helyi társadalmat?

Az elemzés célja, hogy az empirikus társadalomkutatás módszertani eszközeivel feltárja azokat a mikroszituációs helyzeteket és hétköznapi technikákat, amelyek az etnikai együttélés és a csoporton belüli integrációs folyamatok szempontjából meghatározóak lehetnek.

I. A VIZSGÁLT FALU

A vizsgálat helyszínül szolgáló település, Kispalád Magyarország északkelet-alföldi részén, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye aprófalvas térségében található. A falu tájféldrajzi értelemben a Szatmár–Beregi-síkság szatmári felén, a magyar–ukrán–román hármas határ, valamint a Tisza–Túr folyók által behatárolt területsávban helyezkedik el.

A település tágabb környezetét alkotó régió, a keleti határvidék Magyarország egyik legkiterjedtebb gazdasági válságövezete, amelyre általánosan jellemző az országos átlagot magasán meghaladó munkanélküliség, a rossz infrastrukturális ellátottság, az elvándorlás, az elnéptelenedés, a roma népesség területi koncentrációja és a kedvezőtlen természeti adottságok (Baranyi 2007: 67).

A 2001-es népszámlálás szerint a lakosság 92,5% (511 fő) magyarnak, 7,5 % (42 fő) cigánynak vallotta magát (KSH 2002: 70). Ettől azonban jelentősen eltérő etnikai arányokat tükröz a helyi önkormányzat felmérése. A 2006-ban készített községi nyilvántartás szerint ugyanis a helyi népesség (607 fő) mintegy 65 %-a (399 fő) a romák közé tartozott, ami arra enged következtetni, hogy már a 2001-es hivatalos népszámlálás idején is a magyarság a falu lokális kisebbségét alkotta. Ezt erősítették meg az empirikus kutatás tapasztalatai is. A településen végzett terepmunka utolsó évében (2014) a kispaládi romák és magyarok becsült aránya 75–25 % körül volt.

A falu jelenlegi etnodemográfiai viszonyainak kialakulásában regionális és mikroszintű – demográfiai, migrációs és történeti – folyamatok egymást erősítő hatásai játszottak meghatározó szerepet.

A „cigány” népesség jelenlétére a településen már a 19. században is több sporadikus történeti adat utal, tényleges megtelepedésükre azonban viszonylag későn, csupán a két világháború közötti időszakban került sor. Ebben a korszakban, az egyik, 1923-ból származó történeti forrás

szerint „a vihar által megrongált templom kijavítása szükségletének fedezetéhez [...] nem csak az itt ideiglenesen lakó és más vallásfelekezetű állami szolgálatú egyének, hanem a legelső néposztály, ún. sármunkás – tagjai közül, mint reformátusok”, Orgován Juliánna, Orgován György, Berki Sándor 100, 1000, 100 koronát adományoztak (Kispaládi Református Egyház Aranykönyve 1910: 10).

A rövid bejegyzés, a romák lokális története szempontjából, két okból is jelentős. Egyrészt a kollektív emlékezet a szövegben megnevezett három személyhez társítja a faluban jelenleg előforduló „cigány” családok eredetét – mint mondják „ezek vótak a törzs”, vagyis a helyi társadalomban a „legrégibbi”, az „eredeti”, „a már valóban idevaló cigány” családok. Az idézet másfelől azért is érdekes, mivel alátámasztja, hogy a 19. századi efemer, főként iparos („rézműves cigány”) népességelemeket az 1920-as évektől fokozatosan felváltják a viszonylag stabil társadalmi státusszal rendelkező, letelepedett életmódot folytató roma családok. Más szóval azok az „idegenek”, akik integrációs szándékuk kinyilvánítására a közösségi célok támogatásán (az „adományozáson”) keresztül tettek kísérletet.

A két világháború között még csupán három-négy nagycsaládból álló roma kisebbség karakteresebb etnikai közössége az 1945 utáni szovjet politikai diktatúra évtizedeiben – a helyi szóhasználatban az „orosz időben”, a „pártrendszerben” – fejlődött.

Az államszocializmus időszakában az aprófalvas, városhiányos szatmári térség – s az általunk vizsgált konkrét település is – kimaradt az erőltetett szocialista iparosítási kampányokból. A régióban található falvak foglalkozásszerkezete így a szocialista tervgazdálkodás időszakában – a második világháború előtti állapotviszonyokhoz képest – szinte alig változott. A vizsgált faluban 1980-ban az aktív keresők (244 fő) között az agrártermelésben dolgozók aránya még mindig elérte a 68 %-ot (167 főt), amely csaknem 12 és félszer haladta meg a korabeli országos átlagot.

Az agrárszektor fejletlenségére, az alacsony mezőgazdasági jövedelmekre, az időszakos foglalkoztatásra, a munkaegység-alapú bérrendszerre, valamint a folyamatosan változó tulajdon- és birtokviszonyokra a népesség az agrártermelés és a település fokozatos elhagyásával reagált. A társadalmi emlékezet szerint ez volt az az időszak, amikor „szétment”, „megváltozott”, „megmozdult a falu”, vagyis a korábbi statikus életgyakorlatokat dinamikus gazdasági stratégiák (ingázó vagy migráns életformák) váltották fel.

A gazdaság kollektivizálását elszennvedő magyar családok a fiatal nemzedéket a paraszti életforma és az agrártermelés elhagyására motiválták. Az aktív korú lakosság az ötvenes évek végétől tömegesen vándorolt el a faluból a jobb megélhetési feltételeket biztosító városközpontok felé. A migráció mértékét jelzi, hogy 1960 és 1980 között a település népessége 23,7 %-kal (826 főről 609 főre) csökkent. Ennek negatív hatásait még az sem tudta ellensúlyozni, hogy az adott időszakban a természetes szaporodás éves átlaga elérte az 1,95 %-ot, az intenzív bevándorlás mértéke pedig két évtizeden keresztül mindvégig magas maradt.

Ezzel szemben a helyi roma lakosság jelentősebb része, az építő- és/vagy a nehézipari centrumokba (Budapest, Székesfehérvár, Tatabánya, Esztergom, Miskolc, Győr, Ózd) vándorolt, ahol elsősorban a szakképzés nélküli vagy az alacsony képesítésű (betanított, illetve segédmunkás) munkaköröket foglalták el. A faluban maradt roma családok főként a helyi térszében, az állattenyésztésben és a mezőgazdasági termelésben kaptak munkát, és csupán elvétve kerültek be a kisebb ipari üzemek (varroda, ruhaipari szövetkezet, fafeldolgozó üzem) magasabb

presztízsű és jövedelmű munkaköreibe. Ebből a szempontból a kollektív gazdálkodás munkaszervezeti hierarchiája csupán újratermelte, intézményesen megerősítette a hagyományos paraszti társadalmon belüli kialakult korábbi, aszimmetrikus etnikumközi viszonyokat: ebben az időben a településen mindenki tudta, kik tekinthető roma és nem roma családnak, mint ahogy egyértelmű volt az is, hogy melyek azok a specifikus gazdasági munkakörök, társadalmi státuszok és cselekvési lehetőségek, amelyekben a két csoport tagjai legitim módon megjelenhetnek.

Az 1980-as évek végétől a helyi társadalomban azonban radikális gazdasági és társadalomszerkezeti változások bontakoztak ki. A nyolcvanas évek közepétől, a szocialista ipari termelés összeomlásával egyre nagyobb méreteket öltött a deklasszáldott, szegény roma és nem roma népesség visszavándorlása a faluba. A megfizethetőbb életkörülményeket biztosító rurális térség szívéhatását növelte, hogy a piacgazdaságba történő átmenet során az állam munkavállalásra ösztönző hatása csökkent, miközben ezzel párhuzamosan a szociális ellátórendszerben vállalt szerepe fokozatosan felerősödött (az 1970-es évek második felétől pl. bevezették a szociális lakás-vásárlás, később a különféle transzferjövendelmek – szocpol, szociális segély stb. – rendszerét). Ez az az időszak, amikor – a lokális emlékezet szerint – a romák „elszaporodtak” a faluban, illetve a lakosság „összekeveredett”, „elvegyült”. Más szóval jelentősen megváltozott a helyi társadalom szerkezeti felépítése, és új alapokra helyeződtek a társadalmi együttélést korábban szabályozó hierarchikus etnikumközi kapcsolatok.

2. A MAGYAR–ROMA INTERETNIKUS ALAPHELYZET

A vizsgált településen a politikai rendszerváltás időszakában két, hatásait tekintve egymással ellentétes tendencia bontakozott ki.

1. Az egyik a faluban élő magyarok korábbi domináns társadalmi, etnodemográfiai pozíciójának megrendülése volt. A két etnikai közösséget érintő, az 1970–1980-as években kibontakozó, ellentétes irányú migrációs folyamatok a kilencvenes évek első felében kezdték éreztetni igazi hatásukat: a magyar népesség lélekszáma – az elöregedő nem roma népesség elvándorlása és kihalása következtében – 40% alá csökkent, miközben tovább gyorsultak a közösséget érintő kontraszelektációs (azaz a középosztálybeli, magasabb iskolázott, aktív korú magyar népesség végleges kitelepülésével kapcsolatos) folyamatok.

A faluban maradt magyar családok körében a rendszerváltás idején elindult egy utóparasztosodási folyamat, amely több vonatkozásban is (pl. a kiterjedt nagycsalád mint gazdasági egység, a generációkon átívelő mezőgazdasági tudás és tőke kontinuitása stb.) a kollektivizálás előtti gazdasági minták bizonyos elemének restaurálását hozta magával. A településen 2009-ben 12 olyan magyar gazdálkodó család volt, amely a privatizáció során szerzett saját vagy bérelt (20–150 hektár közötti) földterületen végezett mezőgazdasági termelést. Ezek a családok a falu mezőgazdaságilag hasznosítható földterületeinek csaknem egészét (1060 ha) birtokolták. A kis- és középnagyságú családi gazdaságok a szántóföldi növénytermesztésből (gabona, napraforgó, kukorica) származó bevételeiket számos egyéb stratégiával (másodfoglalkozás, üzletelés, kereskedelem stb.) egészítették ki. Ezek közül az utóbbi tíz évben a piacorientált kertészkedés: az „ugorkázás”, vagy „ugorkacsinálás” vált meghatározó szerepűvé.

A faluban 2009-ben a magyarok körében 9 olyan háztartást találtam, ahol a családtagok 1000 méternél hosszabb, 3500 méternél rövidebb uborkaültetvényen végeztek termelést; további négy család pedig a helyben megtermelt zöldség felvásárlásával és értékesítésével foglalkozott. Az agrár- és kertgazdálkodásból élő magyar lakosság megnövekedő munkaerőigényét jelenleg a határ túloldaláról érkező, főként illegális ukrajnai migránsokra építi. Ennek legfőbb oka, hogy a helybeli romák jelentős része a 2000-es évektől maga is fokozatosan bekapcsolódott az uborkatermesztésbe, azaz autonóm kertgazdaságokat alapított. A felvásárlás, az értékesítés és a hitelfelvétel fokozatos intézményesülésével több, korábban idény- és napszámos munkából élő roma család hagyta el a magyarok által dominált informális munkaerőpiaci rendszert, s adta át a helyét a külföldi munkavállalók különféle csoportjainak. [A magyar közbeszéd szerint a romák közül „már nagyon sok napszámba nem megyen, mert azt lenézőnek tartják”.]

A magyar agrárnépeség – mentalitása, életvezetési stratégiái, értékrendje, normái, fogyasztási preferenciái stb. alapján – két karakteresebb társadalmi réteget alkot. Az egyik – a részletek figyelembevétele nélkül – a családi üzemszervezetet alapító idősebb korcsoport, amelynek a gazdasági mentalitására tradicionálisabb (kolhozparaszti) minták követése a jellemző. A másik az a fiatalabb generáció, amelynek gazdasági viselkedését már nem a hagyománytapasztalat, a szokásjogok, hanem sokkal inkább egyfajta (modern) vállalkozói vagy agrárbefektetői attitűd irányítja: a tradicionális üzemek működésébe modern termeléstechinikai eljárásokat, a profitmaximalizálás érdekében pedig új, alternatív tőkefajtákat (hitel- és támogatásszerzés) és gazdasági tevékenység típusokat (üzemanyag- és cigarettacsempészet, határon átívelő kerekedés) vezetnek be.

A két korosztály tagjainak – megkülönböztető értékű vonásai ellenére – közös tulajdonsága, hogy a lokalitás keretei között mindkét csoport résztvevői a gazdasági elithez tartoznak, vagyis a tőke és a hatalom birtokosai. Ezek a családok irányítják a falu belső gazdasági mechanizmusait, a helyi munkaerőpiacokat, valamint az interetnikus kapcsolatok keretét szolgáló disztribúciós/redisztribúciós folyamatokat. A hétköznapi élet keretei között, a magyar gazdasági elit vezető pozíciói általában azokban a hierarchikus agrárszervezeti formákban objektiválódnak, amelyekben a patrónus-kliens viszonyként kezelt gazda-napszámos aszimmetrikus kapcsolatok az uralkodók (Szabó Á 2002). A gazdasági kooperációnak ezek a formái – ebben az értelemben – strukturálják az interetnikus kapcsolatokat: a domináns magyar és az alárendelt gazdasági pozíciókban megjelenő romák közötti informális hatalom gyakorlati működtetésében, fenntartásában és megerősítésében játszanak döntő szerepet. Ebből a szempontból a kispaládi magyarok poszttradicionális parasztosodásának egyik fontos következménye az volt, hogy a hagyományos munkaszervezeti formák újjáéledése együtt járt a romák magyarok között fennálló, korábbi, aszimmetrikus szerkezeti-funkcionális kapcsolatok revitalizációjával is. A mezőgazdasági termelés tradicionális formáinak visszatérése tehát – akár akaratlanul is – a „cigánnyal való bánásban” mintegy visszahozta azokat a feudális eredetű hatalomtechnikai megoldásokat, amelyeket a magyar „nagygazdák” a kollektivizálás előtti időszakban a „nincstelen” vagy a „napszámos” romákkal szemben alkalmaztak.

2. A másik, az előbbivel részben szemben álló tendencia, a kispaládi roma lakosság számotvető demográfiai növekedése („láthatóvá válása”), valamint belső differenciálódása volt. Ez utóbbi, vagyis a csoporton belüli jellemzőbb foglalkozásszerkezeti és jövedelmi különbségek alapján, a kispaládi roma közösséget három karakteresebb státuszcsoportha tagolhatjuk.

A legalacsonyabb társadalmi réteghez a helyi roma népesség különféle transzferjövödelmekből (gyes, gyed, szociális támogatás, banki hitel, „kamatos pénz”), valamint a napszámos-munkákból élő csoportjai tartoznak. A helyi önkormányzat felmérése szerint 2006-ban a település aktív korú lakosságának (275 fő) mintegy 55,2 %-a (152 fő) tartósan munkanélküli volt, a háztartásoknak (205) pedig több mint a fele (összesen 105) rendszeres szociális támogatásra szorult. E családok többsége szinte kivétel nélkül a helyi romák legalsó, kifejezetten mélyszegénységben élő rétegeiből rekrutálódtak.

Az etnikai csoporton belül előkelőbb helyet foglalnak el a relatíve rendszeres munkajövedelemmel, azaz a magyarok mezőgazdasági termelésétől bizonyos mértékig független, autonóm gazdasági stratégiákkal rendelkező családok. Kispaládon 2009-ben összesen 21 olyan roma háztartás volt, amelynek tagjai kiegészítő vagy főfoglalkozásként kertgazdálkodást folytattak. Ebből 4 család 2000–1000 méter, további 14 roma nagycsalád pedig 600–200 méter hosszú uborkaültetvényt művelt. Ezek a romák – a magyarok diskurzusában: a „normálisabbja”, az „iparkodó cigányok” – azonban kizárólag a kertgazdálkodásból általában csupán csekély és időszakos jövedelemre tesznek szert. Így az év nagyobb részében – a pauperizált, „szegény” romákhoz hasonlóan – nagyon gyakran különféle szociális transzferjövödelmekből élnek.

A terepkutatás idején, a vizsgált településen mindössze négy-öt olyan kifejezetten jómódú, magas társadalmi presztízsű roma család élt a faluban, amelynek lakáskörülményei, életvezetési gyakorlatai, fogyasztási preferenciái, értékrendje stb. az etnikai közösségen belül karakteresebben elkülönült. Ezek a családok vezető gazdasági-társadalmi pozícióikat elsősorban a határvidéki feketekereskedelem (az ember-, a cigaretta- és árucsempészet) segítségével érték el. Az ukrán-magyar határszakaszon az illegális gazdasági tevékenységformák elterjedésének köszönhetően több roma család gazdasági, társadalmi emancipációja – a lokális szóhasználat szerint a „szegény cigányok kifejlődése”, „felfejlődése”, „felkapaszkodása”, „kicsiszolódása” – bontakozott ki, amely azonban mindkét etnikai részközösség belső működésében, hierarchikus felépítésében jelentősebb zavarok és társadalmi feszültségek kialakulásához vezetett.

A csempészzel megszerezhető vagyon néhány roma család esetében olyan intenzív társadalmi felemelkedéssel járt együtt, amely a kisebbségi csoporton belül az intraetnikus egyenlőtlenségek masszív, intézményes rendszerét alakította ki. A jövedelmi és presztízskülönbségek kiéleződése és állandósulása következtében a roma közösség korábbi kohéziós ereje csökkent, a rokonsági hálózatok integrációs képessége pedig veszített korábbi jelentőségéből.

A romák bizonyos részét érintő társadalmi mobilitás azonban nem csupán a kisebbségi csoport belső viszonyaiban okozott radikális változásokat, de – ezzel párhuzamosan – hatályon kívül helyezte az interetnikus egyenlőtlenségek korábbi rendszerét is. A gazdasági elitpozíciókat elfoglaló roma családok, magasabb társadalmi státuszaiknak megfelelően az elmúlt évtizedben a magyarokhoz hasonló modern életvezetési gyakorlatokat (kétygyerekes családmódel, tőkeakkumulálás, visszafogott fogyasztó magatartás stb.), racionálisan szabályozott gazdasági stratégiákat (kertgazdálkodás) alakítottak ki. A roma elit akkulturációja – más szóval „gázdúsodásának” (Nagy 2007: 21–22) folyamata – ugyanakkor szükségszerűen vezetett el a romák és a magyarok között évtizedekig fennálló szociális, kulturális, gazdasági különbségek fokozatos eltűnéséhez és az az etnikai csoportok elmosódásához.

Az így kialakult helyzetet mindkét etnikai közösség különféle informális stratégiákkal próbálta meg ellensúlyozni: a társadalmi élet különféle (gazdasági, szociális, politikai) területein az

etnikai egyenlőtlenségek restaurálását és az etnikai közösségek belső kohézióját visszaállító, illetve azt megerősítő kompenzációs mechanizmusokat dolgoztak ki és alkalmazták.

Ezek közül az egyensúlyteremtő stratégiák közül a továbbiakban csupán azokat veszem szemügyre, amelyek a vallási élet területén nyilvánultak meg és fejtették ki hatásukat. Az alábbi két vázlatpontban az intézményesült vallási, szimbolikus és rituális gyakorlatoknak az objektív (konkrét) társadalmi-politikai viszonyok megformálásában, átalakításában és befolyásolásában játszott szerepét kívánom megvilágítani. Ennek kapcsán a továbbiakban egyfelől azt próbálom alaposabban megvizsgálni, hogy a vallási intézmények miként vesznek részt a lokális társadalom stabilizálásában, azaz miként szorítják társadalmilag szervezett, szabályozott keretek közé az intra- és interetnikus egyenlőtlenségek fennálló rendszerét? Másfelől arra a kérdésre keresem a választ, hogy mi a szerepe a vallási diskurzusnak az etnikai alapú szegregáció, a diszkrimináció, a hatalmi alávetés, valamint az ezekkel szemben álló társadalmi cselekvések (integráció, befogadás, politikai emancipáció) ideológiai megalapozásában?

A kispaládi roma kisegyház társadalmi funkciója

A kispaládi roma közösség a „saját” etnikai csoporthoz tartozó személyek társadalmi előrelépését, mobilitási törekvéseit, valamint a csoporton belüli dezintegrációs folyamatokat produktívan szabályozza a neoprotestáns kisegyház intézménye segítségével.

A „cigány” misszió kezdetei a szűkebb régió falvaiban – Csalolcon, Túricsén, Méhteleken, Kölcésben és Uszkában – a hetvenes évek elejéig nyúlnak vissza. A térségben kibontakozó karizmatikus mozgalom következményeként Kispaládon 1974-ben, magyar hittérítők munkája nyomán alapítottak pünkösdista gyülekezetet. A romák közül néhányan már ekkor megtértek, a helyi neoprotestáns kisegyházak megerősödésére azonban valójában csupán a rendszerváltás utáni években került sor.

A faluban élő, magukat vallásosnak tartó roma családok jelenleg három, egymással rivalizáló neoprotestáns felekezet tagságához tartoznak. Az egyik a Szabadkeresztény Gyülekezet, amely a romák középrétegébe tartozó nagycsaládok (összesen 15 háztartás) tagjait fogja össze. A másik az előzőnél jóval később, 2000-ben alakult és a Krisztus Szíve Egyház nevet viseli. Az idetartozó roma családok különféle – gazdasági és személyes – érdekkellentétek miatt váltak ki a szabadkeresztények közül és alapítottak önálló gyülekezetet. E felekezet tagsága a helyi roma közösség peremhelyzetű, deprimált rétegeiből (összesen 14 nagycsalád) rekrutálódik. A térség legnagyobb – országos – hírnevű roma kisegyháza azonban az egyik közeli településen, Uszkában található. Kispaládról ide csupán három, a helyi roma népesség elitrétegéhez tartozó nagycsalád jár heti rendszerességgel.

A három gyülekezet közötti presztízsbeli különbségek lényegében leképzik a helyi roma társadalmon belüli gazdasági, társadalmi egyenlőtlenségeket. Mindhárom roma kisegyház azonban – látható különbségeik ellenére – két általánosabb funkcióval rendelkezik:

1. Egyrészt – a magyar etnikai közösség felé – meghatározó jelentőségük van abban, hogy a csoportok közötti (interetnikus) hatalmi viszonyrendszerben a kirekesztést ellensúlyozó intézményként működjenek. Elsődleges feladatuk az etnikai autonómia egy sajátos formájának létrehozása és legitimálása, más szóval az, hogy intézményes módon képviseljék és kifejezzék a „cigány stílust”:

„A református templomba nem olyan, mint itt, hogy mondjam, *ott nem vagy olyan szabad*, mint a gyülekezetben, mert a *cigányoknak van egy stílusuk. Ez a zene, ez a tánc, és most ebből a világból, ha kilépel, ebből a világi életből*, érted, hogy mondom, akkor *belemensz egy ilyen hívő életbe, akkor is evvel a stílussal tudod dicsérni az urat, érted, mit mondok?*” (45 éves roma nő, Kispalád).

A neoprotestáns kisegyház – ahogyan azt a fenti idézet is mutatja – egy olyan környezetet biztosít, amelyben a romák etnikai identitásukat saját kulturális kódjaiknak és társadalmi igényeiknek megfelelően alakíthatják ki (Gog 2008: 62). Ezek a specifikus kódok azonban egy olyan párhuzamos társadalmi valóság szimbolikus felépítéséhez szolgáltatnak alapot, ahol a lokális etnikai hierarchia, a kizárás és alávetés megszokott eljárásai nem érvényesülnek:

„A gyülekezetben *egy otthonra találtunk*. Egy olyan otthonra, ahol valóban értékek vagyunk *Isten szemében. Ha az emberek [a 'magyarok' – B. S.] szemében nem is vagyunk értékek. A cigányokat mindig is lenézték, de Isten felemelt bennünket, királygyermekké tett bennünket*” (45 éves roma nő, Kispalád).

A rövidke interjúrészlet egyfelől arra utal, hogy a vallási közösség a romák számára az etnikai identitás megerősítésének, illetve az etnikai származás pozitív átértelmezésének lehetőségét biztosítja. Miközben azt is kifejezi, hogy a stigmatizált etnikai létből való kilépésre (Fosztó 2003, Cristea–Puiu-Chelcea 1997) számukra csupán a magyarok által dominált világon kívül, azaz kizárólag egy transzcendens kontextusban nyílik lehetőség. Az etnikus kisegyház intézménye – ebből a szempontból – tehát egy specifikus, társadalmilag konstruált tér („otthon”) szerepét tölti be, ahol a roma identitás mint különbségek kifejezése és védelme, továbbá a magyarok etnikai dominanciájának korlátozása egyidejűleg: a vallás által biztosított normák, értékek és szimbólumok segítségével megy végbe.

2. Az etnikus kisegyház másik funkciója, hogy a roma közösségen belül kialakult strukturális (gazdasági, társadalmi) egyenlőtlenségeket szituatív módon „eltörölje”, vagyis a csoport tagjait különféle rituális és profán gyakorlatok segítségével bizonyos helyzetekben integrálja.

A kispaládi roma népességen belüli szociális, gazdasági és presztízskülönbségeket a hétköznapi beszédhelyzetekben a csoport tagjai nagyon pontosan kifejezik és kategóriális szinten is jelölik. A roma gazdasági elit változatos fogalmakkal („retkesek”, „koszosok”, „mocskosok”, „aljasok”, „budisok”, „nagyon cigányok”, „negrók”, „full feketék”) azonosítja és határolja el magától a pauperizált, rossz anyagi körülmények között élő családokat. Ezek a diszkreditáló nyelvi alakzatok – a magyarok nemzeti és rasszdiskurzusaihoz hasonlóan – a roma elit gazdasági, társadalmi, életmódbeli, morális felsőbbrendűségét hangsúlyozzák:

„Hát idefigyeljen, azért, hogy iparkodik az ember, iparkodunk, hogy ne legyünk olyan *aljas, koszosok*, mert egy darabot ragasztunk a házhoz, mert inkább meghúzza az ember, de azt szeres-sük, ha *tisztán vagyunk*, hát már ezért nem gazdag az ember, mert *tisztán van, nem koszoson*. Azért, hogy *bejön a polgármester, vagy a jegyző, vagy valaki, oszt letud ülni, mert szépen, tisztán vagyunk, hát ezért mán nem vagyunk úrik*, vagy hogy mondjam. *Amér' tisztán vagy egy kis darabunk, nem koszoson dong a légy. Mer' némelyiknél dong a légy. Mer' kapnak 100 ezret, de megisz-szák, meg elgépezik. Van aki nem bánja, csak egyen, meg igyon. Ezért nem haladnak semmire, oszt ha küzdünk, megszólnak*. Hát rendezett körülmények között élünk, nem vagyunk ráutalva. *Rá vagyunk utalva, csak szeressük a tisztaságot, a tisztaságot...*” – fogalmazott az egyik vagyonosabb roma család tagja (53 éves roma nő, Kispalád).

A csoporton belüli presztízshierarchia azonban megmutatkozik az egyes roma családok térhasználatában és egymástól való fizikai elkülönülésében is. A magyarokhoz tudatosan igazoló, gádzsósodó roma családok – akiket a szegényebb romák „kényesek”-nek, „úrik”-nak, „új magyarok”-nak, „hungaristák”-nak neveznek – a falu belső, szimbolikusan felértékelt terében („a templom környékén”, a „központban”) laknak. Ezzel szemben a mélyszegénységben élő családok élettere és lakóházai a falu periferikus, alacsony státuszú tereiben találhatóak. Ide két településrész: a „Legújabb utca”, valamint a „Sor” tartozik, amelyet a roma és a magyar közbeszédben egyaránt „rezervátum”-ként, vagy „gettó”-ként tartanak számon. Ez a terület nagyon közel van ahhoz a fizikai térhez (a „téglagödörhöz”, a „meggyeshez”, a „telephez”), ahonnan a „régci cigányok”, a „törzs” származik. A mindennapi kommunikációs helyzetekben ez a pont a fejlődés origójának számít, amelyhez képest a vagyonosabb roma családok társadalmi mobilitásának („kiszakadásának”, „kiválásának”) eredményessége és sikere mérhető. Így a „rendes cigányok” – mint mondják – általában „nem járnak arra”, „kerülik azt a helyet, mert ott nagyon mocskosok a cigányok”, „ott agresszívek, isznak”, egyszerűen az egy „olyan hely, mintha egy teljesen más világ volna”.

Ezeket a csoporton belüli – kategoriálisan és egyéb módokon jelölt – jövedelmi, szociális, életmódbeli stb. különbségeket, valamint az ennek következtében kialakult feszültségeket az etnikus kisegyházak bizonyos funkcionális gyakorlatok (gazdasági redistribúció, csoporton belüli konfliktuskezelés, orvoslás) és különféle rituális tevékenységek (közös imádkozás, tanúságtétel, dicsőítés, áldáskérés, keresztelés stb.) segítségével oldják fel. Az egyik gyülekezeti tag megfogalmazása szerint:

„Mikor itt vagyunk és egymáshoz sűrünk, akkor mindenki megbékél, és akkor egy darabig nincs semmi harag köztünk, elfelejtjük. Ha egymást megbántunk, itt meg tudunk bocsátani egymásnak. Mondjuk, ha haragszok rád, a templomba biztos nem fogok odamenni hozzád. Tudod, ez olyan, mintha újjászületettél volna, mintha kicserélődtél volna. Olyan békeség van benned, mintha elfele szállná” (53 éves, roma nő, Kispalád).

Az etnikus kisegyház megteremti az intézményes feltételeit annak, hogy a gyülekezet tagjai a csoportidentitást ne a „primér” vérségi vagy a patriarchális viszonyok, hanem elsősorban egy transzcendens autoritás elképzelése alapján konstruált, új virtuális közösség tapasztalatából vezessék le: „Isten apánk, anyánk, testvérünk, rokonunk, mindenünk a bajokban, a nehéz próbákban” (49 éves roma férfi, Kispalád). Ebből a szempontból a karizmatikus kisegyházi mozgalom egy olyan *alternatív rokonsági rendszer* (Robbins 1996: 187, Gay Y Blasco 2008) létrehozásához szolgáltat alapot, amely a csoporton belüli jövedelmi, presztíz- és státuskülönbségek növekedése ellenére kialakítja az összetartozás, a közös identitás és csoportkohézió érzését.

A kispaládi romák azonban a csoporton belüli társadalmi mobilitás korlátozására, valamint az interetnikus különbségek elmélyítésére – a szakrális hierarchia politikai ideológiáján kívül – nagyon sokféle egyéb hétköznapi technikát is alkalmaznak. A teljesség igénye nélkül ilyennek tekinthető például a halál körüli rituális cselekmények (virrasztás, temetés, tor), a magyarokról szóló mindennapi negatív heterosztereotípiák alkalmazása (fösvények, zsigoriak, nem család-szeretők) vagy akár a két csoport életmódbeli, mentalitásbeli különbségeinek túlkommunikálása is, amelyek segítségével – a magyarokhoz hasonlóan – a kisebbségi roma közösség az etnikai identitás megerősítését, valamint a csoportthatárok (Barth 1969) kijelölését végzi.

E rutinszerű társadalmi gyakorlatok részletes elemzése nélkül is látható azonban, hogy az „azonosság” és „mátság” intézményes vagy diskurzív eljárásai olyan funkcionális eszközök, amelyek segítségével a roma etnikai közösség saját érdekei alapján konfigurálja újra a társadalmi valóságot; vagyis egyfelől ellensúlyozza, kiegyenlíti, összefogja a roma csoporton belüli kapcsolatokat, másfelől megváltoztatja, visszafordítja, átalakítja a kisebbségi és domináns társadalom közötti aszimmetrikus hatalmi viszonyokat.

A szociális valóság kulturális megformálásának hasonló eljárásait – reciprok variánsait – megtalálhatjuk a kispaládi magyaroknál is. A megvagyonosodott roma családok életformaváltását és szociális felemelkedését a magyar etnikai részközösség szintén összetett kulturális gyakorlatokon keresztül próbálja meg korlátozni.

Ezeket az – interetnikus egyenlőtlenségek, pontosabban a magyar nemzeti identitás szimbolikus rekonstrukciójára irányuló – eljárásokat a továbbiakban egyetlen fókuszált esemény, a faluban rendezett református jótékonyági bál antropológiai leírásával próbálom meg bemutatni.

A kispaládi református „magyar” felekezet

2008. augusztus 9-én a kispaládi református magyar gyülekezet egy jótékonyági bált szervezett annak érdekében, hogy pénzt gyűjtsenek a faluban található, időközben romossá vált templom épületének felújításához.

A falu főterén álló templomot a kispaládi református gyülekezet 1910-ben építette, amely ekkor még mintegy nyolcszáz tagot számlált. A magyar családokat tömörítő református gyülekezet taglétszáma – a települést érintő elvándorlás és negatív demográfiai folyamatok hatására – az elmúlt évtizedekben minimálisra csökkent: a nagyobb ünnepeken és vallási rítusokon (pl. karácsonyi, húsvéti istentisztelet, úrvacsoraosztás) általában legfeljebb 40-50 fő vesz részt; a hétköznapi liturgikus alkalmakon pedig rendszerint ennél is kevesebben (10-12 fő) látogatják a templomot.

A református felekezet tudatos és szisztematikus építését megnehezíti, hogy az elmúlt két és fél évtizedben 10 református lelkész váltotta egymást a faluban. Az empirikus terepkutatásom idején K. Gy. volt a falu református lelképásztora, aki 2006 és 2011 között – elődeihez hasonlóan – egyidejűleg több településen (Tiszabecs, Botpalád, Kispalád) teljesített szolgálatot.

Ezekben az években a lelkész és a református gyülekezet viszonya bizonyos mértékig konfliktusos volt, mivel az egyházközség vezetője elutasította a református magyarok etnikai bezárkózását; affirmatív módon tekintett a település lakosságának többségét kitevő „cigány” népeségre. A református lelképásztor – a megérkezését követő néhány évben – a kispaládi romák felekezeti integrációja érdekében több változtatást is megpróbált bevezetni a reformátusok életébe (pl. ökumenikus vallási énekeket tanított a gyülekezeti tagoknak, a romák számára lehetővé tette a „hangos imádkozást” az istentiszteleti alkalmakon, profanizálta a korábbi vallásgyakorlatot). Ezeket a változásokat a magyar családok azonban javarészt a tradicionális társadalmi rend hatályon kívül helyezéseként, valamint a romák, magyarok közötti etnikus-felekezeti határok tudatos lerombolásaként értékelték, és többször heves tiltakozásuknak adtak hangot.

A templom épületének felújítása hatalmas erőfeszítéseket és anyagi áldozatokat követelt a református gyülekezet tagjaitól. Az elképzelésekkel szemben megfogalmazható racionális érvek – az egyháztagok alacsony létszáma, előregedő korszerkezete, deprimált jövőképe, az anyagi beruházás hatalmas költségei, a nyolcszáz fős épület kihasználatlansága – ellenére a közösség

nagy erővel fogott hozzá a tervek megvalósításához. A pénz előteremtését a faluban élő magyarok és távoli rokonaik egyaránt támogatták. A széles körű összefogás arra utalt, hogy a vallásgyakorlás intézményes kereteinek fenntartásáért folytatott küzdelem egyszersmind a magyarok és romák közötti csoporthatárok újradefiniálásáért, a nemzeti-etnikai identitást kifejező szimbolikus terek kisajátításáért vívott harc is:

„Azt a templomot a *kispaládi nép saját erejéből csinálta, a szüleink meg a nagyszüleink saját magok csinálták*” (74 éves magyar nő, Kispalád). „Az volt a *földi mennyország*. Kispaládnak az volt az ékessége” (80 éves magyar nő, Kispalád). „A *templom maga a jelképe* a falunak, meg a díszé” (44 éves magyar nő, Kispalád).

A kezdetben semlegesnek („vallásinak”) tekintett rendezvény („mehet, aki akar”, „mindenki előtt nyitva az ajtó”) ezáltal maga is fokozatosan etnicizálódott: az események előrehaladtával a felekezeti tartalmakkal szemben egyre inkább előtérbe kerültek a nemzeti identitást, a „magyarságot” reprezentáló elemek. [Úk külön *hívők, a magyar magyar.* „Ez most *magyar rendezvény*. Mikor úk rendeznek rendezvényt, az az övék.” stb.]

A rendezvény előkészítő szakaszában a „magyar” nemzeti- és csoportidentitás megerősítése a „cigányok” idegenségének reflektálásán keresztül, két dimenzióban ment végbe: az egyikben az *elkülönítés és kizárás*, a másikban az *alárendelés és hasznosítás* volt a diskurzus célja; az etnikai kategorizáció tehát egyrészt a megkülönböztető „idegen” (a, b), másrészt a függő státuszban megjelenő „idegen” (c) kialakítására törekedett. Ezt mutatja be az alábbi három kiragadott példa is:

a) Az első, a felekezeti esemény elnevezése körül kirobbant vita. A református presbitériumon belül általános felháborodást keltett, hogy a falu lelkésze, a gyülekezet határozott tiltakozása ellenére, az ünnepségre szóló meghívókat a lakosság egészéhez eljuttatta, azaz meghívta a „cigány”-okat is. A konfliktust tovább fokozta, hogy a meghívókon a lelkész a „jótékonyági *bál*” kifejezést tüntette fel, amely a „magyar” beszédközösség tagjaiban olyan „negatívan” értékelt viselkedésformákat (zenélés, táncolás, hangoskodás, evés, ivás, mulatozás stb.) idézett fel, amely a mindennapi nyelvhasználatában határozottan utalt a „cigány stílus”-ra mint deviáns felekezeti magatartásra. („A cigányok minden héten tartanak nagy dáridót...”, „hókuszpókolnak, zené’nek, meg táncolnak”, „nincs olyan hét, hogy ne dáridóznának, viszik a nagy tálcán a szendvicseket...”, „oda járnak ott kornyikolnak, meg tapsolnak, meg a fene tudja, mit csinálnak...”) [csoportinterjú a református presbitérium tagjaival, Kispalád – készítette: Feischmidt Margit]. Ezeknek a „pejoratív” jelentéslehetőségeknek a kizárására, redukálása érdekében a református gyülekezet nagyon élénk egyeztetéseket folytatott az esemény *helyes*, azaz a csoport jelentésszándékát pontosan tükröző elnevezésről. A „magyar” etnikai csoport tagjai ugyanis egyértelművé akarták tenni, hogy a „cigány”-nak és a hozzákapcsolható „normasértő” magatartásformáknak *nincs helye* az adott rendezvényen. Ennek érdekében a helyi egyházi elit különféle meghatározásokat vezetett be a köztudatba („összejövetel”, „rendezvény”, „jótékonyági est”, „teaest”, „teadélután”, „beszélgetőest”). Ezeknek az alternatív nyelvi megoldásoknak a segítségével – látszólagos etnikai semlegességük ellenére – a magyar közösség érzékletes, megfogható formában fejezte ki a két felekezet szokásgyakorlatai közötti különbségeket (azt a tapasztalatot, hogy a hívők „teljesen más felfogásúak”, a „cigányok”-nak és „magyarok”-nak „nem egy az elképzelése semmiről”), illetve direkt nyelvi aktusokon keresztül határolta el egymástól a két csoportot. A látszólag jelentéktelennek tűnő nyelvi performanszok szerepét növelte, hogy azok

a magyar közösség tagjai számára az etnikai határok kijelölését olyan nyílt kommunikációs helyzetekben is lehetővé tették, amikor a „cigány” másságának kimondására (a „lecigányozásra”) egyébként nem lett volna lehetőség.

(b) Az etnikai határbéjelölés másik példája megvagyonosodott, státuszváltó („szinte magyar”, „kimagyarosodott”) roma családok kizárása bizonyos társadalmi cselekvésekből és tevékenységekből.

A kispaládi magyarok a „cigány” csoport különbségét számos diskurzív technika (pl. „rég”- „mai”; „rendes”- „nem rendes”; „tiszt”- „nem tiszt”; „kényes”- „retkes”) segítségével fejezik ki, amelyek hatékony eszköznek bizonyulnak a csoportközi viszonyok társadalmi megformálásához és szabályozásához. Ezek a nyelvi elemek a szociokulturális „másik” idegenségét a társadalmi valóság eltérő (az adott esetben: történelmi, szociális, morális, fizikai) dimenzióiban értékelik, minősítik és osztályozzák. A rutinszerű beszédhelyzetekben így egyfajta szemiotikai abbreviatúrákként működnek: magukban foglalják a „cigány” általános koncepciójának bizonyos elemeit, valamint utalnak a fogalomhoz kapcsolódó értelmezések és jelentéstulajdonítások meghatározott összefüggéseire. A kispaládi társadalomban a „cigány” fogalmának konceptualizálását szolgáló egyedi jelölők (shifterek) jelentésstanilag egy nagyobb, átfogóbb diskurzív rendszerhez tartoznak (vö.: Horváth 2007). Ennek a rendszernek a középpontjában egy, minden partikuláris kategória értelmét összefoglaló nyelvi alakzat: a „rasszizált másság” (Martina 2005: 167.) diskurzusa áll.

A „rasszizált másság”, azaz a teste, a bőrszínre, a „fajra” vonatkozó különbségteremtő diskurzusok a kispaládi társadalomban a „cigány” egyértelmű megkülönböztető jegeként tételeződnek, és magukban foglalják a fizikai és erkölcsi tisztátalanság képzeteit is. Az egyik este, vacsora közben, a bennünket vendégül látó házigazda a magyarok és romák közötti különbséget a következőképpen próbálta meg érzékeltetni: „Tudod, mit csinálnak falunapkor a hivataludvaron a cigányok? Belépsz a hivataludvarra, már érzed azt a bukkét. Bukdácsolsz attól a cigányasztal. Na, akkor kéne enni, amikor ott vannak azok a fekete cigányok” (34 éves, magyar nő, Kispalád).

Az „etnicizált test”, valamint a „kosz”, a „szenny” és a „mocsk” (Douglas 1989) összekapcsolása azonban nem csupán magyarok elbeszéléseiben, hanem a romák önreprezentációjában is gyakran előforduló képzet.

A kispaládi roma pünkösdi kiségyház pásztora például, aki egyik alkalommal nemzetközi találkozót szervezett, a roma gyülekezet rendezvényén „magyarok”-kal főzette meg az ételleket, mondván „ne legyen meg az, hogy azt cigány főzte, mert különben lehet, hogy nem ettek volna belőle azok az emberek” (53 éves, magyar nő, Kispalád). A cigánybeszédben a totális elfogadás jelének számít, ha a domináns közösség a romákkal szemben alkalmazott „testi” stigmákat eltörli vagy felfüggeszti. („Ancsával a pap is főzetett – nem tudom, hogy tetszik-e tudni –, de őt szeretik a magyarok” (78 éves roma nő, Kispalád).)

Ezek a hétköznapi interakciókat átható rasszdiskurzusok – akár kimondatlanul is – a református magyarok által szervezett rendezvényen kikényszerítették a „cigány”-ként azonosított személyekből a távolmaradást. A református gyülekezetbe járó két roma család tagjai tudatosan kerültek azokat a helyzeteket (a „magyar” asszonyokkal történő közös sütés-főzés, káposztatöltés), amelyekben jelenlétük, látványuk („feketességük”, „tisztátalanságuk”) az étkezési tabuk megsértése lehetőségét idézhette volna elő. „Hát a főzéshez, ahhoz nem avatkoznak azok – a „cigányok” – B.S. – bele. Ahhoz tanult szakácsok kellene” – fogalmazták meg a jótékonyasági

estre készülő református presbitérium tagjai. A rendezvényt megelőző napon, a helyi óvoda konyhájában dolgozó magyar gazdasszonyok az ételek készítésében segíteni akaró egyik „cigány” nőt olyan stratégiákkal szorították periférikus helyzetbe, hogy a kizárás valódi oka: a „másság” szomatizált diskurzusa mindvégig implicit maradt: „Ameddig Erzsike a salátát megcsinálja, addig [„te” – B.S.] csinálj valami mást, segíts például mosogatni!”

(c) A református felekezetbe rendszeresen járó, a falu gazdasági elitjéhez tartozó két roma család a jótékonyági rendezvény előkészítése és lebonyolítása során kizárólag a „régicigányok”-ra jellemző, hatalmilag alárendelt szerepekben jelenhettek meg. A református presbitérium tagjai nem vettek részt a templom takarításában; a két napig tartó („piszkos”, „szennyes”, leginkább fizikai) munkát a gyülekezetbe járó roma családok, az egyház gondnoka, valamint az általa foglalkoztatott ukrain idénymunkások végezték el. A református gyülekezet elvárta, hogy ezek a „cigány” családok megjelenjenek a kijelölt munkaalkalmakon – az egyház roma származású harangozóját például elbocsátották, mivel megtagadta a kiosztott feladatok elvégzését. A jótékonyági bál napján tartott ünnepi rendezvényen ellenben a református gyülekezetbe járó két roma család csupán partikuláris társadalmi pozíciókban tűnhetett fel: „segédkeztek a magyaroknak”, kiszolgálták az ünnepi rítussal integrált „magyar” közösséget, miközben ők maguk nem váltak a csoport valódi tagjává. („*Ott vótak, mindent [!] csinálni. A B.S. felesége a padlót súrolta... Ment segíteni sárgítani a padlót. Szóval azok rendesek. A vendéglátásba [!], persze hogy részt vesz az olyan*” (62 éves magyar nő, Kispalád).)

A röviden bemutatott három példa a nyelvi megnyilatkozások (a), a cselekvési lehetőségek (b), valamint a társadalmi szerepek (c) területén működő korlátozó diskurzusokat ábrázolja. E szimbolikus eljárások olyan hétköznapi technikákat alkotnak, amelyek a magyar közösség számára lehetővé teszik egyfelől a megvagyonosodott roma családok státuszváltásának, gazdasági eredményeinek korlátozását, másrészt megerősítik a két csoport között fennálló korábbi hierarchikus társadalmi rendet.

A rendezvény napján tartott ünnepi istentiszteletet különféle nemzetiesítő gyakorlatok (Himnusz, Kossuth-nóta, valamint a totális megsemmisülést vizionáló prédikációk) hatották át. A meghívott regionális elitek (egyházi vezetők, politikusok, vállalkozók) az ünnepségen olyan beszédekkel mondtak, amelyekben a nemzeti depravációs olvasat, azaz a magyarság történeti pusztulásának, hanyatlásának lehetőségét középpontba állító megközelítésmód volt a meghatározó elem. Az istentiszteletre érkező családok búcsúajándékként egy képeslapot kaptak. Ennek címdalára az egykor még életerős, nagyszámú magyar gyülekezetet ábrázoló fotográfia került, az 1920-as évek elejéről. A képeslap hátoldalán Jékely Zoltán verse szerepelt, amely az „idő által kiirtott”, elpusztult közösséget mutatta be. A rendezvényen elhangzott felszólalások, gesztusok és kiosztott emléktárgyak a „régmúlt”, valamint az aktuális „jelen” egymáshoz való viszonyát úgy mutatták be, hogy a kispaládi református felekezet leépülésének története az ünnepség végére nem csupán az adott kisközösség, hanem a „magyarság”, a „nemzet” egésze megsemmisülésének a metaforájává vált.

A felekezeti rendezvény azonban, a helyi magyar közösség nézőpontjából két lényegesebb társadalmi funkciót töltött be:

1. Egyrészt elősegítette a magyar–roma interetnikus egyenlőtlenségek szimbolikus restaurációját. A szervezésben részt vevő „magyar” családok megerősítették kapcsolatrendszerüket, kijelölték a társadalmi státuszért folytatott harcban az in-grouphoz tartozó személyek helyét, s ha-

tekonyan reprezentálták a két csoport közötti hierarchikus társadalmi, gazdasági, hatalmi különbségeket. Az ünnep keretei között a legkisebb gesztusok is erőteljes etnikai performanszokká alakultak át: a felajánlott adományok, pénzösszegek a nyilvános diskurzusok részévé, presztízs-kérdéssé váltak; a magyar családok intenzív vitát folytattak az általuk felajánlott ajándékok értékéről és újraelosztásáról (ki mit adott és mit kapott vissza a tombolán? stb.) E performatív cselekvéseken keresztül a magyar közösség az aktuális társadalmi pozíciók megfordítását, inverzióját hajtotta végre – elérte, hogy a „cigányok”, akárcsak a református templomi istentisztelet alkalmával: *kisebbségi helyzetben* percipiálják magukat.

2. A református felekezeti esemény ezenkívül azonban lehetőséget teremtett egy többszintű emlékezésre is. Az ünnep mint a rekonstruktív emlékezet elsődleges szerveződési formája lehetővé tette, hogy az ország különböző pontján élő családok (az „elszármozottak”) találkozzanak, és kialakítsák a térbeli és időbeli összetartozás érzését. A faluba érkező több száz vendég, az ünnepi istentisztelet során zsúfolásig megtelt templom, a helyi magyar társadalomban egy el nem múló jelen képeként rögzült, amelyben a társadalmi gyakorlatok tere „élő faluként”, a helyi magyar lakosság pedig aktív, cselekvő alanyként jelenhetett meg: „*Régen így vót, így nézett ki a paládi templom gyülekezete, amíg valóba megvót a lakosság.* Hát a református lakosság. *Akkor vót ilyen a gyülekezet, mint amennyien most összegyűltünk*” (83 éves magyar nő, Kispalád).

Az adott esemény – bizonyos értelemben – az ünnepi rendezvény keretei között olyan rituális térré szerveződött, amelyben a valóság tényyszerűségei – tehát az az aktuális tapasztalat, hogy a faluban a magyar a „kisebbség”, a cigány a „többség” – nem érvényesültek. Ennek az egyik leghatékonyabb eszköze a kollektív emlékezés, a produktív felidőzés volt. A meghívott vendégek a közös beszélgetésekben minduntalan visszahelyezték magukat abba az elképzelt történeti időbe, amelyben „*még nem ennyien vótak itt a magyarok*”, amikor „*még nem vót ilyen elveszett ez a falu*”.

Az interetnikus kapcsolatok diskurzív szabályozását végző rituális cselekvések szervesen összekapcsolódtak a legkülönbözőbb emlékezettechnikai megoldásokkal. Ilyennek tekinthetjük például a lokális „közösségi múlt” visszaszerzésére való törekvést (a templom bejáratánál felállított, második világháborús magyar emlékmű megtisztítását és megkoszorúzását), valamint a „személyes múlt” gondozását is (a hazlátogató vendégek felkeresték a temetőben elhunyt családtagjaikat, rokonaikat, azaz az „ősöket”).

A történeti interpretáció, pontosabban az „eredetre”, a mitologikus múltra, a közös leszármazásra történő hivatkozás a nacionalista politikai ideológiák univerzális jellegzetessége. A modernitás keretei között – ahogyan arra több szerző (Anderson 1991, Nash 1988, Yelvington 1991, Erikson 2011: 51) is rámutat – a nemzeti és etnikai kötődések egyfajta metaforikus rokonság megnyilvánulási formájaként is értelmezhetők, amelyek hatékonyságukat, azaz integrációs és mobilizációs képességüket főként a közös történeti gyökerek fikciós elbeszélésének, valamint a lineáris történeti tudat (a „múlt” és „jelen” közötti szerves kapcsolat) kialakításának köszönhetik.

A genetikus értelemképzésre, azaz a történeti múlt magyarázó szerepére alapozott hatalmi gyakorlatok a kispaládi magyarok hétköznapi identifikációs gyakorlataiban is jelentőségteljes szerepet játszanak. „*Hát emlékezni kell. Csak a gyökerekből élünk, a múltból merítjük a jelent és tervezzük a jövőt. Azt nem szabad elveszteni, [!] elfelejteni, ami a 18. század első felébe, második*

felebe vót [!]. Erre mi még emlékszünk a 18. század második felére, mer a nagyapáink akkor vótak kispaládi lakosok és az emléke azért köztünk él. Arra büszkék vagyunk, de magunkra legyünk büszkék a mi munkákra, meg hogy milyenek vagyunk, azt valószínűleg tőlük örököltük” (83 éves magyar nő, Kispalád).

A magyarok történeti emlékezete – ahogyan azt a fenti szövegrészlet is mutatja – a „múlt” idődimenzióját a változásoknak ellenálló, példaértékű értelemként tünteti fel („csak a gyökerekből élünk”), amelyben az idő lineáris szekvenciái (múlt–jelen–jövő) egymástól elválaszthatatlanul összekapcsolódnak („a múltból merítjük a jelent és tervezzük a jövőt”). Ez a historizáló identitásstratégia a történeti tapasztalatokat az interetnikus együttélés időtlen érvényű (meta-historikus) szabályaiként jeleníti meg. Ennek a múltképnek és a magyar–roma aszimmetrikus kapcsolatnak a szerves összetartozását mutatja az alábbi interjúrészlet is, amely az ünnepségen részt vevő egyik fiatal, magyar gazdától származik:

„Nem úgy van most, mint annak idején, hogy igen, vót X mennyiségű cigány, elmentek a kocsmába, vagy akárhova, érted. Szóval a fiatalok összegyűltek, azok [’a cigányok’] elkezdtek hóbörögni, oszt levótak ótva semmi perc alatt. Most mi van? Merjél szólni egy szót, mert szíjjelváglak-szíjjelruglak. Szóval mi [’magyarok’] vagyunk a kisebbség, ő [’a cigányok’] a többség” (36 éves magyar férfi, Kispalád).

A rövid idézet megfelelően szemlélteti az említett eljárás lényegét, jelesül azt a módot, ahogyan az elbeszélő az emlékezetben konstruálódó idősíkok – a település „elmúlt” és „mai” jelene – között a történeti narratívában előforduló személyek hatalommal való ellátottsága alapján tesz különbséget. A történeti diskurzus a társadalmi változást mint dinamikus időbeli folyamatot a magyar közösség korábbi hatalmi pozícióinak (többségi helyzete), valamint jellemzőbb cselekvési lehetőségeinek (az etnikai dominancia akár erőszakos kinyilvánításához való jog) fokozatos beszűkülésén, hanyatlásán keresztül mutatja be.

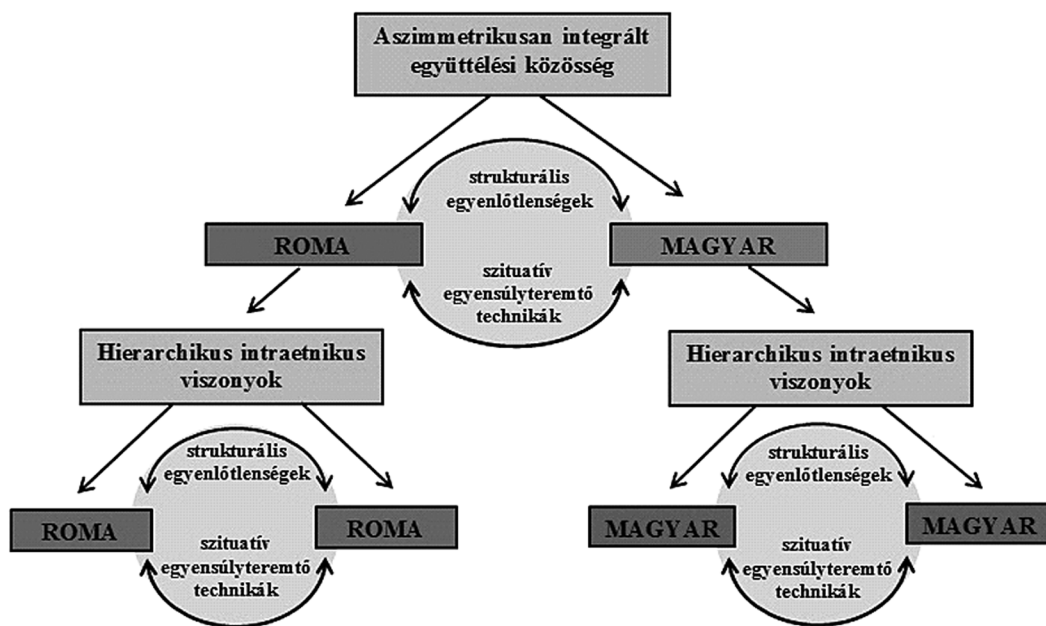
ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány az inter- és intraetnikus kapcsolati viszonyokat, valamint a roma és magyar közösségek együttélési stratégiáit elemezte egy szatmári faluban, Kispaládon. A kutatás az etnikai identitás meghatározásának és kifejezésének egy jelentőségteljes szférájával foglalkozott: azokat a hétköznapi diskurzív és szimbolikus határképző gyakorlatokat írta le, amelyek a vallási és felekezeti élet területén mutatkoznak meg. Ezzel összefüggésben az elemzés során arra a kérdésre kerestem a választ, hogy a faluban élő etnikai közösségek a vallási felekezetek – a „roma” neoprotestáns kisegyház, valamint a „magyar” református egyház – segítségével hogyan teremtik meg az intézményes hátteret a lokális társadalmon belüli etnikai, szociokulturális, hatalmi egyenlőtlenségek társadalmi szabályozásához? Vagyis milyen társadalmilag szervezett gyakorlatokkal veszik elejét a két etnikai közösség interakciója, továbbá az adott csoportok mindennapi működése során keletkező esetleges belső konfliktusok és dezintegrációs folyamatok kialakulásának?

Az etnikai csoportok együttélési stratégiáinak és a közöttük kialakuló konfliktusok mint kulturálisan szervezett rendszerek elemzésének egyik közismert antropológiai modelljét Gregory Bateson *szkizmogenezis*-elmélete nyújtja (Bateson 1958, 2000). A szerző a pápua új-guineai

Iatmulok között végzett vizsgálatot, és a társadalmi csoportok viszonyát, kapcsolatait szabályozó rendszermechanizmusokat írta le. A társadalmi kapcsolatoknak két, egymással ellentétes típusát különböztette meg. Az egyik a *szimmetrikusan differenciált kapcsolat*, amely hasonló viselkedési mintákat és törekvéseket követő felek közön jön létre, és általában az interakcióban részt vevő személyek/csoportok rivalizációjával jár együtt. A másik a *komplementárisan differenciált kapcsolat*. Itt a résztvevők különböző motivációval rendelkeznek, ami gyakran alakít ki közöttük hierarchikus viszonyokat. A két kapcsolattípus közös vonása, hogy mindkettő a közösségek katasztrofális összeomlásához, szakadásához (skizmájához) vezethet: a *szimmetrikus skizmogenezisnél* a csoporttagok szélsőséges versengése, a *komplementáris skizmogenezisnél* ellenben a kölcsönös ellenségességek rombolják le az együttműködés lehetőségét. Éppen ezért egy társadalom zavartalan működéséhez – a szerző szerint – az egymással szembenálló két skizmogenetikus folyamatnak egyszerre kell jelen lennie, különben a konfliktusgeneráló magatartásformák (a rivalizálás és az elkülönülés) az adott társadalom pusztulását okozzák (Bateson 2000: 61–72).

A kispaládi magyar és roma etnikai közösségek együttélési mintái a Gregory Bateson által leírt ellentétes folyamatok nagyon hasonló, empirikus példáit tükrözik. Az általunk bemutatott hétköznapi vagy rituális gyakorlatok olyan eseteket ábrázoltak, amikor az etnikumközi és az intraetnikus viszonyokat a (strukturális) egyenlőtlenségek és szituatív kiegyenlítő eljárások egymásra reflektáló folyamatai határozták meg.

1. ábra. A magyar–roma együttélést stabilizáló hétköznapi kompenzációs mechanizmusok szerkezeti modellje Kispaládon (2015)

Ahogy az 1. számú ábra is szemlélteti, a helyi társadalomban a csoport- és személyközi egyenlőtlenségek azonosítása, kijelölése és reprezentációja („diskurzív felépítése”), valamint

– ezzel párhuzamosan – az így kialakított kiegyenlítetlen kapcsolatok szimbolikus érvénytelenítése, megkérdőjelezése („diskurzív lerombolása”) mindkét etnikai csoportban gyakran alkalmazott stratégia. Ezeknek az eljárásoknak a szerkezeti felépítése – nagyon sematikus szemlélve – viszonylag egyszerű képet mutat: a kispaládi magyarok hierarchiateremtő törekvéseire a faluban élő romák az elnyomásnak/alávetésnek más közvetett formáival reagálnak és fordítva.

Látnunk kell ugyanakkor, hogy az etnikai különbségek politikájának (Taylor 1997) ezek a mikroszintű eljárásai önszabályozó rendszert alkotnak (Bateson 1987: 19): az egyének és csoportok között létrejövő, egymást kölcsönösen korlátozó alá- és fölérendeltségi viszonyok megakadályozzák, hogy az etnikum- vagy személyközi kapcsolatokban a tisztán szimmetrikus vagy a tisztán aszimmetrikus kapcsolatviszonyok valamelyike tartósan túlsúlyba kerüljön. A kispaládi magyarok és romák egymásra vonatkozó identitásépítési stratégiái ezáltal egyensúlyt hoznak létre a lokális társadalomban, meggátolják az érintett részközösségek felbomlását, és relatíve stabil feltételeket teremtenek a két közösség együttéléséhez.

IRODALOM REFERENCES

1. Anderson, Benedict (1991). *Imagined Communities. Reflection on the Origin and Spread*. Verso, London–New York.
2. Babusik Ferenc (szerk.) (2002). *A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon*. Kávé Kiadó–Delphoi Consulting, Budapest.
3. Bakó Boglárka (2006). Cigány módra – magyar módra. Együttélési viszonyok egy mikro-közösség sztereotípiatörténetein át”. In Bakó Boglárka–Papp Richárd–Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Balassi Kiadó, Budapest, 36–64.
4. Baranyi Béla (szerk.) (2005). *Roma szegregációs folyamatok a csereháti és délbaranyai kistérségben*. Gondolat Kiadó, Budapest.
5. Baranyi Béla (2007). *A határmentiség dimenziói Magyarországon*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
6. Bateson, Gregory (1958). *Naven: A Survey of the Problems Suggested by a Composite Picture of the Culture of a New Guinea Tribe Drawn from Three Points of View*. Stanford, Stanford University Press.
7. Bateson, Gregory (2000). *Step to an Ecology of Mind*. University of Chicago Press, Chicago–London.
8. Bentley, G. Carter (1987). Ethnicity and Practice. *Comparative Studies in Society and History* 29. 1. 24–55.
9. Berger, Peter L. (1966). Identity as a Problem in the Sociology of Knowledge. *European Journal of Sociology*. Vol. 7, No. 1, 105–115.
10. Berta Péter (2014). *Az erdélyi gábor romák presztízsgazdasága*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, Budapest.

11. Bíró A. Zoltán–Bodó Julianna (1993). Szimbolikus térfoglalási eljárások. *Antropológiai Műhely* 2, Csíkszereda, 57–85.
12. Bodó Julianna–Bíró A. Zoltán (2000). Szimbolikus térfoglalási eljárások. In: Bodó Julianna (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*. KAM–Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 9–42.
13. Bodó Julianna (szerk.) (2002). *Helykeresők. Roma lakosság a Székelyföldön (Tanulmányok)*. KAM–Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
14. Borbély Sándor (2015). „Az ukrán, utolsó cigány” – a külföldi bevándorlás mikropolitikája egy határvidéki településen, Kispaládon. *Tér és Társadalom* 29. évf., 3. szám, 3–32.
15. Borbély Sándor (2013). ‘The Hungarians Live in the Ancient Times, You Know, Always in the Ancient Times’: The Historical Genealogy of Foreigner Experience in a Frontier Village. *American International Journal of Social Science*, Vol. 2. No. 8; December, 86–108.
16. Bourdieu, Pierre (1999). Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei (válogatott tanulmányok)*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
17. Cohen, Abner (1974). Introduction: The Lesson of Ethnicity. In: Abner Cohen, ed., *Urban Ethnicity*. Tavistock, London, ix–xxii.
18. Cristea, Octav-Lédeea, Puiu-Chelcea, Liviu (1997). Egy roma közösség etnikai megbélyegzettsége. *Antropológia Műhely*, 3–4. 47–57.
19. Douglas, Mary (1989). *Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. Routledge, London.
20. Dupcsik Csaba (2005). A magyarországi cigányvizsgálatok cigányképe. In: Kántor Zoltán–Majtényi Balázs (szerk.) *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 479–499.
21. Durst Judit (2002). „Innen az ember jobb, hogyha meg is szabadul” – Megélhetési stratégiák egy kispalusi cigány közösségben. *Esély*, 13. évf. 4. szám, 99–121.
22. Eriksen, Thomas H. (2011). *Etnicitás és nacionalizmus*. Gondolat Kiadó–PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs.
23. Feischmidt Margit–Szombati Kristóf (2014). A hagyományok visszatérése, a cigányellenesség és a jobboldali radikalizmus – Gyönyöspata. 371–400. In: Feischmidt Margit et al.: *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. L’Harmattan–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest.
24. Feischmidt Margit (2014). A mindennapi nacionalizmus és a másság cigányként való megjelölése. 401–441. In: Feischmidt Margit et al.: *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. L’Harmattan–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest.
25. Fleck Gábor–Orsós János–Virág Tünde (2000). Élet a Bodza utcában In: Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 80–140.
26. Fosztó László (2007). A megtérés kommunikációja: gondolatok a vallási változásról pünkösddizmusra tért romák kapcsán. *Erdélyi Társadalom*, 5. évf. 1. sz. 23–49.

27. Fosztó László (1998). Cigány–magyar egymás mellett élés Székelyszáldoboson. In: Bari Károly (szerk.): *Tanulmányok a cigányságról és hagyományos kultúrájáról*. Petőfi Sándor Művelődési Központ, Gödöllő, 93–110.
28. Fosztó László (2003). Szorongás és megbélyegzés: a cigány–magyar kapcsolat gazdasági, demográfiai és szociokulturális dimenziói. In: Bakó Boglárka (szerk.): *Lokális világek. Együttélés a Kárpát-medencében*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 83–107.
29. Foucault, Michael (1999). Eltérő terek. In: Foucault, Michael: *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk, Debrecen, 147–156.
30. Fóti J.–Kapitány G.–Lakatos M. (1997). A foglalkoztatottság alakulása 1980 és 1996 között. *Statisztikai Szemle*, 7., 565–581.
31. Gay Y Blasco, Paloma (2008). Cigány/roma diaszpóra. Egy összehasonlító perspektíva. *Regio*, 4. 25–49.
32. Gyetvai Gellért–Rajki Zoltán (2014). *Cigánymissziós mozgalmak hatása Magyarországon*. Cigány Módszertani és Kutató Központ (CIMOK).
33. Gog, Sorin (2008). Roma áttérések: pünkösdzizmus és az identitás új narratívái. *Regio*, 19. évf. 4. sz. 50–76.
34. Grinker, Roy Richard (1994). *Houses in the Rainforest: Ethnicity and Inequality Among Farmers and Foragers in Central Africa*. University of California Press, Berkeley.
35. Heller Ágnes (1996). *A szegény hatalma*. Osiris Kiadó, Budapest.
36. Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia (szerk.) (2000). *Cigánynak születni*. Aktív Társadalom Alapítvány–Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
37. Horváth Kata (2007). „Mire teszed magad?” A „cigány” mint különbség diszkurzív konstrukciója a hétköznapi interakciókban. In: Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 220–242.
38. Horváth Kata (2010). A cigány különbségtétel alakulása egy észak-magyarországi faluban. *Anblokk*. 4. szám, 39–47.
39. Kertesi Gábor (1995). Cigányok a munkaerőpiacon. In: *Az átmenet foglalkoztatáspolitikája Magyarországon*. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem–Aula Kiadó Kft, Budapest, 105–150.
40. Kertesi Gábor (2000). A cigány foglalkoztatás leépülése és szerkezeti átalakulása 1984 és 1993 között. *Közgazdasági Szemle*, 47. évf. 5. sz. 406–443.
41. Kertesi Gábor (2003). Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás idején. In: Csongor Anna–Lukács György Róbert (szerk.): *Roma munkaerőpiaci programok*. Autonomia Alapítvány, Budapest, 9–28.
42. Kinda István (2007). Büntető szokások a moldvai csángóknál. *Erdélyi Társadalom. Szociológiai szakfolyóirat*. 5. évf. 2. sz. 127–144.
43. Kispaládi Református Egyház Anyakönyve (1844–1910). *A Helvétziai vallás-tételt tartó Kis Paládi Ecclesia Anya-Könyve*. (kézirat, lelőhely: Kispaládi Református Egyház adattára)
44. Kispaládi Református Egyház Anyakönyve (1910) (kézirat, lelőhely: Kispaládi Református Egyház adattára)
45. Kovai Cecília (2010). A változásban rejlő lehetőségek. A cigány–magyar különbségtétel átalakulása. *Anblokk*. 4. szám, 48–55.

46. Kotics József (1997). Erkölcsi értékrend és társadalmi kontroll néhány moldvai csángó faluban. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Dolgozatok a moldvai csángók népi kultúrájáról*. A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 5., Kolozsvár.
47. Községi Törzskönyv (1971–1980). (lelőhely: Kispaládi Polgármesteri Hivatal adattára)
48. KSH (1912). *Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 1. r. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint*. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 42. köt.
49. Ladányi János–Szelényi Iván (2004). *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest.
50. Ladányi János–Szelényi Iván (2002). Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológiai Szemle* 4:72–94.
51. Lőrinczi Tünde (2014). Alulról építkező mobilizáció egy budapesti roma gyülekezetben. *Ethno-Lore*, 31. köt. 71–121.
52. Martina, B. (2005). Race and Class in the ‘Post-Subcultural’ Economy. In: Muggleton, D., Weinzierl, R. (eds.): *The Post-Subcultures Reader*. Berg, Oxford, 167–181.
53. Messing Vera–Molnár Emília (2011). Bezáródó kapcsolati hálók: szegény roma háztartások kapcsolati jellemzői. *Esély*, 22. évf. 5. szám, 47–74.
54. Nagy Pál (2007). „Gádzósodás – cigányosodás”. Akkultúráció és parasztosodás a cigányok magyarországi történetében. *Amaro Drom*, 17. évf. 2. sz. 21–22.
55. Neményi Mária–Szalai Júlia (szerk.) (2005). *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. ÚMK, Budapest.
56. Nash, Manning (1988). *The Cauldron of Ethnicity in the Modern World*. Chicago University Press, Chicago.
57. Oficinskij, Roman (2010). Gazdaságföldrajzi régiók és vezető mezőgazdasági ágazatok. In: Fedinec Cs., Vehes M. (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*. Argumentum, MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 284–287.
58. Oláh Sándor (1996a). Cigány–magyar kapcsolatok. In: Gagy József (szerk.): *Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 181–194.
59. Oláh Sándor (1996b). Gazdasági kapcsolatok cigányok és magyarok között. In: Gagy József (szerk.): *Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 225–246.
60. Olzak, Susan–Nagel, J. (1986). *Competitive Ethnic Relations*. Academic Press, Orlando.
61. Omi, Michael–Winant, Howard (1994). *Racial Formation in the United States: from the 1960s to the 1990s*. Routledge, New York–London.
62. Pels, Peter (1997). The Anthropology of Colonialism: Culture, History and the Emergence of Western Governmentality. *Annual Review of Anthropology* 26: 163–183.
63. Peti Lehel (2008). Adaptálódás és szegregáció. A kulturális különbségek kommunikálása a cigány–magyar együttélésben egy Kis-Küküllő menti településen. In: Murányi János (szerk.): *A Csíki Székely Múzeum évkönyve 2007–2008*. Csíki Székely Múzeum–Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 151–176.
64. Putnam, Robert D. (2000). *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster, New York.

65. Ricoeur, Paul (1999). „Emlékezet – felejtés – történelem”. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárt Kiadó, Budapest, 51–68.
66. Robbins, Thomas (1996). Az új vallási mozgalmak és a társadalom. *Replika*, 21–22. 187.
67. Sántha István–Tatiana Safonova (2011). *Az evenkik földjén. Kulturális kontaktusok a Bajkál-vidéken*. Balassi Kiadó, Budapest.
68. Schermerhorn, Richard Alonzo (1978). *Comparative Ethnic Relations: A Framework for Theory and Research*. University of Chicago Press, Chicago.
69. Steward, Michael (2001). Depriváció, romák és „underclass”. *Beszélő* 7–8: 82–95.
70. Szabó Árpád Töhötöm (2002). Az erővonalak eltolódása – magyar–cigány gazdasági kapcsolatok egy székelyföldi faluban. In: Szabó Árpád Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Kriza Könyvek 12. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 205–217.
71. Szalai Júlia (2002). A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországn. *Szociológiai Szemle*, 4. 34–50.
72. Szuhay Péter (szerk.) (2013). *Távolodó világaink. A „cigány–magyar együttélés” változatai*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.
73. Taylor, Charles (1997). Az elismerés politikája. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Osiris–Láthatatlan Kollégium, 124–152.
74. Túros Endre (1996). Magyarok, románok, cigányok: ki van a középpontban. Református templom egy katolikus magyar faluban; templomépítés mint szimbolikus térfoglalás. In: Gagyí József (szerk.): *Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról*. (Helyzet Könyvek) KAM–Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 165–180.
75. Virág Tünde (2010). Az „átengedett munka”: Megélhetés és munkavállalás két cigányok lakta faluban. In: Feischmidt Margit (szerk.) *Etnicitás: Különbségteremtő társadalom*. Gondolat–MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 254–266.
76. Veres László (1984). *Erkölcsei normatívák és tevékenységi típusok*. KLTE, Debrecen.
77. Williams, Patrick (2000). A cigányok pünkösdisták mozgalmának tanulmányozása során felmerülő kérdések. In: Prónai Csaba (szerk.): *Cigányok Európában 1. Nyugat-Európa. Válogatás Bernard Formoso, Patrick Williams, Leonardo Piasere tanulmányiból*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 286–297.
78. Winant, Howard (2000). Race and Race Theory. *Annual Review of Sociology* 26, 169–185.
79. Yelvington, Kevin (1991). ‘Ethnicity as Practice? A Comment on Bentley’. *Comparative Studies in Society and History*, 33 (1), 158–68.

ET

MASZKULIN ALAKZATOK
FIGURÁCIÓS MEGKÖZELÍTÉSben

5

Az elkövetkező néhány lapszámban *Maszkulin alakzatok figurációs megközelítésben* címen új rovatot indítunk az Erdélyi Társadalomban, melyben Hadas Miklós férfitanulmányait közöljük. A szerző a klasszikussá vált eliasi hagyományokat követve a férfialakzatok transzformációinak fényében értelmezi újra a nyugati civilizációs folyamatot. Az ET-ben elsőként publikált tanulmányok igencsak innovatív módon nyúlnak a Norbert Elias által megrajzolt nagyívű történelmi változásfolyamathoz, aminek eredményeképpen a mai udvarias (a belsővé vált erőszakkontrollra szervesen ráépülő) társadalmak kialakultak.

Az itt publikált tanulmányok elméleti felvetései átértelmezik, illetve új kontextusokba helyezik mind a Pierre Bourdieu-féle *habitus*, mind pedig az R. W. Connell nevéhez kapcsolódó *hegemon maszkulinitás* fogalmakat s a holdudvarukhoz kapcsolódó kategóriarendszereket, miközben a férfiasság(ok) kronológiailag egymást követő és időben igencsak változó normatív mintázatait rajzolják meg a figurációs iskolára jellemző hosszú távú történelmi változások fényében.

A látványosan változó történelmi-társadalmi tényezők, valamint az emberek közötti kapcsolatok és az ezek közötti *interdependenciák* (*figurációk*) alakzatai szerint alakuló nyugati férfi-beállítódások Hadas Miklós-féle értelmezése látványosan szakít azzal a P. Bourdieu által felvetett „statikus” magyarázó modellel, amely szerint a maszkulin dominancia mélyen strukturális: ahistorikus és lényegében változatlan módon nyilvánul meg, és újfent amellet érvel, hogy a középkor és a modernitás kibontakozása között eltelt hosszú periódusban a férfiuralmak kikristályosodott formáinak mintázatai csak egy dinamikus modellben ragadhatók meg, ami gondosan számol azokkal a folyamatos társadalmi átrendeződésekkel és relációs rendszerekkel, amelyeket az eltérő történelmi szakaszok éppen „ott és akkor” produkáltak. Magyarán, az itt publikált tanulmányok a maszkulin diszpozíciók történelmi dinamikáját és ezek társadalmi kötöttségeit prezentálják szemléletes formában.

Mindezzel az Erdélyi Társadalom folyóiratnak két fontos célja van. Egyfelől aktívan hozzájárulni a civilizációs-figurációs paradigma magyar nyelvterületen való megismertetéséhez, elterjesztéséhez, másfelől pedig nyílt fórumot adni a konstruktív és termékeny szakmai vitának, építő jellegű kritikáknak, javaslatoknak, illetve lehetséges kiegészítéseknek.

A SZERKESZTŐK

Hadas Miklós

A vulkán megszelídítése

Adalékok a nyugati férfibeállítódások hosszú távú átalakulásának vizsgálatához

Kivonat

Írásom egy nagyobb munka kezdeti fázisának terméke. Célom, hogy cáfoljam Pierre Bourdieu Férfuralom című könyvének fő állítását, miszerint „a körülmények szembeszökő változása elfedi a viszonylatok folytonosságát”, vagyis azt a tényt, hogy az elmúlt ezer évben a férfi és a nő közötti „különbség struktúrája változatlan maradt.” Tézisem, hogy a nyugati világban a férfuralom kikristályosodott mintázatai számottevően átalakultak az elmúlt bő fél évezredben. Amellett kívánok érvelni, hogy a középkortól a 20. századig terjedő időszakban a hegemon maszkulin diszpozícióknak a társadalmi átrendeződésekkel szorosan összefüggő, jól beazonosítható, egymásra épülő relacionális rendszere alakult ki, amelyek egyre összetettebb alakzatokat hoztak létre. Először az egész vállalkozásom szempontjából meghatározó elméleti referenciák főbb elemeit foglalom össze, majd a középkori hegemon beállítódási forma, a lovagi maszkulinitás strukturálisan meghatározott főbb elemeit vázolom föl. Végül a páros harcok példája segítségével a maszkulin diszpozíciók hosszú távú átalakulásának dinamikáját igyekszem szemléltetni.

Kulcsszavak: hegemon maszkulinitás, *longue durée*, erőszakkontroll, lovagi habitus, *archaikus libido dominandi*, Elias, Connell, Bourdieu

Abstract. The Taming of the Volcano. Some Comments on the Analysis of the Long-Term Changes in Men's Attitudes

This paper is a product of the initial phase of a greater work. My aim is to confute the main statement of Pierre Bourdieu's book entitled Masculine Domination according to which „the continuity of relationships is obscured by obvious changes in circumstances”, i.e. by the fact that during the last millennium the „structure of differences” between men and women has not been altered. My hypothesis is that during the last five hundred years the crystallised patterns of male dominance have significantly changed in the western world. I will argue that from the Middle Ages to the 20th century a well identifiable, successive relational system of hegemonic masculine disposition tightly related to social realignments had developed, which gave birth to more and more complex formations. First, I shall summarise the main elements of the theoretical references that are decisive from the point of view of my entire enterprise. Then, I will present the structurally determined main elements of the hegemonic form of attitude in the Middle Ages, i.e. knightly masculinity. Finally, I will try to present – by means of the example of pair fights – the dynamics of changes in masculine tendencies in the long run.

Keywords: hegemonic masculinity, *longue durée*, violence control, knightly habit, *archaic libido dominandi*, Elias, Connell, Bourdieu

BEVEZETÉS

A társadalomtudományok nem fordítanak kellő figyelmet a férfiuralom vizsgálatára, jóllehet a nyugati világban ez az intézmény minden uralmi viszony meghatározó összetevője. Ugyanakkor a téma kutatásának van egy sajátos paradoxona. Nevezetesen, hogy e tárgykörben a legtöbbet hivatkozott, a szakmai és laikus közvélemény körében legismertebb munkát egy olyan szociológus írta, aki mind a történettudomány, mind a dzsenderkutatók területén kívülállónak tekinthető, és aki nem csupán saját paradigmája és fogalomrendszere (kényszer)zubbonyába öltöztette a maszkulinitás történetének ezeréves dinamikáját megragadni igyekvő művét, hanem egy olyan tételt fogalmazott meg, amely szinte valamennyi elemében ellentmond a férfikutatások eredményeinek. A szerző szinte teljesen mellőzi a vonatkozó szakirodalmat, elsősorban önmagára és követőire hivatkozik, és fő állításával szembemegy a dzsenderfókuszú történeti vizsgálódások megállapításaival, amelyek a nemileg meghatározott viselkedésmintázatok történeti változékonyságát és sokszínűségét hangsúlyozzák.

Pierre Bourdieu *Férfiuralom* című könyvéről van szó, mely franciául 1998-ban (Bourdieu 1998), magyarul 2000-ben jelent meg, és a szerző jelentőségének köszönhetően (az ezredforduló környékén ő volt a világon legtöbbet hivatkozott szociológus) nagy hatást fejtett ki világszerte: hatalmas példányszámokban fogyott, számos nyelvre lefordították. Sok laikus és társadalomtudós számára e mű kínálja a releváns nagy narratívát a férfiuralom jelenségével, illetve tágabban a maszkulinitás társadalomtörténetével kapcsolatban. A könyv fő tézise, hogy a férfiuralom olyan társadalmi intézmény, amely évezredek alatt mélyen bevésozott az objektív társadalmi és a szubjektív gondolkodási struktúrákba, s a mediterrán régió archaikus kabil társadalmában ugyanazon strukturáló elvek alapján termelődik újra, mint a 20. század elején, London Bloomsbury negyedében, Virginia Woolf társadalmi közegeiben, avagy az ezredvégen, Nyugat-Európában. Keletkezésének alapja a férfiak szocializációja során öntudatlanul elsajátított *libido dominandi*, vagyis az uralkodás ösztönösen meglévő vágya, egyfajta belső kényszerre épülő költelességtudat, amellyel a férfi „önmagának tartozik”. E készítés, avagy *illusio dominandi* végső soron nem más, mint a férfiaság hangsúlyozásának, teljesítménykényszerének magától értetődőségébe vetett hit, amely a társadalmilag meghatározott elfojtásoknak köszönhetően a valóság-elmet teszi meg az örömev forrásául, és a férfiakat más férfiak (és közvetve a hozzájuk tartozó nők) legyőzésére, azaz olyan játékok művelésére készíti, amelyek határeseti formája a háború. Bourdieu szerint a „körülmények szembeszökő változása elfedi a viszonylatok folytonosságát” (Bourdieu 2000: 97), azt nevezetesen, hogy a férfi és nő közötti „különbség struktúrája változatlan marad” (ibid: 98), mivel a társadalmi térben elfoglalt pozíciójuktól függetlenül a nők továbbra is egy „szimbolikus negatív hányadossal vannak elválasztva a férfiktól”, mely – akárcsak a feketék bőrszíne – „aláírássá létüket és megnyilvánulásaikat” (ibid: 100). (A könyvről részletesebben lásd: Hadas 2015)

Nos, ez az a tézis, amelyet *cáfolni* szeretnék jelen írásomban, majd a témával kapcsolatos további tanulmányaimban (mely szövegek, reményeim szerint, előbb-utóbb könyvvé állnak majd össze). Azt kívánom bizonyítani, hogy Bourdieu téved, amikor pökhendi módon ignorálja a vonatkozó szakirodalmat, és túlhangsúlyozza a férfiuralom strukturális állandóságának, valamint az erőszak szimbolikus dimenziójának jelentőségét. Céлом, hogy egységes narratívába illesszem a férfi és a férfiaság hosszú távú átalakulásának vizsgálata szempontjából meghatározó

néhány szerző állításait, rámutatván a modern férfi megszületésének hosszú távú történeti dinamikájára. Tézisem, hogy amennyiben egységesen alkalmazott történeti szempontok alapján konstruáljuk meg tárgyunkat, és a nyugati világ dzsenderviszonylatainak elemzését beillesztjük a komplex társadalmi függőségek történelmi összefüggésrendszerébe, arra a következtetésre juthatunk, hogy a férfiuralom kikristályosodott mintázatai számottevően átalakultak az elmúlt bő fél évezredben. Amellett kívánok érvelni, hogy a középkortól a 20. századig terjedő időszakban a hegemon maskulin diszpozícióknak a társadalmi átrendeződésekkel szorosan összefüggő, jól beazonosítható, egymásra épülő relacionális rendszere alakult ki, amelyek egyre összetettebb alakzatokat hoztak létre. Más szóval: a nyugati férfibeállítódások hosszú távú átalakulásának dinamikáját kívánom fölvezetni.

Történeti terminusokban fogalmazva: azt szeretném vizsgálni, hogyan lesz a középkori harcos lovagból a kora újkorban civilizált udvaronc, a 18. században racionális katona és állami bürokrata, a 19. században versengő polgár, a 20. században tömegfogyasztó állampolgár. Amire vállalkozom, nem több egy madártávlati nézőpontból, széles ecsetvonásokkal fölöntetett vázlatnál. Ha tetszik, az erdőt szeretném láttatni, nem a fákat. Megközelítem hátránya, hogy nem alkalmas a részletek, a finom megkülönböztetések érzékeltetésére, és hogy elsiklik számos fontos distinkció fölött. Ugyanakkor e madártávlat kiváló alkalmat teremthet arra, hogy az egész erdőt lát(tat)hassuk. E holisztikus és hosszú távra koncentrált nézőpont reményeim szerint azt is lehetővé teszi majd, hogy fogalmi hálónkat differenciáljuk, és a maskulin habitus történeti beágyazottságát és strukturálisan kondicionált pluralitását érzékeltethessük.

Az ábrázolt folyamatot nem egy lineáris történetként kívánom megragadni, hanem egy olyan átalakulásként, amelynek során a nyugati férfibeállítódások, korszakról korszakra, egymással versengve és harcolva különböző hegemon beállítódási centrumokat hoznak létre. A folyamat dinamikáját szeretném érzékeltetni, amelynek során az adott helyen és időben riválisként (később bevezetendő szakszóval: ellenhegemonként) vagy elnyomottként létező férfibeállítódási mintázatok a strukturális változások hatására egyre hangsúlyosabbá, illetve alkalmasint hegemonná válnak. Ennek szellemében későbbi tanulmányaimban a középkori hegemon lovagi viselkedésmintákkal versengő, papi beállítódásmintázatok hosszú távú transzformációjának vizsgálata ugyanúgy elemzésem tárgyát képezi majd, mint az elnyomott céhes férfiasság átalakulásának elemzése. Ha tetszik, a maskulin beállítódási típusok hosszú távú „liftezési” folyamatának alakzatait kívánom bemutatni. E folyamat során az egykori hegemon mintázatok lesüllyedhetnek (például a becsületkódon alapuló harcos férfiasság veszít strukturális jelentőségéből); az ellenhegemon mintázatok átalakulhatnak (a szerzetes profétává, tudóssá, forradalmárrá, majd adott helyzetben értelmiségivé válhat); illetve az elnyomott formák később hegemon pozícióra tehetnek szert (a céhes maskulinitás beállítódási mintázatai idővel a versengő polgári maskulinitás meghatározó összetevőivé alakulhatnak).

A jelen szöveg e nagyobb munka kezdeti fázisának terméke, amelyben előbb az egész vállalkozásom szempontjából meghatározó elméleti referenciák főbb elemeit foglalom össze, majd megkezdem a történeti jellegű vizsgálódást. Ennek során a középkori hegemon beállítódási forma, a lovagi maskulinitás strukturálisan meghatározott főbb elemeit vázoló föl. Végül – egy gondolatkíséret erejéig megelőlegezve későbbi vizsgálódásaim logikáját – a páros harcok példája segítségével a maskulin diszpozíciók hosszú távú átalakulásának dinamikáját igyek-

szem szemléltetni. Későbbi tanulmányokban foglalkozom majd a fentebb említett maszkulinitásalakzatok átalakulásának témájával.

A PARADIGMAHÁTTÉR

Munkám elsődleges referenciáját Norbert Elias főműve, a *Civilizáció folyamata* (Elias 1987) képezi.¹ Az általa vizsgált kérdéskör lényegét a szerző így foglalja össze:

„Ha megpróbálnánk minden civilizációs folyamat kulcsproblémáját a lehető leg-egyszerűbb képlettel kifejezni, úgy fogalmazhatnánk, a probléma lényege, hogyan tudják az emberek elemi, animális szükségleteiket az együttélés során úgy kielégíteni, hogy e szükségletek kielégítése során ne pusztítsák el, ne frusztrálják, ne alázzák meg egymást, és semmilyen módon ne okozzanak kárt egymásnak, tehát hogy az egyes ember vagy csoport elemi igényeinek kielégítése ne egy másik ember vagy csoport hátrányára történjen.” (Elias 2002: 32).

Tehát Elias szerint a civilizációs folyamat lényege, hogy az ember elfojtja agresszív, *állatias* impulzusait. Vagyis: hogyan válunk állatokból emberekké? Az eliasi szociológia egyik kiindulópontja, hogy biológiailag (*is*) meghatározott társas lények vagyunk, így szükségképpen reflektálnunk kell arra a jelenségre, hogy a „*homo sapiens* nevű élőlény viselkedése a biológiai alkat megváltozása nélkül is átalakulhat” (Elias 1998: 110). Ennélfogva

„a következők állnak mindannak középpontjában, amit az emberi társadalom egyetemes vonásainak nevezhetünk: az emberek biológiai konstitúciója által adott viszonylagos függetlenedés a viselkedés nem tanult mechanizmusaitól, az emberi tapasztalásnak és viselkedésnek a természetes határokon belüli korlátlan megváltoztathatósága, s az, hogy az embergyerek alkatilag ráutalt a másiktól való tanulásra.” (Elias 1998: 112).²

Elias meggyőzően érvel amellett, hogy a szociológiai vizsgálódások túlnyomórészt *prezentista* szemléletűek, vagyis a vizsgált társadalmi jelenségek értelmezésekor a kutatók megelégednek azzal, hogy szinte kizárólag a jelen (vagy legfőljebb a közelmúlt) viszonylataira koncentrálnak. Ezzel szemben fogalmazza meg a *longue durée*-re (hosszú távra) koncentráló szemléletmód szükségességét. Magam részéről nem csupán elfogadom e nézőpont jogosságát, hanem a jelen munkával is bizonyítani kívánom, hogy a *Civilizáció folyamata* a történeti maszkulinitáskutatás

¹ Lásd az *Erdélyi Társadalom* 2014/2-es Elias-számát, és abban írástomat: Hadas 2014!

² A gond az, hogy mi, dzsenderkutatók többnyire zavarba jövünk (és zavarunkban olykor agresszívvé válunk), ha a biológiára terelődik a szó, hiszen egész tudományterületünket az esszencialista biológiai diskurzus, illetve a biológiai megalapozottságú szociáldarwinista társadalomtudomány ellenében hoztuk létre. Ennek sajnálatos módon az lett az eredménye, hogy mindenre gyanakodva tekintünk, ami biológiai terminusokat is használ, amennyiben a nemekkel, nemi viselkedésmintákkal függ össze.

alpműveként is (újra)értelmezhető, jóllehet Elias nem tekinthető par excellence férfikutatónak, hiszen amikor könyvét megírta az 1930-as években, ez az aldiszciplína még nem is létezett. Maximálisan azonosulok tehát Elias ama föltevésével, hogy a *longue durée* figyelembevételén alapuló történeti-genealogikus szemléletmód nélkülözhetetlen a jelen viszonylatainak mélyebb megértése szempontjából is, hiszen a társadalom egy folyamat, állandó változássor, melynek nincsen statikus állapota.³ A változások egyaránt megjelennek a kulturális reprezentációk, a családi és nemzeti emlékezet(politika) által fölhalmozott identitáskonstrukciók szintjén, miközben a gyakorlati cselekvést vezérlő, testi beállítódásokban inkorporálódott viselkedési mintázatoknak is részét képezik. A korábbi formák nem tűnnek el, hanem bevéődnek, és az elfojtások révén a társadalmi tudatalatti mélyébe süllyednek. Különösen így van ez a dzsenderbeállítódások esetében, amelyek kapcsán jogosan beszélhetünk történetileg kódolt viselkedési és praxisalakzatokról, vagyis arról, hogy a tartós beállítódások korábban intézményesült formák megtestesülései.

Szemléletmódom második fontos referenciáját a férfikutatások legtöbbet hivatkozott szerzője, *Raewyn Connell* képezi. Ha egyetlen szerző egyetlen kulcsfogalmából kiindulva szeretnénk bemutatni a férfikutatások második hullámának (vagyis az 1980-as évektől kezdődő szakaszának) jellegzetességeit, az általa kidolgozott *hegemón maszkulinitás* kategóriája tűnik erre a legalkalmasabbnak. A 21. század elején megjelent, férfikutatásokat kanonizáló valamennyi szöveggyűjteményben ő a leggyakrabban hivatkozott, illetve legtöbb írásával jelen lévő szerző (Whitehead és Barrett 2001; Haywood és Mac an Ghaill 2003). Connell egy olyan, relacionális kategóriarendszert hoz létre, amelynek révén a maszkulinitás sokfélesége, „pluralitása” megragadhatóvá válik. E fogalomrendszer a társadalmi nemi viszonylatokat a tágan értelmezett társadalmi struktúra egyik összetevőjeként igyekszik definiálni:

„Ha szélesebbre tárjuk nézőpontunkat, a maszkulinitást nem egy izolált tárgyként, hanem egy nagyobb struktúra részeként foghatjuk föl. (...) Ez egy inherensen relacionális fogalom, mely a feminitás ellenpontjaként létezik (Connell 1995: 67–68). (...) Ahelyett, hogy a maszkulinitást egy olyan dologként igyekeznénk definiálni, mely egyfajta természetes karaktertípusként, viselkedési átlagként vagy normaként fogható föl, inkább ama folyamatok és viszonyok megismerésére tanácsos koncentrálnunk, melyeknek köszönhetően a dzsendersajátosságok áthatják a férfiak és a nők életét. A maszkulinitás – amennyiben maga a fogalom definiálható egyáltalán – egyrészt a társadalmi nemi viszonyokban folyamatosan jelenlévő helyként, másrészt a férfiak és nők által végzett tevékenységek együtteseként, harmadrészt e tevékenységek testi tapasztalatokban, személyiségben és kultúrában megjelenő következményeként fogható föl.” (ibid: 71. Saját fordításom: H. M.)

3 „Azt mondjuk, hogy fúj a szél, mintha a szél először nyugvó valami volna, ami egy bizonyos pillanatban mozgásba jön és fújni kezd – mintha a szél bármilyen más is lehetne, mint maga a fúvás, mintha létezhetne olyan szél, amelyik nem fúj. Az állapotra való visszavezetésnek ez a fajtája magától értetődőnek látszik mindazoknak, akik ebben a nyelvhasználatban nőttek fel” (Elias 1999: 113).

E szemléleti pozíció, miközben nyilvánvalóan a feminizmus második hullámának örököse, új elemzési szempontokat emel be a társadalmi nemek kutatásának kánonjába. Connell rámutat arra, hogy a maszkulinitások meghatározása és értelmezése mélyen ágyazódik a legfontosabb társadalmi intézmények – az állam, az oktatás, a vállalatok és a család – létezésébe. Eme intézmények történelmileg meghatározott voltát föltételezi, és a társadalmi viszonyok fogalmát kiterjeszti a férfi-férfi viszonylatokra is. A maszkulinitások között négyféle viszonyt különböztet meg: a hegemoniát, az alávetettséget, a cinkosságot és a marginalizációt (Connell 1995: 76–81). Az utóbbi három kidolgozottsága azonban sajnálatos módon elmarad az elsőé mögött. Ebből is fakad, hogy ezek jóval ritkábban fordulnak elő a férfikutatások irodalmában. Ugyanakkor a gramscianus eredetű, „hegemon maszkulinitás” mindmáig a férfikutatások leggyakrabban használt kategóriája; nagy jelentősége van abban, hogy a nyolcvanas évek végétől mind a „nemi szerepek”, mind a „patriarchátus” fogalma háttérbe szorul a témával foglalkozó írásokban.

„A hegemon maszkulinitás (...) arra vonatkozik, hogy férfiak egyes csoportjai hogyan képesek belakni hatalommal és gazdagsággal járó pozíciókat, illetve hogyan képesek legitímálni és újratermelni az uralmukat létrehozó társadalmi viszonylatokat.”
(Connell, 1987: 179–181. Saját fordításom: H. M.).

Connell egy olyan profeminista szemléletmódot képvisel, amelynek segítségével – a jól használható kulcsfogalom alapján – hatalmi viszonylatként ragadhatjuk meg a nemek (és ezen belül mindenekelőtt a férfiak) közötti kapcsolatokat, előtérbe állítván a férfitapasztalások sokféleségének makrostruktúrába ágyazott, történetileg és kulturálisan változó jellegét. Vagyis a hegemon maszkulinitás Connell-féle értelmezésének újdonsága, melynek a fogalmi háló alkalmazhatósága és elterjedtsége elsősorban köszönhető, hogy maszkulinitásokról beszél, vagyis a férfiaság sokféleségét, pluralitását tételezi. E sokféleségben kitüntetett szerepet szán a heteroszexuális és homoszexuális férfiak közötti alá-fölérendeltségek vizsgálatának, és ezáltal a mindenkori hegemon mintázatokat elsősorban az elnyomott maszkulinitások kontextusában igyekszik megragadni.⁴

Harmadik fő referenciámat *Pierre Bourdieu* szociológiája képezi. A nagy francia tudóssal kapcsolatos fönti éles kritikái észrevételek ismeretében ez az állítás némileg meglepőnek tűnhet. Nos, annak ellenére, hogy munkám egyik célja, hogy cáfolni tudjam a *Férfiuralom* állításait, nem szeretném a fürdővízzel együtt a babát is kiönteni. A maszkulinitást ugyanis habitusként, azaz a létföltételek strukturális kényszerei által meghatározott tartós beállítódásként fogom föl⁵ – és e tekintetben a férfikutatások diszciplínája területén viszonylag kivételes pozíciót foglalok el. Az általam bevezetendő fogalmi árnyalások révén ugyanakkor – Bourdieu-vel szemben – nagyobb hangsúlyt kívánok fektetni a maszkulin habitus történetileg változó és relacionális jellegére. Így, reményeim szerint, lehetőségem nyílik majd arra, hogy különbséget tegyek a *fizi-*

⁴ Connellről és a hegemon maszkulinitással kapcsolatos vitákról részletesebben lásd: Hadas 2011: 1–2 rész.

⁵ Habitusról magyarul lásd Bourdieu 2000 és Hadas 2001.

kai erőszak kondicionálta viselkedésformák, majd az idővel ennek helyébe lépő, *szimbolikus erőszak* fogalmával megragadható mintázatok között.

Mindhárom szerzővel kapcsolatban megfogalmazhatók kritikai észrevételek, amelyek reményeim szerint a három megközelítés szintézise révén kiküszöbölhetővé válhatnak. Eliasszal szemben fölvethető, hogy explicit módon nem reflektál témájának dzsendervonatkozásaira, s így nem ismeri föl, hogy amiről ír, az radikálisan újraértelmezheti a társadalmi nemek történetével kapcsolatos tudásunkat. E kritika cáfolataként persze fölhozható az az érv, hogy az 1930-as években, amikor a *Civilizáció folyamata* készült, a Gender Studies aldiszciplínája még nem létezett, mi több, *ennek ellenére*, implicite, korát messze megelőzve Elias reflektál a dzsenderviszonylatok jelentőségére. Ez pontosan így van! Ezért is gondolom, hogy a főmű újraértelmezhető a férfikutatások alapműveként. Ugyanakkor az a kritika már kevésbé védhető, hogy a nemek viszonylatairól írván még az 1980-as évek végén sem hivatkozik a *Gender Studies* akkorra már komoly akadémiai ranggal bíró aldiszciplínájának szerzőire, sőt, a *gender* fogalmát sem használja, hanem mindvégig beéri a *sexszel* (Elias 1987). Az is joggal hozható föl Elias ellen, hogy – minden eredetisége dacára – főművében egyaránt alulértékeli mind az intimszféra, mind az egyházak, mind az alsóbb társadalmi csoportok civilizációs folyamatban betöltött jelentőségét (erről részletesebben ld. Hadas 2014).

Connell – Eliasszal és Bourdieu-vel szemben – nem hoz létre a társadalmi totalitást megragadni igyekvő, az önálló nagy narratíva igényével föllépő komplex fogalmi hálót. Az ő fő kérdése, hogy a társadalmi struktúra hogyan határozza meg a férfiletet, illetve hogyan termeli úja a patriarchátust. Ez kétségtelenül eredeti és legitim fölvetés (különösen annak függvényében, hogy a férfilet tágran meghatározott kérdésköre a 20. század utolsó harmadáig nem képezi társadalomtudományi vizsgálatok tárgyát). Ugyanakkor joggal vethető föl Connell-lel szemben, hogy a 21. században már némileg idejétmúltnak tűnik a patriarchátus fogalmát középpontba állító társadalomképe, valamint az 1960-as évek második hullámos feminizmusának és forradalmi marxista hevületének fogalomkészlete. Többen is bírálják elméletalkotásának színvonalát, megállapítva, hogy kategóriarendszere szépségének ára, hogy olykor zavaró leegyszerűsítéseket és fogalmi pontatlanságokat tartalmaz (Tosh 2004, Whitehead 2002). Hozzátehetjük: e hiányosság különösen szembetűnő akkor, amikor történeti folyamatokat kíván megragadni.

Saját értelmezésem mindenekelőtt abban különbözik Eliásától, hogy explicitte teszi a civilizáció folyamata és a nemi beállítódások közötti kapcsolatot, és nagyobb hangsúlyt kíván fektetni a nem laikus (vagyis egyházi) férfiasságmintázatok vizsgálatára. A Connell-féle megközelítéssel szemben saját fogalmi hálóm legfontosabb újítása, hogy nem csupán az elnyomott, hanem az ellenhegemón, vagyis a hegemón alternatívájaként föllépő, rivális maszkulinitások történeti dinamikáját is igyekszem megragadni. Bourdieu-vel szemben pedig figyelembe veszem majd a habitus strukturálisan meghatározott, hosszú távon folyamatosan átrendeződő alakzatait. Bourdieu megközelítésének leginkább problematikus elemét abban látom, hogy nem konceptualizálja a habitus történelmi rétegzettségének, pluralitásának és változékonyságának jelenségét.

Véleményem szerint e három szerző viszonylag könnyen közös nevezőre hozható, hiszen létezik közöttük egyfajta szellemi rokonság, *family resemblance*, amelynek legfontosabb eleme, hogy valamennyien kvalitatív és kulturalista irányultságúak, továbbá történeti megalapozottságú relacionális szemléletmód jellemzi őket. Bourdieu és Connell esetében további közös elem-

nek tekinthető marxista, konfliktuselméleti beágyazottságuk is.⁶ Mi több, ha figyelmesen szemügyre vesszük Connell főntebb idézett maszkulinitásdefinícióját, arra a következtetésre juthatunk, hogy e definíció logikájában és szemléletmódjában közel áll Bourdieu habitusdefiníciójához, amennyiben a hely (vagyis bourdieu-i nyelven fogalmazva a „*társadalmi kondicionáltság*”), a társadalmi gyakorlatok és e gyakorlatok testileg inkorporálódott jegyeit, illetve e sajátosságok kölcsönös függőségét hangsúlyozza.

Bourdieu nyomán a férfiaságot (és természetesen a nőiséget is) a társadalmi gyakorlatban kikristályosodó nemi beállítódásként, vagyis habitusként fogom föl.⁷ Egyúttal azt is tételezem, hogy a beállítódás elemei (mély)történetileg egymásra épülnek, vagyis a habitus örzi a különböző társadalmi kontextusokban korábban bevésődött mintázatokat. Más szóval: a hegemon maszkulin diszpozíciók hosszú távú történeti átalakulásának dinamikáját kívánom megragadni. Álláspontom szerint figyelembe kell vennünk a férfidiszpozíciók legmélyén rejlő agresszív készletettséget, mely a maszkulin habitus magja, alapja, centruma. Hipotézisem az, hogy ezt a mélytörténeti meghatározottságú kondicionáltságot a civilizációs folyamatnak köszönhetően elfojtjuk, és egyéb mintázatokat építünk rá. Ezek a felépítménymintázatok egyrészt elrejtik és befedik az archaikus elemeket, másrészt rétegzetté, plurálissá teszik a beállítódásokat. Ám sajátos helyzetekben az archaikus minták felszínre törhetnek. Ebben az értelemben beszélek arról, hogy a férfihabitus egy szunyadó vulkán.

Hangsúlyozandó, hogy az adott helyen és időben hegemónnak tekinthető beállítódási centrumokat a weberi értelemben vett ideáltípusoknak tekintem, amelyek a maguk tiszta állapotában csak kivételesen fordulnak elő. Emellett lényegesnek tartom azt is, hogy ezek a tiszta típusok relacionálisak, vagyis a beállítódások hosszú távon folyamatosan mozgásban vannak; egymáshoz viszonyulva át- és átalakulnak, újabb és újabb alakzatokat hoznak létre. Harmadrészt hangsúlyozni kívánom, hogy e relacionális mintázatok nem vagy-vagy, hanem is-is kapcsolatban állnak egymással. Tehát az egyes „tiszta” típusok egymásba folynak, egymásra épülnek; a később kikristályosodó beállítódások tartalmazzák a korábbiak elemeit. Negyedrészt: az egyének a szó szoros értelmében megtestesítik (inkorporálják) és belsővé teszik a társadalmi környezet által meghatározott kényszereket. Eliasszal fogalmazva: a külső társadalmi kényszerek az egyéni viselkedés internalizált kényszerei lesznek, azaz a szociogenetikuss és pszichogenetikuss tényezők között kölcsönös függőségi viszony létezik.

AZ ARCHAİKUS LIBIDO DOMINANDI

„Életét azzal tölti, olvassuk például egy lovagról, hogy fosztogat, templomokat rabol le, zarándokokra támad, özvegyeket és árvákat tapos el. Különös örömet leli abban, hogy az ártatlanokat megcsonkítja. Egyetlen kolostorban, a sarlati fekete barátokéban,

6 Úgy gondolom, állításaimat nem cáfolja, hogy – tudomásom szerint – Bourdieu egyáltalán nem hivatkozik Connellre, és amikor pedig Connell – kivételesen – reflektál Bourdieu-re (Connell és Messerschmidt 2011), egyszerűen „lefunkcionalistázza” francia kollégáját. Nyilvánvaló, hogy ez az állítás nehezen védhető.

7 E szövegben azonos értelemben használom a „beállítódás”, a „diszpozíció” és a „habitus” fogalmát.

150 férfinak és nőnek vágta le a karját vagy nyomta ki a szemét. Felesége éppily kegyetlen. Segít neki a kivégzésekben. Neki magának is gyönyörűséget okoz, ha kínozhatja a szegény asszonyokat. Levágatja a mellüket vagy kitépeti a körmüket, hogy ne tudjanak dolgozni.” (Elias 1987: 355–56).

A lovag és felesége által a kolostorban elkövetett kegyetlenkedésekhez Elias az alábbi kommentárt fűzi:

„Abban a korban (...), melyről itt szó van, nem létezik büntető társadalmi hatalom. (...) Egy kis létszámú elittől eltekintve, a rablás, a fosztogatás és a gyilkolás (...) teljességgel a korszak harcostársadalmának mércéi közé tartozott. (...) A kegyetlenség kiélése nem tűnt el a társas érintkezésből. Társadalmilag nem volt törvényen kívül helyezve. A mások megkínzása és megölése feletti öröm nagy volt, s ez társadalmilag megengedett öröm. (...) Rettegés uralkodott mindenütt; a pillanat háromszorosan számított. (...) A középkor laikus felső rétegének zöme bandavezéréletet élt. (...) A középkori harcos nemcsak szerette a harcot, benne is élt. Ifjúsága azzal telt, hogy felkészült a harcokra. Amikor nagykorú lett, lovaggá ütötték, s addig háborúskodott, ameddig erejéből futotta, tehát egészen aggastyánkoráig. Életének nem volt más funkciója. Lakóháza örutorony, erődítmény volt, támadó- és védekezőfegyver egyszerre” (Elias 1987: 356–357. Az én kiemeléseim: H. M.).⁸

Olvassuk össze a kurzivált szavakat: folyamatos háborúk, betörések, fosztogatások, rablások, támadások, ártatlanok megcsonkítása, kínzás, karlevágás, gyilkolás, félelmetes büntetések, folyamatos rettegés, szemek kinyomása, mellek levágása, templomok fosztogatása, az áldozatok kéjjel és örömmel történő megkínzása, bandavezérélet, kivégzések, vérpad, szörnyű bűnök, megtorlás, hatalmas szenvedélyek, örökös veszedelem, állandó bizonytalanság. Ezek alapján félelmetes kép bontakozik ki előttünk a „sötét középkorról”, melyben az emberek örökös fenyegetettség és veszélyek közepette kénytelenek létezni.

A laikus társadalom erőszakmonopóliumának ura a lovag, latinul *miles*, vagyis az a fegyveres ember, akinek az a hivatása, hogy háborúban és lovagi tornákon vegyen részt (Le Roux 2015: 37). A lovag nem fogja vissza impulzusait, szabadon garázdálkodik, kegyetlenkedik. A lovagi életvitel, mely az antik *otium* ideáljának kíván megfelelni, a fegyverbirtoklás és a fegyverhasználat privilégiumán alapul, és a bátorság, valamint az erő következetes érvényesítése révén különül el a hétköznapi emberektől. A 11–12. századtól kezdik a lovagi rendet az *ordo militaris* kategóriájával jelölni (Flori 1986: 5). A lovagi élet „aranyszabálya az ellenség foglyul ejtése, majd

8 Találhatunk Huizinga-idézetet is, mely hasonló húrokat penget: „Leggyakoribbak a szinte szünet nélkül folyó *kivégzések* voltak. A *vérpadról* áradó kegyetlen és nyers megindultság fontos eleme volt a nép szellemi táplálékának – látványosság teli erkölcsi tanulsággal. A *szörnyű bűnök megtorlására* a törvény *félelmetes büntetéseket* eszelt ki (Huizinga 1979: 9). (...) A fenygető balsorstól való *félelem állandó bizonytalanságban* élt. Perek, büntények, üldöztetések, támadások kavarnak előttünk (ibid: 27). A XV. századi háború általában egymástól elszigetelt *rablások és betörések* sorozata” (ibid: 66. Saját kiemeléseim: HM).

váltságdíj ellenében történő szabadon bocsátása” (Le Roux 2015: 37). Elias nyomatékositja: a lovagnak szakmája a harc és a háborúskodás, ezek a tevékenységek állnak életvitele centrumában. Bizonyos értelemben hivatásos sorozatgyilkos ő, aki e tevékenységét ifjú korától aggastyánkoráig gyakorolja – szenvedélyesen és magától értetődődő módon.

A lovagi élettérben nem különül el a modern értelemben vett „magán” - és „nyilvános” szféra, hiszen a lovag lakóháza is a harcon alapuló életvitelt szolgálja, amennyiben egyszerre tekinthető öröronyoknak, erődítménynek, valamint támadó- és védekezőfegyvernek. Ha pedig éppen nincs háború, akkor lovagi tornákon, vadászatokon, páros vagy közösségi harci viadalokon vesz részt, amelyek során működtetheti és fejlesztheti harci tudományát, miközben, mondani sem kell, veszélyezteti életét és testi épségét:

„Miközben a nagy hűbérurak udvarai benépesültek, a kincstárak megteltek, a javak kezdtek ki- és beáramlani, a kisebb lovagoknak zöme tovább folytatta az önálló és gyakran elég korlátozott életet; a parasztoktól elvették, amit egyáltalán el lehetett venni; amennyire tudták, táplálták néhány szolgájukat és számos fiukat és leányukat; állandóan csatároztak egymással; az egyedüli mód arra, hogy ezek a kisebb lovagok valamivel többhöz juthassanak, mint saját földjeik hozama, mások földjeinek megsarcolása volt: mindenekelőtt az apátságok és kolostorok területén való fosztogatás, majd fokozatosan, mikor a pénzforgalom s ezzel a pénzigény is növekedett, a városok és áruszállítmányok elleni rajtaütések, valamint a hadifoglyokért kapott váltságdíj” (Elias 1987: 475).

Itt érkezünk el ahhoz a ponthoz, ahol bevezethetjük az *archaikus libido dominandi* kategóriáját. Mint emlékszünk rá, Bourdieu szerint a libido dominandi készletesei által kondicionált férfi olyan tevékenységeket végez élete valamennyi szférájában, amelyek „határeseti formája a háború”. Nos, a középkori lovagok esetében a Bourdieu által határesetinek minősített forma az alapeset! E jelzős szerkezet arra utal, hogy az agresszió kiélésnek libidinális készletettsége tekinthető a maszkulin habitus központi elemének. Vagyis ez a beállítódás nem a szimbolikus, hanem a fizikai erőszak *többé-kevésbé* szabad kiélésének monopóliuma által kondicionált. Az *archaikus libido dominandi* fogalma a harcvágy, a harci düh, a kocódási készletettség által strukturált beállítódást jelöli, mely tényleges gyilkosságokban és kegyetlenkedésekben nyeri el gyakorlati formáit. A középkorban, különösen annak korai szakaszában, ez az antik mintákat követő, bandavezéreltet élő és háborúzó férfi képviseli és testesíti meg a hegemon férfiasság beállítódási centrumát. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az *archaikus libido dominandi* beállítódási mintázatai tekinthetők a hagyma magjának, az alapnak, amelyre, mint majd látni fogjuk, a férfiasság további rétegei – egyfajta hagymahéjként – a hosszú távon érvényesülő függőségi viszonyok eredményeképpen ráépülnek majd.⁹

9 Talán nem kell külön hangsúlyozni, hogy a lovagi beállítódás főnti leírása rendkívül vázlatos. Egy történeti elemzés természetesen különbséget tehet a lovagi lét egyes történeti formái és variációi között, hiszen a lovagi rend is egy erősen tagolt társadalmi csoport, melynek összetétele folyamatosan változik: „A 11. és 12. század kaptatóján a lovagi sors három formája különül el egymástól, sokféle átmeneti formát is alkotva. Vannak kisebb lovagok, akik egy vagy néhány, nem túl nagy jószág urai; vannak azután nagy és gazdag lovagok, területi urak, az előbbiekhöz képest kisebb számban, végül

A FÉRFIGEÁLLÍTÓDÁSOK RELACIONÁLIS PLURALITÁSA

A kora középkorban Európa-szerte kikristályosodó hűbéri viszony lényege, hogy szabad emberek egy csoportja föladdja önállóságát, és biztonsága érdekében más szabad emberek védelme alá helyezi magát. Ezáltal egy hűbéri alakzat jön létre, amelynek csúcán a leghatalmasabb hűbérúr (a hűbéri államok megalakulását követően a király) található. Alatta helyezkednek el a neki személyesen lekötelezett vazallusok, majd a vazallusok vazallusai, az alvazallusok. Ily módon létrejön a függőségek hálózata, melynek alapja, hogy a hűbérúr valamilyen hűbért (földbirtokot, várat, hivatali méltóságot, adószedési, pénzverési, bíraskodási jogot stb.) biztosít vazallusának. A kölcsönös függőségek rendszerén alapuló hűbéri viszonyok kötőanyaga a személyes kapcsolatrendszer, amelyben a feljebbvalóval szemben a hűség és a lojalitás kötelezettsége érvényesül. A katonai szolgálat a nemesek egy sajátos alcsoportja, a professzionális harcosként tevékenykedő lovagok kötelezettsége lesz, akik vazallusi státuszuknak köszönhetően rendelkeznek bizonyos földbirtokkal, telkekkel, és azokon járadékfizető jobbágyokkal. Emellett többnyire van annyi vagyonuk, hogy fedezni tudják a nehézpáncélos lovasság kiállításának költségeit.

Elias könyvében van egy sokat idézett rész, ahol egy 1475 és 1481 között született, *Középkori házikönyv* című képekönnyv rajzait elemzi:

„Ezek a rajzok összességükben bizonyos képet adnak arról, hogy miben keres és talál kielégülést a lovag. Ebben az időszakban feltehetőleg már gyakrabban élt az udvarnál, mint korábban. Életének magától értetődő és egyáltalán nem szentimentálisan tekintett színpalait azonban még mindig a vár és az uradalmi udvar, a dombok, patakok, szántóföldek és falvak, fák, erdők alkotják. Itt érzi magát otthon, és itt ő az úr. Életét lényegében a hadjáratok, a lovagi torna, a vadászat és a szerelmi játék között osztja meg.” (Elias 1987: 384).

Ez az idézet is alátámasztja, hogy a lovag *életvitelcentrum*ába azok a tevékenységek tartoznak, amelyek a harccal, a háborúval, a professzionális katonaléttel kapcsolatosak, vagyis egyértelmű az interdependencia az *életvitelcentrum* és a főntebb archaikus libido dominandinak nevezett *beállítódáscentrum* között. Mint Elias rámutat, a lovag élettere elsősorban a vidékhez, a tájhoz, illetve saját, erődtímenynek tekinthető lakóházához kötődik. Az „élettér” fogalma azt a földrajzi, társadalmi és kognitív jelentésekkel fölruházott közeget jelöli, amelyet emberek adott csoportja – úgymond – „belakik”. Ebben az élettérben főleg a neki alávetett rendek (mindenekelőtt a parasztság) képviselőivel találkozhat, akikkel szemben többé-kevésbé szabadon érvényesítheti az archaikus libido dominandi által kondicionált erőszakos késztetéseit. A parasztot fizikailag bántalmazhatja, sok esetben büntetlenül meg is ölheti, és a parasztasszonyokkal is szinte azt csinál, amit akar. Ugyanakkor Elias érzékelteti, hogy ez az élettér változóban van: nem véletlenül fogalmaz úgy, hogy a 15. század végén „már” gyakrabban él az udvarnál a lovag, mint korábban. Az udvarnál elvárt kapcsolatformák azonban jelentősen eltérnek a pa-

vannak föld nélküli vagy csak kevés földdel bíró lovagok, akik nagyobb lovagok szolgálatába állnak, tőlük függnek. Nem kizárólag, ám főként mégis ebből az utóbbi csoportból származnak a lovagi, nemes Minnesangerek” (Elias 1987: 485).

raszttal szemben érvényesített mintázatoktól, hiszen ebben az új környezetben a lovag is kénytelen betagozódni a hűbéri hierarchiába, mivel ezt írja elő számára a feljebbvalókkal szembeni vazallusi hűség és lojalitás kötelezettsége. Olyan, új függőségi viszonylatok részese lesz tehát, amelyek átstrukturálják viselkedését, és amelyek jó eséllyel új beállítódási elemek elsajátítását is valószínűsítik.

Más szóval a lovag agressziókielési lehetőségei nem korlátlanok, hiszen léteznek a fékezőleg ható függőségeknek egy olyan konfigurációja, amelyeket kénytelen elfogadni, és amelyek előbb-utóbb, akár jogilag is intézményesült szankciók formájában, az alsóbb rendekkel kapcsolatos viszonylatira is kiterjednek (ld. Hadas 2014). A középkor hegemonmaszkulinitás-mintázatait vizsgálva eme függőségek közül strukturális súlyuk alapján három relációt érdemes kiemelni: a hűbérúrral, a hasonló rangú nemesekkel, valamint az azonos vagy magasabb rangú nőekkel kapcsolatos viszonylatokat. E három reláció némileg eltérő beállítódásmintákat kondicionál, ugyanakkor van egy számunkra rendkívül fontos közös elemük: valamennyi az *erőszakkontroll internalizációjának* irányába mutat.

A lovag számára, aki nemritkán viszonylag szegény, és szerény körülmények között él, az a pályáiv csúcsa, hogy egy fejedelmi udvarba szegődjön szolgálatba. Ha ez sikerül neki, miként Walter von der Vogelweidének¹⁰, teljesen új körülmények között találja magát, ahol nincs más választása, minthogy alkalmazkodjék, és újabb és újabb beállítódáselemeket sajátítson el:

„A nagy hűbéri udvarok életterében bizonyos fokig háttérbe szorult a férfiak katonai funkciója. *A laikus társadalomban első ízben itt élt együtt nagyobb számú ember, férfiak is, hierarchikus rendben és állandó szoros kapcsolatban egymással a központi személy, területi úr szeme előtt. S már önmagában ez is bizonyos tartózkodásra kényszerítette valamennyi függő helyzetű személyt. Egész csomó nem háborús igazgatási munkát, papírmunkát kellett végezni. Mindez némileg békésebb légkört teremtett.*” (Elias 1987: 490. Saját kiemeléseim: H. M.).

A középkor vége felé egyre több lovag előtt nyílik meg ez a mobilitási útvonal. A pacifikált viszonyok között létező fejedelmi udvarokban ugyanakkor nem csupán magasabb rangú embeerekkel, hanem többé-kevésbé azonos státuszú lovagokkal és nemesasszonyokkal is kapcsolatba kerül. Az új környezetben természetessé válik, hogy a szuverénnel szembeni udvarias viselkedési mintázatok az udvari társadalom más tagjaival szemben is érvényesüljenek. E kötelezettségeket írott formában is szabályozzák a lovagi kódexek és a becsületkódexek, amelyek a hűbérúr iránti lojalitás és a feudális kötelezettségek teljesítése mellett előírják a nagyvonalúság, az udvariasság, az őszinteség, az írástudás követelményeit. Emellett megfogalmazzák a megfelelő vallá-

10 „Minél jobban csökkennek a társadalom terjeszkedésének lehetőségei, annál nagyobb lesz mindegyik réteg tartalék serege – így a felső rétegé is. Már ebből a rétegből is igen sokan megelégszenek azzal, ha a nagy földesurak udvarában bármilyen jogcímen egyszerűen szállást, ruházkodást és étkezést nyújtanak nekik; s ha egyszer valamelyik nagyúr kegye folytán egy darabka földet kapnak hűbérbe, ezt különös szerencsének érzik. Walther von der Vogelweide Németországban jól ismert sorsa ebből a szempontból sok francia férfiú életútjára is jellemző. S e társadalmi szükségszerűségek hátterét látva némiképp megsejthető, micsoda megaláztatások, hiábavaló búcsújárások és csalódások rejtőzhetnek Walther kiáltása mögött: 'Megvan a hűbérem!'" (Elias 1978: 473–74)

sos étellel, az egyház és az elesettek védelmével, a nőekkel szembeni lovagiassággal és gálánssággal, az igazságossággal, a hazaszeretettel, valamint az ellenséggel szembeni bátor helytállással kapcsolatos elvárásokat is (Burke 1995: 15).

Más szóval: a feljebbvalóval szembeni viselkedésvárások áttevődnek a többi nemesi rangú lovaggal (majd az asszonyokkal) kialakított kapcsolatokra is:

„Az angolokkal vívott crécyi csata előtt négy francia lovag felderítő útról tér vissza. (...) A király türelmetlenül várta a híreket, eléjük lovagolt, és amint észrevette őket, megállt. (...) 'Mi hír, uraim?' – kérdi a király. Erre egymásra néznek, és egy szót sem szólnak, mert egyik sem hajlandó előbb beszélni, mint a másik. Azt mondják egymásnak: 'Uram, beszélj te, mondd el a királynak a híreket. Én nem beszélek előtted.' Így vitatkoztak egy darabig, mert 'tisztesség okából' egyik sem akart elsőnek megszólalni. Végül is a király megparancsolta Monne de Basele lovagnak, mondja el, amit tud.” (Huizinga 1979: 41).

Noha e Huizinga által idézett példák a hatalmi elit legmagasabb köreiből, a burgundi királyi udvarból származnak, az Elias és Huizinga által kifejtettek alapján nem lehet kétségünk afelől, hogy a legmagasabb presztízsű udvarok pompája, esztetizmus, az etikettszabályok aggályos betartása idővel leszivárog, és más viszonyokban is érvényesül – mégpedig nem csupán a hűbéri függőségi viszonylatokban, hanem az azonos rangú, nemesi származású lovagok közötti érintkezésben is. Lényegében ennek a folyamatnak a magyarázatát adja Elias a *Civilizáció folyamataiban*.

Az azonos rangú lovagok közötti érintkezésnek egy jellemző intézménye a *lovagi torna*, ahol az önmegtartóztatáson és erőszakkontrollon alapuló viselkedési mintázatok és a harci játékokat szabályozó fair play elemek jelentős szerephez jutnak. A „feudális háború önszabályozó szellemét” (Barthélémy 2012: 252) kifejező lovagi tornákat egyfajta középkori látványsportnak tekinthetjük, amelyek egy ünnepi-karneváli eseménysorozatba illeszkednek. Intézményesült státuszdemonstrációként is fölfoghatók, melynek során a hegemon maszkulin habitus nyilvános reprezentációja valósul meg. A ceremonialitás, a látvány hangsúlyozása és a homogenizálódó szabályok már egyértelmű civilizációs fékeket építenek be ezekbe az ünnepi rítusokba. Természetesen egy ilyen karneváli-fesztiváli, ünnepi előadás-sorozat a középkorban még nem azt jelenti, hogy az erőszakkontroll minden tekintetben érvényesülne, hiszen sok esetben ezeknek az eseményeknek a látványos kivégzések, kínzások is részei, miképpen a küzdelem során halálesetek is előfordulhatnak – igaz, többnyire véletlen balesetként.

Lovagi tornákat a 11. század második felétől tartanak Európában (Crouch 2005: 7), és noha az egyház tiltani igyekszik, a 11. és 15. század között mégis számos ilyen rendezvényre kerül sor az európai fejedelmi udvarokban. Ezek apropóját többnyire valamilyen fontos esemény képezi: egy katonai győzelem (vagy annak évfordulója), egy házasságkötés vagy éppen fontos vendégek érkezése. A torna a fő mágnás és az általa meghívott közönség jelenlétében zajlik, és jól elkülöníthető, formalizált és stilizált harcelemekből álló részekre tagolódik: az esemény általában a lovagok közötti páros küzdelemmel, a kopjatöréssel (*joute*) kezdődik, majd a fénypontot jelentő *melée* következik. Ennek során díszes egyenruhába öltözött lovagok csapatai küzdenek meg egymással: az egyik fél a támadó, amely megkísérel elfoglalni egy szimbolikus várat, vagy igyekszik átkelni egy hídon; a másik csapat a védekező pozíciókat foglalja el. Számos esetben a lova-

gok Európa különböző udvaraiból érkeznek; akár több százan is részt vehetnek a sokszor napokig tartó ünnepi játékokon. Az eseménysorozatot általában pazar ünnepi lakoma és bál zárja, melyek keretében a szervező főúr és asszonya kiosztja a legvitézebb lovagoknak járó díjakat. (Crouch 2005; Barthélémy 2012; Le Roux 2015.)

Az erőszakkontrollt intézményesítő változások bekövetkeztét az is elősegíti, hogy a nők szintén jelen vannak az udvari társadalmak életében. Elias ennek kapcsán egyenesen az „első nőemancipációról” tesz említést (Elias 1987: 342), megjegyezvén, hogy a középkorban megkezdődik a nemek közötti hatalmi viszonyok átrendeződése, mely mind az udvari etikett, mind a lovagi torna, mind a mindennapi élet interakcióinak átrendeződésével, pacifikálódásával, pszichologizálódásával jár:

„Már a 12. század nagy hűbéri udvaraiban, még inkább és sokkal nyomatékosabban pedig az abszolutisztikus udvarokban a nőknek igen nagy esélyük nyílik rá, hogy leküzdjék a férfiuralmat, és egyenlőek legyenek a férfakkal. (...) Mint mindenütt, ahol a férfiak kénytelenek lemondani a fizikai erőszakról, itt is megnőtt a nők szociális súlya. A nagy hűbéri udvarokban létrejött egyfajta közös életér, férfiak és nők közös társas élete.” (...) Itt sem elsősorban a férfi, hanem a felső réteghez tartozó nő volt nyitott a szellemi képzésre, az olvasásra; (...) költőkkel, dalnokokkal, tanult klerikusokkal vehette körül magát. (...) A trubadúrköltészet és a Minnesang alapjául nem a férj és hitve kapcsolata szolgál, hanem a szociálisan lejjebb álló férfi kapcsolata a szociálisan magasabb rangú nővel.” (Elias 1987: 490–91)

Számunkra itt és most mindebből az a lényeg, hogy a trubadúrrá és Minnesänger-dalnokká váló lovag számára a nőkhöz fűződő kapcsolatok jelentős mértékben hozzájárulnak az udvari viselkedésminták bensővé tételéhez. A vágyott nő ugyanis „elérhetetlen vagy csak nehezen elérhető”, következésképpen a szociálisan alárendelt férfi önuralomra, tapintatra kényszerül. Ily módon „kialakul az illemnek az a szintje, az érintkezésnek az a konvencionálitása, a viselkedésnek az a csiszoltsága, amelyet ebben a társadalomban magában is 'courtoisie' névvel illetnek” (Elias 495–496).

Mindazonáltal a nők pozícióját illetően ajánlatos néhány megjegyzést tennünk. Óvakodnunk kell attól, hogy ama látszatot keltsük, miszerint a női finomság, gálánsság, emelkedettség, pszichológiai érzékenység, civilizáltság (stb.) egyfajta ahistorikus, biológiailag kondicionált női princípium megnyilvánulása volna. Nyilvánvaló, hogy ez nincs így, amennyiben a társadalmat, Elias alapján, egy folyamatosan mozgásban lévő, kvázi szél- vagy folyószerű entitásként fogjuk föl. Gondoljunk csak arra a korábban már idézett eliasi passzusra, miszerint a lovag oldalán felesége is kéjjel kegyetlenkedik a sarlati fekete kolostorban! Hangsúlyozandó tehát, hogy a középkorban a nő is adottnak veszi, elfogadja, és tevékenységével újratermeli a férfiak archaikus libido dominandin alapuló világát. Ha tetszik, a férfiuralom cinkosa, aki elfogadja a vér szimbolikáját, aki részt vesz a vadászatokon, értékeli a harcosság teljesítményeit, és ily módon legitimálja és újratermeli a harcos lovagnak az archaikus libido dominandi készletésein alapuló megnyilvánulásait (miközben egyúttal persze civilizálja is azt).

A középkorban, amikor a férfiuralom nyers és brutális formában érvényesül a patriarchális (nagy)családon belül is, a családfeje szó szoros értelmében élet és halál ura. Ebben a viszonylatrendszerben a feleség, akinek státusa nem sokkal magasabb a szolganépénél, elsősorban a gyer-

meknevelésre és a házimunkák elvégzésére kötelezett. Ezért a nő ritkábban vesz részt az öldöklésekben, csatákban, harcokban, vagyis az archaikus libido dominandi által strukturált tevékenységekben. Más szóval: a lovagi rend életvitelében a férfiak élettere tágabb horizontú, az ő területi mozgási rádiuszuk nagyobb, mint a nőké, hiszen a katonáskodás, a lovagi tornák, a rablások, útonállások és portyázások során jóval nagyobb távolságokat járnak be, mint nők, akik többnyire nemigen hagyják el lakóhelyüket. A föntiekből adódóan a lovagi férfiú társadalmi mozgáspályája is tágasabb, hiszen portyázásai során nagyobb eséllyel kerülhet érintkezésbe más rendek tagjaival, mint otthon maradó asszonya. Emellett saját rendjük képviselőivel is többet érintkeznek a harcok és lovagi tornák során. Ily módon kognitív térképük rádiusza is tágasabb lesz, mint nőiké. (A jelenséget bonyolítja, hogy ez az élettér a különböző társadalmi csoportok életében másképpen strukturált. Miképpen az sem mindegy, hogy egy nő mondjuk egy királyi vagy arisztokrata udvari közösségben él, esetleg egy szegény(es) nemesi kúria asszonya egy periférikus régióban, vagy mondjuk egy kvázi paraszti körülmények között létező szegény lovag felesége.) Mindebből következik, hogy a női „kifinomultság”, „érzékenység”, „empátiakészség” (stb.) ugyanúgy társadalmi konstrukció, mint a férfíúi kocódási késztettség, hiszen e mintázatok is a nő pozíciója, élethelyzete, élettere által meghatározottak.¹¹

A LOVAGI TORNA ÉS A *LONGUE DURÉE*

A fönti vázlatos vizsgálódások során bevezettem az archaikus libido dominandi kategóriáját, majd azt igyekeztem szemléltetni, hogy erre az ősi, agresszív jellegű alapbeállítódásra az összetett hűbéri társadalmi relációkból adódóan az erőszakkontrollt elősegítő habitusvariációk épülnek. Elsődleges célom nem a történeti folyamatok árnyalt bemutatása, hanem egy történeti-szociológiai fogalomkészlet alkalmazása volt, ezért nem foglalkoztam sem a lovagi rend belső differenciálódásával, sem az egyes fejedelmi udvarok közötti társadalmi és regionális eltérések jellegzetességeivel, sem a diszpozíciók hosszú távú átalakulásának dinamikájával. Ugyanakkor azt gondolom, hogy egy folyamatszociológiai modellben elkerülhetetlen a hosszú távú változások dinamikájának érzékeltetése, hiszen, ha komolyan vesszük Elias szélmetaforáját, jogosan merülhet föl annak igénye, hogy a kutató képes legyen érzékeltetni a társadalmi viszonyok és az

11 E tekintetben figyelemre méltó Huizinga alábbi példája, mely egy 13. századi költemény, a „*Des trois chevaliers et del chainse*” [A három lovagról és az ingról] leírásán alapul. Huizinga pontosan érzékelteti a női pozíció ambivalenciáját és összetettségét: „Egy fölöttébb liberális, de a harcot nemigen kedvelő nemes felesége elküldi ingét három szerelmes, szolgáló lovagjának, hogy egyikük majd mind páncélt hordja a lovagi tornán, amelyet a férj fog rendezni; vértet azonban nem húzhat alá. Az első és második lovag kimentti magát. Az ágrólszakadt harmadik éjszaka megöleli az inget, és szenvedélyesen megcsókolja. Az ingbe öltözve jelenik meg a tornán, s nincs alatta páncél; súlyosan megsebesül, a véráztatta ing elszakad. Ekkor jönnek rá, milyen csodálatosan bátor volt, és ő kapja a jutalmat. A hölgy neki ajándékozza szívét. Most a szerelmesen a sor, hogy kérjen valamit. Visszaküldi a hölgynek az inget amúgy vérfoltosan, hogy az ünnepzáró lakomáján a ruhája felett viselje. A hölgy gyöngéden megcsókolja az inget, és úgy jelenik meg, ahogy a lovag kívánta. Ezért a jelenlévők nagy része megrója, a férj meg van döbbenve, a költemény ezzel a kérdéssel zárul: vajon melyik szerelmes hozott nagyobb áldozatot?” (Huizinga 1979: 80).

általuk meghatározott habitusok hosszú távú átalakulási folyamatait. Ezért az alábbiakban – ismét csak rendkívül vázlatosan – befejezésül kísérletet teszek arra, hogy a maszkulin páros harcok példája segítségével szemléltessem a tevékenységek és az azokat strukturáló diszpozíciók hosszú távú átalakulásának dinamikáját.

Ha figyelmünket a lovagi torna intézményének előzményeire és következményeire irányítjuk, megállapítható, hogy ez a középkori látványsport (is) beilleszthető egy hosszú távú civilizációs folyamatba. E tevékenység egyik előzménye a *perdöntő bajvívás*, melynek során a sérelmet elkövető és a sérelmet elszenvedő fél a „bajhelyen”, vagyis a sértés színhelyén csap össze. Az érintettek a másik személyében lényegében a sorssal találkoznak. A párharc eredményét – a tüzesvas-próbához vagy a forróvíz-próbához hasonlóan – egyfajta istenítéletként fogadja el a korabeli közösség (ezért *istenítéleti bajvívás*nak is nevezik), azt föltételezván, hogy „Isten megóvja a tüzes vas ellen az igaznak kezét s a bajvívásban az igaznak juttatja a diadalt. Nyilvánvaló, hogy már e kettő összehasonlítása a még oly naiv emberi elmét is arra a gondolatra készíti, hogy amíg a tüzesvaspróbánál Isten egyenesen csodát művel, addig a bajvívásnál erőt, bátorságot és ügyességet kölcsönöz az igaznak” (Siklóssy 1927: 59). A bajvívás résztvevője egyéni sérelméért kíván elégtételt venni. S noha a küzdelem nyilvános, alapvető célja nem a közönség szóraztatása, hanem egy túlvilági eredetű akarat beteljesítése.

Az erőszak és a kockázat mértéke itt még igen magas: a végeredmény az esetek többségében az egyik fél halála, de legalábbis súlyos csonkolása, illetve sérülése. Mindazonáltal ha a perdöntő bajvívást a népvándorlaskor-beli portyázó hordák brutális öldökléseivel, az emberek (tíz)ezreinek halálát eredményező csatákkal, illetve az alacsonyabb rangúakkal szembeni lovagi kegyetlenkedésekkel hasonlítjuk össze (figyelembe véve a szabad rablás biztosításából származó következményeket is), érdemi civilizációs változásként foghatjuk föl, hogy e korai páros harcforma a tömeges gyilkolás helyett immár csak az egyes ember esetleges halála révén kívánja célját elérni. Hangsúlyozandó emellett, hogy már e korábbi szervezettségi szinten is megjelennek a fair play bizonyos elemei: a szabályok betartására bíró ügyel, aki előre kitűzi a bajvívás helyét és időpontját, megszabja a fegyvernemeket, és alkalomadtán büntetéssel sújtja az ezt kiérdemlő felet:

„A párbajt kihívás előzte meg, amely egy cövek átnyújtása volt; a bajvívásra kezdetben csak ítélet kötelezhette a feleket, később szabad megegyezésük is; kihívást ritkán utasítottak vissza. A bajvívás részleteit a bíró állapította meg; ő tűzött ki helyet és időt; ő szabta meg, hogy a felek személyesen vagy viadorok által, gyakorlott vagy újonc viadorok által gyalog vagy lóháton s miféle fegyverzetben mérközzenek. Gondosan ügyelt arra, hogy az egyik fél ne fegyverkezessen jobban, mint a másik; azt, aki jobban fegyverkezett, megfosztották fegyvereitől, sőt egy ingben való vívásra (in solis camisiis) kényszerítették, ami kifejezetten handicap jelleggel bír.” (Siklóssy 1927: 60)

A perdöntő bajvívás rendelkezik egy további jellegzetességgel is, melynek szintén nagy jelentősége van gondolatmenetünk szempontjából. Nevezetesen:

„Az istenítéleti bajvívás fogalmához lényegesen tartozik, hogy a felek egymás iránt támaszthatni vélt jogukat ne önhatalmilag és titkon, ne törvényen kívül, vagy törvény ellenére, hanem bírói ítélet és jóváhagyás után nyíltan, a törvényszék színe előtt, bizo-

nyos szabályok szerint fegyveres mérkőzéssel avagy viadal által érvényesítsék. (...) A törvénykezési bajvívás (...) célja lévén az egyéni boszuvágyat, magát a harcot bizonyos formáknak és szabályoknak alávetni. (...) Az ügödöntő bajvívás tehát azon törekvésből jutott a törvényhozásba, hogy a harczjog némileg szabályoztassék, és hogy a boszunak a mennyire lehet csak nyilvános és körülhatárolt küzdtér engedessék.” (...) A bajvívások a nemzetek jogtörténetében haladásra mutatnak. Ezek szüntették meg a vérboszut, és a nemzetségek közti harcot.” (Pesty 1867: 173–179)

A civilizáció folyamatát vezérfonalként tételező nézőpontunkból az is jól látható, hogy strukturális értelemben a lovagi torna kiteljesíti a perdöntő bajvívásban elkezdődött átalakulásokat. Az egyik legmeghatározóbb változás, hogy ez az intézmény már nem egyéni sérelmek megtorlására szerveződik; célja a szórakoztatás, a lovag katonai tudományának nyilvános megjelenítése. Ebből is adódik, hogy tovább csökken az erőszak és a kockázat mértéke. Ugyan még mindig viszonylag számottevő az esélye, hogy a küzdő felek súlyos és akár halálos sérüléseket is szenvedhetnek, az árnyaltabbá váló szabályok az erőszakkontroll szigorodásának irányába mutatnak. Jellemző például, hogy a lovagok egyre inkább tompa fegyverrel harcolnak, és nem a másik megölése, hanem szimbolikus legyőzése a céljuk: a győzelemhez sok esetben elegendő, ha az ellenfelet sikerül a tompa végű dárdával vagy lándzsával lelökni a lováról.

Megfogalmazható tehát, hogy az archaikus libido dominandi beállítódási mintázatain alapuló, fizikai erőszaknak szabad folyást engedő viselkedési formák a társadalmi kényszerek hatására fokozatosan átalakulnak, és ennek részeként a habitusmag köré új beállítódási elemek épülnek. A lovagi torna, szemben a perdöntő bajvívással, már nem a harci düh és a kocódási késztettség által strukturált, hanem egy előzetesen megszervezett, szórakoztató jellegű esemény koreográfiája által. Ez a tevékenység immár nem az oka, hanem a célja által definiálható: a valószínűségi okságot az intencionalitás teleológiája váltja föl. Másképpen fogalmazva: a korábbi cselekedetet kiváltó közvetlen impulzusok logikája helyébe a bonyolódó figurációk logikája lép. És noha ebben az esetben is nyilvánvaló az archaikus, gyilkos harci késztettségek strukturáló ereje (hiszen a torna során az adrenalin szint szükségképpen megemelkedik, különben a harcoló lovag szinte biztosan vereségre van ítélve), eme instrumentális ősi késztettségek strukturális jelentősége csökken. Más szóval: a ceremonialitás és formalizálódás megkövetelte normák mintegy kiürített, stilizált formában őrzik meg, lendítik mozgásba az archaikus libido dominandi által kondicionált viselkedési elemeket.

A hosszú távra koncentráló tekintet azt is láthatóvá teszi, hogy a középkort követően a túlhaladottá váló lovagi torna helyébe a 16. századtól kezdődően egyre inkább a *párbaj* lép, mely a férfibecsületen esett sérelmet igyekszik megtorolni. Ám bármennyire erőszakos és kockázatos intézmény is a párbaj, a történelmi tendencia egyértelműen a kisebb kockázatú kardpárbajok gyakoriságának emelkedése felé mutat. Ráadásul az idő múlásával párhuzamosan a kardpárbajokon belül is növekszik a kevésbé brutális, első vérig megvívottak száma, azaz csökken a végzetes kimenetelűek aránya. A párbaj további sajátossága, hogy az *individualizálódás* irányába mutat – vagyis e tekintetben a civilizációs és modernizációs folyamat pontos indikátorának tekinthető. A középkori és azt megelőző párharok és lovagi tornák még többnyire valaki vagy valami nevében, de legalábbis egy fölsőbb (túlvilági vagy evilági) erő jóváhagyásával szerveződnek. A nemesi párbaj azonban már egyes szám első személyben zajlik, nem pedig magasabb hatalomnak engedelmességgel. A párbajkihívás, illetve annak elfogadása az érintett magánem-

berek individuális döntésétől függ. Az öntudatos úr kizárólag saját, rendi megalapozottságú becsületét védelmezi, a jogi tiltások és korlátozások ellenére is. Ennek azonban az az ára, hogy a tevékenység fokozatosan illegalitásba kényszerül. Következésképpen – nem csupán a korábbi páros harcformákkal, hanem a 19. században terjedő új sportokkal szemben is – a törvény előtti rejtőzködés kényszere kizárja, hogy a párbaj mások szórakoztatását szolgálja.

A libido dominandin alapuló nemesi becsület azon az illúzió alapul, hogy a férfiúi tökély és mindenhatóság, a sérthetetlenség, a megkérdőjelezhetetlenség, az egyenesség, a világ folyásáért vállalt felelősségtudat, valamint az ezekkel a terhekkel együtt járó büszkeség végső soron istentől származó karizmának tekinthető. A párbaj intézménye a nemesemberek becsületháztartásának kiegyensúlyozása révén eme illúzió továbbélését biztosítja. Történelmileg szemlélve némileg „túlcorduló”, „Don Quijote-i” intézmény, mely lehetővé teszi az urak számára, hogy az egyre civilizáltabb és racionalizáltabb világban az ősi, harcos késztetéseik egy ideig még találjanak maguknak egy szelepet, amelyen keresztül mélyről jövő kocódási késztetéseik gőzét ki-ereszthetik. Ily módon a párbajok továbbélése hozzájárul ahhoz, hogy a beállítódások átalakulása minél harmonikusabban mehessen végbe.

Ha szeretnénk a páros harcformák hosszú távú átalakulásának folyamatát érzékeltetni, befejezésül arra a tevékenységre kell utalnunk, amely a 19. század második felében, az akkortájt túlhaladottá váló párbaj helyébe lép.¹² A modern sportként megszerveződő vívásra gondolok. Jóllehet végső soron a vívás is a libido dominandi archaikus, harci késztetésein nyugszik, amennyiben egy zéró összegű játszmaiban az ellenfél szimbolikus legyőzése a célja (és ezért kiválóan alkalmazható rá a bourdieu-i libido dominandi fogalma). A vívás révén jól érzékel(tet)hető, hogy a civilizáció folyamata hogyan hatol be a mindennapi gyakorlatokba. E sport ugyanis – a párbajjal szemben – már nem hordoz életveszélyt magában. A vívásban a férfibecsület férfitar-tásá civilizálódik; a hagyományos rendi erkölcs által legitimált tevékenység mindinkább a racio-nalizálódó társadalom kontrolljának alávetett, elsajátítható, esztétikailag is legitimált intéz-ménnyé válik. Ezzel összefüggésben a szorosan vett tevékenység funkciója is megváltozik: míg a párbajnak az a célja, hogy elégtételt vegyen a férfibüszkeségen esett sérelmen a (szigorúan azo-nos rangú) sértő fél megölése vagy megsebesítése révén, addig a vívás esetében a megtorlás he-lyébe a másik szimbolikus legyőzése kerül. A vívóiskola már nyilvános, autonóm, független és legitim szervezet, mely alkalmas keret egy ismétlődően és racionálisan végzett tevékenység elsajátítására és rutinszerű művelésére.¹³

12 E ponton joggal vehető föl, hogy jelentős különbségek vannak az egyes nemzetek között: míg például Angliában a 19. század második felében gyakorlatilag megszűnnek a párbajok, a bismarcki Németországban vagy az Osztrák–Magyar Monarchiában a 19–20. század fordulóján is népszerű ez az intézmény.

13 A párbajjal és vívással kapcsolatban részletesebben lásd: Hadas 2003: 85–108.

ÖSSZEFOGLALÁS

A jelen szöveg egy nagyobb munka kezdeti fázisának eredményeit tükrözi. Fő tétje, hogy Bourdieu *Férfuralmának* ahistorikus tézisével szemben bizonyítani tudjam a férfiuralom változó jellegét, valamint a társadalmi struktúra és a férfi-beállítódások átalakulása közötti kapcsolatot. Vizsgálataim során mindenekelőtt Elias civilizációelméletére, Connell hegemonmáskulinitás-felfogására és Bourdieu habituselméletére támaszkodom. E munkában Eliasszal szemben explicitté szeretném tenni a civilizáció folyamata és a nemi beállítódások közötti kapcsolatot, illetve nagyobb hangsúlyt kívánok helyezni a laikus (nem egyházi) és a klerikus férfiaságmin-tázatok vizsgálatára. Connell-lel szemben nem csupán a hegemon és az elnyomott, hanem az ellenhegemon (rivális) máskulinitások történeti dinamikáját is igyekszem megragadni. Bourdieu-vel szemben pedig a habitus strukturálisan meghatározott, hosszú távon egymásra épülő plurális alakzatainak vizsgálatára töreksem.

A fentiekben amellet érveltem, hogy az adott helyen és időben hegemon pozícióra szert tevő máskulin habitus nem homogén, hanem a különböző társas relációk logikája alapján strukturált, továbbá hogy a mélytörténetileg kondicionált habituscentrumra a civilizációs folyamatnak köszönhetően újabb és újabb beállítódásmintázatok épülnek. A bandavezéréletet élő, harcos lovag megnyilvánulásaiban véltem beazonosíthatónak a középkori hegemon máskulin beállítódás tiszta típusát. Ennek jelölésére vezettem be az *archaikus libido dominandi* kategóriáját, amellyel a fizikai erőszak *többé-kevésbé* szabad kiélésének monopóliuma által kondicionált diszpozíciós centrumot igyekeztem megragadni. Egyúttal azt is érzékeltetni próbáltam, hogy a lovag hatalma és erőszak-monopóliuma nem korlátlan, hiszen ő is kénytelen betago-lódni a hűbéri-rendies függőségek rendszerébe. E függőségek közül a hűbérúrral, a hasonló rangú nemesekkel, valamint az azonos vagy magasabb rendű nőkkel kapcsolatos viszonylatokat emeltem ki, hangsúlyozván, hogy strukturális értelemben mindhárom reláció az archaikus hegemon máskulin mintázatok civilizálódását segíti elő.

Írásom utolsó részében – megelőlegezván későbbi gondolatmenetem logikáját – a máskulin páros harcok négy formáját (a perdöntő bajvívást, a lovagi tornát, a párbajt és a vívást) különböztettem meg, érzékeltetendő a hosszú távú diszpozicionális átalakulások ívét. Rámutatam, hogy noha a civilizációs folyamat már a korai perdöntő bajvívásokban tetten érhető, a lovagi torna kiteljesíti, folytatja a megkezdődött változásokat, amennyiben csökkenti az erőszak és a kockázat mértékét, és az egyéni sérelem megtorlása helyett a látványos szórakoztatást állítja középpontba. A nemes urak becsületháztartásának egyensúlyban tartására szolgáló párbajt az individualizálódó modernizációs és civilizációs folyamat indikátoraként jellemeztem, kiemelve, hogy a 19. században ez a tevékenység már illegitim, „Don Quijote-i” intézménynek tekinthető, melynek helyét a nyilvános, autonóm, független és legitim szervezeti keretek között művelt, modern sportként fölemelkedő vívás veszi át.

*

Ennyi fért ebbe a tanulmányba. A következő részekben a hegemon lovagi viselkedésmintával versengő, ellenhegemon papi beállítódásmintázatokkal, valamint az elnyomott céhes máskulinitásvariációkkal foglalkozom majd.

FELHASZNÁLT IRODALOM
REFERENCES

1. Barthélemy, Dominique (2010). *Points de vue sur la chevalerie, en France vers 1100*. In Laurence Jean-Marie et Christophe Maneuvrier (dir.) *Distinction et supériorité sociale (Moyen Age et époque moderne)*. Publications du CRAHM, Caen.
2. Barthélemy, Dominique (2012). *La chevalerie. De la Germanie antique à la France du XIIIe siècle*. Perrin, Paris.
3. Bourdieu, Pierre (1998). *La domination masculine*. Seuil, Paris.
4. Bourdieu, Pierre (2000). *Férfuralom*. Napvilág, Budapest.
5. Burke, Peter (1995). *The Fortunes of the 'Courtier'*. Polity, Cambridge.
6. Connell, R. W. (1987). *Gender and Power. Society, the Person and Sexual Politics*. Allen and Unwin, Sidney.
7. Connell, R. W. (1995). *Masculinities*. Polity, Cambridge.
8. Connell, R. W. Messerschmidt, W. James (2011). Hegemón maszkulinitás. A fogalom újragondolása. In Hadas Miklós (szerk.): *Férfikutatások online szövegyűjtemény*, http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0010_2A_25_Hadas_Miklos_Ferfikutasok_szovegyujtemeny_pdf/file_4609_1_1.html
9. Crouch, David (2005). *Tournament*. Hambledon, London.
10. Elias, Norbert (1987). *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest.
11. Elias, Norbert (1987). The Changing Balance of Power Between the Sexes – A Process-Sociological Study: The Example of the Ancient Roman State. *Theory, Culture and Society* 4: (2–3), pp. 287–316.
12. Elias, Norbert (1999). *A szociológia lényege*. Napvilág, Budapest.
13. Elias, Norbert (2002). *A németekről*. Helikon, Budapest.
14. Flori, Jean (1986). *L'essor de la chevalerie (XIe-XIIIe siècles)*. Droz, Geneve.
15. Hadas Miklós (2001). Pierre Bourdieu-ről. *Magyar Lettre Internationale*, 40.
16. Hadas Miklós (2003). A modern férfi születése. Helikon, Budapest.
17. Hadas Miklós (szerk.) (2011). *Férfikutatások online szövegyűjtemény*. http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0010_2A_25_Hadas_Miklos_Ferfikutasok_szovegyujtemeny_pdf/file_4609_1_1.html
18. Hadas Miklós (2014). Erőszakkontroll és intimitás. Kritikai adalékok Norbert Elias civilizációelméletéhez. *Erdélyi Társadalom*, 2014/2. 97–122.
19. Hadas Miklós (2015). Bourdieu esete az áramló folyóval és a parti sziklával. Kritikai adalékok a *Férfuralom*hoz – 17 év után. *BUKSZ*. nyár. 55–65.
20. Haywood, Chris–Mac An Ghail, Máirtín, (eds.) (2003). *Men and Masculinities. Theory, Research and Social Practice*. Open University Press, Buckingham, Philadelphia.
21. Huizinga, Johan (1979). *A középkor alkonya*. Európa, Budapest.
22. Le Roux, Nicolas (2015). *Le crépuscule de la chevalerie. Noblesse et guerre au siècle de la renaissance*. Champ Vallon, Paris.
23. Pesty, Frigyes (1867). *Perdöntő bajvívások története Magyarországon*. Eggenberger Ferdinánd Magy. Akad. Könyvárúsnál, Pest.

24. Siklóssy, László (1927). *A magyar sport őskora.* (A magyar sport ezer éve, I.) Országos Testnevelési Tanács, Budapest.
25. Tosh, John (2011). Hegemón maszkulinitás és a dzsender története. In Hadas Miklós (szerk.): *Férfikutatások* online szöveggyűjtemény. http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0010_2A_25_Hadas_Miklos_Ferfikutatasok_szoveggyujtemeny_pdf/file_4609_1_1.html
26. Whitehead, Stephen, M–Barrett, Frank, (eds.) (2001). *The Masculinities Reader.* Polity, Cambridge.
27. Whitehead, Stephen (2002). *Men and Masculinities: Key Themes and New Directions.* Polity, Cambridge.

ET

RECENZÍÓ **5**

LEADER: eredmények és problémák helyi szinten

Leo Granberg, Kjell Anderson és Kovách Imre (szerk.)

Evaluating the European Approach to Rural Development: Grass-Roots Experiences of the LEADER Programme. ASHGATE, 2015

A több mint 20 éve működő LEADER-program egyediségét az adja, hogy azonos fejlesztéspolitikai szemléletet és módszert alkalmaz különböző országokban, eltérő társadalmi kontextusokban. A tapasztalatok, helyi gyakorlatok elemzése sok érdekes és fontos kérdést vet fel. Olyan kérdéseket is, amelyek nem csupán a LEADER hatékonyságával vagy hatásával kapcsolatosak, amelyek a vidékfejlesztés gyakorlatában újra és újra felmerülnek, s amelyek a kutatókat, a programok, a vidékfejlesztés szakmai és intézményi szereplőit egyaránt érdeklik. Az Ashgate Kiadó 2015 áprilisában megjelent, *Perspectives on Rural Policy and Planning* sorozatának új, *Evaluating the European Approach to Rural Development* című kötetéről okkal mondható el, hogy a vidékfejlesztés minden szereplőjéhez szól. Ebben a kötetben elismert társadalomkutatók, szociológusok és vidékfejlesztési szakemberek egyedi megközelítésben, megalapozott elméleti megközelítéseken és kutatási eredményeken keresztül tárgyalják a LEADER-program helyi szinten aktuális eredményeit és problémáit. A Leo Granberg, Kjell Anderson és Kovách Imre által szerkesztett kötet fő célja megvizsgálni, hogy a LEADER-program helyi szinten erősíti vagy gyengíti a demokráciát, hogyan befolyásolja a hatalmi egyensúlyt az érintett nemzeti és helyi szereplők, valamint a nemek között. További kérdés, hogy a LEADER-projektek valóban helyi igényekre épülő tevékenységeket eredményeznek, vagy valami egyebet képviselnek.

A 235 oldalas kötet tizenhárom részre van osztva, amely tizenhárom önálló tanulmányt jelent. A bevezető és az összefoglaló tanulmányt leszámítva az egyes írások egy-egy ország, régió példáján keresztül vizsgálják a LEADER-program működését, amely minden társadalom működése iránt érdeklődő kutató és laikus számára hasznos és érdekes. A kötet első, bevezető részében a szerkesztők, Leo Granberg, Kjell Anderson és Kovách Imre *Leader as an Experiment in Grass-Roots Democracy* címmel mutatják be a kötet témáját, célját, a LEADER-program sajátosságait és a megvizsgálandó kérdéseket, számos példát kiemelve a kötetben megjelenő tanulmányokból.

A *LEADER and Local Democracy: A Comparison between Finland and the United Kingdom* című írásban Johan Munck of Rosenschöld és Johanna Löykhö esettanulmányok alapján tárgyalják a helyi akciócsoportok és a LEADER-projektek demokratikus sajátosságait Finnországban és az Egyesült Királyságban. A tanulmány fő következtetése az, hogy habár a helyi akciócsoportok belső működése az integratív demokrácia modelljét követi, a külső részvétellel szemben mindkét országban túlnyomórészt zártak maradnak, ami demokratikus szempontból fontos problémát jelez. Ez alapján feltevődik a kérdés, hogy a helyi akciócsoportok belső nyitottságát a külső szereplők kizárása eredményezi, vagy maga a LEADER-módszer? A tanulmány másik fontos meglátása, hogy a részvétel mértéke a projektek különböző szakaszaiban változhat, ezért további vizsgálatokat javasol a LEADER-projektek eredményeiről és hosszú távú demokratikus következményeiről.

A harmadik tanulmány Spanyolországban elemzi a LEADER-módszert a helyi akciócsoportok kialakulásán és működésén keresztül. Javier Esparcia, Jaime Escribano és Almudena Buciega írásukban arra világítanak rá, hogy bizonyos hiányosságoktól eltekintve a LEADER és a helyi akciócsoportok fokozatosan a társadalmi-gazdasági fejlődés, valamint a részvételi demokrácia fontos eszközeivé váltak. A tanulmány javaslatokat is megfogalmaz a helyi akciócsoportok hatékonyságának növelése érdekében. A tanulmány címe: *A Perspective of LEADER Method in Spain Based on the Analysis of Local Action Groups*.

Kovács Imre és Csurgó Bernadett a *The LEADER Programme in Hungary – Bottom-Up Development with Top-Down Control?* című, statisztikai adatokkal gazdag tanulmányukban három magyarországi régióban tárgyalják a helyi demokrácia, az erőviszonyok, valamint az alulról és a felülről jövő kezdeményezések sajátosságait. A LEADER-program megvalósításának, illetve a három helyi modell működésének bemutatása, összehasonlítása után a szerzők néhány kritikát és új együttműködési formákat is megfogalmaznak a politikai menedzsmenttel kapcsolatban. A három esettanulmány alapján a kutatás fontos következtetése az, hogy Magyarországon a LEADER-gyakorlat nem követi az alulról jövő kezdeményezésekre és a helyi döntésekre vonatkozó EU-s elveket. Ennek értelmében a rendszer túlbürokratizált, és a helyi akciócsoportok többnyire az aggregatív demokrácia modelljét képviselik, és sok fontos helyi szereplőt kizárnak a fejlesztési folyamatokból. A szerzők szerint ennek ellenére a LEADER-típusú fejlesztéssel kapcsolatos tapasztalatok nem minden esetben negatívak, ami alapját képezheti a helyi demokrácia kialakulásának.

Az ötödik fejezetben Annette Agaard Thuesen a dán LEADER-helyiakciócsoportokban megszerveződő partnerségeket tekinti át az aggregatív és az integratív demokrácia elmélet függvényében. A szerző szerint Dániában a helyi akciócsoportok működése az integratív demokrácia irányába mutat, ugyanis egyre több helyi lakost vonnak be a döntési folyamatokba. Továbbá a helyi tapasztalatok és országos szintű kezdeményezések, útmutatások elősegíthetik a részvételen alapuló gyakorlatok elterjedését és a helyi akciócsoportok a vidéki kormányzásban közvetítő szerepet tölthetnek be a hivatalosságok és a vidéki polgárok között. A tanulmány címe: *The Democratic Capabilities of and Rhetoric on LEADER LAGs in the EU – The Danish Case*.

A hatodik részben Marko Nousiainen a finnországi LEADER politikai sajátosságait elemzi. A szerző fontos meglátása az, hogy a helyi akciócsoportok munkájára jellemző konszenzus és integráció nem veleszületett, hanem inkább LEADER-sajátosság, amelyet domináns HACS-tagokkal közösen külső szereplők hoznak létre és vezetnek be a gyakorlatba. A tanulmány címe: *A Political Perspective on LEADER in Finland – Democracy and the Problem of ‘Troublemakers’*.

A hetedik, *LEADER and Possibilities of Local Development in the Russian Countryside* című rész témája egy Északnyugat-Oroszországban, a Ladoga-tó közelében végzett EU-s kísérleti kutatás, amelyben 2011–2013 között helyi szereplők alkalmazták a LEADER-módszert kisléptékű kezdeményezések támogatására. Leo Granberg, Jouko Nikula and Inna Kopoteva elemzésének fő kérdése az, hogy mennyire alkalmazható ez a megközelítés a vidéki Oroszországban, egy bürokratikus kormányzás és helyi passzivitás által uralt térségben.

Annette Agaard Thuesen és Petra Derksen *Questioning the Gender Distribution in Danish LEADER LAGs* című írása gazdag statisztikai adatok mentén a belépési csatornák demokratizálódását és a nemek közötti egyensúlyt elemzi és vitatja meg a dán helyi akciócsoportokban.

A kilencedik részben Giorgio Osti *LEADER LAGs: Neocorporatist Local Regimes or Examples of Economic Democracy?* című tanulmányában arra mutat rá, hogy Olaszországban a pozitív példák ellenére, a helyi akciócsoportok jelentős része aggregatív elvek szerint működik, és az önkormányzatok, a szervezetek és az egyéni érdekek versenyeznek egymással a LEADER-erőforrásokért, amelyben a terület csak egy marketingeszköz. A szerző ugyanakkor megkérdőjelezi az aggregatív és az integratív demokrácia kettős modelljét.

A *Bottom-Up Initiatives and Competing Interests in Transylvania* című tizedik részben Kiss Dénes és Veress Enikő a LEADER-program implementálásának folyamatát elemzik Erdélyben, Romániában. Az esettanulmány a társadalmi-gazdasági háttér bemutatása mellett a politikai és szakmai érdekcsoportok, etnikai csoportok, valamint a városi és vidéki népesség között felmerülő konfliktusokat vizsgálja. Az elemzés középpontjában a makrotársadalmi konfliktusok helyi fejlesztési folyamatokra gyakorolt hatása áll.

Asztalos Morell Ildikó tanulmányában interjúrészletekkel gazdagon, egy új megközelítésben tárgyalja a magyarországi LEADER-t: egy roma közösséget megcélzó projekt bemutatásán keresztül arra keresi a választ, hogy a különböző érdekek hogyan befolyásolják a marginalizált csoportok életkörülményeinek javítása érdekében megfogalmazott fejlesztési célokat és azok megvalósítását, illetve hogy helyi szinten milyen feltételek mellett működhet az új fejlesztési modell. Az írás címe: *Can Renewable Energy Contribute to Poverty Reduction? A Case Study on Romafa, a Hungarian LEADER.*

A tizenkettedik részben Aude-Annabelle Canesse az elmúlt évtizedeket meghatározó, helyi vidékfejlesztést és társadalmi részvételt fokozó fejlesztési politikákat, intézményeket és eszközöket elemzi Tunéziában. A tanulmány címe: *Developing or Creating Instability? Development Management, Scale and Representativeness in Tunisia.*

A befejező, *Conclusion: The LEADER Colours on the Democracy Palette* című részben a szerzők összegzik az esettanulmányok fontosabb megállapításait, a LEADER hatását a demokratikus és autoriter hagyományok szerint működő társadalmakra.

A fenti ismertetés célja röviden bemutatni a LEADER-programról szóló kötetben megjelenő tanulmányok témáit és a szerzők egyedi megközelítéseit. Annak ellenére, hogy a kötet tematikai szempontból egységet képez, a különböző régiókhoz kapcsolódó írások sokszínűen és sajátos megállapításban járják körbe az újszerű vidékfejlesztés legfontosabb kérdéseit. A tanulmányokat elsősorban az újszerű vidékfejlesztés megértése, a sikeres példák kiemelése és a problémák, hiányosságok megjelölése fűzi össze. A kötetet olvasva jól érezhető a társadalomkutatók, szociológusok és vidékfejlesztő szakemberek elkötelezettsége a téma iránt, amelyet elsősorban a társadalmi, politikai és gazdasági összefüggésekben megfogalmazott vélemények, javaslatok közvetítenek.

Össességében a kötet egyediségét az adja, hogy nemzetközi szinten elemezhetővé teszi az újszerű vidékfejlesztés lehetőségeit és problémáit Európa országaiban, eltérő kontextusokban. A szerkesztők összegzése alapján a LEADER-program elismertsége abban áll, hogy még mindig életképes és növekszik, míg a legtöbb közösségi kezdeményezés az 1990-es évek óta feledésbe merült. Továbbá abban, hogy befolyásolta a városi szférát és olyan kezdeményezéseket eredményezett, amelyek a módszer demokratikus és társadalmi, gazdasági fejlődést elősegítő tulajdonságairól tanúskodnak.

BALOGH Péter, PhD, egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szociológia Tanszék. Kutatási (érdeklődési) területek: gazdaságszociológia, fejlesztéspolitika, vidékfejlesztés. E-mail: balogh@socio.u-szeged.hu.

BORBÉLY Sándor, PhD-hallgató, tudományos segédmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet. Kutatási területek: együttélési modellek, hétköznapi nacionalizmus, informális gazdasági stratégiák az ukrán–magyar határvidéki régióban. E-mail: borbelysador1982@gmail.com.

CSÁK László, PhD, meghívott előadó, Babeş–Bolyai Tudományegyetem Közigazgatási Tanszék. A Magyar Urbanisztikai Társaság, a Magyar Regionális Tudományi Társaság és a Regional Studies Association tagja. 2006 óta több kistérségi és helyi fejlesztési stratégia, fenntartható-energia-akcióterv vezető tervezője. E-mail: laszlo.csak@gmail.com.

CZIBERE Ibolya, dr. habil, egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Politikatudományi és Szociológiai Intézet. Kutatási területek: szervezetszociológia, szociálpolitikai rendszerek, társadalmi egyenlőtlenségek, elszegényedés és kirekesztődés, a nők társadalmi helyzete, családszociológia. E-mail: czibere.ibolya@arts.unideb.hu.

FARKAS Judit, PhD, egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar Társadalmi Kapcsolatok Intézete, Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék. Kutatási területe: vallásantropológia, társadalmi mozgalmak, ökofalvak. E-mail: farkas.judit@pte.hu.

HADAS Miklós, DSc, egyetemi tanár, a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézete. Érdeklődési területei: társadalmi nemek szociológiája, szociológiaelmélet, történeti férfikutatások, a kultúra szociológiája. E-mail: miklos.hadas@uni-corvinus.hu.

KISS Dénes, PhD, egyetemi adjunktus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Szociológia és Szociális Munka Kar. Kutatási területek: vidéki társadalom, vidéki elit, mezőgazdaság. E-mail: kisserdenes2000@yahoo.com.

KISS MÁRTA, PhD, tudományos segédmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia, Társadalomtudományi Kutatóközpont. Meghívott előadó, Budapesti Corvinus Egyetem. Kutatási területek: kooperációs és koordinációs minták a gazdaságban, kulturális örökség, társadalmi innováció, fenntarthatóság. E-mail: Kiss.Marta@tk.mta.hu, marta.kiss@uni-corvinus.hu.

LAJOS Veronika, PhD, tudományos munkatárs, Magyar Tudományos Akadémia–Debreceni Egyetem, Néprajzi Kutatócsoport. Kutatási területek: modernizációs és globalizációs folyamat-

jelenségek, vidékkutatás, kutatómódszertan, kritikai antropológia, részvétel és gyakorlati alkalmazás, etnikai együttélés (moldvai csángók). E-mail: lajosvera@yahoo.co.uk

MOLNÁR Éva, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program. Kutatási területek: családszociológia, társadalmi és területi egyenlőtlenségek, szegénység és társadalmi kirekesztődés. E-mail: molnareva880903@gmail.com.

SÁROSI-BLÁGA Ágnes, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program, KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központjának munkatársa. Kutatási területek: téralapú identitásépítési folyamatok, rurális elitscsoportok elemzése, vidékfejlesztés. E-mail: agnesblaga@gmail.com

SZABÓ Árpád Tőhötöm, PhD, egyetemi adjunktus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Néprajz és Antropológia Intézet. Kutatási területek: gazdasági antropológia, parasztságtanulmányok, a ruralitás változása. E-mail: szabo_tohotom@yahoo.com.

UJHELYI Nelli, PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Néprajz–Kulturális Antropológiai Tanszék. Kutatási területek: kortárs migrációs folyamatok és azok különböző aspektusai, mint például jövőkép és elvándorlás, vidéki és városi térhasználat, menekültkérdés: menekülteket segítő önkéntes civil szerveződések. E-mail: nelli.ujhelyi@hotmail.com.

VIGVÁRI András, PhD-hallgató, tudományos segédmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet. Kutatási területek: etnicitás, térbeli egyenlőtlenségek, kvalitatív módszerek a társadalomkutatásban E-mail: vigvari.andras@tk.mta.hu.

Jelen lapszám a kolozsvári székhelyű Vidékkutató Központ tevékenységéhez kapcsolódik. A Vidékkutató Központ interdiszciplináris kutatóműhely, amely a romániai vidék társadalmára és gazdasági helyzetére fókuszáló kutatásokat kezdeményez és végez. Kutatási területei közé tartozik a mezőgazdaság és a vidéki társadalom átalakulásának a vizsgálata, valamint a vidék- és a közösségfejlesztés lehetőségeinek elemzése. A munkacsoport céljai megvalósítása érdekében kutatásokat, műhelybeszélgetéseket és konferenciákat szervez, illetve részt vesz a partnerei által szervezett projekteken.

A tudástermelésen kívül a központ céljai közé tartozik a vidékkutatással foglalkozó szakemberek munkájának lehetőségek szerinti összefogása és az itt termelődő tudásoknak a megjelenítése, valamint a román (és romániai magyar) vidékkutatás eredményeinek a nemzetközi tudományos gondolkodásba való becsatornázása is.

www.ruralstudies.ro

